

POSSIBILITIES AND LIMITS:
READING GARABED PANOSYAN'S ARMENO-TURKISH
MÜNADİ-Yİ ERCİYES AS AN OTTOMAN NEWSPAPER (1859-1862)

ARİF TAPAN

BOĞAZİÇİ UNIVERSITY

2025

POSSIBILITIES AND LIMITS:
READING GARABED PANOSYAN'S ARMENO-TURKISH
MÜNADİ-Yİ ERCİYES AS AN OTTOMAN NEWSPAPER (1859-1862)

Thesis submitted to the
Institute for Graduate Studies in Social Sciences
in partial fulfillment of the requirements for the degree of

Doctor of Philosophy
in
Turkish Language and Literature

by
Arif Tapan

Boğaziçi University

2025

İMKANLAR VE SINIRLAR:
BİR OSMANLI GAZETESİ OLARAK GARABED PANOSYAN'IN
ERMENİ HARFLİ TÜRKÇE *MÜNADİ-Yİ ERCİYES'*İNİ OKUMAK (1859-1862)

Sosyal Bilimler Enstitüsü
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Doktora Tezi

Arif Tapan

Boğaziçi Üniversitesi

2025

Possibilities and Limits: Reading Garabed Panosyan's Armeno-Turkish *Münadi-yi*
Erciyes as an Ottoman Newspaper (1859-1862)

The thesis of Arif Tapan
has been approved by:

Assoc. Prof. Erol Köroğlu
(Thesis Advisor)

Assist. Prof. Murat Cankara
(Thesis Co-Advisor)

Assoc. Prof. Nermin Zeynep Uysal

Assoc. Prof. Yaşar Tolga Cora

Assist. Prof. Mehmet Fatih Uslu
(External Member)

Assist. Prof. Şehnaz Şişmanoğlu Şimşek
(External Member)

July 2025

DECLARATION OF ORIGINALITY

I, Arif Tapan, certify that

- I am the sole author of this thesis and that I have fully acknowledged and documented in my thesis all sources of ideas and words, including digital resources, which have been produced or published by another person or institution;
- this thesis contains no material that has been submitted or accepted for a degree or diploma in any other educational institution;
- this is a true copy of the thesis approved by my advisor and thesis committee at Boğaziçi University, including final revisions required by them.

Signature.....

Date.....

ABSTRACT

Possibilities and Limits: Reading Garabed Panosyan's Armeno-Turkish *Münadi-yi Erciyes* as an Ottoman Newspaper (1859-1862)

This dissertation critically analyzes an Armeno-Turkish periodical, *Münadi-yi Erciyes* (*Herald of Argeus*), issued in Istanbul between 1859 and 1862 by Garabed Panosyan, an Ottoman Armenian from Kayseri (Caesarea). The principal aim of this research is to contextualize *Münadi-yi Erciyes* within a comprehensive thematic and historical framework, thereby elucidating its role and potential contributions to the processes of modernization within the Ottoman Empire during the nineteenth century. Methodologically, the study incorporates textual analysis, contextual historical analysis, and sociocultural critique. By examining the identity and cultural initiatives of Panosyan, the research aims to delineate the thematic, formal, and linguistic features of the periodical. *Münadi-yi Erciyes* exemplifies that Armeno-Turkish publishing was not solely a media enterprise but also represented a significant cultural endeavor that fostered modernization among various groups within Ottoman society. The findings indicate that the periodical played a crucial functional role in the broader modernization initiatives of both the Armenian community and the empire at large. Accordingly, this study seeks to contribute to the historiography of the Ottoman press by exploring Armenian engagement with the empire's modernization efforts and their distinctive experiences as mediated through print media, thereby opening new pathways for scholarly inquiry.

(See Appendix A for an extended abstract)

ÖZET

İmkanlar ve Sınırlar: Bir Osmanlı Gazetesi Olarak Garabed Panosyan'ın Ermeni

Harfli Türkçe *Münadi-yi Erciyes*'ini Okumak (1859-1862)

Bu çalışma, Garabed Panosyan'ın İstanbul'da 1859-1862 yılları arasında Ermeni harfli Türkçe olarak yayımladığı *Münadi-yi Erciyes* isimli süreli yayına odaklanmaktadır. Çalışmanın amacı, önce bir risale, ardından da gazete olarak iki farklı süreli yayın formunda yayımlanan *Münadi-yi Erciyes*'i tematik ve bağlamsal çerçevede araştırmacılara tanıtmak ve *Münadi-yi Erciyes*'in imparatorluğun 19. yüzyıl modernleşme sürecinde üstlendiği rolü ve bu sürece yaptığı olası katkıları anlamaktır. Bu bağlamda çalışmada metodolojik yöntem olarak metin analizi, tarihsel bağlam incelemesi ve sosyokültürel eleştiriye başvurulmuştur. Çalışma, yazarı ve yayımcısı Panosyan'ın kimliğini ve kültürel girişimlerini de göz önünde tutarak, *Münadi-yi Erciyes*'in tematik, biçimsel ve dilsel özelliklerini belirlemeye odaklanmaktadır. *Münadi-yi Erciyes*, Ermeni harfli Türkçe yayımcılık faaliyetlerinin yalnızca bir basın faaliyeti olmadığını, bunun ötesinde Osmanlı toplumunda farklı kimlik ve aidiyetlerin modernleşme süreçlerini yürüten kültürel bir girişim olduğunu örneklemektedir. Çalışma kapsamında elde edilen bulgular, *Münadi-yi Erciyes*'in özelde Ermeni milletinin, genelde ise imparatorluğun modernleşme sürecinde işlevsel roller üstlendiğini ortaya koymaktadır. Bu haliyle çalışma, Ermeni milletinin imparatorluğun modernleşme sürecine katılım biçimlerini ve kendine özgü modernleşme tecrübelerini basının rolü bağlamında ele alarak Osmanlı basın tarihi anlatılarını zenginleştirmeyi ve bu yolda yeni tartışma alanları açmayı amaçlamaktadır.

CURRICULUM VITAE

NAME: Arif Tapan

DEGREES AWARDED

PhD in Turkish Language and Literature, 2025, Boğaziçi University

MA in Cultural Studies, 2018, İstanbul Şehir University

BA in Turkish Language and Literature, 2015, Boğaziçi University

AREAS OF SPECIAL INTEREST

Modern Ottoman literatures, modern Turkish literature, Armeno-Turkish literary texts, 19th-century Armeno-Turkish periodicals, sociology of literature, history of literary culture, comparative literature, and minor literature

PROFESSIONAL EXPERIENCE

Instructor, Foundations Development Directorate (FDD), Sabancı University, 2025 – present

Research Assistant, Department of Turkish Language and Literature, Social Sciences University of Ankara, 2017 – 2025

TÜBİTAK Research Fellow, Department of Near Eastern Studies, University of Vienna, 2023

Research Assistant, Department of Turkish Language and Literature, Boğaziçi University, 2019-2021

Teaching Assistant, Department of Cultural Studies, İstanbul Şehir University, 2015-2017

AWARDS AND HONORS

Highest Honors List, Boğaziçi University, 2025

Second Runner-up, “A Difficult Dialogue” Competition, Yerevan, Armenia, 2016

Honors List, Boğaziçi University, 2015

GRANTS AND SCHOLARSHIPS

TÜBİTAK 2214-A Research Fellowship, Department of Near Eastern Studies, University of Vienna, 2023

Andreas Tietze Memorial Fellowship in Turkish Studies, University of Vienna, 2022
Short Term Research Grant, Calouste Gulbenkian Foundation, 2019
Armenian Language and Culture Summer Program Scholarship, Pázmány Péter
Catholic University, The Armenian Communities Department of Calouste
Gulbenkian Foundation, 2018
Armenian Language and Culture Summer Program Scholarship, PADUS-ARAXES
Cultural Association, 2016-2017
TDK (The Turkish Language Association) Scholarship for MA, 2016-2017
TA1 Scholarship for MA, İstanbul Şehir University, 2015-2018
TDK (The Turkish Language Association) Scholarship for BA, 2009-2014

PUBLICATIONS

Master's Thesis

Tapan, A. (2018). *Reading Armeno-Turkish novels narratologically in the context of the nineteenth-century modern Ottoman novel: Akabi Hikayesi and Bir Sefil Zevce* (Master's thesis). İstanbul Şehir University, İstanbul.

Journal Articles

Tapan, A. (2022). Reading an Armeno-Turkish novel as another phenomenon: A narratological approach to *Bir Sefil Zevce* by Hovsep Maruş. *Haigazian Armenological Review*, 42(1), 265-284.

Tapan, A. (2021). Kendi modernizmini icat eden yazar: Ahmet Mithat Efendi'yi Osmanlı modernleşmesi bağlamında roman mukaddimeleri üzerinden okumak. *ZEMİN: Edebiyat Dil ve Kültür Araştırmaları*, 2, 136-160.

Tapan, A. (2020). Doğu-Batı ikileminden Oedipus kompleksine: *Araba Sevdası* nasıl okundu? *METAFOR: The Boğaziçi University Journal of Literary Studies*, 6, 94-111.

Book Chapters

Tapan, A. (2024). Bir gürbüz çiçek yatar hafızamda: Bilge Karasu anlatılarında anımsamalar. In S. Kılıç & S. Şahin (Eds.), *Bilge Karasu'yu Düşünmek* (pp. 169-179). Metis.

Tapan, A. (2024). Şarklılar Molière'i neden çok sevdi?: 19. yüzyıl modern Osmanlı edebiyatına Molière ile bakmak. In Ö. N. Köseoğlu & R. Keskin (Eds.), *MOLIERE'DEN MOLYER'E Osmanlı-Türkiye Sahnesinde Karşılaşmalar* (pp. 71-88). İBB Kütüphaneler ve Müzeler Müdürlüğü.

Koçunyan, M. (2022). Mezarda Bir İzdivaç (A. Tapan, Trans.). In E. Dicle (Ed.), *Osmanlı Sahnesi: 19. Yüzyıl Çok Dilli Osmanlı Komedyasından Üç Metin* (pp. 109-160). Dergâh Yayınları. [Transliteration from Armeno-Turkish].

Conference Proceedings

Tapan, A. (2023). Isn't It Time to Talk about "Imperial Literature"? The Struggle to Imagine a Modern World in the 19th-century Armeno-Turkish Novels. In *Turkologentag European Convention on Turkic, Ottoman, and Turkish Studies, Vienna, Austria*.

Tapan, A. (2022). An Overview of the 19th-century Armeno-Turkish Periodicals in the Ottoman Empire: Genres, Themes, Approaches. In *Ringvorlesung: The Press in the 19th and 20th Centuries: From Central Asia to Anatolia via Crimea and the Caucasus, Vienna, Austria*.

Tapan, A. (2020). Reading Nineteenth-Century Armeno-Turkish Novels as Another Phenomenon: A Narratological Perspective. In *18th Annual UCLA Graduate Student Colloquium in Armenian Studies, LA, California, USA*.

Tapan, A. (2020). Reading 19th-century Armeno-Turkish Novels: Common Tendencies, New Approaches. In *Reframing the Turkish Novel: New Perspectives on Literary Narratives, Istanbul, Turkey*.

Tapan, A. (2017). The Republic of Turkey in 1930-1935: The Roles of Language and Literature in the Process of Cultural Construction. In *Youth Congress of Social Sciences on Modern Turkey, Istanbul, Turkey*.

Tapan, A. (2016). Gilles Deleuze and Pierre-Félix Guattari with Antonio Gramsci: Considering the Concepts of Minor Literature and the Subaltern Together in Turkish Literature. In *Turkologentag European Convention on Turkic, Ottoman and Turkish Studies, Hamburg, Germany*.

Other Publications

Tapan, A. (2024). [Review of the book *Early Modernity and Mobility: Port Cities and Printers Across the Armenian Diaspora, 1512–1800* by S. Aslanian]. *Toplumsal Tarih Akademi: Osmanlı-Türkiye Çalışmaları Dergisi*, 4, 194-197.

Tapan, A. (2023). [Review of the book *Routledge Handbook on Turkish Literature* by D. Havlioğlu & Z. Uysal (Eds.)]. *Diyâr: Journal of Ottoman, Turkish and Middle Eastern Studies*, 4(2), 322-325.

Tapan, A. (2023). Beş Şehrin Zıtlar Mecmuası: Tanpınar'ın Ankara Hayali Ya Da Bir Hayalî Ankara. *Hürriyet Gösteri*, 340, 54-58.

Tapan, A. (2018). [Review of the book *The Nationalities of Europe: The Growth of National Ideologies* by H. M. Chadwick. *Insight Turkey*, 20(3), 293-294.

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın ortaya çıkması, farklı zaman ve mekanlara yayılmış uzun bir araştırma sürecinin ve pek çok kişinin emeğiyle mümkün olabildi. Nevşehir’den Kayseri’ye, Ankara’dan İstanbul’a, Venedik’ten Viyana’ya, Tiflis’ten Budapeşte’ye, Erivan’dan Los Angeles’a uzanan bu süreç, benim için her daim merak ve heyecan dolu, kimi zamansa oldukça zorluydu. Hocalarımın, çalışma arkadaşlarımla, dostlarımla ve ailemin sonsuz desteği, bu uzun yolda karşılaştığım güçlüklerin üstesinden gelebilmemi ve heyecanımı hep diri tutabilmemi sağladı. Sizlere minnettarım.

Tez danışmanlarımla Erol Köroğlu ve Murat Cankara, kendilerine ihtiyaç duyduğum her an yanımda oldular, her sorumu sabır ve titizlikle yanıtladılar, çıkmaz sokağa girdiğimi düşündüğüm anlarda hep yeni bir yol var ettiler. Akademik duruşları ve mesleklerine duydukları saygı bana her daim örnek olacak. En büyük teşekkürü onlara borçluyum. Zeynep Uysal ve Yaşar Tolga Cora’nın tez izleme komitelerindeki önerileri ve süreç boyunca verdikleri destek, araştırma sorularımı çok daha nitelikli ve incelikli kurgulamamı sağladı. Araştırma malzememi, edebiyat ve tarih disiplinlerinin kesişim noktalarından birisine konumlandırma cesaretini böylece bulabildim. Emekleri için kendilerine ne kadar teşekkür etsem azdır. Tez jürimde yer alan Mehmet Fatih Uslu ve Şehnaz Şişmanoğlu-Şimşek, yazdıklarımı dikkatle okuyup işaret ettikleri noktalarla hem çalışmada çok daha verimli ve anlamlı tartışmalar yürütmemi mümkün kıldılar hem de çalışmanın tezden sonraki süreçte ne yönde ve nasıl geliştirilebileceği hususunda bana pek çok yol gösterdiler. Olcay Akyıldız, Fatih Altuğ ve Özge Şahin’in süreç içerisindeki destekleri ve kıymetli önerileri pek çok sorunu kolaylıkla aşmamı sağladı. Kendilerine sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Araştırma malzemesine ulaşabilme yolunda destek ve önerilerini benden esirgemeyen isimler, bu çalışmaya en büyük katkılardan birini sundular. Yaşar Tolga Cora, Masayuki Ueno, P. Simon Bayan ve bilhassa Yavuz Köse'ye bu hususta çok şey borçluyum. Çalışmalarına, Andreas Tietze Bursiyeri ve TÜBİTAK araştırmacısı olarak iki kez ev sahipliği yapan Viyana Üniversitesi Türkoloji Bölümüne ve Viyana'daki araştırma projemin danışmanlığını üstlenen Yavuz Köse'ye minnettarım. Yardımları olmasa, yalnızca *Münadi-yi Erciyes*'e ve Garabed Panosyan'a odaklanan bir çalışma yürütmem mümkün olmayacaktı.

Boğaziçi Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümündeki hocalarıma üzerimdeki emekleri için şükranlarımı sunarım. Aynı bölümde birlikte çalışmaktan mutluluk duyduğum Akgül Zorbay, Ülkü Akçay, Sevgin Özer, Fatih Aşan ve Arif Can Topçuoğlu'na süreç boyunca verdikleri destek ve paylaştıkları dostluk için minnettarım. Araştırmalarım sırasında her zaman yanımda olduklarını hissettiren Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne içten teşekkürlerimi sunuyorum.

Akif Ercihan Yerlioğlu, Boğos Levon Zekiyan, Cengiz Kırılı, Ceren Özselçuk, Claudia Römer, Edith Gülçin Ambros, Fırat Saltuk Koçyiğit, Furkan Dirican, Gisela Prochazka-Eisl, Gonca Aşut, Halim Kara, Hasan Turgut, Hatice İpek Keskin, İsa İlkay Karabaşoğlu, Krikor Moskofyan, Kübra Uygur, Onur İnal, Sevan Değirmenciyan, Tanya Hançeroğlu ile yaptığımız fikir alışverişleri benim için çok kıymetliydi. Her birinin desteği bu çalışmanın ilerleyebilmesine türlü katkılar sundu. Gül Cephaneçigil ve Reha Keskin'le kelimelerin, dillerin, arşivlerin peşinde oradan oraya koşarken çok güzel anılarımız oldu. Esat Samet Altun, Muhammed Yasir Okumuş, Orhan Gökçe ve Fatih Tufan'ın paha biçilmez dostlukları bana hep güç verdi.

Bu çalışmanın gerçekleşmesi kimi kurumların desteği ile mümkün oldu ve farklı ülkelerdeki araştırmalarımı böylece gerekleştirebildim. 2214-A burs programı ile çalışmama maddi destek sunan TBTAK başta olmak üzere Türk Dil Kurumuna, Padus-Araxes Cultural Association’a ve Calouste Gulbenkian Foundation’a teşekkürü bir borç bilirim.

Burada kendilerine özellikle ve tekraren teşekkür etmek istediğim iki isim var. Sevgili hocalarım Mehmet Fatih Uslu ve Murat Cankara’nın üzerimdeki emeğini kelimelerle ifade etmem zor. Birlikte yaptığımız dersler, tartışmalar, muhabbetlerle fikirlerimi hep bir adım daha ileriye taşıdılar ve bana yeni kapılar açtılar. Yardıma ihtiyaç duyduğum anları kimi zaman benden önce fark ettiler. Mesleklerine olan tutkuları beni hep çok etkiledi. Öğrencileri olmaktan ve kendileriyle çalışmaktan her zaman onur duyacağım.

Sevgili ailemin akademik hayatım boyunca sunduğu koşulsuz desteğin karşılığını bir teşekkür ile ödeyemem elbette. alışkanlıkları ile bana her daim örnek olan anne ve babam Zeynep ve şaban’a, kardeşlerim Alper, Başak ve Alp’e çok şey borçluyum. Bu yolculuğun yükünü benimle paylaştıkları ve bana olan inançlarını hiç yitirmedikleri için onlara minnettarım. Onlar olmasa böyle bir çalışmayı gerçekleştirmem mümkün olmazdı.

Ve son olarak, varlığıyla başka türlü yaşama biçimlerinin olduğunu bana hatırlatan, uzun ve yorucu çalışma günlerinde beni yalnız bırakmayan dostum Feltn... İyi ki vardın.

Hepinize minnettarım.

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM 1: GİRİŞ	1
BÖLÜM 2: KAYSERİLİ BİR MİLLETPERVER: GARABED PANOSYAN	30
BÖLÜM 3: <i>MÜNADİ-Yİ ERCİYES</i> (1859-1860): BİR MODERN RİSALE	51
3.1 “Mukaddeme”: Osmanlı yayın hayatına bir risale doğuyor	55
3.2 Millet ne okumalı: <i>Münadi-yi Erciyes</i> ’in içerik politikası	70
3.3 Bilimsel içerikli (fennî) yazılar: “Maden Kömürü”	75
3.4 Eğitim ve kültür içerikli yazılar: “Evrobanın Zenginliyi”	79
3.5 “Milletce (Azkayin)” yazıları	84
3.6 Hikâye ve şiirler	89
3.7 İlanlar ve teşekkür yazıları	94
BÖLÜM 4: <i>MÜNADİ-Yİ ERCİYES</i> (1861-1862): BİR MİLLET GAZETESİ	98
4.1 “Kambiyo”, “Borsa Teleğrafı”, “Meskükât”	104
4.2 “Havadisatı Mütenevviye”	107
4.3 “Azkayin”	124
4.4 Diğer yazılar: “Karnaval” ve “Balo”	135
4.5 Bir tercüme tefrika roman girişimi: <i>Engizisyon Esrarı</i>	139
4.6 İlanlar.....	144
BÖLÜM 5: <i>MÜNADİ-Yİ ERCİYES</i> VE ERMENİ HARFLİ TÜRKÇE ŞİİRLER...150	
5.1 <i>Azk</i> (Millet) ve toplumsal eleştiri	153
5.2 Hem kuran hem yıkan aşk	169
5.3 Tabiatın gücü, doğanın güzelliği	175
5.4 Biçimsel, türsel ve dilsel özellikler	180
5.5 Tarihsel arka plan ve sosyokültürel bağlam	184

5.6 İşlevsellik	188
5.7 Ermeni harfli Türkçe şiirler ve Tanzimat şiiri	191
BÖLÜM 6: SONUÇ	200
EK A: UZUN ÖZET (EXTENDED ABSTRACT)	214
EK B: GARABED H. PANOSYAN VE <i>MÜNADÎ-Yİ ERCİYES</i>	221
EK C: <i>MÜNADÎ-Yİ ERCİYES</i> 'TE YAYIMLANMIŞ ŞİİRLER	225
EK D: <i>MÜNADÎ-Yİ ERCİYES</i> RİSALESİNDEN SEÇİLMİŞ YAZILAR	261
EK E: <i>MÜNADÎ-Yİ ERCİYES</i> GAZETESİNDEN SEÇİLMİŞ YAZILAR	313
KAYNAKÇA	347

BÖLÜM 1

GİRİŞ

Bu çalışma, Kayserili bir Osmanlı Ermenisi olan Garabed H. Panosyan'ın (Գարաբեդ Ի. Փանոսյան, 1826/28-1905) 1859-1862 yılları arasında Ermeni harfli Türkçe olarak İstanbul'da yayımladığı *Münadi-yi Erciyes*'e (ՄՈՒՆԱԴԻՅԻ ԵՐՇԻՅԱՆ) odaklanmaktadır. Panosyan, 1859'da Osmanlı basın hayatına yeni bir süreli yayın olarak katılan *Münadi-yi Erciyes*'i önce risale (dergi), daha sonra gazete olarak yayımlamıştır. Çalışmada, *Münadi-yi Erciyes*'in 1859 ve 1860 yıllarına ait risale sayıları ile 1861 ve 1862 yıllarına ait gazete sayıları incelenmektedir.

Çalışmanın iki temel motivasyonu vardır. Bunların ilki, çalışmanın araştırma malzemesi olan *Münadi-yi Erciyes* risalesine ve gazetesine Türkçe literatürde yer açmak ve Panosyan'ın Osmanlı basın hayatına takdim ettiği ilk süreli yayını Ermeni harfli Türkçe çalışma alanına tanıtmaktır. Bugün, doğrudan *Münadi-yi Erciyes*'e odaklanan herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Öte yandan, Panosyan'ın *Münadi-yi Erciyes*'in ardından yine Ermeni harfli Türkçe olarak yayımladığı *Manzume-i Efkar* (1866) gazetesi hem literatürde sıkça anılmış (Hartmann, 2010; Budak, 2014; Koçunyan, 2019; Koloğlu, 2020; Demirkol-Ertürk, 2021; Çelik, 2021; Elfenbein, 2021; Şişmanoğlu-Şimşek, 2022; Karkason, 2024; Cora, 2025; Ersoy, 2024) hem de Ermeni harfli Türkçe basın çalışmaları kapsamında incelemelere konu olmuştur (Ueno, 2016a, 2016b, Cankara, 2018b, Uygur, 2021, 2022; Uygur, Yalkın & Uygur, 2023; Çömelekoğlu, 2025). *Manzume-i Efkar*'ın literatürde görünür olmasında, Panosyan'ın 1866'ta yayımına başladığı *Manzume-i Efkar*'ı tam otuz yıl boyunca yayımlamış olması ve 19. yüzyılın son çeyreğinde Ermeni okurlar arasındaki “en etkili gazete” olması şüphesiz önemli bir etkidir (Ueno, 2016a, s. 605). Dolayısıyla

Münadi-yi Erciyes'in şimdiye dek herhangi bir çalışmaya konu olmaması, ilk bakışta süreli yayının *Manzume-i Efkar*'a kıyasla çok daha kısa süre yayımlanmış olmasıyla açıklanabilir. Öte taraftan, hedef okur kitlesi başlangıçta İstanbul'daki Türkçe konuşan Kayserili Ermeniler olan *Münadi-yi Erciyes*'in ilerleyen senelerde Anadolu'nun pek çok bölgesinde ve hatta Mısır ve Manchester'da dağıtım temsilciliklerinin olduğu görülmektedir. Oldukça mütevazı hedeflerle yola çıkan *Münadi-yi Erciyes*, sonrasında kendisine imparatorluk sınırlarını aşan bir okur kitlesi tesis etmiştir. Öte yandan, *Münadi-yi Erciyes*'i anan mevcut çalışmalarda, süreli yayına dair aktarılan bilgilerin birbiriyle tutarlı olmadığı görülmektedir. Hasmik A. Stepanyan'ın (2005) çalışmasında, *Münadi-yi Erciyes*'in 1859-1862 yılları arasında yayımlandığı aktarılırken, süreli yayının türüne, yayımlanma sıklığına, basıldığı matbaalara dair verilen bilgilerin eksik ve hatalı olduğu görülmektedir (s. 559). Zakarya Mildanoğlu'nun (2014) çalışması, *Münadi-yi Erciyes*'in yayım süresine dair iki farklı bilgi aktarmaktadır. Çalışma, süreli yayının önce 1859-1870 (s. 388), devamında ise 1859-1863 yılları arasında yayımlandığını aktarmakta (s. 391) ve *Münadi-yi Erciyes*'in türüne, yayımlanma sıklığına ve basıldığı matbaalara dair yine eksik ve hatalı bilgiler sunmaktadır. Kübra Uygur ve Yıldız Deveci Bozkuş'un (2022) çalışması, *Münadi-yi Erciyes*'e dair şimdiye dek en kapsamlı bilgileri aktaran Masayuki Ueno'nun (2016a) çalışmasına referans verilmesine rağmen süreli yayının yayım aralığı ve yayımlanma sıklığı hakkında farklı bilgiler sunmaktadır. Ueno'nun (2016a), *Münadi-yi Erciyes*'in yayım hayatına başladığında "ayda iki kez" yayımlandığını ve 1862'de kapatıldığını göstermesine rağmen (s. 609), çalışmada süreli yayının "altı ayda bir" yayımlandığı aktarılmakta ve kapanış tarihi olarak hem 1863 hem 1862 işaret edilmektedir (s. 96). Ayrıca süreli yayının, başlangıçta "yerel bir Kayseri gazetesi" olduğundan bahsedilmesi, *Münadi-yi Erciyes*'in başta

Kayseri’de yayımlanmış olduğu ve yayım süresi boyunca “gazete” olarak çıkarıldığı imajını doğurmaktadır (s. 96). Şüphesiz, birbiriyle örtüşmeyen bu teknik bilgiler *Münadi-yi Erciyes* sayılarının fiziksel olarak incelenmemesinden kaynaklanmaktadır. Gazanfer İbar’ın (2025) *Çoklar Vardır ki Hayca Annamazlar: Ermeni Harfli Türkçe Yayınlar* başlıklı çalışmasında *Münadi-yi Erciyes*’in dönemin “dikkat çeken yayınlarından biri” olduğuna değinilirken, süreli yayına dair bibliyografik kaynaklardaki hatalı teknik bilgiler tekrar edilmektedir (ss. 13-14). Dolayısı ile *Münadi-yi Erciyes*’in şimdiye dek çalışmalara konu edilmiş olmamasında, süreli yayının etki alanı veya yayım süresi gibi teknik bilgilerin belirleyici olduğunu söylemek yanlış olacaktır.

Münadi-yi Erciyes’in Türkçe akademik çalışmalarda yer bulamamış olmasını, Ermeni harfli Türkçe basın çalışmaları kapsamında ele almak gerekmektedir. Ermeni harfli Türkçe süreli yayınlara fiziksel olarak erişmek hâlâ pek kolay değilken, araştırmacılar bu yayınlara dijital ortamda ulaşabilme imkanını oldukça yakın bir geçmişte bulmuştur. Dolayısı ile *Münadi-yi Erciyes*’e dair çalışmaların yokluğu, Ermeni harfli Türkçe süreli yayınlara ulaşmadaki teknik yetersizlikler ile doğrudan ilişkilidir. Bu çalışma, *Münadi-yi Erciyes*’e odaklanarak, Türkçe literatürde süreli yayına dair sunulan bilgilerdeki hata ve eksikleri gidermeyi ve hem Ermeni harfli Türkçe basın hem de Osmanlı basını çalışmaları kapsamında *Münadi-yi Erciyes*’in neden üzerinde düşünmeye değer bir süreli yayın olduğunu göstermeyi amaçlamaktadır.

Çalışmanın ikinci temel motivasyonu, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı basın hayatının önemli bir figürüne dönüşen Panosyan’a dair bilgilerimizi derinleştirmektir. Türkçe literatürde Panosyan’a odaklanan monografik bir çalışma henüz yoktur. Kendisinin Ermeni harfli Türkçe eserlerini odağa olan çalışmalarda ise

Panosyan, bu eserlerin yalnızca yazarı ya da yayımcısı olarak anılmaktadır. Sosyoekonomik bağlamda Osmanlı üst sınıfından gelmeyen Panosyan'ın, dönemin diğer önemli gazetecilerinin sahip olduğu bürokrat-yazar kimliğine sahip olmadan Osmanlı basın hayatında yer edinebilmesi şüphesiz büyük bir çabanın sonucudur. Bu bağlamda, Panosyan'ın yayımcılık faaliyetlerini ve eserlerini Panosyan'ın kimliğini de gözeterek incelemek daha verimli ve sağlıklı çıkarımlarda bulunmamızı sağlayacaktır. Örneğin, *Tasvir-i Efkar* (1862) gazetesini Şinasi'nin ve Namık Kemal'in ideolojik tutumlarını ve meslek kariyerlerini gözeterek incelemek, süreli yayına dair analizleri daha sağlam bir zemine oturtuyorsa, *Münadi-yi Erciyes*'i ya da *Manzume-i Efkar*'ı odağa alan çalışmaların aynı zamanda Panosyan'ın kim olduğu sorusuna yer açması bu çalışmaların tespitlerini daha nitelikli ve ikna edici kılacaktır.

Çalışma, *Münadi-yi Erciyes*'i Osmanlı basın tarihi çalışmalarının gündemine dahil etmenin alana iki hususta katkı sunacağını iddia etmektedir. Bu hususların ilki, *Münadi-yi Erciyes* üzerinden edineceğimiz izlenimlerin hem Panosyan'ın kişisel kariyerindeki hem de Ermeni harfli Türkçe basının 19. yüzyıldaki gelişim hattındaki kimi boşlukları dolduracağıdır. İkinci olarak, Osmanlı'nın Arap harfli Türkçe ilk resmî gazetesi *Takvim-i Vekâyi* (1831) ile ilk özel gazetesi *Tercüman-ı Ahvâl* (1860) arasındaki yaklaşık otuz yıllık zaman diliminin, Müslüman-Osmanlı basın tarihi çalışmaları için de incelenmeye değer olduğunu hatırlatmaktır. *Tercüman-ı Ahvâl*'den önce Osmanlı basın hayatına katılmış ve farklı alfabelerle üretilmiş Türkçe süreli yayınları incelemek, bütünlüklü bir Osmanlı basın tarihi anlatısı kurmayı kolaylaştıracaktır. Bu açıdan, Agâh Efendi ile Şinasi'nin *Tercüman-ı Ahvâl*'i yayımlama motivasyonlarını, Evangelinos Misailidis'in *Anatoli*'yi (1840), Hovsep Vartanyan'ın *Mecmua-yi Havadis*'i (1852) ve Panosyan'ın *Münadi-yi Erciyes*'i (1859) yayımlama motivasyonlarıyla yan yana düşünmek gerekmektedir.

Panosyan ve *Münadi-yi Erciyes* hakkındaki bilgilerimizi derinleştirmek yalnızca Ermeni harfli Türkçe basın tarihindeki değil, 19. yüzyıl Osmanlısı'nın kültürel üretim tarihindeki kimi mevcut bilgilerimizi de değiştirebilir. Örneğin, Panosyan'ın *Münadi-yi Erciyes*'le birlikte tefrika ettiği Ermeni harfli Türkçe *Telemak* tercümesi, Türkçedeki ilk edebî çeviri girişiminin başlangıç noktasını tartışmaya açacaktır (Strauss, 2014, s. 28). Başka bir örnek olarak, *Münadi-yi Erciyes*'in sayfalarına bakıldığında gazetecilik bağlamında “abone” terimini Türk edebiyatına “kazandıranın” esasında Şinasi olmadığı görülecektir (Kahraman, 2010, s. 167). Panosyan'a ve *Münadi-yi Erciyes*'e yakından bakmak, özelde Osmanlı basın tarihi, daha genel çerçevede ise 19. yüzyıl Osmanlı edebî kültür tarihi çalışmalarına hem nicel hem de nitel bağlamda katkı sunacaktır.

Çalışmanın doğrudan Panosyan'a ve *Münadi-yi Erciyes*'e odaklanmasına ilham veren, iki araştırmacı isme ait çalışmalardır. Bunların ilki, Masayuki Ueno'nun (2016a) “One script, two languages: Garabed Panosian and his Armeno-Turkish newspapers in the nineteenth-century Ottoman Empire” başlıklı makalesidir. Panosyan'ın hayatına, kültürel girişimlerine ve eserlerine dair önemli bilgileri bir arada sunan çalışmada, *Münadi-yi Erciyes* ilk kez akademik bağlamda gündeme taşınmaktadır. Panosyan'ın Ermeni harfli Türkçe süreli yayınlarını odağına alan Ueno, özellikle *Manzume-i Efkar* üzerinden 19. yüzyıl Osmanlı basınındaki etkileşimlerin boyutlarına işaret etmektedir. İkinci olarak, Murat Cankara'nın (2015a) “Çifte Maduniyet, Çifte İşlev: Ermeni Harfli Türkçe Basında Dil ve Kimlik” başlıklı makalesi ve *Toplumsal Tarih* dergisinde Haziran 2018 ile Ocak 2021 tarihleri arasında “Osmanlı'da Gayrimüslim Basından” başlığı altında kaleme aldığı yazı dizisi bu çalışmanın ilham aldığı noktalardır. Cankara'nın makalesi, Ermeni harfli Türkçe basın çalışmalarının Osmanlı basın tarihi bağlamında ne gibi potansiyeller

taşıyabileceğinin ipuçlarını gösteren Türkçe literatürdeki ilk çalışmadır. Cankara'nın *Toplumsal Tarih*'in "Osmanlı'da Gayrimüslim Basından" bölümünde yayımlanan yirmi dört yazısı ise Ermenice, Ermeni harfli Türkçe, Karamanlıca/Yunan harfli Türkçe ve Arap harfli Türkçe yayımlanmış yirmi dört süreli yayını¹ ve bu süreli yayınların içeriğinden örnekleri incelemektedir. Yazı dizisinin bu çalışma için önemi, Cankara'nın bu yazıların ikisini Panosyan'ın süreli yayınlarına ayırmış olmasıdır. "Vatandaş, Türkçe Öğren!" (2018b) başlıklı yazıda *Manzume-i Efkar*'ı; "Başka Bir Türkçe Mümkün Müydü?" (2019b) başlıklı yazıda ise *Münadi-yi Erciyes*'i ele alan Cankara, böylece hem söz konusu süreli yayınları hem de Panosyan'ı Türkçe literatürde bibliyografik kaynakların ilk kez dışına taşımaktadır. Ueno ve Cankara'nın çalışmaları, 19. yüzyıl Osmanlı basını bağlamında *Münadi-yi Erciyes*'in ve Ermeni harfli Türkçe basının bir araştırma konusu olarak taşıdığı potansiyeli işaret etmeleri bakımından önemlidir ve bu çalışmanın çıkış noktasını oluşturmaktadır. Odağına yalnızca *Münadi-yi Erciyes*'i alarak bu çalışma, Ueno ve Cankara'nın işaret ettiği noktaları açıklamayı ve *Münadi-yi Erciyes*'in alana katkı sunma noktasındaki imkan ve sınırlarını görebilmeyi ummaktadır.

Süreli yayıncılığı da kapsayan Ermeni harfli Türkçe üretime kaynaklık eden Türkçe literatürdeki belli başlı çalışmaları burada anmak gerekir. Hasmik A. Stepanyan'ın (2005) *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)* ve Zakarya Mildanoğlu'nun (2014) *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000* başlıklı çalışmaları, 19. yüzyıl sonrasında üretilen Ermeni harfli

¹ Cankara'nın söz konusu yazı dizisinde gündeme taşıdığı, 19. ve 20. yüzyıllarda farklı alfabelerde ve dillerde yayımlanmış süreli yayınlar şunlar: *Asya, Rahnüma, Aktis, Manzume-i Efkar, Masis, Mecmua-i Havadis, Hüsn-i Niyet, Anatol Ahteri, Terakki, İzmirli, Zohal, Orakir G. Bolso, Çocuklar için Angeliqforos, Mendor, Münadi-yi Erciyes, Dzağig, Mimos, Neva yahut Seda-i Ermeniyan, Şant, Felek, Mamul, Ararat, Meğu ve Şarivari Arevelyan*. Çoğunluğu Ermeni harfli Türkçe olan süreli yayınların kimilerinin Ermenice ve Arap harfli Türkçe kısımları da vardır. Kimi süreli yayınlar ise Karamanlıca yani Yunan harfli Türkçedir.

Türkçe süreli yayınlara dair teknik bilgileri kronolojik olarak listeler. Bu iki bibliyografya çalışmasının dışında, Ermeni matbaacılık tarihinin gelişimini ele alan çalışmalarda Ermeni harfli Türkçe basın tarihine ilişkin bilgilere ulaşmak mümkündür. Teotig'in (2012) ilk kez 1913'te yayımlanan *Baskı ve Harf: Ermeni Matbaacılık Tarihi* çalışması "17 ülkenin 95 şehrinde kurulmuş 462 matbaa hakkında bilgi" (s. 7) sunarken çalışmada, matbaacılık faaliyetlerinde bulunan kişilere ve yayımlanan eserlere ait bilgiler bulmak mümkündür. Çalışmanın girişinde vurgulandığı gibi Teotig'in çalışması "Osmanlı/Türk matbaasının kurucuları, geliştiricileri, yürütücüleri arasında birçok Ermeni bulunduğu, Ermeni matbaacılar içinde Matbaa-i Amire'nin müdürlüğünü yapmış, farklı karakterlerde Osmanlıca harfleri matbaaya uyarlamış, bunların farklı puntolarda üretimini yapmış kişiler bulunduğu için" Osmanlı/Türk matbuat tarihine de kaynaklık etmektedir (s. 7). Arsen Yarman'ın (2012) *Ermeni Yazılı Kültürü: Harf, Elyazması, Matbaa ve Salnâmeler Tarihine Kısa Bir Bakış* çalışması Teotig'inkine benzer şekilde Osmanlı'daki matbaacılık faaliyetlerine Ermenilerin ne boyutta dahil olduğunu göstermesi açısından dikkate değerdir. Kevork Pamukciyan'ın (2003) *Biyografileriyle Ermeniler* ve Pars Tuğlacı'nın (2004) *Tarih Boyunca Batı Ermenileri* başlıklı çalışmaları Osmanlı/Türk matbuatı tarihi ile Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe matbuat tarihi arasındaki ilişkilenebilirliği görebilmek bağlamında önemlidir. Pamukciyan'ın (2003) çalışmasını yayıma hazırlayan Osman Köker, imparatorluğun edebî üretim sahasının bugün bile kolayca tasvir edilemez oluşuna dil, alfabe ve dinî-etnik kimliklerin iç içeliği bağlamında dikkat çekmektedir:

Kimliklerin tespiti konusunda en büyük problem, Ermeni harfli Türkçe şiirleri bulunan şairler konusunda karşımıza çıktı. Çünkü bu şiirler Türkçe bilen Ermeni şairler tarafından yazılmış olabileceği gibi, herhangi bir Türk şairinin şiirinin bir Ermeni tarafından Ermeni alfabesiyle kopya edilmesi ya da basılması yoluyla da üretilmiş olabilirdi. Bu şairlerden hangisinin Türk, hangisinin Ermeni olduğuna karar vermek son derece zordu. İsimlere bakarak

doğru sonuçlara ulaşmak mümkün değildi. İsmine bakıldığında Türk olduğu sanılabilecek olan Nihadi'nin . . . Ermeni patriği Hagop Nalyan olduğunu, Karacaoğlan isminde biri Türk diğeri Ermeni iki ozan bulunduğunu hatırlatırsak okuyucu bize hak verecektir. (s. X)

Matbuat tarihi çalışmaları Ermenice ya da Ermeni harfli Türkçe üretime ilişkin bilgiler sunarken, aynı zamanda imparatorluğun Arap harfli Türkçe üretimine dair bilgilerimizi teyit edebilmemize olanak sağlamaktadır.

Birer araştırma sahası olarak “Osmanlı basını” ile “Ermeni harfli Türkçe basın” çalışmalarının ilişkiselliğine ve bu bağlamda ortaya çıkan iki temel hatta burada dikkat çekmek gerekmektedir. Bu hatların ilkinin oluşturan çalışmalar, kurguladıkları basın tarihi anlatılarında “Osmanlılığı” dinî-etnik kimliğe isnat eder. İmparatorlukta farklı millet ve cemaatlerin, farklı dillerde ve alfabelerde ürettiği süreli yayınlara işaret edilmesine rağmen, bu yaklaşımda Osmanlı basını Müslüman-Osmanlılar'ın ürettiği Arap harfli Türkçe süreli yayınlar var etmektedir. Dolayısıyla Osmanlı basını, Arap harfli ve Türkçe olmayan üretimden azade olduğu ölçüde “Osmanlı” kimliği edinir. İkinci hattı oluşturan ve esasında son on yıllarda ortaya çıkan güncel çalışmalarda ise ilkinin aksine imparatorluğun basın tarihi, bu tarihe ait tüm aktörlerin gözetildiği ölçüde “Osmanlı” kimliği kazanmaktadır. Bu yaklaşımda, örneğin Ermeni harfli Türkçe veya Karamanlîca basının ya da Türkçe konuşan Hristiyan okurların varlığı, basının “Osmanlılık” kimliğini kuvvetlendiren unsurlardır. Bu iki temel yaklaşım arasındaki nüans, Müslim-gayrimüslim kimliklerin ya da Arap harfli Türkçe olan ve olmayan üretimin basitçe birbirinden ayrıştırılması ya da birbirine bağlanması değil, basın tarihinin çatısını oluşturan üst “Osmanlı” kimliğinin tekilliği mi yoksa çoğulluğu mu imlediğidir.

Osmanlı basın tarihine ilişkin Türkçe literatürde yer alan monografiler (Gerçek, 1928, 1931, 1939; İskit, 1939a, 1939b; Ertuğ, 1955, 1970; Oral, 1967; Şapolyo, 1971; İnuğur, 1982; Baykal, 1990; Koloğlu, 1992, 2010, 2014, 2020;

Topuz, 1996, 2003; Kabacalı, 2000; Özbay, 2014; Yalman, 2018; Gündüz, 2018; Ulusoy, 2021) yukarıda sözünü ettiğim ilk hattı anlamaya kaynaklık edebilir.

Örneğin, Ahmet Emin Yalman'ın (2018) *Modern Türkiye'nin Gelişim Sürecinde Basın 1831-1913* başlıklı çalışmasında, Ermeni harfli Türkçe süreli yayınlar Osmanlı basınıyla ilişkilendirilmeden, yayınların yalnızca isimleri anılır. Halbuki Yalman, “Türkiye'nin en uzun ömürlü gazetesidir” (s. 33) tespitini 1872'de Ermenice, Ermeni harfli Türkçe ve Karamanlıca yayımlanan *Avedaper (Müjdecî)* dergisi için yapmaktadır. Orhan Koloğlu (2020) *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi* başlıklı çalışmasında, imparatorlukta yayımlanan “Fransızca ve Diğer Türkçe-Dışı Gazeteler”e dair şu tespitlerde bulunmaktadır:

Bu gazetelerin yazı kadroları, az sayıda Avrupalı, çoğunlukla yerli azınlıklardan (Rum, Ermeni, Yahudi, Balkanlı) oluşuyordu. Seslendikleri kitleler de, sınırlı ölçüde Türklerden, daha çok ticaret ve maliye çevrelerinde çalışan aynı azınlıklardandı. Ancak sınıfsal olarak bunları tam anlamıyla Avrupa'nın burjuvalarına benzetmek yanlış olur. Bu gazetelerin yanı sıra, bu okuyucular da genelde Avrupa burjuvazisinin aracıları, ajanlarıydılar. Hepsi de Avrupa sermayesinin kazancı için çalışıyorlardı. (s. 39)

Çalışmanın “Ermenice Basın” bölümünde ise Ermeni harfli Türkçe gazetelerin 19. yüzyılda “oldukça etkili yayın yap[tıkları]” aktarılır. Öte yandan, aynı bölümde Ermeni basını “Ortodoks, Katolik, Protestan kiliselerine mensup olanlar, laikler ve daha sonra ihtilâlcî ve anarşist eğilimleri izleyenlere uygun olarak çok çeşitlilik göstermiş; kendi içinde de Ermeni haklarını savunmak dışında, tek bir cephe oluşturmamıştır” tespitleriyle tanıtılmaktadır (s. 41).

Bunların yanında, Osmanlı basın tarihindeki diller, alfabeler ve dinî-etnik kimlikler arasındaki etkileşime dair kimi noktaları en azından işaret eden ve Arap harfli olmayan Türkçe üretimi Osmanlı basın tarihinden ayırtırmayan çalışmalar da mevcuttur. Örneğin, Hıfzı Topuz (1996), *100 Soruda Başlangıçtan Günümüze Türk Basın Tarihi* başlıklı çalışmasında, Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe gazetelere

ayrılan kısa bölümde Ahmet İhsan Tokgöz'ün, "Ermeni harfleriyle Türkçe yayınlanan *Manzume-i Efkâr*, *Ceride-i Şarkıyye* ve *Cihan* gazetelerini okuduğunu" Tokgöz'ün anılarına referansla aktarır (s. 57). Yine aynı bölümde Ermeni harfli Türkçe "bir yığın gazete çıkarıl[dığına]" işaret edilir (s. 51). Ali Budak (2014), *Osmanlı Modernleşmesi Gazetecilik ve Edebiyat* başlıklı çalışmasının "Osmanlı Ermenileri Basını" ve "Ermeni Harfleriyle Türkçe Gazeteler" başlıklı bölümlerinde yukarıda sözünü ettiğim diller, alfabeler, kimlikler arasındaki etkileşim ve ilişkilenecek örnekleyecek ipuçları sunar. Çalışmada, Metin And'a referansla, "[O] günlerde çok ünlenmiş ve uzun süre yayın hayatını devam ettirmiş *Mecmûa-i Havâdis* ve *Manzûme-i Efkâr* gibi bazılarını izlemek için Türk okuyucuları[nın] Ermeni harflerini bile öğrenmiş" olduğundan bahsedilir (s. 289).

Osmanlı basın tarihine ilişkin bibliyografik çalışmalarda (Duman, 1986, 2000; Bayrak, 1994; Okay, 2000; Öztürk vd., 2006; Çınar, 2010)² çalışmaların süreli yayıncılık tarihi kapsamı ile o kapsamı kuran söylemin birbiri ile uyuşmaması gibi bir problem göze çarpmaktadır. Kimi zaman "Eski harfli Türkçe süreli yayınlar" ya da "Arap harfli süreli yayınlar" gibi başlıklarla çalışmaların kapsamı açıkça belirtilirken kimi zaman içeriğin, ifade edilen kapsamla örtüşmediği görülmektedir. Örneğin Cüneyd Okay (2000), *Osmanlıca Süreli Yayınlar Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi* başlıklı çalışmasının girişinde "Osmanlıca süreli yayın" kavramını "Bir süreli yayını Osmanlı olarak nitelemekteki tek kriter saltanatın ilgasından (1 Kasım

² Ayrıca bkz.: Kültür ve Turizm Bakanlığı. (1963). *Eski harfli Türkçe süreli yayınlar toplu kataloğu: (Muvakkat bakım) Millî Kütüphane ile Ankara ve İstanbul kütüphanelerinde bulunan eski harfli Türkçe gazete ve dergilerin, ayrıca diğer periyodiklerin bibliyografik künyeleri*. Millî Kütüphane Başkanlığı Yayınları; Türkiye Bilimsel ve Teknik Dokümantasyon Merkezi. (1972). *İstanbul bilimsel ve teknik süreli yayınlar toplu kataloğu*. TÜRDOK; Kültür ve Turizm Bakanlığı. (1987). *Eski harfli Türkçe süreli yayınlar toplu kataloğu*. Millî Kütüphane Başkanlığı Yayınları; Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü. (1995). *Türkiye'de süreli yayınlar*. [Yayınevi belirtilmemiş].

1922) önce yayın hayatına atılmış olmasıdır” diye açıklarken, çalışmasının

kapsamını şu şekilde tasvir eder:

Çalışmanın ilgi alanına Osmanlı sınırları içinde ve Osmanlıca yayınlanmış olan yayınlar dahil edilmiştir. Bu anlamda Rumca, Ermenice, Arapça ve bunun gibi dillerde çıkmış olan ya da Kırım, Asya ülkeleri gibi Osmanlı sınırları haricinde kalan ülkelerde Osmanlıca çıkmış süreli yayınlar çalışma dışı bırakılırken, buna karşılık Osmanlıların Cenevre, Kahire, Paris, Londra gibi şehirlerde çıkardıkları dergiler çalışmaya dahil edilmiştir. (s. 7)

Buradaki tanım ve kapsama göre bir süreli yayına “Osmanlı” kimliğini kazandıran iki temel kriterin “dil” ve “sınır” olduğu ifade edilirken, çalışmaya Arap harfli olmayan herhangi bir Türkçe yayının dahil edilmemesi, alfabenin de örtük bir kriter olduğunu göstermektedir. Hasan Duman’ın (2000) üç ciltlik *Başlangıcından Harf Devrimine Kadar Osmanlı-Türk Süreli Yayınlar ve Gazeteler Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu 1828-1928* başlıklı çalışmasının kapsamında dinî-etnik kimlik belirleyicidir. Duman, çalışmasına dahil ettiği süreli yayınların seçimine dair şunları belirtir:

Konumuzla ilgili 1828’de ilk yayın hayatına başlayan Vakayi’-i Mısriyye (Mısır)’den başlayarak, 1928 Türkiye’de Harf İnkılâbı’na kadar geçen 100 yıllık devreye ait Türkiye kütüphaneleri ve diğer bilgi merkezlerinde bulabildiğimiz 2526 çeşit (bibliyografik künye) dolayında 100.000 cildi aşkın milyonlarca sayfalık süreli yayınların, 150 kadarından hiçbir ayırım ve özel amaç gütmekten rasgele derlediğimiz bazı sayfaları, olduğu gibi sunuyoruz. (s. XIII)

Çalışmanın yöntemine dair “hiçbir ayırım ve özel amaç gütmeme” vurgusunun Arap harfli Türkçe süreli yayınlar için geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Başlıkta yer alan “Osmanlı-Türk” niteliği Arap harfli olmayla mümkün kılınmaktadır. Osmanlı basın tarihine ilişkin bu bibliyografik çalışmalarda, süreli yayınların “Osmanlı” ya da “Osmanlı-Türk” kimliğinin doğrudan yayınların Arap harfli Türkçe niteliğiyle ilişkilendirildiği görülmektedir. Bu örneklerden hareketle, Osmanlı basını tarihselleştirme girişimlerinde alfabe, dil ve dinî-etnik kimliğin Osmanlı basın tarihinin sınırlarını belirleyen başat kriterler olduğu görülmektedir.

Bu çalışmalarda ortaklaşan bir diğer husus Osmanlı’da basının gelişiminin yalnızca modernleşmeye ve teknik anlamda ilerlemeye paralel şekilde izlenebilir olduğu kanısıdır. Güncel çalışmalar, Osmanlı basınının tarifindeki kimlik meselesinin yanı sıra, 19. yüzyılda ortaya çıkan ve gelişen Osmanlı basınının planlı bir modernleşme politikasının ürünü olarak izlenmesine haklı eleştiriler sunmaktadır. Yukarıda örneklendirdiğim Osmanlı basın tarihlerini “geleneksel tarih yazımı” olarak ele alan Gül Karagöz-Kızılca (2016), “Osmanlı/Türk Basın Tarihi Yazımı Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme” başlıklı çalışmasında, bu geleneksel bakışın gözden kaçırdığı hususlara işaret etmektedir. Buna göre, geleneksel basın tarihi anlatıları, Osmanlı’da basının ortaya çıkışını yalnızca devletin modernleşme çabalarına ve yöneticilerin ilerlemeci tutumuna dayandırmakta ve basının 19. yüzyıldaki gelişim sürecinde toplumu etkisiz bir konuma yerleştirmektedir. Bu yaklaşımı eksik ve indirgemeci bulan Karagöz-Kızılca (2016), Osmanlı’da basının ortaya çıkışının hem dünya kapitalist sistemindeki dönüşümler hem de imparatorluk içindeki farklı toplumsal gruplar arasındaki etkileşimler çerçevesinde yeniden ele alınması gerektiğini önermektedir. Geleneksel basın tarihi anlatıları, okuryazarlık oranının düşük olduğu tespitinden hareketle, basının gelişim sürecinde toplumsal dinamikleri gözetmezken, Karagöz-Kızılca (2016) Osmanlı toplumundaki sesli okuma pratiklerini ve kahvehane gibi sosyal alanların varlığını hatırlatarak basının yalnızca toplumun üst kesiminde gelişen bir olgu olmadığını göstermektedir.

Erol A. F. Baykal (2019), *The Ottoman Press (1908–1923)* başlıklı çalışmasının “The Emergence and Growth of the Ottoman Press, 1831–1908” başlıklı bölümünde, Osmanlı’da basının gelişiminin yalnızca devletin teknik ilerlemeciliğiyle açıklanamayacağını, matbaanın Osmanlı’daki gelişim serüveni bağlamında tartışmaktadır. Geleneksel tarih yazımları Osmanlı’da basının Avrupa’ya

kıyasla yaklaşık iki yüzyıl gecikmeyle ortaya çıkmasını, matbaanın Osmanlı'ya geç gelmesiyle açıklarken, Baykal, bunun geçerli bir ilişkilendirme olmadığını, zira matbaanın imparatorlukta 15. yüzyıldan beri var olduğunu, lakin devlet politikası olarak bir gazete çıkarılmasının ancak 19. yüzyılda gündeme taşındığını hatırlatmaktadır. Çalışmada, Osmanlı basınının başlangıcı, yönetici sınıfın 19. yüzyıldaki çabalarına dayandırılrsa da Osmanlı basınının “yukarıdan” gelen bir taleple “yapay” (*artificial*) bir başlangıca sahip olduğu, ancak 1860'lardan itibaren özel teşebbüsler sayesinde basının “organik” (*organic*) bir gelişim sürecine girdiği vurgulanmaktadır (s. 13). Çalışmanın, Osmanlı basınının doğuşunun yalnızca teknolojik ilerlemeyle değil, sosyopolitik faktörler ve devlet-toplum ilişkileriyle açıklanması gerektiğine dair yaptığı vurgular dikkate değerdir.

Ozan Çömelekoğlu (2024), “A Challenging Task for Journalism Historians: The Cultural Turn and the Historiography of the Ottoman/Turkish Press” başlıklı makalesinde basın tarihi anlatılarındaki “liberal-ilerlemeci paradigma”nın (s. 44) altını çizmekte ve Yalman'dan (1914) bugüne süregelen “devletin modernleşme aracı olarak basın” yaklaşımının sorunlarına dikkat çekmektedir. Geleneksel tarih yazımına getirilen eleştiriden daha da önemlisi Çömelekoğlu'nun basın tarihi çalışmalarını, günümüzde dijital kaynak ve olanakların nasıl dönüştüreceğini gündeme taşımasıdır. Dijital arşiv kaynaklarının sayısının her geçen gün artması ve bu kaynaklara erişimin giderek kolaylaşması; farklı alfabelerde üretilmiş metinleri tanıyabilme sorununun dijital yazılımlar aracılığıyla ortadan kalkması, basın tarihlerindeki “kaynak kıtlığı” (*scarcity*) anlatısının, yerini “veri/malzeme bolluğu” (*abundance*) anlatısına bırakmasına olanak tanımaktadır (s. 36). Ermeni ve Yunan harfli Türkçe metinlere/sürelî yayınlara³ erişimin, bu alana dönük çalışmaların

³ Dijital beşerî bilimler olgusunun genelde Osmanlı(ca) çalışmalarını, özelde Arap harfli Türkçe sürelî yayın çalışmalarını nasıl etkileyebileceğini örnekleyen çalışmalar olarak bkz. Barakat, N. E. &

kapsamını ve niteliğini doğrudan etkilediğini düşünürsek, Çömelekoğlu'nun söz konusu “veri/malzeme bolluğu”nu araştırmacıların nasıl değerlendirmesi gerektiğini tartışmaya açması önemlidir.⁴

Ermenistan Milli Kütüphanesince yürütülen çevrim içi açık erişim çalışmalarının⁵ yanı sıra Ermeni harfli Türkçe malzemenin dijitalleştirilmesine yönelik gün geçtikçe hız kazanan bireysel girişimler, Çömelekoğlu'nun “veri/malzeme bolluğu” meselesine dair dikkatinin gerekliliğini göstermektedir. “Digital Preservation, Publishing, and HTR of Armeno-Turkish Manuscripts, Printed Books, and Newspapers from the Mekhitarist Congregation in Vienna (MEKHITAR)” (Akcan vd., 2022) başlıklı çalışma söz konusu girişimlerin sonuçların biridir. Bir diğer örnek, Viyana Üniversitesi ev sahipliğinde yürütülen “Digitisation of the Armeno-Turkish Collections of the Mekhitarist Congregation in Vienna” projesinin bir çıktısı olan “Armeno-Turkish Literary Archives & Studies (ATLAS)” (2024) başlıklı girişimdir. Ermeni harfli Türkçe üretime ilişkin güncel çalışmaları bir araya getiren ATLAS, 2024'ten bu yana ilgili tüm araştırmacıların kullanımına ve katılımına açık bir literatür oluşturmayı hedeflemektedir.⁶

19. yüzyıl Osmanlı basın tarihine nasıl yaklaşmak gerektiğine dönük yeni eleştirel bakışlar, esasında Osmanlı'nın 19. yüzyıldaki kültürel üretimine daha

Yaycıoğlu, A. (2022). Critical approaches to digital Ottoman studies: Promises and challenges. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 9 (2), 17–31; Uğur, Y. (Ed.). (2023). *Dijital beşerî bilimler ve Osmanlı çalışmaları*. VakıfBank Kültür Yayınları; Aladağ, F. (2024). Digital humanities and Ottoman studies 2.0. *Journal of Digital Islamic Research*, 2(1-2), 63-89. <https://doi.org/10.1163/27732363-20241004>; Kırmızıaltın, S. & Wrisley, D. J. (2022) Automated transcription of non-Latin script periodicals: A case study in the Ottoman Turkish print archive. *Digital Humanities Quarterly (DHQ)*, 16(2). <https://www.digitalhumanities.org/dhq/vol/16/2/000577/000577.html> (Son erişim 25.06.2025).

⁴ Çömelekoğlu (2025), söz konusu makaledeki tartışmasını, “Medyapolis Vatandaşlarının Sesleri: Tanzimat Döneminde *Anatoli ve Manzume-i Efkar* Gazetelerinde Okur Mektupları” başlıklı doktora tezinin, “Matbu Mecradan ‘Medyapolis’e: Kültürel Dönemeç ve Osmanlı Basın Tarihi” başlıklı bölümde daha detaylı ve Türkçe olarak yapmaktadır (ss. 54-76).

⁵ Ermenistan Milli Kütüphanesi bu kapsamda, kitaplar (<https://haygirk.nla.am/>) ve süreli yayınlar (<https://tert.nla.am/>) için iki ayrı veri tabanına sahiptir (Son erişim 24.08.2025).

⁶ Bkz. *Armeno-Turkish Literary Archives & Studies (ATLAS)*. <https://atlas.univie.ac.at> (Son erişim 24.08.2025).

yakından bakmanın bir sonucudur. 2000’ler öncesi çalışmalar (Kut, 1985; Tietze, 1991; Strauss, 1995; Kraelitz-Greifenhorst, 1996; Tekin, 1997; Gökalp, 1999) 19. yüzyıl Osmanlı kültür dünyasının çok kimlikli yapısına dil, alfabe ve dinî-etnik kimlik bağlamında işaret ederken, araştırma alanına dönük ilgideki artışla birlikte 2000’ler sonrası çalışmalar (Mignon, 2002, 2005, 2008, 2009, 2014a, 2014b, 2016, 2021, 2024; Strauss, 2003, 2014; Ayaydın Cebe, 2009; Balta & Kappler, 2010; Sagaster, 2011; Balta & Ölmez, 2011; Uslu & Altuğ, 2014; Uslu, 2015, 2025; Cora vd., 2016; Aslanian, 2016; Sagaster vd., 2017; Herzog & Wittmann, 2019; Der Matossian, 2019; Derderian, 2019; Ringer & Charrière, 2020; Köksal, 2020; Göktürk, 2020; Kim & Bashkin, 2021; Ghoogasian, 2022a, 2022b; Tachjian vd., 2023; Manoukian, 2022, 2023, 2024; Türesay, 2024; Zandi-Sayek, 2024; Çolak, 2024, 2025; Ueno, 2025; De Tapia, 2023, 2025) imparatorluğun yüzyıl içerisindeki farklı kültürel üretim alanlarının tekil araştırma sahaları olarak çok kimlikli vurgu ile ele alınmasını hem mümkün kılmış hem de bunun gerekliliğini pekiştirmiştir. 19. yüzyıl Osmanlı kültürel üretimine dair makro çalışmaların sınırlarının zaman içerisinde giderek daralması örneğin, “Ermeni harfli Türkçe roman” ya da “Karamanlıca gazetecilik” gibi spesifik araştırma alanlarının ortaya çıkışı ve gelişimini beraberinde getirmektedir.

19. yüzyıl Osmanlı kültür tarihi çalışmalarında Arap harfli olmayan Türkçe üretim bağlamında, bilhassa Ermeni harfli Türkçe ve Karamanlıca üretime dair çalışmalar öne çıkmaktadır. Cankara’nın (2011, 2014a, 2014b, 2014c, 2015a, 2015b, 2015c, 2018a, 2018b, 2019b, 2019c, 2020, 2023, 2024a, 2024b) çalışmaları Ermeni harfli Türkçe üretimin, 19. yüzyıl Osmanlı kültür tarihi için ne denli verimli bir araştırma sahası olabileceğini göstermekte, böylelikle hem konuya ilgi duyanların hem de yapılan çalışmaların sayısının artmasını sağlamaktadır. Örneğin, Ermeni

harfli Türkçe üretimin kaynaklık ettiği son on senede tamamlanmış akademik tez çalışmalarındaki⁷ disiplinler ve bağlamsal çeşitlilik bunu kanıtlamaktadır.

Ermeni harfli Türkçe ile birlikte, 19. yüzyıl Osmanlı kültür dünyasının çok kimlikli yapısını görmemize ve anlamamıza olanak tanıyan bir diğer unsur Karamanlıca üretimdir. Türkçe konuşan İç Anadolu Rumların Yunan harfleriyle Türkçe üretimini tanımlayan Karamanlıca (*Karamanlidikas*) yazın dünyasına dair çalışmalar hem 19. yüzyılın Arap harfli olmayan Türkçe kaynaklarının hem de yüzyıla ilişkin çalışmalarda “modernleşme” bağlamının sınırlarını tartışmaya açmıştır. Osmanlı’daki Karamanlıca üretimin kültür tarihi kapsamında bir araştırma sahasına dönüşmesini Evangelia Balta’nın 1980’lerden günümüze yürüttüğü

⁷ Bu kapsamdaki tez çalışmaları için bkz.: Güneş, A. (2015). *Hovhannes Balıkcıyan’ın Karnig, Gülinya ve Dikran’ın Dehşetli Vefatleri hikayesi ile Hovsep Maruş’un -Bir Sefil Zevce- isimli Ermeni harfli Türkçe romanları (İnceleme-metin-dizin)* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Marmara Üniversitesi; Ergen, S. Z. (2016). *Son dönem Osmanlı yemek kültüründe Ermeni mutfağının katkısı: Ermeni harfli Türkçe yemek kitapları* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Bilgi Üniversitesi; Delikgöz, Ö. (2016). *Tanzimat dönemi Türk romanı ve Ermeni harfli Türkçe romanda kimlik* [Yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi; Akgün, Y. (2017). *San Lazzaro adasındaki Ermeni mikhitarist rahiplerin Osmanlı tiyatrosuna etkileri* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Bahçeşehir Üniversitesi; Tapan, A. (2018). *Reading Armeno-Turkish novels narratologically in the context of the Nineteenth-Century modern Ottoman novel: Akabi Hikayesi and Bir Sefil Zevce* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Şehir Üniversitesi; Sert, B. (2021). *19. yüzyıla ait Ermeni harfli Türkçe Agnes veya Ney Çalan Kızcağız hikayesi (çeviriyazı, aktarma, inceleme, gramatikal dizin, tıpkıbasım)* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ordu Üniversitesi; Kaya, S. (2021). *Ermeni harfli Yedi Alimlerin hikâyesi (giriş, metin, inceleme, dizin)* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ordu Üniversitesi; Öztürk, S. (2022). *Ermeni harfli Türkçe metin: ‘Kirk Vor Goçi Agn Lusadu’ (İnceleme-metin-dizin)* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi; Çoruk, F. J. G. (2022). *Osmanlı çeviri geleneğinde Ermeni çevirmenler ve çeviri sorunları* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi; Yücel, B. (2022). *Ermeni harfli Türkçe ‘Gülinya Yahod Kendi Görünmeyerek Herkesi Gören Bir Kız’ adlı eserin halkbilimsel açıdan değerlendirilmesi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi; Acarözmen, B. (2022). *‘Aşıkla Ma’şuk Dürbünü ve Her Milletin Güzeli metninin çeviri yazısı ve eser üzerine yapısal bir inceleme* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Hacettepe Üniversitesi; Kara, M. (2024). *1850-1900 yılları arasında Ermeni harfli Türkçe roman çevirilerinin Türk edebiyat dizgesindeki yeri ve önemi* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Yıldız Teknik Üniversitesi; Dirican, F. (2024). *Vartan Paşa (1816-1879) ve Ermeni harfli Türkçe matbuat* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi; Bişgin, E. (2024). *Ermeni Harfli Türkçe ‘Peygamberlerin Ömürlerinin Nakliyetleri’ adlı eser ve peygamberlere dair inanışlar* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi; Yünkül, Ö. (2024). *II. Meşrutiyet devrinde Ermenilerin Osmanlı matbuatına katkıları* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Bingöl Üniversitesi; Karacan Eş, A. R. (2024). *Geç Osmanlı mizahının bağlantılı tarihi: Farklı dil ve alfabelerle yayımlanan ilk mizah gazetelerinde modernleşme* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi; Jamalova, N. (2025). *19. yüzyıla ait Ermeni harfli Türkçe İncil tercümesi (1-1008) (Çeviriyazı, inceleme, dizin, tıpkıbasım)* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ordu Üniversitesi.

alışmaları (2010, 2013, 2014, 2016, 2018, 2019, 2024, 2025) mümkün kılmıştır. Karamanlıca üretime dair akademik ilgi ve çalışmaların giderek artması, Ermeni harfli Türkçe çalışmalarda olduğu gibi 2010’lar sonrasına denk gelmektedir (Benlisoy & Benlisoy, 2010; İbar, 2010; Benlisoy, 2013, 2014, 2020; Ayt, 2015; Kappler, 2016; Irakleous, 2017; Göktürk, 2017; Cankara, 2019a; Kahya, 2024). Cankara’nın Ermeni harfli Türkçe araştırma sahasında yarattığı etkiye benzer şekilde, şehnaz şişmanoğlu-şimşek’in çalışmaları (2010, 2014a, 2014b, 2016, 2017, 2018, 2019a, 2019b, 2021, 2022, 2023, 2024) hem Karamanlıca alışmalarının Türkçe literatürdeki görünürlüğünün artmasında etkili olmuř⁸ hem de 19. yüzyıl Osmanlı kültür tarihi çalışmalarının araştırma sahasını genişletmeye önemli katkı sunmuştur. Ayrıca, Cankara’nın ve şişmanoğlu-şimşek’in çalışmaları, 19. yüzyıl Osmanlısı’nın Arap, Ermeni ve Yunan harfli Türkçe yazın dünyaları arasında karşılaştırmalı çalışmaların/okumaların hem nn açmakta hem de bunun gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Farklı diller, alfabeler ve dinî-etnik kimliklerin mşterekliğinde gelişen 19. yüzyıl Osmanlısı’nın kültürel üretim alanları “daha önce tecrübe edilmemiş derecede ve mahiyette dilsel ve edebi yakınlaşmalar, ortaklıklar, geçişler ve gerilimler” ortaya çıkarmış (Uslu & Altuğ, 2014, s. VII) ve buraya kadar andığım çalışmalar sayesinde söz konusu “dilsel ve edebi” etkileşimlerin boyutları roman, şiir, hikâye, anı, günlük gibi farklı yazınsal türler üzerinden Osmanlı “edebiyat(lar)ı” (Strauss, 2014, s. 11) bağlamında tartışmaya açılmıştır. Öte yandan, imparatorluğun farklı dil ve alfabelerdeki kültürel üretimine dönük ilginin Osmanlı basını bağlamında henüz geniş bir literatür meydana getirmediği görülmektedir. Türkçe literatürde Ermeni

⁸ Araştırma konusu Karamanlıca metinlere dayanan, 2001-2024 yılları arasında Türkiye’de tamamlanmış tez çalışmaları bu durumun bir örneğidir. Bununla birlikte, Ermeni harfli Türkçe çalışmalarda olduğu gibi Karamanlıca metinlere fiziksel ve dijital kanallardan erişimin giderek kolaylaşması, söz konusu çalışmaların sayısındaki artışı doğrudan etkilemektedir.

harfli Türkçe basına odaklanan en kapsamlı⁹ çalışma Cankara'nın (2015a) "Çifte Maduniyet, Çifte İşlev: Ermeni Harfli Türkçe Basında Dil ve Kimlik" başlıklı makalesidir. Osmanlı basını, Ermeni basını ve Ermeni harfli Türkçe basın arasındaki ilişkilendirmelerin Osmanlı/Türk tarih yazımında nasıl ele alındığı sorusundan yola çıkan makale, Ermeni harfli Türkçe süreli yayınlarda yer alan içeriği "dil (Türkçe yazmak) ve kimlik (Osmanlılık-Ermenilik)" bağlamlarında inceleyerek tarih yazımlarındaki sorunlu noktaları ortaya koymaktadır. *Ardzvi Vasburagan (Van Kartalı)* (1855), *Asia* (1872), *İzmirli* (1909), *Hüsn-i Niyet* (1911) ve *Rahnüma* (1911) ve gibi süreli yayınları inceleyerek Ermeni ve Osmanlı kimliklerinin Türkçe kullanımıyla nasıl ilişkilendiğini tartışan Cankara, hem Osmanlı basını dediğimiz geniş halkanın hem de bu halkanın bir parçası olan Ermeni basını ve Ermeni harfli Türkçe basının kendi içerisindeki çeşitliliğin ipuçlarını göstermektedir. Cankara aynı zamanda Ermeni harfli Türkçe basının "içerik bolluğu"na dikkat çekerek, alana ilgi duyan araştırmacılara bir "erken çağrı"da bulunmakta ve Ermeni harfli Türkçe süreli yayınlara ilişkin "monografiler yazmak, onları Latin harflerine aktarmak, onları dönemlerinin Arap harfli süreli yayınlarıyla karşılaştırmak ve aralarındaki geçişliliklerin, etkileşimlerin peşine düşme"yi teklif etmektedir (s. 127). Dolayısıyla *Münadi-yi Erciyes*'e odaklanan bu tez çalışması, sınırlandırılmış kapsam ve amaçlarıyla birlikte, Cankara'nın bu çağrısıyla doğrudan örtüşmektedir.

Belirli Ermeni harfli Türkçe gazete ve dergilerin çalışmalarda kaynak olarak kullanılması yönünde özellikle son on yılda artan bir ilgiden söz etmek mümkündür (Kutalmış, 2004; Budak, 2010; Altın, 2017; Eraslan, 2017, 2023; Öztürk, 2019; Demirkol, 2019; Eraslan & Eryılmaz, 2022, Uygur & Deveci-Bozkuş, 2022; Kiraz,

⁹ Cankara (2015a), çalışmasının "Ermeni harfli Türkçe basınla ilgili kapsamlı bir araştırmanın sonuçları[nı]" (s. 126) taşımadığını dile getirir de bu çalışmayı "kapsamlı" kılan hem incelenen süreli yayınların çeşitliliği ve sayısı hem de bu süreli yayınların tarihsel aralığıdır.

2024; Karacan-Eş, 2024; Yünkül, 2024; İbar, 2025). Niyet ve kapsamlarından bağımsız olarak, bu çalışmalar Ermeni harfli Türkçe süreli yayınların Osmanlı basını bağlamında Türkçe literatürde daha görünür olmasına katkı sunmaktadır. Ayrıca, Cankara'nın (2015a) çalışmasından günümüze, Ermeni harfli Türkçe basın çalışmalarının niteliğini, araştırma alanına ve literatüre yaptığı katkıları kapsamlı şekilde değerlendiren çalışmalara ihtiyaç olduğu görülmektedir. Zira, söz konusu çalışmaların pek çoğu Ermeni harfli Türkçe basının Osmanlı/Türk basını tarih yazımlarını ne ölçüde yenileyebileceğini ya hiç gözetmemekte ya da yalnızca Cankara'nın (2015a) bu konudaki mevcut tespitlerini tekrar etmektedir.

Münadi-yi Erciyes'in şimdiye dek herhangi bir çalışmaya tek başına konu edilmediğini, süreli yayına dair en kapsamlı bilgilerin halihazırda Ueno (2016a) ve Cankara'nın (2019b) çalışmalarında sunulduğunu bölümün başında belirttim. Öte yandan, Panosyan'ın 1866-1896¹⁰ yılları arasında çıkardığı *Manzume-i Efkar* gazetesine, çalışmasının bir bölümünde yer veren (Eraslan, 2016; Yıldırım, 2024) ya da gazeteyi doğrudan araştırma nesnesi kılan çalışmalardan (Ueno, 2016a; Uygur, 2021, 2022, 2023; Çömelekoğlu, 2025) söz etmek mümkündür. İkinci gruptaki çalışmalarda, *Manzume-i Efkar*'ın farklı disiplinlerden araştırmacıların, sorularına yanıt aradığı bir mecra olduğu ve Panosyan'ın neden Osmanlı'daki Ermeni harfli Türkçe basının en önemli iki figüründen biri olduğu (Mildanoğlu, 2014, s. 388) farklı bağlamlarda gösterilmektedir. Ayrıca, bu çalışmalar hem Panosyan'ın yayımladığı süreli yayınların, Cankara'nın (2015a, 2018b, 2019b) işaret ettiği şekilde Osmanlı basın tarihi çalışmaları için neden ve nasıl verimli malzemeler olduğunu hem de Ermeni harfli Türkçe süreli yayınların Osmanlı basın tarihi kapsamını aşarak, bütün

¹⁰ Ueno (2016a) Panosyan'ın *Manzume-i Efkar*'ı 1896'ya (s. 617), Kübra Uygur (2021) 1897'ye kadar yayımladığını belirtirken (s. 97), Hülya Eraslan (2016) Panosyan'ın gazeteyi 1898'e kadar yayımladığını tespit ettiğini belirtmektedir (s. 242).

bir 19. yüzyıl Osmanlı kültür tarihi çalışmaları için neden önem arz ettiğini örneklemektedir.

Münadi-yi Erciyes'in içerik ve yayın politikasını, yayımcısı ve yazarı Panosyan'ın ideolojik konumlanması ile birlikte ele almak gerekmektedir. Bunun yanı sıra, *Münadi-yi Erciyes*'te yer alan içeriğin bütünü, yürütülen tartışmaları, öne çıkarılan kişisel ve kamusal gündemleri anlamlandırabilmek, Panosyan'ın öznel tercihlerini ve o günün şartlarını aşan daha panoramik bir tarihsel bakış açısına ihtiyaç duymaktadır. *Münadi-yi Erciyes*'in yayımlandığı zaman aralığını da kapsayan, Tanzimat Fermanı'nın ilanı (1839) ile "Ermeni Milleti Anayasası"nın (Koçunyan, 2011, s. 46) kabulü (1863) arasındaki süreçte hız kazanan idari ve hukuki gelişmeleri merkez ve çevredeki Ermenilerin nasıl yorumladığı sorusunu hatırd tutmak gerekmektedir. Bu çalışmanın öncelikli amacı, tarihî olgu ve olayların dönemin basınına ve *Münadi-yi Erciyes*'in sayfalarına nasıl yansıdığını göstermek değilse de ilerleyen bölümlerde görüleceği gibi *Münadi-yi Erciyes*'te yer alan içeriğin, süreli yayının tarihsel bağlamının dışında ele alınması eksik ve hatalı tespitlere yol açacaktır. Panosyan'ın *Münadi-yi Erciyes*'te pek çok toplumsal meseleye dair sürdürdüğü tartışmalar, Tanzimat modernitesinin 19. yüzyılın ikinci yarısında Ermeni milleti için neye tekabül ettiği ve *Münadi-yi Erciyes*'in nasıl bir atmosferde üretildiği sorularıyla birlikte düşünülmelidir.

Bu noktada, bu soruların farklı bağlam ve gerekçelerle tartışıldığı kimi çalışmaları burada anmak faydalı olacaktır. Richard E. Antaramian (2020), *Brokers of Faith, Brokers of Empire: Armenians and the Politics of Reform in the Ottoman Empire* başlıklı çalışmasında kilisenin ve din adamlarının Tanzimat reformlarının uygulanışı sürecinde üstlendikleri sorumluluğu ve oynadıkları kritik rolü Mıgırdiç Khrimyan ve kendisinin *Arzvi Vasburagan (Van Kartalı)* isimli süreli yayını

örneğinde tartışır. Antaramian’a göre Khrimyan gibi din adamları Tanzimat ekseninde yürüttükleri reformist açılımlarla sadece kendi cemaatlerini değil bir bütün olarak imparatorluğun kendisini dönüştürmeye çalışmaktadır (s. 166). Bu anlamda Ermenilerin Tanzimat reformlarını yalnızca kendi milletleri özelinde benimsediklerini söylemek doğru olmayacaktır. Panosyan’ın *Münadi-yi Erciyes*’teki toplumsal dönüşüm çağrılarının kaynağını da bu bağlamda değerlendirmek gerekmektedir. Buna göre Ermeni toplumunun modern ve seküler bir niteliğe kavuşması, en nihayetinde Tanzimat ve Islahat (1856) fermanlarının vadettiği eşitlikçi ve adil bir imparatorluk yönetiminin tesisine katkı sunacaktır. Dzovinar Derderian (2019), “Nation-Making and the Language of Colonialism: Voices from Ottoman Van in Armenian Print Media and Handwritten Petitions (1820s to 1870s)” başlıklı tez çalışmasında Osmanlı’nın Tanzimat sonrasındaki reformlar sürecinde merkez (İstanbul) – çevre (Van) ikiliğini, Ermeni basını ve dilekçeler üzerinden izlemektedir. Derderian’a göre, Mıgırđıç Khrimyan gibi toplum önderlerinin medeniyet yolunda hızla ilerleme (terakki) ve vatanını, milletini sevmeye çağrılarını, Osmanlı’nın hukuk düzenini güçlendirme amacına dayanırken, bu yolla bu gibi aktörler Osmanlı idaresinin taşrada merkezileşmesine katkı sunmaktadır (s. 36). Ueno (2013) ise “‘For The Fatherland and The State’: Armenians Negotiate The Tanzimat Reforms” başlıklı makalesinde taşradaki Ermenilerin merkezî yönetimin desteğini almak için Tanzimat’ın dilini ve uygulamalarını farklı iletişim kanalları üzerinden nasıl benimsediklerine dikkat çekmektedir. Ueno’ya göre taşradaki Ermeniler de dahil olmak üzere Ermeni milleti 19. yüzyılda Tanzimat reformlarının edilgen nesneleri olmamış, aksine farklı aktörlerle bu süreci hızla sahiplenerek sürecin etken öznelere dönüşmüş bir haline gelmiştir (ss. 98-99).

Bu tespitlere paralel şekilde, Panosyan'ın *Münadi-yi Erciyes* üzerinden toplum için yapmaya çalıştıkları ve yüksek sesle dile getirdiği hususların hem Ermeni milletin kendi içindeki hem de devlet ve millet arasındaki müzakere süreçlerinin somut örneklerinden biri olduğu söylenebilir. İleride görüleceği gibi Panosyan İstanbul'dan Muş'a, Edirne'den Sivas'a, Kayseri'den Trabzon'a imparatorluğun farklı bölgelerindeki ve hatta imparatorluk dışındaki Ermenilerin talep, öneri ve eleştirilerini *Münadi-yi Erciyes*'in sayfalarına taşıyarak bu siyasal ve hukuki müzakere süreçlerinin aktif bir katılımcısı olmuştur. Yukarıda andığım çalışmalarda ele alınan süreli yayınlar gibi *Münadi-yi Erciyes* de 19. yüzyılda Ermenilerin Tanzimat modernitesine dönük nasıl birbirinden farklı reaksiyonlar geliştirdiklerini görmek adına dikkate değer içerikler sunmaktadır.

Tüm bunlar, Panosyan'a ve kendisinin ilk süreli yayını *Münadi-yi Erciyes*'e ilişkin Türkçe literatürdeki eksikliğin giderilmesini daha gerekli kılmaktadır. Bu doğrultuda, bu tez çalışmasının ilerleyen bölümleri söz konusu eksikliğin giderilmesine katkı sunmayı ve Ermeni harfli Türkçe süreli yayınların 19. yüzyıl Osmanlı edebî kültür tarihi bağlamındaki önemine işaret etmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca belirtmek gerekir ki, bu tez çalışması kendisinden önceki çalışmalardan farklı olarak, herhangi bir olayı, olguyu, temayı ya da araştırma sorusunu Panosyan'ın kariyer hayatında ya da *Münadi-yi Erciyes*'in sayfalarında aramamakta, bunun yerine *Münadi-yi Erciyes*'in 1859'dan 1862'ye ulaşılabilen tüm sayıları üzerinden süreli yayına dair panoramik bir çerçeve çizmektedir. Yine mevcut çalışmalardan farklı olarak, Ermeni harfli Türkçe bir süreli yayın bu çalışmada araştırma kaynaklarından biri olarak değil, araştırma nesnesinin kendisi olarak yer almaktadır. Bu doğrultuda, çalışmada *Münadi-yi Erciyes*'in 141 sayısı Ermeni harflerinden Latin harflerine aktarılmış ve süreli yayının son derece geniş bir yelpazeye sahip içerik çeşitliliği

tematik, türsel ve biçimsel bağlamlarda ele alınmıştır. Çalışmada, yöntem olarak içerik ve metin analizi, tarihsel bağlam incelemesi ve sosyokültürel eleştiriye başvurulmuştur. Böylece, çalışma hem deskriptif hem de analitik bir perspektife sahiptir.

Çalışmanın “Kayserili Bir Milletperver: Garabed H. Panosyan” başlıklı ikinci bölümünde, 19. yüzyılın ikinci yarısında çok dilli ve çok kültürlü Osmanlı matbuatının öne çıkan isimlerinden biri olan Panosyan’ın yaşam öyküsü, kişisel ve kamusal faaliyetleri tarihsel bir perspektifle takip edilmiş; bunu yaparken Türkçe ve İngilizcedeki sınırlı kaynakların yanında Panosyan’a dair biyografik bilgiler sunan Ermenice kaynaklardan da yararlanılmıştır. *Münadi-yi Erciyes* ve *Manzume-i Efkar* gibi dönemin önemli süreli yayınlarının kurucusu, yazarı ve yayımcısı olan Panosyan’ın basın kariyeri; kendisinin toplumsal reformculuk anlayışı, dil politikaları ve kültürel modernleşme vizyonu bağlamında ele alınmıştır. Dönemindeki isimlerden (Ziya Paşa, Vartan Paşa, Şinasi, Namık Kemal) farklı olarak ne bürokrat-yazar sınıfına ne de sosyoekonomik üstünlüğü olan bir sınıfa mensup olan Panosyan’ın Kayseri, İzmir ve İstanbul hattında kendi çabalarıyla kurulan ilköğretim yaşamı, sonrasındaki tıp ve ziraat eğitimi, İstanbul’daki entelektüel ortamla kurduğu ilişkileri ve özellikle Ermeni harfli Türkçe yayıncılık faaliyetleri ayrıntılı bir şekilde izlenmiştir.

Panosyan’ın hayatına yakından bakmanın bir tercihten öte, kendisinin kültürel girişimlerini anlamlandırmak adına bir zorunluluk olduğu görülmektedir. Zira, Panosyan’ın hem süreli yayıncılık faaliyetleri dışındaki telif ve tercüme eserlerinin hem de basın hayatına adım attığı *Münadi-yi Erciyes*’teki kültürel yayıncılık faaliyetlerinin Osmanlı/Türk edebiyatı tarih yazımını gözden geçirmemizi gerektiren bilgiler içerdiği görülmektedir. Kendisinin yazarlık, edebi çevirmenlik ve

gazetecilikten okul kuruculuğu, sivil toplum aktivizmi ve millet meclisi vekilliğine uzanan çok yönlü ve çok kimlikli faaliyetlerinin, dönemin siyasi, dinî ve kültürel bağlamlarıyla birlikte tartışmak gerektiği bu bölümde vurgulanmaktadır. Son olarak, Panosyan'ın dönemin bir diğer önemli basın figürü olan Hovsep Vartanyan'a (Vartan Paşa) ve dinî-idari otoritelere karşı geliştirdiği polemik dili, mizahi eleştirilere verdiği yanıtlar ve dönemin diğer yazar-yayıncı isimleriyle (Ahmet Mithat, Teodor Kasap, Hagop Baronyan) kurduğu etkileşim ağının boyutları işaret edilmektedir. Böylece, bu bölüm, Türkçe literatürdeki Panosyan'a ilişkin eksikliğin giderilmesine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

“*Münadi-yi Erciyes* (1859-1860): Bir Modern Risale” başlıklı üçüncü bölümde, *Münadi-yi Erciyes*'in “risale” ismi ve formatında yayımlandığı ilk iki yılına ait sayılarda Panosyan'ın okura sunduğu içeriğin türsel, biçimsel ve tematik analizi yapılmaktadır. Panosyan'ın bir niyet beyanı olarak ortaya koyduğu ve *Münadi-yi Erciyes*'i okur kamusuna takdim ettiği “Mukaddime” metni hem risalenin yayın politikasını açıklamasına hem de dönemin basın anlayışını örneklemesine istinaden tek başına eline alınmaktadır. *Münadi-yi Erciyes*'i yayımlamaktaki birincil hedefinin Ermeni toplumunun “ilm-i kitabet”e, yani okuryazarlığa olan ilgisini artırmak olarak açıklayan Panosyan'a göre milletlerin ilerlemişlik düzeyi, matbuatla kurdukları ilişkiyle doğrudan ilgilidir. Bu nedenle, Kayserili hemşehrilerinin teşvikiyle çıkardığı *Münadi-yi Erciyes*, Ermeni toplumunun “zulmet-i nadaniyet”ten kurtularak “envar-ı kitabetle münevver” olması yönünde iddialı bir misyon üstlenmiştir.

Panosyan, risalesini gazete gibi hızla tüketilip işlevini yitiren bir ürün olarak değil, ileride kitaplaştırılmak üzere biriktirilmesi gereken önemli bir başvuru kaynağı olarak ansiklopedist bir kapsamda tasarlamakta ve bu doğrultuda risaleler birbirinden

bağımsız olarak değil, birbirini tamamlar şekilde yayımlanmaktadır. Risalede, bilimsel (fennî) ve eğitsel/kültürel yazılar, yalnızca Ermeni toplumuna ilişkin gündemleri tartışan “azkayin” yazıları ve ilanlar ile birlikte hikaye ve şiir gibi edebi metinler okura bir arada sunulmaktadır. Sekiz sayfadan oluşan her sayıda hem telif hem de tercüme metinlere ve edebi içeriğe yer verilmiş, nadiren içerikler görsellerle desteklenmiştir. Okura sunulan içeriğin detaylı olarak incelendiği alt bölümler, risalede 1859’da daha çok şiir, millet meseleleri, bilimsel-kültürel içerik ve hikâyeler ön plandayken; 1860’ta okura ilk kez tanıtılan “mütalaa” başlıklı bölümler aracılığıyla eğitici ve tartışmacı içeriğin oranının arttığını, edebi içeriğin ise azaldığını göstermektedir. İçerik politikasındaki bu değişim, risalenin yayım sürecinde bir anda gazeteye dönüşmediğini; Panosyan’ın zaman içerisinde risalesini bir “kültür-sanat dergisi” olmaktan çıkarıp, bir kamusal müzakere mecrasına dönüştürmeyi tasarladığını işaret etmektedir. Risalede yer verdiği içerikle, Panosyan’ın amacının yalnızca okuru bilgilendirmek olmadığı, bu içeriğin aynı zamanda ısrarlı ve kararlı bir tür toplumsal aydınlanma ve kalkınma çağrısı niteliğinde olduğu görülmektedir.

Münadi-yi Erciyes risalesindeki dil, içerik, tür ve biçim tercihleri ve Panosyan’ın reformist tutumu sosyopolitik ve sosyokültürel kapsamda ele alındığında, *Münadi-yi Erciyes*’in 19. yüzyıl Osmanlı modernleşmesi tanımına uygun ve dönemin farklı alfabelerinde üretilen diğer süreli yayınlarla (*Tercüman-ı Ahval*, *Mecmua-i Havadis*, *Anatoli*) son derece ortak motivasyonlara sahip olduğu anlaşılmaktadır. Tüm bu çıkarımlarla, üçüncü bölüm, 1859 ve 1860 yıllarında yayımlanan *Münadi-yi Erciyes*’in hem Ermeni harfli Türkçe basın hem de Osmanlı basın tarihinde öncü bir örnek olduğunu iddia etmekte ve süreli yayını bir “modern risale” olarak tanımlamaktadır.

“*Münadi-yi Erciyes* (1861-1862): Bir Millet Gazetesi” başlıklı dördüncü bölümde, risale/dergi formatından gazete formatına geçen *Münadi-yi Erciyes*’in 1861 ve 1862 yılları arasında yayımlanan sayıları içerik, yayım politikası, dağıtım ağı ve tematik haber kategorileri açısından ayrıntılı biçimde analiz edilmektedir.

TÜBİTAK-2214A projesi kapsamında, Viyana’da bulunan Mıkhitaryan Manastırı arşivinden temin edilen *Münadi-yi Erciyes* gazetesinin sayıları hem biçimsel dönüşüm hem de içerik politikası açısından ele alınarak, ilk olarak gazetenin Ermeni toplumu ve Ermeni harfli Türkçe basın içindeki yeri ve işlevi, ikinci olarak Osmanlı basın hayatındaki konumu dönemin diğer süreli yayıncılık faaliyetleri gözetilerek tartışılmaktadır. Ermeni harfli (*Mecmua-i Havadis*) ve Yunan harfli (*Anatoli*) öncülleri bir yana, gazete, Müslüman Osmanlıların çıkardığı Arap harfli ilk özel Türkçe gazete olan *Tercüman-ı Ahval* ile eşzamanlı olması açısından ayrıca değerlendirilmektedir. 1859’da yayın hayatına başladığında ilk hedef okur kitlesi Türkçe konuşan Kayserili Ermeniler olan *Münadi-yi Erciyes*’in, gazeteye evrilmesinin ardından İstanbul ve Anadolu’nun farklı bölgelerinin yanı sıra, Mısır ve Manchester’a dek uzanan bir dağıtım ağına sahip olduğu görülmektedir. Bu süreçte, *Münadi-yi Erciyes*’in tasarımından sayfa sayısına, yayım periyodundan matbaasına, içerik politikasından hedef okur kitlesine dek dikkate değer bir dönüşüm geçirdiği izlenmektedir. Hem bu değişimi anlamlandırmak hem de gazetenin editoryal politikasını kapsamlı bir çerçevede göstermek adına, *Münadi-yi Erciyes* gazetesinin okura sunduğu içerik altı alt başlık altında tematik ve türsel bağlamda detaylı şekilde örneklendirilmektedir. Görülmüştür ki Panosyan, gazetesini hem okura birbirinden çeşitli güncel haberler sunan bir haber kaynağı hem de okurları bilgilendiren, eğiten ve yönlendiren, onları kamusal tartışmalar yürütmeye davet eden bir araç olarak yapılandırmaktadır.

“Kambiyo”, “Borsa Teleğrafi” ve “Meskükât” başlıkları altında güncel piyasa verileri ve ekonomik bilgiler; “Havadisatı Mütenevviye” bölümü altında yerli ve uluslararası haberler; “Azkayin” bölümünde ise hem imparatorluğun merkez ve çevresindeki hem de imparatorluk sınırları dışındaki Ermenilere dair gündemler gazete sayfalarına taşınmakta; haberler siyasi ve idari gelişmelerden gündelik yaşama, cemaat içi meselelerden dış politikaya kadar son derece geniş bir yelpazede okura sunulmaktadır. Haberlerin yanı sıra, Panosyan çeşitli konuları toplumsal bağlamda tartıştığı bağımsız yazılara ve roman tefrikası gibi kurmaca/edebi içeriğe gazetede yer vermektedir. Panosyan gazetesinde, Tanzimat döneminin gazetecilik anlayışına uygun biçimde devlet reformları ve Osmanlı kamusuna ilişkin idari gelişmeleri haberleştirirken hem Osmanlı toplumu hem de cemaat içi gerilimlere dair güçlü bir eleştirel ve pedagojik ton benimsemektedir. Bu çerçevede *Münadi-yi Erciyes*’in gazeteye evrilmesiyle birlikte yalnızca Ermeni okurları değil, Osmanlı okur kamusunun bütününe göz önünde tutan bir söylem kazandığı görülmektedir.

Panosyan’ın yayıncılık anlayışı, kendisinin dönemin Osmanlı Ermeni aydını olarak yalnızca bir gazeteci değil, aynı zamanda bir toplum mühendisi olarak hareket ettiğini göstermektedir. Bu kapsamda dördüncü bölüm, *Münadi-yi Erciyes* gazetesini, yalnızca güncel haberler ileten bir yayın organı olarak değil; okuru bilinçlendirmeyi, eğitmeyi ve toplumsal konularda harekete geçirmeye çağıran; bu doğrultuda 19. yüzyıl modernleşme olgusunu farklı millet, cemaat ve devletlerle karşılaştırmalı bir çerçevede tartışmaya davet eden kamusal bir mecra olarak incelemek gerektiğini öne sürmektedir.

Çalışmanın “*Münadi-yi Erciyes* ve Ermeni Harfli Türkçe Şiirler” başlıklı beşinci bölümü, süreli yayında en çok yer verilen edebi tür olarak Ermeni harfli Türkçe şiirleri odağa almaktadır. Bu kapsamda, *Münadi-yi Erciyes*’in 1859 ve 1860

yıllarına ait sayılarında yayımlanan şiirler toplumsal eleştiri, aşk ve tabiat-doğa kategorileri altında analiz edilmekte ve elde edilen sonuçlar üzerinden bu şiirlerin hem klasik Osmanlı ve halk edebiyatı şiir gelenekleriyle etkileşimi hem de 19. yüzyıl Tanzimat dönemi şiir anlayışıyla ortaklıkları ve farklılıkları tartışmaya açılmaktadır. Şiirlerde ortaya çıkan didaktik söylem ve eleştirel tutumun halkın cehaleti, dinî-idari otoritelerin yetersizliği, toplumun ahlaki değerlerden kopuşu, genç kuşağın yozlaşması ve kadınların eğitimi gibi temel toplumsal meselelere odaklandığı görülmektedir. Tematik açıdan şiirler ve düzyazılar arasında paralellik kurulmakta; yazılardaki eleştirel ve öğretici ton edebi bir söylem alanı üzerinden yinelenmektedir. Şiirler, biçim açısından klasik Osmanlı şiiri ile halk edebiyatı şiir geleneklerinden beslenirken, Tanzimat döneminin yeni şiir anlayışıyla da ortak tematik bağlar kurmaktadır.

Münadi-yi Erciyes'te yayımlanan Ermeni harfli Türkçe şiirler, türe ve biçime dayanan ortaklıklar gösterse de klasik Osmanlı şiir geleneğinden pek çok hususta ayrılmaktadır. Klasik Osmanlı şiirinin ilahî ve soyut temaları yerine, bu şiirlerde güncel bireysel ve toplumsal sorunlar ön plana çıkmakta; kimi zaman kadın bakış açısına sahip olan şiir özneleri hem erkeklere hem de hemcinslerine seslenerek, klasik şiirin erkek egemen söylemine bir alternatif getirmektedir. Öte yandan, şiirlerin Arap ve Ermeni harfli Türkçe halk şiiri geleneğinin biçimsel özelliklerinden yararlandığı, sade ve gündelik bir dille kaleme alındığı, sıklıkla hicve dayanan mizahi bir söylem geliştirdiği görülmektedir.

Tanzimat dönemi şiir anlayışına paralel şekilde, *Münadi-yi Erciyes*'te yayımlanan Ermeni harfli Türkçe şiirlerde bireysel akılcılık ve modernleşmeci bakış açısıyla klasik şiirde rastlanmayan olgu ve kavramlar tartışılmaktadır. Arap harfli Türkçe şiirde Şinasi, Ziya Paşa ve Namık Kemal gibi isimlerin öncülüğünde gelişen;

toplumsal sorunlara, adaletsizliğe, eğitimsizlik ve cehalete karşı bilinç uyandırmaya yönelik kamusal ve politik şiir dili Panosyan'ın *Münadi-yi Erciyes*'te yer verdiği şiirlerde de benzer şekilde ortaya çıkmaktadır. Şiirlerdeki özellikle Ermeni toplumunun kültürel geri kalmışlığından yola çıkan ve ilerlemecilik (terakki) bağlamındaki Osmanlı-Avrupa kıyaslamalarına dayanan tematik vurgular Tanzimat dönemi bakış açısına içkin bir söylem üretmektedir. *Münadi-yi Erciyes*'te yayımlanan şiirler ile Tanzimat dönemi şiiri arasında tematik ve işlevsel düzeyde benzerlikler bulunmakla birlikte; biçimsel tercihler, Ermenice ve Ermeni kültürüyle ilişkilenen anlatım dili ve şiirdeki kadın temsili gibi hususlar bu şiirlerin özgünlüğüne işaret etmektedir. Tüm bu çıkarımların sonunda, beşinci bölüm Panosyan'ın *Münadi-yi Erciyes*'te yer verdiği Ermeni harfli Türkçe şiirleri yalnızca bir estetik söylem alanı değil, toplumsal bir dönüşüme katkı sunma aracı olarak kurguladığına; dolayısıyla bu şiirlerin yalnızca sanatsal düzlemde değil, sosyokültürel ve sosyopolitik bağlamlarda da ele alınması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Çalışmanın beşinci bölümü, Ermeni harfli Türkçe şiirlerin modern Osmanlı edebiyatı tartışmalarına sunacağı katkılara dikkat çekmeyi ve Arap harfli Türkçe şiirler ekseninde tartışılan 19. yüzyıl Osmanlı şiirinin kaynaklarını farklı alfabelerde üretilmiş Türkçe şiirlerle genişletebileceğimizi göstermeyi amaçlamaktadır.

BÖLÜM 2

KAYSERİLİ BİR MİLLETPERVER: GARABED H. PANOSYAN

Bu tez çalışmasının birincil araştırma malzemesini oluşturan *Münadi-yi Erciyes*'i¹¹ 1859 senesinde Osmanlı basın hayatına kazandıran Garabed H. Panosyan ve eserleri hakkındaki bilgilerimiz bugün hâlâ oldukça sınırlıdır. 1826 veya 1828 senesinde doğduğunu bildiğimiz (Alboyacıyan, 1937; Pamukciyan, 2003; Ueno, 2016a; Cankara, 2018b; Uygur, 2021; Mildanoğlu, 2022) Panosyan, Ermeni Apostolik¹² (Առաքելական) Kilisesi'ne bağlı bir Osmanlı Ermenisi olarak Kayseri'de doğmuş ve ilk öğrenimini burada tamamlamıştır. Doğum yeri itibarıyla anadilinin Türkçe olduğu düşünülen Panosyan, Ermeniceyi ilerleyen yaşlarında okul ve kilise aracılığıyla öğrenmiştir (Ueno, 2016a, s. 608). İleride göstereceğim gibi Panosyan'ın yazarlık-yayımcılık döneminde Ermenice olarak yayımlanan kimi metnlerinin önce Türkçe kaleme alınmış olması ve bu Türkçe metnin başka isimlerce Ermeniceye çevrilmesi, Panosyan'ın birincil dilinin Türkçe olduğu kanısını güçlendirmektedir.

1842'de, henüz on beş on altı yaşlarında iken amcası ile Kayseri'den İstanbul'a gelen Panosyan, 1846'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin öğrencisi olana dek İstanbul ve İzmir'de çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur (Pamukciyan, 2003, s. 198). Mali nedenlerden ötürü, önce İstanbul'da sarraflık yapan Sarkis Kasparyan'ın yanına çırak olarak verilmiş ve bu çıraklık sürecinde Kasparyan Osmanlı Türkçesi öğrenmesi için Panosyan'a bir hoca tutmuştur. Yirmi ay süren bu çıraklığın ardından Panosyan İzmir'e giderek oradaki Mesrobyan Okulu'na devam etmiştir (Ueno,

¹¹ Çalışma boyunca, *Münadi-yi Erciyes*'in risale ve gazete sayılarından yapılan alıntılar için bu sayıların toplu halde sunulduğu ciltlerin sayfa numaraları takip edilmiştir. Süreli yayının müstakil sayılarında herhangi bir sayfa numarası yer almamaktadır.

¹² “Buradaki ‘Apostolik’ ifadesi tartışmalı olup bazıları bunun yerine ‘Ortodoks’ ya da ‘Gregoryen’i tercih etmektedir” (Cankara, 2019b, s. 7).

2016a, s. 608). Yüksek öğrenim tahsili için tekrar İstanbul'a dönen Panosyan, 1846'da başladığı Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye 1848'e kadar devam etmiş, akabinde eğitim öğretim faaliyetlerine 1848'de henüz başlayan ve Osmanlı'nın ilk modern zirai eğitim okulu olan Ziraat Mektebi'ne kaydolmuş ve 1850 senesine kadar da burada tahsil görmüştür. Başka bir deyişle, Osmanlı'nın modern anlamdaki ilk Ziraat Mektebi açılır açılmaz Panosyan, tıp doktorluğu eğitimini yarıda bırakarak imparatorluğun bu yeni kurumuna kaydolmuştur (Pamukciyan, 2003, s. 198).

Panosyan'ın Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'deki öğrenimini yarıda bırakarak 1848'de öğrenci kabulüne başlayan Ziraat Mektebi'ne geçiş yapması, kendisinin kişisel tercihleriyle beraber söz konusu eğitim kurumunun imparatorluktaki teşekkül süreciyle de birlikte düşünülmelidir. Mehmet Ali Yıldırım'ın (2008) gösterdiği üzere “ziraat ve harâset madde-i nafi‘asıyla hayvanat terbiyesinin Avrupa’da olduğu gibi memâlik-i mahruse-i şahanede dahi ta‘lim ve ta‘allümü ...” (s. 226) niyetleri eşliğinde 1847'de mektebin açılış planlamaları yapılmış ve mektep, 1848'de eğitim öğretim hayatına başlamıştır. Ziraat Mektebi'ne ilişkin Hazine-i Hassa defterlerini inceleyen Yıldırım (2008), mektebin ilk öğrencilerinin kimler olduğunu ve söz konusu ilk öğrencilerin mektebe ne şekilde temin edildiğini de ortaya koymaktadır. Buna göre Ziraat Mektebi'ne “ilk yılda yeterli donanıma sahip öğrenci bulmak için Mekteb-i Tıbbiye'ye müracaat edil[erek] ... Ziraat Mektebi'nin ilk öğrencileri, buraya devam edenler arasından seçilmişlerdi[r]” (s. 228-229). Güran'ın (2019) verdiği bilgilere göre mektebin “1848 yılında 9'u Müslüman 6'sı gayrimüslim olmak üzere maaşlı 15 öğrencisi bulunuyordu” (s. 50).

1846'dan 1848'e dek Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin öğrencisi olan Panosyan, Ziraat Mektebi'nin 1848'deki açılışıyla beraber bu okula kaydolmuştur. Ziraat Mektebi'nin açılış senesinde ihtiyaç duyduğu ve Mekteb-i Tıbbiye-i

Şahane'ye devam eden öğrenciler arasından seçtiği “yeterli donanıma sahip” burslu öğrencilerden birinin Panosyan olması oldukça muhtemel görünmektedir. Bu çıkarımı destekleyecek bir başka husus ise Mart 1848 tarihinde Ziraat Mektebi'ne kayıtlı görünen, okulun ilk beş “gayrimüslim” öğrencisinden ikisinin adının Garabed (Karabet) olmasıdır (Yıldırım, 2008, s. 229). Hem söz konusu eğitim kurumları arasındaki resmî öğrenci hareketliliğinin tarihi ile Panosyan'ın tahsil hayatındaki tarihlerin örtüşmesi hem de Ziraat Mektebi'nin “seçilmiş” ilk öğrencilerinden ikisinin adının Garabed olması bize bu öğrencilerden birinin Panosyan olduğunu işaret etmektedir. 1852'de kapatılacak olan Ziraat Mektebi'ne Panosyan 1848-1850 yılları arasında devam etmiş; iki yıllık tıp doktorluğu ve iki yıllık ziraat öğreniminin ardından “1859'da gazetecilik mesleğine intisap ederek...” *Münadi-yi Erciyes*'i yayımlamaya başlamıştır (Pamukciyan, 2003, s. 198). Çalışmanın ilerleyen kısımlarında daha detaylı tartışacağım gibi Panosyan'ın ilk yayımcılık ürünü olan *Münadi-yi Erciyes*'in bir kültür-sanat “risalesi” (dergisi) olarak yayımlandığı 1859 ve 1860 senelerindeki içeriğinin dikkate değer bir kısmının sağlık, anatomi, tarım, botanik gibi Panosyan'ın tahsil gördüğü disiplinlerle doğrudan ilişkili olması, Panosyan'ın kişisel tahsil hayatının gazetecilik hayatına ne denli etki ettiğini de hatıra getirmektedir.

Panosyan'ın hayatına dair Türkçe ve İngilizce literatürdeki bilgilerin geçerliliğini Ermenice kaynaklar da doğrulamaktadır. 25 Mart 1905'teki ölümünün ardından (Alboyacıyan, 1937, s. 2070), Ermenice gazete ve dergilerde yayımlanan “ölüm ilanı” (*necrology*) yazıları Panosyan'ın kişisel hayatına ve basın kariyerine dair türlü bilgiler içermektedir. Örneğin, İsdepan Ütücüyan'ın yönetiminde, Nışan G. Berberyan tarafından İstanbul'da yayımlanan, *Püragn (Binbir Kaynak)* dergisinin 2 Nisan 1905 tarihli 14. sayısında, “*Manzume-i Efkâr* gazetesinin eski yöneticisi ve

başyazarı” olarak takdim edilen Panosyan’ın, Yenikapı’daki evinde komada iken, bir önceki cuma günü vefat ettiği ilan edilmekte ve Panosyan’a dair şu bilgiler paylaşılmaktadır:

Panosyan, Kayserili olması hasebiyle Ermeniceden çok Türkçeyi [daha] iyi bildiğinden, gazetecilik faaliyetlerini Türkçe olarak yürütmüştür. Küçük yaşta Kayseri’den İstanbul’a gelerek, hayatın zorluklarıyla bir süre mücadele ettikten sonra bir meslek seçme konusunda tereddütler yaşamış, bir süre devam ettiği tıp ve ziraat okullarının ardından, en sonunda gazetecilik mesleğine atılmış ve burada gerçek kimliğini bulmuştur.¹³ (s. 275)

İmparatorlukta “uzun yıllardır basın emekçisi olarak görev yapan” Panosyan’ın “gazeteciliğe yaptığı büyük katkıları” ve “ölümünden duyulan derin üzüntüleri” dile getiren *Püragn* dergisi; *Manzume-i Efkar* gazetesine, gazetenin 1901’de yönetimini üstlenen ve Panosyan’ın hemşehrisi olan Hovhannes Efendi Ferid Kayseryan’a ve Panosyan’ın “yasını tutanlar” olarak anılan Harutyun Efendi Mosdiçyan ve Panosyan’ın kız kardeşi Öğretmen Akabi Panosyan’a başsağlığı dileklerini sunmaktadır (s. 276). Ayrıca, yazının sonunda, Panosyan’ın hayat hikayesine dair “kapsamlı ve faydalı” bilgiler edinmek isteyen okurlar, bir başka Ermenice süreli yayına, *Püzantion (Bizans)* gazetesine yönlendirilmekte ve okurların gazetenin 2597. sayısındaki Arşag Alboyacıyan’a ait yazıyı okumaları tavsiye edilmektedir (s. 276).

Çalışmasında, Panosyan’a ve ona ait Ermeni harfli Türkçe yayınlara odaklanan Ueno (2016a) da Alboyacıyan’ın *Püzantion* gazetesindeki bu yazısına işaret etmektedir. Lakin, *Püragn* dergisinden farklı olarak Ueno (2016a), *Püzantion*’un başka sayılarını da referans olarak kullanmaktadır (s. 620). Alboyacıyan’ın Ermenice süreli yayınlardaki Panosyan’a dair yazılarının dışında, Ueno (2016a) konuya ilişkin bir başka kaynak olarak Alboyacıyan’ın *Kayseri Ermeni Tarihi (Badmutyun Hay Gesaryo)* üst başlıklı çalışmasına işaret etmektedir

¹³ Aksi belirtilmedikçe Ermenice kaynaklardan yapılan alıntıların çevirisi bana aittir.

(s. 620). 1937’de Kahire’de Ermenice ve iki cilt olarak yayımlanan *Kayseri Ermeni Tarihi: Topografik, Tarihi ve Etnografik Bir Çalışma*’nın (Պատմութիւն հայ Անսարիոյ: Տեղագրական, պատմական եւ ազգագրական ուսումնասիրութիւն) ikinci cildinde Alboyacıyan, Panosyan’ın bir fotoğrafı ile birlikte “Panosyan Garabed” başlıklı bir bölüme yer vermekte ve Panosyan’ın yayımladığı gazete ve dergilerin dışındaki telif ve çeviri eserlerinden ve Panosyan’ın gazetecilik ve yayıncılık dışındaki, örneğin “okul kurmak” gibi girişimlerinden bahsetmektedir (ss. 2068-2070).

1871’de Matteos Mamuryan tarafından İzmir’de Ermenice olarak yayımına başlanan *Arevelyan Mamul* (Տարկ Մատբատի) gazetesi de 13 Nisan 1905 tarihli 16. sayısında Panosyan’ın ölümünün ardından şu yazıyı yayımlamıştır:

Bütün hayatı bir fikir ve ilke mücadelesi şeklinde geçen büyük gazeteci Garabed Panosyan aramızdan ayrıldı. Bugünün kalem tutan nesli Ermeni gazeteciliğinin bu önemli simasını gerektiği nispette tanımıyordu. Tabutunun çevresinde hepi topu birkaç edebiyatçının görülmesinin nedeni bu olsa gerek. Ancak önceki nesil onunla doğrudan tanıştığı için Panosyan’ın güçlü kişiliğini çok iyi bilirdi. Merhum Matteos Mamuryan’dan sonra o, kalemini fikir savunmak için kullanan ve bugünkü toplumsal dönüşümün temelini atan belki de yegâne gazeteci idi. Panosyan yarım asır durmadan çalıştı; kendisi için değil, o parlak zihninde durmadan evirip çevirdiği topluma dair planları hayata geçirebilmek için... Halkına yardımcı olmak hususundaki dinmek bilmeyen çabası, adının çevresini saran şerefli bir haledir adeta. Sefaleti gördü, onu hafifletmek için uğraştı, talihsizlere yardım elini uzattı, akıl hastalarının zincirlerini çözdü ve onların dünyasını tatlı bir müzikle doldurdu. Tek başına, pek çok varlıklardan, pek çok bilginden, hayırseverden çok hizmeti geçti halkına. Kız çocuklarının okula gönderilmesini kabullenemeyen önyargıları yerle bir etti, sanatın güzelliklerini vazetti, sağlıklı ve temiz yaşamın gerekliliğini vurguladı. (akt. Koptaş, 2005, s. 112)

Dönemin mizah yazarlarından Hagop Baronyan (1843-1891) ise *Toplu Eserler*’inin (Երկերի ժողովածու) ikinci cildinde (1964) yer alan “Garabed H. Panosyan” başlıklı bölümde, Ermenice ve Türkçe kelimeleri harmanlayan mizahi bir dille Panosyan’ı okurlarına şöyle takdim etmektedir:

Esefengiz *Manzume-i Efkâr* gazetesinin editörü ve yöneticisi, dehşetamiz Akabyan Okulu’nun sahibi ve müdürü Garabed H. Panosyan, 1836¹⁴ senesinde Kayseri’de doğmuştur. Kendisinin sabırsız ve celalli mizacını bilenler tahmin edebilirler ki annesine dokuz ayda neler çektiymiş, kaç kez [ana karnından] kaçmaya çalışmıştır. (s. 85)

Yazısında Panosyan’ın yayınlarından, kültürel faaliyetlerinden, fikirlerinden bahseden Baronyan, oldukça ironik bir dille Ponosyan’ın “büyük bir reformist” olduğunu ve adının “milli kahramanlar” arasında olması gerektiğini vurgulamaktadır (s. 90). Baronyan’ın bu ironik dilinin altında yatan sebep ise Panosyan’ın süreli yayınlarındaki yenilikçi söylemlerin, kurduğu okullardaki modern müfredatların ya da kız çocuklarının okutulması ve kadın-erkek eşitliği gibi konulardaki reformist yaklaşımlarının Baronyan tarafından “aşırı” görülmesi; modernleşme ve çağı yakalamaya dönük girişimlerde Panosyan’ın Ermeni kimliğinden verilen tavizleri göz ardı etmesidir (Bardakjian, 2017, ss. 205-206).

Panosyan’ın okur kamusuna sunduğu ilk ürün olan *Münadi-yi Erciyes*’i incelemeye geçmeden evvel, buraya kadar andığım Panosyan’a ilişkin Türkçe, İngilizce ve Ermenice kaynakları da göz önünde bulundurarak kendisinin yayıncılık faaliyetlerine ve diğer kültürel girişimlerine yakından bakmak faydalı olacaktır.

Panosyan, tıp ve ziraat eğitimlerinin ardından, yayıncılık dünyasına adım atarak otuzlu yaşlarının başında yayımlamaya başladığı ve bu çalışmanın esas olarak odağına alacağı *Münadi-yi Erciyes*’i 1859 ve 1860’ta bugünün deyişiyle bir kültür-sanat dergisi/risalesi olarak çıkarmıştır. Çalışma kapsamında ulaşılan sayılar doğrultusunda, 30 Mayıs 1861 tarihli 75 numaralı *Münadi-yi Erciyes*’in risale yerine artık modern bir gazete olarak yayımlandığı görülmektedir. Lakin *Münadi-yi Erciyes*’in 24. ve 75. numaralar arasındaki elli sayısına (No. 25 – No. 74) ulaşamadığı için *Münadi-yi Erciyes*’in kaç numaralı sayıda ilk kez gazete

¹⁴ Panosyan’ın doğum tarihi üzerindeki uzlaş 1826 ya da 1828’dir. Buradaki 1836 tarihi ya sehven yanlış yazılmıştır ya da Baronyan yanlış bir tarih aktarmaktadır.

formatında yayımlandığı çalışmanın tamamlandığı süre zarfında tespit edilememiştir. Öte yandan, *Münadi-yi Erciyes*'in 1861'de yayımlanan sayıları “üçüncü sene” ibaresini taşıdığından, Panosyan'ın süreli yayının formatından bağımsız olarak *Münadi-yi Erciyes*'i numaralandırmaya devam ettiğini; 30 Mayıs 1861'de yayımlanan gazetenin, 75 numaralı gazete değil, 75 numaralı *Münadi-yi Erciyes* olabileceğini akla getirmektedir.

1859 ve 1860 yıllarında yayımlanan *Münadi-yi Erciyes* sayılarından Panosyan'ın kendisi de “risale” olarak bahsederken, format değişikliğinin ardından Panosyan süreli yayını artık “gazeta” olarak adlandırmakta ve okurlarına bu isimle tanıtmaktadır. Panosyan'ın, *Münadi-yi Erciyes*'in 18 Ağustos 1862 tarihli 215 numaralı sayısında tefrika etmeye başladığı “Zeytin¹⁵ ve İstanbul” başlıklı yazısı (ss. 571-572) yönetim tarafından “sakıncalı” bulununca gazete 16 Rebiyülevvel 1279'da resmen kapatılmış, bunun ardından Panosyan yeni bir gazete çıkarmak için yönetime başvuruda bulunmuştur.¹⁶

1866'da yayımlamaya başlayacağı *Manzume-i Efkâr*'a dair yayın iznini alana dek Panosyan, “bir başka Ermeni harfli Türkçe Apostolik gazete olan” (Uygur, 2021, s. 104) ve 1863-1870 yılları arasında İstanbul'da yayımlanan *Varaka-i Havadis* gazetesinin editörlerinden ve yazarlarından biri olmuştur (Alboyacıyan, 1937, s. 2068). Yönetimden aldığı izin doğrultusunda, Osmanlı basın hayatının en uzun soluklu süreli yayınlarından biri olacak ve yayımlanmaya başlanmasının üzerinden henüz çok kısa bir süre geçmesine rağmen “Osmanlı Ermenileri arasındaki en etkili Ermeni harfli Türkçe gazete” (Uygur, 2021, s. 97) olarak kayıtlara geçecek *Manzume-i Efkâr* gazetesini yayımlamaya başlayan Panosyan, 1897'ye dek gazeteyi çıkarmaya devam etmiş, yaşadığı sağlık sorunlarından ötürü 1897'de gazetede

¹⁵ Zeytin/Zeytun, günümüzde Kahramanmaraş iline bağlı Onikişubat ilçesi sınırları içerisindedir.

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ueno, 2016a, s. 614.

görevlerini başka isimlere devretmiş ve *Manzume-i Efkâr* gazetesi içeriğindeki, dilindeki, formatındaki kimi değişikliklerle birlikte 1917 senesine dek çıkarılmaya devam etmiştir.

Panosyan, bilhassa Türkçe literatürde yalnızca “gazeteci” olarak anıldığından ve bu kimlikle tanıtıldığından, yukarıda andığım Panosyan’a ilişkin çalışmalar kendisinin yalnızca süreli yayınlarına odaklanmış ve Panosyan’a ait telif ve çeviri eserler ayrıca herhangi bir çalışmaya konu edilmemiştir. Panosyan’ın 1864’te H. Mühendisyan Matbaası tarafından *Կարենի Բարեկարգութիւնը* (*Garevor Paregarkutyunk* [Tr. *Islahat-ı Mühimme*]) başlığı ve “Garabed Panosyan tarafından yazılmış ve bir Ermeni genci¹⁷ tarafından tercüme edilmiştir” notuyla yayımlanan Ermenice kitabının sonunda, Panosyan kendisine ait o günkü “telif ve tercüme” eserlerinin bir listesini ve eserlerin satış fiyatlarını ilan etmektedir:

İLAN

Kendi teelif u tercümemiz olanlar:

<i>Serseri Yehudi</i> , cildi.....	50 [ğuruş]
<i>Tebaid</i>	10 [ğuruş]
<i>Nalendei Kayseri</i>	4 [ğuruş]
<i>En sefil bir millet</i>	3 [ğuruş]
<i>Efkârı Mukhayyere</i>	10 [ğuruş]
<i>İslahatı Mühimmenin Ermenicesi</i>	3 [ğuruş]
<i>Asarı Kayseriye</i>	bilabedel
<i>İmtihanı Beyanname</i>	6 [ğuruş]
<i>Mükâfat</i>	4 [ğuruş]
<i>Müstediyi Sahmanatrutyun</i>	2 [ğuruş]
(s. 40)	

Alboyacıyan’ın (1937) *Kayseri Ermeni Tarihi* çalışmasında yer alan “Panosyan Garabed” başlıklı bölümde sunduğu, Panosyan’ın üretmiş olduğu ya da üretimine katkı sunduğu tüm yayınlar şunlardır (ss. 2068-2069):

¹⁷ Alboyacıyan (1937), Panosyan’ın Türkçe kaleme aldığı *Islahat-ı Mühimme*’yi Ermeniceye çeviren ve kitap kapağında “bir Ermeni genci” olarak anılan çevirmenin, Armenag Hayguni olduğunu belirtmektedir. (s. 2068)

Tablo 1. Alboyacıyan’a (1937) Göre Panosyan’a Ait Eserler

Eser adı	Yayın yılı	Tür	Kaynak – Katkı
<i>Münadii Ercias</i>	1859-1862	Sürelî Yayın	Yazar-yayımcı
<i>Taparagan Hıryan</i> (Թափառանգական Հիշատակ)	1863	Kurmaca	Çevirmen (Tr. <i>Serseri Yehudi</i>)
<i>Sefil Bir Millet</i>	1860	Değerlendirme	Yazar
<i>Varakayi Havadis</i>	1863	Sürelî Yayın	Editör, yazar
<i>Islahatı Mühimme</i>	1863	Değerlendirme	Yazar
<i>Mükâfat</i>		Değerlendirme	Yazar
<i>Efkâr-ı Mukhayyere</i>		Değerlendirme	Yazar
<i>İmtihanı Beyanname</i>	1864	Değerlendirme	Yazar
<i>Nalendeyi Kayseriye</i>		Değerlendirme	Yazar
<i>Asarı Kayseriye</i>		Değerlendirme	Yazar
<i>Müstedi</i>		Değerlendirme	Yazar
<i>Manzumei Efkar</i>	1866-1896	Sürelî Yayın	Yazar-yayımcı
<i>Moda</i>	1874-1876	Sürelî Yayın	Yazar-yayımcı

Hasmik A. Stepanyan’ın (2005) *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Sürelî Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)*’nda sunduğu bilgilere göre ise Panosyan’ın tüm telif ve çeviri eserleri ile sürelî yayınları aşağıda gösterildiği gibidir:

Tablo 2. Stepanyan’a (2005) Göre Panosyan’a Ait Eserler

Eser adı	Yayın yılı	Tür	Kaynak – Katkı	Matbaa ya da Şehir
<i>Münadiyi Erciyas</i>	1859-1862	Sürelî Yayın	Yayımcı, yazar	Şarkîye Tabkhanesi, H. Mühendisyan Tabkhanesi, Tabkhaneyi Cerideyi Havadis
<i>Tebaüd terecedası yakhod birbirine adu karındaşlar</i>	1860	Kurmaca	Çevirmen (Jean-Baptiste Racine. <i>La Thébaïde ou Les Frères ennemis</i> , 1664)	Rupen Kürkcüyan Matbaası
<i>İstanbulda en ziyade sefil bir millet: birinci mektup</i>	1860		Yazar	İstanbul
<i>KHayır Ameller: ikinci baskı</i>	1860		Yazar	H. Minasyan Matbaası
<i>Nalendeyi Kayseri</i>	1861		Yazar	H. Mühendisyan Matbaası
<i>Müstediye Sahmanatrutyun: Azkayin verçin tebkeru vira</i>	1861		Yazar	H. Mühendisyan Matbaası
<i>Varakayi Havadis</i>	1864	Sürelî Yayın	Yazar, editör	H. Minasyan Matbaası
<i>Serseri yehudi, yani taparagan hırya (2 cild)</i>	1863	Kurmaca	Çevirmen (Marie-Joseph Eugène Sue. <i>Le Juif errant</i> , 1844-1845)	H. Minasyan Matbaası
<i>Efkârı Mukhayyere</i>	1863		Yazar	H. Mühendisyan Matbaası
<i>İslahatı muhimme teelifi</i>	1863		Yazar	Hamazkayin Matbaası
<i>Tucdan Kızlar</i>	1863	Kurmaca	Çevirmen (Xavier de Montépin. <i>Les Filles de plâtre</i> , 1855)	İstanbul
<i>Asarı Kayseriye</i>	1864		Yazar	Tatyos Divitciyan Matbaası
<i>Mükâfat</i>	1864		Yazar	H. Mühendisyan Matbaası
<i>İmtihani beyanname</i>	1864		Yazar	H. Mühendisyan Matbaası
<i>Nalendeyi Kayseri</i>	1865		Yazar	İstanbul
<i>Müstedi Kayseriye</i>	1865		Yazar	İstanbul
<i>Manzume-i Efkâr</i>	1866-1896	Sürelî Yayın	Yayımcı, yazar	Levant Herald Matbaası, Manzume-i Efkâr Matbaası
<i>On Üç Nümerolu Araba (6 cild)</i>	1866 ¹⁸	Kurmaca	Çevirmen (Xavier de Montépin. <i>Le Fiacre N° 13</i> , 1880)	İstanbul
<i>Yedi mühlik günahlar, tenbellik</i>	1868		Çevirmen (Marie-Joseph Eugène Sue. <i>Les Sept pêchés capitaux</i> , 1847-1849)	Levant Herald Matbaası
<i>Malûmatı müfide yakhod Amerikaya dayir bazı bendler</i>	1872		Yazar	İstanbul
<i>Mevsim</i>	1874	Sürelî Yayın	Yayımcı, yazar	İstanbul
<i>Moda</i>	1875-1876	Sürelî Yayın	Yayımcı, yazar	Manzume-i Efkâr Matbaası
<i>Esrarı Paris (6 cild)</i>	1881-1883	Kurmaca	Çevirmen (Marie-Joseph Eugène Sue. <i>Les Mystères de Paris</i> , 1842-1843)	Manzume-i Efkâr Matbaası (cilt 1-2) İstanbul
<i>Aşk u sevda çocukları (2 cild)</i>	1881-1886	Kurmaca	Çevirmen (Marie-Joseph Eugène Sue. <i>Les Enfants de l’amour</i> , 1850)	Manzume-i Efkâr Matbaası
<i>Düstur (2 parça)</i>	1881-1882		Yazar	Manzume-i Efkâr Matbaası
<i>Anier/Asnier cinayeti yakhod bir canaver karı (2 cild)</i>	1885	Kurmaca	Çevirmen	Manzume-i Efkâr Matbaası
<i>Kaputan Haterasın sergüzeşdi (2. parça)</i>	1885	Kurmaca	Çevirmen (Jules Verne. <i>Voyages et aventures du capitaine Hatteras</i> , 1864)	Manzume-i Efkâr Matbaası

¹⁸ Günil Özlem Ayaydın Cebe’nin (2009) de dikkat çektiği gibi Xavier de Montépin’in *Le Fiacre N° 13* adlı eseri 1880’de yayımlanmasına rağmen Stepanyan (2005), Panosyan tarafından çevrilen metnin İstanbul’da Ermeni harflî Türkçe 1866’da yayımlandığını belirtmektedir. Bu tarih sehven 1866 olarak gösterilmiştir (s. 252).

Günil Özlem Ayaydın Cebe'nin (2009) "19. Yüzyılda Osmanlı Toplumı ve Basılı Türkçe Edebiyat: Etkileşimler, Değişimler, Çeşitlilik" (ss. 331-373) ve Ahu Selin Erkul Yağcı'nın (2012) "Turkey's Reading (R)evolution: A Study on Books, Readers and Translation (1840-1940)" (ss. 256-375) başlıklı çalışmaları da Panosyan'ın ürettiği kimi eserleri göstermektedir ve bu çalışmalar da yukarıda anılan bibliyografik kaynakları referans olarak kullanmaktadır.

Bunların dışında, Panosyan'ın süreli yayınlarıyla birlikte ayrıca ek olarak ya da süreli yayınlarının içerisinde tefrika ettiğinden dolayı fark edilmemiş ve kayıtlara geçmemiş başka çeviri eserlerinden de bahsetmek mümkündür. Örneğin Panosyan, kendisinin *Delemak Tercümesi*'ne devam edeceğini 1 numaralı *Münadi-yi Erciyes*'in açılış yazısı olan "Mukaddeme"de (s. 4) ilan etmekte ve risaleye ek olarak bu tercümenin tefrikasını yayımlayacağını belirtmektedir:

Risaleyi mezburemizde, bu lisan üzre, nısfı hayvanata, nebatata ve madeniyate dayır ulum u sanatlerden, ve khususiyle ipekden, şekerden ve çiftcilikden, coğrafiaden, tarihlerden ve adabi hikâyelerden bahs olundukdan başka, dünyade bulunan payitakhtlerin dakhi ahvalı hazirelerin ifade, ve her defade birer adet şir dakhi derç, ve diger nısfında ise, yalnız kazayayı Delemakın tercümesine devam olunacaktır. ... yazılan bahslerin resmleri ile ibraz olunması ehemmiyetden görüleceğinden, kari olan eşkhasın daha ziyade aşkı kitabetini tahrik iylemek niyetiyle, mahaline göre bazen resmler dakhi vaz olunub, hatta, sonunda Kazayayı Delemak ayrıca, ve diger tahriratlar ayrıca teknil kitab olabilmek için, sekiz yaprak, yani iki tabakadan müretteb olacak risalemiz, asıl tabkhane usulinden biraz daha ziyadece zahmet çekilmesi lazım gelen usul ile tab olunub, her tabakanın sahife rakamleri, başkaca olarak birden başlayıb, ve Delemak tabakasına, başka bahs asla karışmayacak dır. (s. 4)

Buradan anlaşılan, Panosyan *Münadi-yi Erciyes* risaleleri ile birlikte ayrıca bir *Telemak* tercümesi tefrika etmekte ve bu tefrikaları risalenin bir nevi eki olarak yayımlamaktadır. Panosyan, risalenin ilerleyen sayılarında da *Delemak Tercümesi*'nden bahsetmekte, okurların kimi meseleleri daha iyi kavrayabilmeleri için tercüme tefrikalarının dikkatle takip edilmesini tavsiye etmektedir. Örneğin 13 numaralı risalede yayımlanan "MEVSİMİ KIŞ" şiirinin son dizesi için verdiği

dipnotta Panosyan şu açıklamayı yapmaktadır: “İşbu ş[i]irde yazılmış olan Baküs Venüs ve Nepdünün kimler oldukların anlamak için, şimdiye kadar çıkmış olan *Delemak* risaleleri dikkatlıca mütalaa olunması elzemiyetden dir” (s. 104). Buradan Panosyan’ın François Fénelon’un 1699’da yayımlanmış eserini 1859’da Yusuf Kâmil Paşa ile aynı tarihte tercüme ederek *Münadi-yi Erciyes* ile beraber tefrika ettiği anlaşılmaktadır. Yusuf Kâmil Paşa *Telemak* tercümesini 1859’da tamamlamasına rağmen, eser *Terceme-i Telemak* adıyla ilk kez Ağustos 1862’de Tabhane-i Amire tarafından yayımlanmış (Özgül, 2002, s. 198) ve bu çeviri, edebiyat tarihlerine “Osmanlı Türkçesinde basılmış ilk edebi çeviri” (Strauss, 2014, s. 12) olarak geçmiştir. Öte yandan, tarihsel olarak düşünüldüğünde, Panosyan’ın *Münadi-yi Erciyes* ile eş zamanlı olarak, 1859’da risaleler halinde tefrika ettiği *Delemak Tercümesi*’nin Türkçedeki ilk *Telemak* tercümesi ve matbu ilk edebî çeviri olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Öte yandan, mevcut kaynaklarda Panosyan’a ait müstakil bir *Telemak* çevirisine rastlanmamıştır.

Panosyan’a ilişkin mevcut kaynaklarda rastlanmayan bir diğer Panosyan çevirisi ise kendisinin bu kez *Münadi-yi Erciyes*’in sayfaları içerisinde tefrika ettiği *Mister dı l’Enkizision* başlıklı romandır. “Madame de Suberwick’in ilk olarak 1844’te [M.] ‘Victor de Féréal’ takma adıyla yayımladığı *Mystères de l’Inquisition* [et autres sociétés secrètes d’Espagne] yalnız Osmanlı’da değil Avrupa çapında büyük ilgi görmüş yapıtlardan biridir” (Ayaydın Cebe, 2009, s. 242). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kimler, Neleri Okurdu?” başlıklı çalışmasında romanın Osmanlı okur kamusundaki dolaşımına dair hususi bir bölüm ayıran Strauss (2014), *Mystères de l’Inquisition*’un “19. yüzyılın en başarılı yapıtlarından biri” (s. 60) olduğunu belirtmektedir. Strauss’un (2014) aktardığı bilgilere göre *Mystères de l’Inquisition*, imparatorlukta ilk kez Garabed Ütücüyan’ın Ermenice çevirisiyle 1864-66 yıllarında

yayımlanmış, bunu daha sonra Dimitrios Nikolaidis'in 1874'teki Rumca çevirisi ve Hüseyin Nâzım'ın 1879'daki *Enkizisyon Esrarı* başlıklı Türkçe çevirisi takip etmiştir (s. 60). *Mystères de l'Inquisition*'un Osmanlı'daki ilk Türkçe çevirisi için 1879 senesi işaret edilirken, öte yandan, 4 Kasım 1861'de yayımlanan 105 numaralı *Münadi-yi Erciyes* gazetesinde Panosyan okurlarına şu duyuruyu yapmaktadır:

Şimdiye kadar ziraat hakkında olan arzumuzun beyaniyle, Münadimizde dakhi, ziraatdan bahs idecegimi vad itmiş idik isede, ziraat bahsından telezzüz ve istifade itmek umum için olmadıktan başka, İstanbullular için ise, pek az makbula geçeceği mülahazasıyla, bazı dostlar tarafından, şu ziraat bahsından ise, umurun hüsni kabuliyetini davet idici bir bahsa devam itmemizin, daha iyi olacağı khalisane khaber verilmiş olmağın, Fransızlar beyninde kesbi şeref iylemiş olan, *Mister dı l'Enkizision* nam kitabın tercümesine devam itmeyi, münasib görmüşüz dür.

Mezkür kitabın tercümesini Münadimizde devam iyledikten başka, ayrıca dakhi basdırarak, ve khitamında, Fransızcasında bulunan resimleri dakhi derdest iderek, cildlenmiş olduğu halde, ayrıca dakhi satmak niyetimizdendir.

Enkizision denilen meclis (Sırpakınnutyen Joğov) bundan 600 sene kadar akdem, Fransadan başlayarak, İsbanyaya ve İtalyaya dakhi geçmiş, ve bundan 70 sene evvellere kadar, Katolik mezhebinde bulunanların, mezhebece teftiş u tecessüsüne devam iderek, milionlarca insanların, kanlar dökmelerine, diri diri yakhod boğulmuş olarak ateşlerde yanıp kül olmalarına, ve zindanlarda, ve mahbeslerde çürümelerine hükm idub siciller vermiş dir ki, şu kitabı kaleme alan zat, pek teesirli suretde keyfiyeti nakş u beyan iylediginden, dikkathıca okuyub ve mütalaa idenlerin, bazen hiddetlenib, bazen tereddüde gelib, ve bazen dakhi göz yaşları dökecekleri şöyle dursun, pek çok istifade ve telezzüz idecekleri dakhi zannı kavimizdendir. (ss. 139-140)

İleride daha detaylı göstereceğim gibi *Münadi-yi Erciyes*'in 1859 ve 1860'ta bir kültür-sanat risalesi olarak yayımlanan sayılarında sıklıkla rastlanan ziraat ve çiftçilik konulu kapsamlı içeriğin, modern bir gazete formatına geçen *Münadi-yi Erciyes* için artık "uygun" olmayacağını fark eden Panosyan, bu içeriği bilhassa İstanbullu okurlarının okumaktan daha fazla keyif alacağını düşündüğü, yüzyılın en çok satan¹⁹ romanlarından birinin tefrikasıyla ikame edeceğini belirtmektedir. Gazetenin 105. sayısından itibaren *Mister dı l'Enkizision* tercümesinin tefrikasına başlayan

¹⁹ Strauss (2014), söz konusu romanın "yüze yakın baskısı[nın] olduğu"nu belirtmektedir (s. 60).

Panosyan, romanın tefrikasını 122. sayıya kadar sürdürmüştür. 122. sayıdaki tefrika sonunda yer alan “Devami...” (s. 208) ibaresi, tefrikaya devam edileceğini gösterse de bu sayıdan sonra romanın tefrikasına devam edilmemiştir. Yukarıdaki ilanda da görüleceği üzere, Panosyan, tefrikanın dışında, *Mister dı l’Enkizision* çevirisinin Fransızca orijinalindeki resimleri ile birlikte ayrıca müstakil bir kitap olarak da basılıp satılacağını okurlarına ilan etmektedir, lakin mevcut kaynaklarda romanın Panosyan’a ait böyle bir çevirisine rastlanmamıştır. Öte yandan, tıpkı *Delamak Tercümesi*’nde olduğu gibi, *Mystères de l’Inquisition*’un imparatorlukta Türkçe olarak dolaşıma girmesini mümkün kılan ilk girişimin yine Panosyan’a ait olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Tüm bunlarla birlikte, yukarıda andığım bibliyografik kaynaklar ve çalışmalar, Panosyan’a ait eserlere dair önemli bilgiler sunsalar da bu kaynaklarda adı geçen ve Panosyan’a atfedilen eserlerin tamamının fiziksel olarak teyit edilerek kayıt altına alınmamış olabileceğini hatırd tutmakta fayda vardır. Bu çalışmanın sürdürüldüğü sırada, Panosyan’a atfedilen, süreli yayınlar dışındaki Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe telif matbu eserlerden benim ulaşabildiklerim ve teyit edebildiklerim şunlardır:

Tablo 3. Panosyan’a Ait Teyit Edilmiş Telif Eserler

Eser adı	Yayın yılı	Matbaa	Dil
<i>Müstediyi Sahmanatrutyun</i>	1861	H. Mühendisyan Tabkhanesi	Ermeni harfli Türkçe
<i>Efkârı Mukhayyere</i>	1863	H. Mühendisyan Tabkhanesi	Ermeni harfli Türkçe
<i>Garevor Paregarkutyunk</i> [Tr: Islahat-ı Mühimme]	1864	H. Mühendisyan Tabkhanesi	Ermenice [Türkçeden çev. Armenag Hayguni]
<i>Asarı Kayseriye</i>	1864	Tatyos Divitciyan Tabkhanesinde	Ermeni harfli Türkçe
<i>İmtihanı Beyanname</i>	1864	H. Mühendisyan Tabkhanesi	Ermeni harfli Türkçe
<i>G. H. Panosyan Yakhod</i> <i>İmtihanın İmtihanı</i>	1864	H. Mühendisyan Tabkhanesi	Ermeni harfli Türkçe
<i>Mükâfat</i>	1864	H. Mühendisyan Tabkhanesi	Ermeni harfli Türkçe

Görüldüğü gibi Panosyan, 1859'da *Münadi-yi Erciyes*'le adım attığı gazetecilik hayatını yaklaşık 40 yıl sürdürmüş ve bu süreçte yayımladığı süreli yayınlarının imtiyaz sahipliğini üstlenmek dışında yayıncılık, yazarlık, editörlük, redaktörlük, muhabirlik, çevirmenlik gibi gazetecilik mesleğinin gerektirdiği her türlü göreve soyunmuştur. Gazeteciliğinin dışında, bir yandan Racine, Fénelon, Jules Verne, Victor de Féréal, Eugène Sue, Xavier de Montépin gibi 19. yüzyılın imparatorlukta en çok çevrilen²⁰ yazarlarını Türkçeye çeviren Panosyan, bir yandan da Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe telif eserler kaleme almış ve yayımlamıştır.

Panosyan'ın meslek hayatı yalnızca yazarlık, çevirmenlik ve yayıncılık faaliyetleriyle sınırlı değildir. *Münadi-yi Erciyes*'in içeriğini inceleyeceğim ilerleyen bölümlerde daha detaylı göstereceğim gibi Panosyan'ın toplumsal anlamda edindiği misyonların başında Ermeni toplumundaki okullaşma oranının modern eğitim veren okullar aracılığıyla artırılması ve özellikle kız çocuklarının okutulması gelmektedir. *Münadi-yi Erciyes*'te sayılar boyu tefrika ettiği "KIZLAR MEKTEBİ" yazı dizisi, Panosyan'ın kız çocuklarının okutulmasına ve kız okullarının sayısının hızla artırılmasına yönelik ısrarlı çağrılarını ortaya koymaktadır. Bu çabanın ürünleri olarak Panosyan, biri kızlar ve diğeri erkekler için İstanbul'da iki okul açmıştır. Albayacıyan'ın (1937) verdiği bilgilere göre Panosyan 19 Ocak 1869'da Samatya'da Akabyan Kız Okulu'nu, 1 Ekim 1871'de ise Fener'de Panosyan Erkek Okulu'nu açmıştır (s. 2069). Akabyan Kız Okulu'na dair Pamukciyan (2003) şu bilgileri vermektedir:

Akabyan Mektebi, Garabed Panosyan tarafından 1869'da önce Samatya'da kızlar için yatılı olarak açılmıştır. Kısa bir müddet burada tedrisatta bulunduktan sonra, Üsküdar'ın Doğancılar semtinde bulunan bir eve taşınmış ve bu sefer de yine yatılı olarak, erkek talebelere tahsis edilmiştir. Fakat burada da ancak birkaç yıl faaliyette bulunabilmiştir. (s. 198)

²⁰ Ayaydın Cebe'nin (2009) verdiği bilgilere göre 19. yüzyılda imparatorlukta eserleri en çok çevrilen ilk 30 yazardan ilk beşi, sırası ile şöyledir: Xavier de Montépin, Alexandre Dumas Père, Jules Verne, Eugène Sue, Georges Ohnet (s. 247).

Panosyan, yalnızca İstanbul’da değil Anadolu’daki ve bilhassa memleketi Kayseri’deki Ermenilerin eğitim faaliyetleri için de gayret sarfetmiştir. “Kayseri’de Ermenilerin Eğitim Hayatı” başlıklı çalışmasında Mildanoğlu (2022), Panosyan’ın bu husustaki rolüne dikkat çekmektedir:

Kayserili Ermenilerin eğitim hayatında rol oynayan kişilerin başında Garabed Panosyan geliyordu. Kayseri doğumlu Panosyan’ın İstanbul’da yayımladığı iki gazete, Kayserili Ermenilerin aydınlanması konusundaki gayretleri, yazıları, ayrıca ileri gelenlere karşı açtığı mücadele önemli bir işlev görmüş ve beklenmeyen bir etki yaratmıştır. ... *Manzume-i Efkâr* ve ... *Münâdî-i Erciyes* gazeteleri, Kayserili Ermenilerin eğitim hayatına ışık tut[muştur]. (s. 311)

Yayıncılık ve eğitim alanlarındaki faaliyet ve girişimlerinin yanı sıra Panosyan, kimi Ermeni sivil toplum oluşumlarında da aktif rol üstlenmiştir. Örneğin 1861’de Kayseri’de Efkere ve Fenese’deki²¹ (Alboyacıyan, 1937, s. 2069) zirai uygulamaları destekleyen ve bölge halkının ziraat bilgisini artırmayı hedefleyen *Yergirakordzagan Ingerutyun*’un (Tarım Cemiyeti) yönetim kurulu başkanlığına seçilmiştir. Panosyan bu seçimi de 75 numaralı *Münadi-yi Erciyes*’te şöyle haberleştirmiştir:

“*Yergrakordzagan Ingerutyunun Inthanur joğovuna* [genel kurul], gizli kura ile, Garabed H. Panosyan *Adenabed* [başkan], Harutyun ağa haci Keleş *Pokhanort* [vekil üye] Yeğiazar ağa M. Melikyan *Adenatıbir* [sekreter] ve Kevork ağa Kılıccıyan *Pokhanort* intikhab olunmuşlardır” (s. 8).

Münadi-yi Erciyes’in her bir sayısında yer verdiği “Azkayin” (Milletçe/Millete Dair) bölümleri altında bilhassa Anadolu Ermenilerinin problemlerini ve bu problemlerin çözümüne yönelik adımları her daim kişisel ajandasına taşıdığını görebildiğimiz Panosyan, kısa süre sonra istifa edecek olsa da 1863 senesinde cemaat meclisi vekilliğine seçilmiştir (Ueno, 2016a, s. 610).

²¹ Efkere günümüzde Kayseri’nin Melikgazi ilçesi, Fenese ise Develi ilçesi sınırları içerisindedir. Efkere yerleşim alanının ismi bugün Gesi/Bahçeli iken Fenese, günümüzde mevcut adını korumaktadır.

Panosyan'ın hayat hikayesine ve kariyerine dair bahsi kapatmadan önce kendisinin Osmanlı matbuat alanında yarattığı etkileşim ağlarının boyutlarına da değinmek gerekir. *Manzume-i Efkâr* sayesinde, *Münadi-yi Erciyes*'e kıyasla çok daha geniş bir okur kitlesine ulaşmayı başaran Panosyan, yalnızca Ermeni milletinin ya da diğer cemaatlerin değil Müslüman kesimin de tanıyıp takip ettiği önemli bir figüre dönüşmüştür. Ueno (2016a), *Münadi-yi Erciyes*'in 1859'daki 70 abonesine karşılık, *Manzume-i Efkâr*'ın 1869'da 1300 aboneye kadar ulaştığını belirtmektedir (ss. 609-610).

Matbuat Hatıralarım'da (2020 [1930-31]) Ermeni harflerini sınıftaki Ermeni arkadaşlarından öğrendiğini aktaran *Servet-i Fünûn*'un meşhur yayımcısı Ahmet İhsan Tokgöz, Panosyan'ın *Manzume-i Efkâr*'ını “su gibi” okurken (s. 57), Panosyan'ın da çevirmenlerinden olduğu Montépin'in romanlarını “hep Ermeni harfleriyle” (s. 57) okuduğunu belirtmektedir. Bir başka örnek olarak, 1875'te yayımlanan *Felâtn Bey ile Râkım Efendi* romanı 1879'da Ermeni harfli Türkçe yayımlanan, dönemin en çok üreten yazarlarından Ahmet Mithat Efendi (1844-1912), 1891'de yayımlanan *Müşâhedât* romanında Panosyan'a da yer vererek, Ermeni bir kadın okuruna şöyle dedirtmektedir: “Vartan Paşa'nın, Panosyan'ın vesair Ermeni harfleriyle Türkçe yazan muharrirlerin eserini kamilen okumuşumdur. Sizin bazı eserlerinizi de okuyabilişim bu münasebetledir” (s. 42).

Panosyan'ın Osmanlı matbuat alanındaki tanınırlığını pekiştiren bir diğer husus ise süreli yayınları aracılığıyla dönemin ileri gelenleri, devlet adamları ve başkaca cemaatlerden isimlerle girdiği polemiklerdir. İleride daha detaylı göstereceğim gibi Panosyan, *Münadi-yi Erciyes*'te Hovsep Vartanyan'ın (1813-1879) Ermeni harfli Türkçe yayımladığı *Mecmua-i Havadis* (1852-1883) gazetesi ile sayılar boyu süren türlü polemiklere girmiştir. Eş zamanlı gazete çıkaran iki

yayımcının rekabetinden de öte, bu iki ismin gazete sayfalarına taşıyarak kamusal bir nitelik kazandırdığı tartışmalarının temelinde farklı kiliselere/mezheplere mensup olmaları yatmaktadır. Dinî meseleler, yöneticilerin kararları ve din adamlarının uygulamaları üzerine girilen bu polemiklerin esas sebebi kilise/mezhep ayrışmasından kaynaklanan fikir ayrılıklarıdır. Panosyan'ın *Münadi-yi Erciyes*'te aktardıklarından görüleceği üzere, Vartanyan her fırsatta Panosyan'ı idareye şikayet etmekte ve *Münadi-yi Erciyes*'in kapatılması için elinden geleni yapmakta, hatta 1867'de "Panosyan'ı Millet Sandığı'ndan para çalmakla" itham etmektedir (Dirican, 2024, s. 60).²² Panosyan'ın 15 Nisan 1860 tarihli 22 numaralı risalede yayımladığı "MECMUANIN YA ODUNUM DİMESİ" başlıklı yazı, Vartanyan'ın Panosyan ve *Münadi-yi Erciyes* hakkındaki fikirlerini görebilmek adına iyi bir örnektir:

Mecmuayı Havadisın, bir teaccübe şayan kelamı da şudur ki, şimdiye kadar Münadinin derc iylediği bahslerden bir harf dakhi anlamamakde imiş, hikmet hikmet, bu kadar zevat, Münadiye para virub, müşteri olmağë rağbet birle, niçe liyakatımızdan ziyade, teşekkürler ibraziyle, heftede bir defa çıkmasını dakhi arzu iylemekde iken, Mecmua ise, gözlerinde bir tekebbür gözlüğü olduğundan mı ola, yoksa, Münadinin itibarını milletimiz indinde bozub mahv itmek niyetinden mi ola, hiçbir şey anlaşılmıyor deyerek, hem bağırır, ve hem de, Münadiden bir çocuğun dakhi anlayabileceği aşikâr, çend satırdan ibaret bir misal göstererek, Türkce anlayanları imdada çağırır. Bizler bu hikmete, açık bir mana virmeyerek, ancak şunu dakhi beyan ideriz ki, Mecmua yalnız Münadiyi anlamamakde, ve yakhod anlamak istememekde olmayub, illa, sayir gazeteler hakkında dakhi, aynı halde bulunduğunu, sayir suretde beyan iylemiş dir ... Münadiden bir harf, ve *ya odunum*dan başka bir şey anlamamış iken, yalnız Münadiye karşı, tehdid u ...den ibaret, 500 satırdan ziyade bahslar yazar, dininizi severseniz karndaşlar, bir adem anlamadığı bir kelame karşı, nasıl kızışda ateş kesile bilir, işte bu da, yine bir ilmi mantık dersi olmalı dır.

Kâşki, kalbi kalemine muvafık olaydı da, bu yazdıklarımızı dakhi sahihen anlamadığı suretde, vadi üzre süküti ikhtiyar birle, öyle meddahlara ve karagözlere yakışib, kendulerine ise, zerrece yakışmayan elfaz u bahslerden ferağat gelerek, her kesi baş ağrısından khelas ideydi...

Mecmuayı Havadis, Münadinin yazdıklarını asla anlamadıktan başka, saçma kara şeyler olub, adamca şey olmadığı için, kendu taraflarından dakhi, ademce cevap verilmeyeceğini ifade iylemiş dir, halbu ki, Münadi ise asla

²² Furkan Dirican (2024), Hovsep Vartanyan'a ve eserlerine odaklanan tez çalışmasında, Vartanyan için Panosyan'ın "Ebedi Rakip" olduğunu vurgulamakta ve hem Vartanyan'a hem de ikili arasında yaşananlara dair önemli bilgiler sunmaktadır (ss. 92-93).

kendu tarikini deyişmemeyi vad itmişdir, imdi, Münadinin yazdıkları ademce olmadıkca, ademcede cevab alamayacağı takdirde, Mecmua tarafından şimdiye kadar aldığı cevaplar, ademce deyil imiş ise, aceba nece imiş deyu, hadden ziyade endişe olunmakde dir. Bizler şimdiye kadar, Mecmuanın sıfatını dürlü görmekte iken, şimdi yüzündeki maska (suret) yere düşmegin, sureti akherde görmege mecbur olduğumuzu acınarak beyan, ve bu görüşümüzde ise, aldanmış olmamızı arzu iyledigimizi ayan ideriz. (ss. 175-176)

Panosyan'ı Osmanlı matbuat aleminde “meşhur” kılan asıl hadise ise hemşehrisi Teodor Kasap'ın (Theodoros Serafim Kasapis, 1835-1897) 1870-1873 yıllarında çıkardığı mizah dergisi *Diyojen*'de Panosyan'a atfedilen bir karikatürün yayımlanmasıdır. *Diyojen*'de yayımlanmış toplam üç karikatürden biri olan (Oğuz, 1998, ss. 1397-1399) ve 74 numaralı *Diyojen*'de yayımlanan bu karikatürde, Panosyan küçük burunlu, hatta neredeyse burunsuz ve oldukça uzun ve sivri kulaklı tasvir edilmekte ve karikatürün hemen üzerinde şu sözlere yer verilmektedir: “Şu acaib mahlukun ne idüğünü bilene Diyojen'in ilk nüshasından bu nüshaya kadar olan numroları meccanen verilecektir” (Oğuz, 1998, s. 1397). *Diyojen*'in sonraki sayılarında, yayımladığı “resim”dekinin kim olduğu sorusuna dair pek çok yanıt aldığını belirten Kasap, derginin 77. sayısında konuya ve Panosyan'a dair uzunca bir açıklama yapmaktadır:

74 numrolu nüshamızdaki mahud resmin keşf ü halline dair matbaaya ne kadar varaka gelmiştir kıyas edersiniz. Manzum ve mensur olarak ol kadar ihbarnameler geldi ki kaffesini derc etmek için gazetemizin bir nüshası değil on nüshası bunlara hasredilse yine kifayet etmeyecek. Bu cihetle biz de aynen tab u neşrinden sarf-ı nazar eyledik... Lakin sarf-ı nazar edişimiz yalnız o evrak-ı mevrudenin kesretinden mi? Hayır biraz da mündericatinın maksada adem-i tevafukundandır. Çünkü evrak-ı mebhuse mürselleri yekzeban ittifak olarak mezkûr resim mutlaka Panosoğlunundur diyorlar ve isbat-ı müddeâ için serd eyledikleri delail sırasında resimdeki burnun küçüklüğünü ve kulakların cesametini şahid gösterip mevud olan Diyojen nüshalarını istiyorlar.

Lakin maksad o değil anlaşılamamış. Vakıa biz Panosoğlunun burnuna ve kulaklarına dair mukaddema bazı şeyler yazdık. Evet yazdık inkar etmiyoruz ama kulakları pek büyüktür dedik de sipsivridir demek burnunun küçüklüğünden bahs eylediğimiz sırada böyle yok hükmünde ve eğreti olduğunu iddia eylemedik ya! Tuhaf şey be! Dünyada her uzun ve sivri kulaklı ziruhun Panoszade olması mı lazım gelir? Hem de resmin yalnız kulaklarına mı dikkat etmeli ya! Ama diyeceksiniz ki dikkate hacet yok.

İbtida göze çarpan kulaklardır. Varsın olsun! Biraz da kıyafetine bakmalı değil mi? Baksanıza resimdeki kıyafet hemücek Kayseriye’den gelmiş ve şalvar ile entarinin üzerine bir palto ve daha yenice medeniyet ışığını görmeye başladığı anlaşılmak için acele bir de Frenk gömleği giymiş ve insana benzemek için her ne lazım ise yapmış ise de henüz benzeyememiş bir şekl-i acaib ve heykel-i garibdir...

Şimdi bunun Panoszadeye neresi benzer? Ama dersiniz ki kulakları ne yapalım? Ey artık afv edersiniz her uzun kulağın sahibi Panoszade olamaz vesselam... Vah biçare Panosoğlu vah! Halk neredede bir uzun kulak görse seni zannedecekler. Sanki bu babda efkâr-ı umumiye müttehis ve müttefiktir. (akt. Oğuz, 1998, s. 586)

Panosyan ile Güllü Agop’un (Agop Vartovyan, 1840-1902) yakınlığı ile de alay eden

Kasap, 75 numaralı *Diyojen*’de her iki isme karşı kimi rahatsızlıklarını dile

getirmektedir:

Güllü Agop Çorbacı gitmiş de biriyle karındaş olmuş! Ama kiminle bilir misiniz? Panos İdis ile. İki ayak Agopda var iki ayak da Panosoğlu Garabet Çorbacıda var ki hesabca dört ayaktır. Anlaşıldı ya? İşte bunlar dört ayağı bir yere getirmişler düşünmüşler taşınmışlar ki şu Diyojen Rumdur. Bizim ileri gittiğimizi terakki ettiğimizi istemez de anın için bizim aleyhimizde geziyor. (akt. Oğuz, 1998, s. 576)

Sosyoekonomik bağlamda alt sınıftan gelen Panosyan, meslek hayatındaki türlü girişimleri kendi gayretleri ile gerçekleştirmesine rağmen, örneğin Ermeni harfli

Türkçe yayımlanan *Manzume-i Efkar*’ın otuz yıl boyunca başında kalmayı ve gazeteyi dönemin en etkili yayın organlarından biri haline getirmeyi başaramıştır.

Panosyan, süreli yayınlarında yer verdiği yazılarında Ermeni toplumunun dinî, siyasi, ekonomik ve kültürel meselelerini tartışmaya açmış, Katolik ve Protestan kiliselerine

ve bu kiliselere geçenlere ciddi eleştiriler getirerek, bu kiliselerin ve mezhep

değiştirenlerin “Ermeni cemaatinin bütünlüğüne zarar verdikleri”ni (Cankara, 2019b,

ss. 4-5) savunmuştur. Cankara’nın (2018b) aktardığı üzere, Panosyan, Ermeni harfli

Türkçe yayınları aracılığıyla, Ermeniler arasında Türkçeye olan ilgiyi de artırmaya

çalışmış, Ermeni okullarındaki “lisan-ı letafet-resan-ı Türki’ye [güzellikler kaynağı

Türkçeye]” (s. 9) hâlâ gerektiği kadar önem verilmediğinden şikayet etmiştir.

Birincil dili Türkçe olan Panosyan, bir yandan Türkçeyi hakkıyla öğrenmenin Ermenilere ekonomik ve toplumsal avantajlar sağlayacağını savunurken, öte yandan Ermeniceye de mutlak surette sahip çıkılması ve dilin öğretilmesi gerektiğini *Münadi-yi Erciyes*'teki yazılarında vurgulamıştır. Panosyan'ın hem Ermeni hem de Müslüman toplumdaki geniş bir okuyucu kitlesine hitap edebilmesinde, bu ikili dil politikasının katkısının olduğunu unutmamak gerekir. Panosyan'ın Osmanlı basınındaki çalışmaları, kültürel girişimleri ve yenilikçi fikirleri ile Osmanlı Ermenileri ile Müslüman toplum arasındaki kültürel ve siyasi bağların anlaşılmasında önemli bir kaynak olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Yayımladığı tüm eserlerle birlikte, Panosyan'ın çok dillilik, toplumsal eleştiri ve kültürel ilerlemecilik bağlamlarında ileri sürdüğü fikirler, 19. yüzyıl Osmanlısı'nın kültürel atmosferini daha geniş bir perspektiften görebilmek için bize türlü yeni araştırma alanları işaret etmektedir. Bir sonraki bölümde, *Münadi-yi Erciyes* risalesinin 1859 ve 1860 yıllarına ait sayıları incelenecektir.

BÖLÜM 3

MÜNADİ-Yİ ERCİYES (1859-1860): BİR MODERN RİSALE

Bu çalışmada Garabed H. Panosyan tarafından ilk kez 1 Haziran 1859'da İstanbul'da Ermeni harfli Türkçe olarak yayımlanan *Münadi-yi Erciyes* (Erciyes Habercisi) isimli süreli yayının 1859-1862 yılları arasında yayımlanmış toplam 141 sayısı incelenmektedir. 1859 ve 1860'ta yayımcısı tarafından okurlarına "risale" olarak sunulan ve günümüz ifadesi ile bir "kültür-sanat dergisi" görünümünde olan *Münadi-yi Erciyes*, iki yılın ardından dergi formatından modern gazete formatına geçerek okurlara bu kez "gazeta" adı ile sunulmuştur. En başta belirtmek gerekir ki bu çalışma boyunca "*Münadi-yi Erciyes* risalesi" ile süreli yayının 1859 ve 1860'ta yayımlanan sayıları ve "*Münadi-yi Erciyes* gazetesi" ile süreli yayının 1861 ve 1862'de yayımlanan sayıları işaret edilmektedir. Çalışmada *Münadi-yi Erciyes*'in 1859 senesine ait 14 sayı (No 1-14), 1860 senesine ait 10 sayı (No 15-24), 1861 senesine ait 52 sayı (No 75-126) ve 1862 senesine ait 57 sayı (No 127-180; No 213-215) Ermeni harflerinden Latin harflerine aktarılarak incelenmiştir.

Münadi-yi Erciyes'in gazete olarak yayımlandığı dönemde Panosyan, gazetesine bir "ek" olarak ayrıca *İlave-yi Münadi-yi Erciyes*'i yayımlamaya başlamıştır. Bu çalışmada incelenen sayılar içerisinde, ilk *İlave-yi Münadi-yi Erciyes*'in gazetenin 12 Ağustos 1861'de yayımlanan 102. sayısını takiben 16 Ağustos 1861'de yayımlandığı görülmüştür. Gazete ile eş zamanlı yayımlanan bu ilave sayılar, kimi zaman gazetenin yayımlanmadığı günler tek başına yayımlanmıştır. Bu çalışma kapsamında, 102 ve 103 numaralı gazeteleri takiben, *İlave-yi Münadi-yi Erciyes*'in 1861 senesine ait üç sayısına; 141, 147, 150, 162 ve 164 numaralı gazeteleri takiben, 1862 senesine ait beş sayısına ulaşılmıştır. Bu

haliyle çalışmanın araştırma malzemesi, *Münadi-yi Erciyes*'in dört yılda yayımlanmış 133 sayısı ve *İlave-yi Münadi-yi Erciyes*'in iki yılda yayımlanmış sekiz sayısı ile beraber süreli yayına ait toplam 141 sayıdır.

Münadi-yi Erciyes'e ait söz konusu 141 sayısının 1859 ve 1860 yıllarına ait 23 sayısına (No 2-24) Ermenistan Milli Kütüphanesi aracılığıyla ulaşılmıştır ve dijital ortama aktarılmış olan bu 23 sayı için açık erişim mevcuttur.²³ *Münadi-yi Erciyes* risalesinin Haziran 1859'da yayımlanan ilk sayısına, *Münadi-yi Erciyes* gazetesinin 1861 ve 1862'de yayımlanan 106 sayısına (No 75-180) ve *İlave-yi Münadi-yi Erciyes*'in aynı yıllara ait sekiz sayısına Viyana Mkhitarian Manastırı (*The Mekhitarist Congregation in Vienna*) arşivinde ulaşılmıştır. Manastır arşivinde risaleye ait sayılar “569 I.4”, ilaveleri de içeren gazete sayıları ise “740 IX.3” katalog numaralı ciltlerde yer almaktadır. Haziran-Aralık 2023 tarihinde Viyana Üniversitesi Yakın Doğu Çalışmaları Bölümünün ev sahipliğinde ve Prof. Yavuz Köse'nin akademik danışmanlığında, TÜBİTAK-2214A Yurt Dışı Doktora Sırası Araştırma Burs Programı'nın finansal desteği ile gerçekleştirilen araştırma projesi ile *Münadi-yi Erciyes*'in 1859, 1861 ve 1862 senelerine ait toplam 115 sayısına söz konusu arşivde ulaşmak mümkün olmuştur. *Münadi-yi Erciyes* gazetesinin 1862'de gazete kapatılmadan önce yayımlanan ve kapatılmasına gerekçe gösterilen son üç sayısına (No 213-215) ise Devlet Arşivleri Başkanlığı kayıtlarında ulaşılmıştır. Gazetenin kapatılmasına dair resmî belgeyle birlikte bu üç sayıya da dijital ortamda ulaşmak mümkündür.²⁴

Çalışmanın bu bölümünde *Münadi-yi Erciyes*'in risale olarak yayımlandığı 1859 ve 1860'taki sayıları incelenecektir. Bu kapsamda, süreli yayının biçim özellikleri, basıldığı matbaa, yayımlanma aralığı ve dağıtım alanı gibi teknik

²³ Bkz. <https://tert.nla.am/mamul/munadi-i-erciyes/Table.html> (Son Erişim: 25.06.2025)

²⁴ Bkz. “Menadi nam Ermeni gazetesinin kapatılması”. DAB İ.MVL. / 473 – 21426.

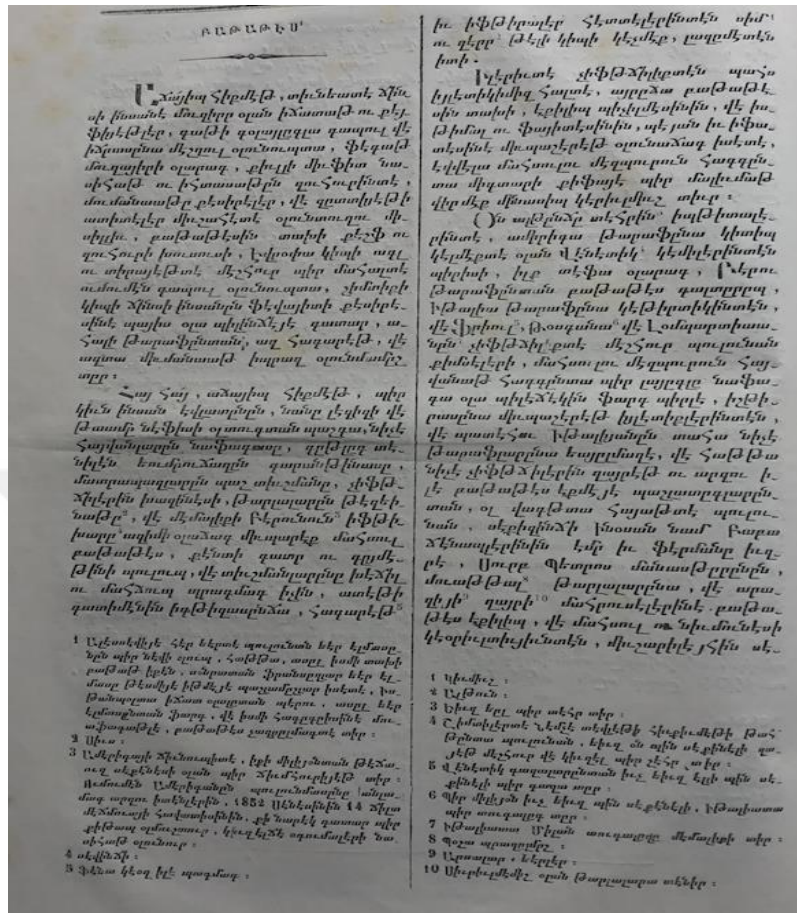
hususların yanında Panosyan'ın süreli yayında yer verdiği içeriğin tematik ve türsel özellikleri, bu özellikleri risaleler boyunca en iyi şekilde temsil edeceği düşünülen seçilmiş örnek metinler aracılığıyla gösterilecektir. Bu doğrultuda, bu bölümde sunulacak örnek metinlerin rastlantısal olarak seçilmediğini en başta belirtmek gerekir. Bu seçimleri, metinlerin *Münadi-yi Erciyes*'in ne türden bir kültür-sanat süreli yayını olduğunu daha açık ve anlaşılır şekilde ortaya koyan niteliği belirlemiştir.

Münadi-yi Erciyes risalesinin ilk sayısı, “müellifi Garabed H. Panosyan” ibaresi ile Ermeni harfli Türkçe olarak 1 Haziran 1859'da İstanbul'da Şarkıye Tabhanesinde basılmış ve devamında risale 15 günde bir yayımlanmıştır. 28x19 cm ebatındaki dört yaprak ve sekiz sayfadan oluşan her bir risalenin ilk sayfasında en üstte büyük harflerle “MÜNADİYİ ERCİYAS”²⁵ üst başlığı, bunun hemen altında ise “RİSALEYİ DEVRİYE İLMİYE SANATİYE ADABİYE VE SAYİRE” alt başlığı yer almaktadır. (Bkz. EK B)

Süreli yayının adını ve neye dair olduğunu bildiren üst başlıkların altında ise solda, gün ve ay şeklinde yayım tarihi, ortada yayım yılı, sağda ise risale numarası belirtilmektedir. Sol tarafta gün ve ay şeklinde belirtilen yayım tarihi ibaresi Arapça rakamlar ve Ermenice ay adlarından oluşmaktadır. Süreli yayının dili Türkçe olsa da *Münadi-yi Erciyes*'in yayımlandığı aylar, Ermenice ay adları ile belirtilmektedir. Yukarıdaki görselde de görüldüğü gibi 1 numaralı risalenin yayım tarihi “1 Haziran” olarak değil “1 *Hunis*” ibaresi ile gösterilmiştir. Risalenin sayfaları ortadan ikiye bölünmüş halde, iki sütun halinde tasarlanmış ve her biri bir başlığa sahip yazılar birbiri ardına bu sütunlara yerleştirilmiştir. Sayfa sonlarında ise Panosyan'ın

²⁵ Panosyan, süreli yayın boyunca tamlama ifadelerin kurulumunda Osmanlı Türkçesinden aşına olduğumuz terkip işareti yer vermez. “Münadi-yi Erciyes” bana, “MÜNADİYİ ERCİYAS” Panosyan'a ait yazım biçimidir.

okurların anlamakta zorlanacağını düşündüğü kelime ve hususlar dipnotlarla verilmektedir.

Şekil 1. *Münadi-yi Erziyes* risalesinden örnek bir sayfa

Dipnotlarda, metin içerisinde geçen Arapça ve Farsça kökenli kelimelerin gündelik dildeki karşılıkları, kimi kavram ve olaylara dair kitabî bilgiler veya Panosyan'ın okurlarıyla paylaşmak istediği öznel açıklamaları yer almaktadır. Örneğin, yukarıdaki görselde görüleceği üzere, 1 numaralı risalede yayımlanan “PATATES” başlıklı yazıda, metinde geçen “sim” ve “zerr” kelimeleri dipnotta “Gümüş” ve “Altun” olarak açıklanırken, yazının başlığı olan “PATATES” kelimesi için şu dipnot verilmektedir: “Alesseviye her yerde bulunan yer elmasının bir nevi olub, hatta, asıl ismi dakhi patat iken, sonradan Fransızlar yer elması tesmiye itmeye başlamışlar isede, İstanbolda icad olalıdan beru, asıl yer elmasından fark, ve ismi hakikisine muafakatte, patates çağrılmakde dir” (s. 6).

“[B]aşlangıçta yalnızca 70 abonesi bulunan ve öncelikle İstanbul’da yaşayan Kayserililere hitap etmeyi hedefleyen” (Cankara, 2019b, s. 4) *Münadi-yi Erciyes* risalesinin, İstanbul ve Panosyan’ın memleketi Kayseri dışında, imparatorluğun hangi noktalarına ulaşabildiğine dair açık bir bilgi risalede yer almamaktadır. Bununla birlikte, Panosyan’ın kimi zaman risalelere bir kurum adına (okul, kilise) abone olan hayırsever kişilere teşekkürlerini ilettiği, kimi zaman da risalenin yayımına devam edebilmek için abonelerinden yardım ve destek talep ettiği görülmektedir.

Panosyan, risalede farklı konu ve türlere ait dört ile on arasında değişen içerik başlığına yer vermekte, lakin başlık sayısı ne olursa olsun risalelerin sekiz sayfalık hacimleri değişmemektedir. *Münadi-yi Erciyes* risalesinin tema ve tür bağlamındaki temel içerik kategorilerini şu şekilde tasnif etmek mümkündür: 1) Bilimsel içerikli (fennî) yazılar, 2) Eğitim ve kültür içerikli yazılar, 3) Milletce (*Azkayin*) yazıları, 4) Hikâye ve şiirler, 5) İlanlar ve teşekkür yazıları. Risalenin nasıl bir yayın ve içerik politikası yürüttüğünü görebilmek adına önce Panosyan’ın ilk risalede açılış yazısı olarak yayımladığı “MUKADDEME”ye, ardından ise risalenin içerik kategorilerine, bu içeriği bağlam, yöntem ve amaç bakımından örnekleyecek seçili metinler üzerinden daha yakından bakmak bu noktada faydalı olacaktır.

3.1 “Mukaddeme”: Osmanlı yayın hayatına bir risale doğuyor

Münadi-yi Erciyes’in içeriğini incelemeye geçmeden önce 1 Haziran 1859’da yayımlanan birinci risalenin açılış yazısı olarak yer alan “MUKADDEME”de öne çıkan hususları göstermek gerekmektedir. Risalesini neden Ermenice yerine Ermeni harfli Türkçe yayımladığını da bu giriş yazısında açıklayan Panosyan, bu kültürel girişimin gerekçelerini ve risalenin nasıl bir yayın politikası izleyeceğini bu yazıyla

okurlarına aktarmaktadır. Panosyan, süreli yayının 1859'dan 1862'ye dek süren yayın hayatı boyunca, bu mukaddimede belirttiklerini zaman zaman okurlarına hatırlatacak, böylece yazı, süreli yayının adeta bir manifestosu gibi kendisi ve okurları için bir referans kaynağı olacaktır. Bu bağlamda, *Münadi-yi Erciyes*'in hangi gerekçeler üzerine okur kamusuna sunulduğunu görebilmek ve Panosyan'ın bu mukaddimede öne sürdüğü hususlara *Münadi-yi Erciyes*'in yayın hayatı süresince ne kadar sadık kalabildiğini takip edebilmek adına bu açılış yazısına yakından bakmak gerekmektedir.

Panosyan, "MUKADDEME" başlığına bir dipnot vererek yazıya geçmeden önce dipnotta şunları dile getirmektedir:

Bir adem okuduğunu anlayıp telezzüz idebilmek için, salt luğet bilmek dakhi kifayet itmeyub, illa okuduğu lisanın usullerini dakhi bilmek lazım gelür. Gerçi her lisanın kendüye mahsus zorlukları var ise de, lisani Türkiyi layıkıyla okuyub teleffuz idebilmek, aşırı mertebe dikkate mühtac bulunduğundan, noktelerde cüzice nefes alınarak okundukdan başka, cümleleri biri birlerine bağlayan bir ve yakhod yarım noktelerde dakhi tekmiñ meal anlaşılmayub, illa bir çift nokta gelinceye kadar okunub manalarının toplanması elzemiyetden dir.²⁶ (s. 1)

Münadi-yi Erciyes'in dört yıl sürecek yayın serüvenine Türkçeyi hakkıyla öğrenip konuşmanın hiç de kolay olmadığı tespitleri ile başlayan Panosyan'a göre insanın okuduğu metinden zevk alabilmesi için sadece o dile ait kelimeleri bilip anlamak değil, o dile ait "usulleri" yani dil bilgisi ve telaffuz kurallarını da öğrenmiş olmak gerekmektedir. Türkçenin hakkıyla okunup telaffuz edilebilmesi, anlamın kolay anlaşılır olması ve okunan metinden bir lezzet alınabilmesi için dikkat edilmesi gereken hususları Panosyan *Münadi-yi Erciyes*'in ilk cümlelerinde açıklamaktadır. Her ne kadar süreli yayınını Ermeni harfli Türkçe yayımlasa da yazılarında Ermenice noktalama sistemini kullanacağını belirtmektedir. Ermenice, Osmanlıcadaki

²⁶ Çalışma boyunca *Münadi-yi Erciyes*'ten yapacağım tüm alıntılarda, Ermeni harfli Türkçe orijinal yazım biçimini koruyacak, bununla beraber metinlerin doğru anlaşılabilmesi adına Ermenice noktalama sistemi yerine Türkçe noktalama sistemini kullanacağım.

noktalama kurallarından farklı bir noktalama sistemine sahip olduğundan, bu ilk dipnotta metin içerisinde noktalama işaretlerinin ne anlama geldiği ve bütüncül bir anlama ulaşmak için noktalama işaretlerinin nasıl takip edilmesi gerektiği açıklanmaktadır. Ermenicede cümleler üst üste iki nokta ile tamamlandığından, Panosyan iki nokta görülene kadar cümlelerin tam manasının anlaşılamayacağını belirtmektedir.

Panosyan'ın risalenin ilk cümlelerinde okurları, doğru okuma ve anlama yolunda uyarması anlaşılır görünmektedir. Öte yandan, Panosyan'ın "lisani Türkiyi layıkıyla okuyub teleffuz" edebilmenin, "aşırı mertebe dikkate mühtac" (s. 1) bulunduğunu belirterek işe başlaması, matbu Ermeni harfli Türkçe metinlerin mukaddimelerinde görülen, Ermenice yerine neden Türkçenin tercih edildiğinin en başta gerekçelendirilmesi geleneğinden farklılaşmaktadır. *Münadi-yi Erciyes*'in ilk cümlelerindeki Türkçeyi hakkıyla okuyup anlamaya dönük vurgu, teknik olarak bir metnin nasıl takip edilmesi gerektiğine dair küçük bir hatırlatma olarak görülebilir. Öte yandan, Panosyan'ın Ermeni okurlarına her şeyden önce *Münadi-yi Erciyes*'i neden Ermenice yerine Türkçe yayımlandığını açıklaması beklenirken, bunun yerine okurlarını evvela Türkçeyi "layıkıyla okuyup" anlamaya ve telaffuz etmeye davet etmesi, üzerine düşünmeye değerdir. Panosyan'ın bu vurgusunun birden çok sebebi olabilir. İmparatorluk mensubu bir millet olarak Ermeniler ile imparatorluğun "millet-i hâkime" sınıfı arasındaki her türden kopukluk, temassızlık ve ayrışmanın üstesinden gelebilmek için evvela imparatorluğun hâkim dilini bilmek gerekmektedir. Ermenilerin etnik ve kültürel kimliğinin ilk ve temel kurucu unsurunun Ermenice yani dil olduğu (Barış, 2021, ss. 153-156) düşüncesinden hareketle, Panosyan'ın Ermeni milletinin "Osmanlılık" üst kimliğini kuracak ilk unsur olarak Türkçeyi işaret ettiği söylenebilir. Ermenilerin konuşma dili olarak

Türkçeyi, basım-yayım dili olarak da Ermeni harfli Türkçeyi tercih etmesinin gerekçeleri dönemsel olarak farklılaşmaktadır. Cankara'nın (2011) bu husustaki tespitleri meseleyi ana hatlarıyla açıklamaktadır:

İstanbul'da yaşayan Osmanlı Ermenilerinin önemli bir bölümünün Ermeniceden çok Türkçe konuşuyor olması, alfabeyi Kilise ritüelleri dolayısıyla bilen Ermenilerin, bildikleri dili, bildikleri ve kendileri için kutsal olan alfabeyle yazmalarını tamamen olmasa da açıklamaktadır. Bu konuda elimizde şunlar bulunmaktadır: 1) İstanbul Ermenilerinin ticaretle oynadıkları rol, özellikle Batılı tüccarlarla Müslüman/Türkler arasında köprü vazifesi görmeleri, onlar için Türkçenin rolünün gündelik yaşam pratiklerinin de ötesinde anlamı olabileceğini göstermektedir. 2) 1876'da ilan edilen Kanun-ı Esasi'yle birlikte, memur olmak isteyen herkesin Türkçe bilme zorunluluğunun getirilmesi, en azından bu tarihten sonrasına ve Ermeni cemaatinin Osmanlı bürokrasisine dahil olacak üyelerinin Türkçeyle ilişkilerine dair belli bir açıklama niteliği taşımaktadır. 3) Ermeni cemaati içerisinde modern Ermenicenin gündelik yaşamda Türkçenin yerini alması 1860'lardan sonra gerçekleşmiştir (Somel, 2007: 81). Şüphesiz, bu dönüşümün gerçekleşebilmesi için modern Ermenice basının ve eğitim kurumlarının belli bir seviyeye gelmesi gerekmektedir. Ancak yine de, 1872'de bile, Hagop G. Acemyan, Ermeni harfleriyle Türkçe yazmış olduğu *Yadigâr ve ya Mühim Hikâyeler Mecmuası* kitabının başında, Ermeni cemaatinin pek çok üyesi anlayamayacağı için kitabını Türkçe yazmak zorunda kaldığını belirtmektedir. 4) Osmanlı Ermenileri arasında Türkçenin statüsünü anlayabilmek için özellikle Protestan misyonerlerin etkinliklerine ve kendilerinden sonraya bıraktıkları metinlere bakmak gerekmektedir. Bugüne kadar basılmış EHT [Ermeni harfli Türkçe] kitapların 3'te birinin dinî metinler oluşu (Cebe, 2009: 315) bunun en önemli belirtilerinden biridir. Protestan misyonerler, hem başta İncil olmak üzere tercüme ettikleri ya da yazdıkları EHT dinsel kitaplar hem Osmanlı Ermenileriyle iletişim kurmak için Türkçe öğrenip bu dil üzerine çalışmaları hem de anı ve raporlarında Osmanlı Ermenilerinin Türkçe konuşmalarına dair sundukları örneklerle bu konu üzerine çalışmaların vazgeçilmez figürleri arasında sayılmalıdır. (ss. 56-57)

Her ne kadar Panosyan, mukaddimesinin devamında *Münadi-yi Erciyes*'in neden Ermenice yerine Ermeni harfli Türkçe yayımlandığını dilin anlamsal boyutu üzerinden gerekçelendirse de kendisinin *Münadi-yi Erciyes*'in alımlanmasına dönük ilk hassasiyetinin iyi bir Türkçe öğrenimine dair olması, süreli yayının ilerleyen sayılarında da görebileceğimiz gibi, bize *Münadi-yi Erciyes*'in Osmanlı okur kamusunda edineceği yere dair önemli ipuçları sunmaktadır. Zira, kültürel bir girişim olmanın yanında finansal bir girişim de olan *Münadi-yi Erciyes*'in sürdürülebilirliği

Türkçe bilen hedef okur kitlesinin genişliğine, abone sayısının çokluğuna dayanmaktadır.

“MUKADDEME” başlığına verilen bu dipnottan sonra, risalenin giriş yazısına Panosyan şu şekilde başlamaktadır:²⁷

Bir milletin adab u terbiye, ve servet²⁸ ü seadet yolunda ileru gidub, ve yakhod muğayiri²⁹ olarak, cehalet ü zaruretde kalmış olmasının sebebini anlamak için, öyle bir takım hisab ü tefehhüslere³⁰ girişmeye mühtaciyet olmayub, illa milleti mezburenin, yalnız ilmi kitabet³¹ tariklerinde³², müşahede³³ olunan revişlerine³⁴ dikkatı tamme olunduğu suretde, kâmilan anlaşıla bilecegi bi iştibah³⁵ dir.

Çünkü dünyade elhaletülhazihi³⁶, mevcud bulunan niçe ve niçe yabani ve nadan³⁷ tayifeler ve milletler ile, zengin, rahat, ve şan u şöhretle meluf³⁸ milletler tatbik³⁹ olundukda, beynlerinde meydane gelen hadsız hisabsız farklerin sebebi evveli diger şey olmayub, ancak birinin envarı⁴⁰ kitabetle münevver⁴¹, ve digerinin ise, zulmeti⁴² nadaniyetde metruk⁴³ bulunması olduğu görülebilmekde dir.

Çend seneden беру, milletimizin cüzü külli tarikı kitabetde reviş iylemesine, aralık aralık, tab ü neşr olunmakde olan, teelifat ü tercümelerin, bir isbatı azim olması, hakikaten, niçe kesanı khayrkhahanın, nari gayreti millet ile süzan⁴⁴ olan kalblerine, bakhşî sefa ü teselli iylemekde iken, bu defa hemşehrilerim içinden, niçe zevatı hevveskârânı ulum u malûmatın, teşvikat ü gayretleriyle, işbu Münadiyi Erciyas nam risalenin neşrine, mingayri liyakat⁴⁵, tarafı acizanemden ictisar kılınması, gün be gün, ve an be an, milletimizin gülşeni kitabete toğru, bir meylanı hüsni teveccüh⁴⁶ iylemekde

²⁷ Aksi belirtilmedikçe, *Münadi-yi Erciyes*’ten yapılan alıntılarda verilen dipnotlar Panosyan’a aittir.

²⁸ Zenginlik.

²⁹ Zıddı.

³⁰ Teftiş.

³¹ Okuyuş.

³² Yol.

³³ Görünen.

³⁴ İleru gitmek.

³⁵ Şüphesiz.

³⁶ Şimdiki hal.

³⁷ Cahil, bir şey bilmez.

³⁸ İsmi duyulmuş.

³⁹ Karşılaştırmak.

⁴⁰ Nurlar.

⁴¹ Işıklanmış.

⁴² Karanlık.

⁴³ Terk olmuş.

⁴⁴ Yanan.

⁴⁵ Layık deyil iken.

⁴⁶ Gidiş.

olmasına, bir delili⁴⁷ müftekhir⁴⁸ sayıla bilecegi, memulin⁴⁹ ğayri deyil dir.
(ss. 1-2)

Münadi-yi Erciyes'in yayın türü okura “risale” olarak açıklanırken, bu risalenin “ilmiye, sanatiye, adabiye”ye dair olduğu en baştan ortaya konmaktadır. İlerleyen sayılarla birlikte, *Münadi-yi Erciyes*'in her türden fennî ve kültürel içeriği sayfalarına taşıdığı görölmektedir. *Münadi-yi Erciyes*'i bir “kültür-sanat dergisi” olarak nitelemem buna dayanmaktadır. Yayın hayatı boyunca kendisini tür, içerik ve söylem düzeylerinde tek bir noktaya sabitlemediği görölen *Münadi-yi Erciyes*'in, dönem içerisinde değışen koşullara göre yayın politikasını da sürekli güncellediği çalışmanın sonraki bölümleriyle daha iyi anlaşılacaktır.

Mukaddimenin ilk cümlelerine bakıldığında, Panosyan'ın milletlerin gelişmişlik düzeylerine dair tespitlerle yazısına başladığı görölmektedir. Panosyan, bir milletin modern anlamdaki gelişmişlik düzeyini öngörebilmek için çok detaylı kıyas ve hesaplamalara ihtiyaç olmadığını, milletlerin gelişmişlik düzeylerinin “ilm-i kitabet” yolundaki ilerlemelerine bakılarak anlaşılabilceğini belirtmektedir. Burada “ilm-i kitabet” yolunda ilerleme ile, ilk bakışta modern matbu yayıncılığın kastedildiği çıkarımı yapılabilir. Öte yandan, “kitabet” kelime anlamı olarak yazıya, yazmaya, kaleme almaya karşılık gelse de Panosyan, “kitabet”i dipnotta “okuyuş” olarak açıklamaktadır (s. 1). Bundan dolayı, “ilm-i kitabet” ile Panosyan'ın esasında okuma yazma bilgisini, en basit haliyle söyleyecek olursak, okuryazarlığı ve okuryazarlık seviyesini kastettiği aşıkardır. İlerleyen bölümlerde gösterileceği üzere, Panosyan, sık sık Osmanlı'nın ve Osmanlı-Ermeni milletin matbuat yolundaki ilerlemesini Avrupa ve Amerika'daki matbuat dünyası ile kıyaslamaktadır. Argümanını, “yabani ve nadan milletler” ile “zengin, rahat, şan ve şöhetle melûf

⁴⁷ İsbat.

⁴⁸ Sevinecek.

⁴⁹ Ümidden ziyade deyil.

milletler” arasındaki zıtlığa indirgeyen Panosyan, bu zıt nitelikli milletler arasındaki olası tüm farkları milletlerin “ilm-i kitabet” yolunda aldıkları mesafeye dayandırmaktadır. Zira, bu yolda kazanılacak her kazanım söz konusu milleti “yabani” ve “nadan” olmaktan alıkoyacağı ve “zulmet-i nadaniyette metruk” bırakmayacağı gibi o milleti “envar-ı kitabet” ile “münevver” kılacaktır. Dolayısıyla, *Münadi-yi Erciyes*’in yayımına başlayarak, Panosyan evvela milletin aydınlanmasına katkı sunacaktır.

Mevcut bulgularımız, Ermeni harfli Türkçe üretimin 14. yüzyıla, matbu Ermeni harfli Türkçe metinlerin ise 18. yüzyıla kadar gittiğini göstermektedir. Panosyan ise 1859 tarihli yazısında Ermeni milletin “çend seneden beri” yani daha birkaç yıldır “ilm-i kitabet”te yol alabildiğini belirtmektedir. İlk matbu Ermenice kitabın 1512’de ve ilk Ermeni harfli Türkçe kitabın⁵⁰ 1727’de Venedik’te; ilk Ermenice süreli yayının ise 1793’te Madras’ta yayımlandığını ve *Münadi-yi Erciyes*’in, yayımlanmış ilk Ermeni harfli Türkçe kitaptan 132 sene sonra yayın hayatına başladığını düşünürsek Panosyan’ın, Ermeni milletin “ilm-i kitabet” yolunun henüz başında olduğu tespitini Ermenilerin Osmanlı’daki Ermeni harfli Türkçe matbu yayıncılık faaliyetleri özelinde yaptığını söyleyebiliriz.

Mukaddimenin devamında, telif ve tercüme eserlerin zaman zaman matbu olarak yayımlanmasının, “kalpleri, milletin ilerlemesi ateşi ile yanan kimseler”i teselli ettiğini belirten Panosyan, *Münadi-yi Erciyes*’in yayın hayatına katılmasını, Ermeni milletin “gülşen-i kitabet” yolunda günbegün yol alıyor olmasına iftihar

⁵⁰ 1727’de Venedik’te yayımlanan Ermeni harfli Türkçe ilk matbu kitap, Mıkhitar Sebastatsi (1675-1749) tarafından sadece Türkçe bilen ve gündelik Ermenice’yi öğrenmek isteyen Ermeniler için hazırlanmış, *Turn Kerağanutyān Aşkharhapar Lezvin Hayost* (Ermenilerin Gündelik Dil Gramerine Açılan Kapı) başlıklı 149 sayfalık bir gramer kitabıdır. Kitap hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Aslanian, S. (2016). Prepared in the language of the Hagarites: Abbot Mkhitar’s 1727 Armeno-Turkish grammar of modern Western Armenian. *Journal of the Society for Armenian Studies*, 25, 54-86.

duyulacak bir delil olarak sunar ve bu girişiminin Kayserili hemşehrilerinin teşvik ve gayretleriyle gerçekleştiğini belirtir. Akabinde, süreli yayını için neden *Münadi-yi*

Erciyes ismini seçtiğini açıklar:

Bir familyade, bir çocuk dünyaya geldikde, evvel emrde, bir minasib ism bulmağa teşebbüs⁵¹ olunduğu misüllü, müelliflerin dakhi, heman ilk işleri, güya yazacakları bahsların şerefine, ve yakhod kesri⁵² şerefine bayis, ancak kendi teelifatlarına verecekleri ism ü lakab olacak dır gibi, çalışma geldiklerine binaen, bizler dakhi, toğrusun takdir iyledigimiz halde, kezalik ayni gayreti çekerek, son kararımız Münadiyi Erciyes kelimelerinde kalmış dır.

Münadi luğeti, arebi nida luğetinden gelerek, Ermenicede *munedig* denilüb, ve lisanı Türkiide ise, zokaklarda ve yakhod bir mahalli muayende, bir keyfieti ya ahaliden istifsar⁵³, ve yada ahaliye ikhbar⁵⁴ zımında, yüksek ses ile çağırın dellal dımekdir. Ve Erciyes ismi ise, diger bir şey olmayub, illa Kayseri şehrinin yakınında, bir yüksek tağ ismidir ki, zebanı Ermeniyande, Ladincesine müşabehele, *Arkeos* tabir olunur. Cebeli mezbur Erciyes, Çin ile Hindistan hududinde kâyin, ve bu gün dünyanın en yüksek tağı sayılan, meşhur Himalaya tağlerine nisbetle, yani, Himalaya tağlerinden en yükseyinin tepesi, ehli coğrafialer hesabınca, denizin yüzünden hesab olunarak, alettakhim on iki bin arşın kadar yükseklikde olduğu halde, Erciyes tağının dakhi, yedi bin beş yüz arşına yakın yüksekliği lazım geldiginden, dünyade evsat mertebede tutulan tağlerden birisi dir dimek olur. (s. 2)

Panosyan, risalesi için neden “münadi” ve “Erciyes” isimlerini tercih ettiğini

açıklarken, risaleye ilişkin kimi önemli ipuçları da vermektedir. Seslenme, ses etme, duyurma, çağırma, bağırma gibi anlamlara karşılık gelen Arapça “nida” sözcüğünden türetilmiş “münadi”, kelime anlamı bakımıyla bu seslenme, duyurma işini gerçekleştiren kişiye, yani tellallığa ve bu mesleği icra edenlere işaret etmektedir.

Osmanlı’da geleneksel bağlamda kamuya haber iletme işinin yani tellallığın, modern süreli yayınların okur kamusunda yer almasına değin sürdüğünü düşünürsek,

Münadi-yi Erciyes’in kendisine okurlarını bilgilendirme, onlara haber iletme gibi bir

misyon edindiğini söyleyebiliriz. Ayrıca Panosyan, Arapça “münadi” ifadesi ile

Ermenice muştucu, haberci ve tellal anlamlarına gelen “munedig (մունժիկ)”

⁵¹ Yeltenmek.

⁵² Kırılma.

⁵³ Süal itmek, sormak.

⁵⁴ KHaber virmek.

kelimesi arasındaki bağlantıyı okurlarına hatırlatmaktadır. Bu isim tercihi öncelikle Osmanlı'nın geleneksel haberleşme biçimini, o eylemin kendi adı, yani tellallık mesleği üzerinden devam ettireceğini okurlara bildirmektedir. Bununla birlikte, Osmanlıca, Arapça ve Ermenicede neredeyse birebir ses ve anlama sahip bir kelime seçimiyle, *Münadi-yi Erciyes*'in en azından ismen Ermenice ile bir bağlantısının kurulması, Panosyan'ın bu tercihinde oldukça pragmatik düşündüğünü göstermektedir. Zira bir kültür-sanat süreli yayını olmanın dışında, bir kültürel tüketim nesnesi olarak, okurlarına (ve aynı zamanda müşterilerine) yeni bir iletişim ve haberleşme tecrübesi sunacak olan *Münadi-yi Erciyes*'in, Ermeni milletinde karşılığı olan bir kelime ile yayın hayatına başlaması şaşırtıcı değilken, *Münadi-yi Erciyes* girişiminin sürdürülebilirliği açısından oldukça akla yatkın görünmektedir. Panosyan'ın risalesini “münadi” kelimesi üzerine kurması hem imparatorluğun geleneksel anlamdaki mevcut iletişim biçiminin tarihine ve sürekliliğine referansta bulunurken hem de *Münadi-yi Erciyes*'in böylesi bir isimle Osmanlı basın hayatına katılması, Ermeni milletine “yabancı” kalmayacak bir kültürel tüketim nesnesinin tasarlandığını göstermektedir. Bunun yanı sıra, bir pazarlama taktiği olarak Türkçe, Arapça ve Ermeniceyi kapsayan bu isim tercihi ile imparatorlukta olabildiğince geniş bir okur kitlesine sahip olmanın hedeflendiğini de belirtmek gerekir. İlerleyen bölümlerde görüleceği gibi, *Münadi-yi Erciyes*'in en başta esas hedef kitlesi Kayserili Ermeniler iken süreli yayının sonraki senelerde Kayseri'den Manchester'a, Maraş'tan Mısır'a, Trabzon'dan Merzifon'a dek pek çok noktaya ulaşması Panosyan'ın bir girişimci-müellif olarak böylesi bir hedefi her daim koruduğunu göstermektedir. *Münadi-yi Erciyes*'in Osmanlı basın hayatına katılımı yalnızca bir kültürel girişim olmayıp, aynı zamanda finansal bir girişimdir. Panosyan'ın buradaki

pozisyonu bir “müellif” olmanın yanı sıra, gelişimini yüzyılın ikinci yarısında hızlandırmaya başlayan Osmanlı basın hayatının bir “girişimci”si olmaktır.

Yukarıda saydığım olası gerekçelerin dışında, Panosyan’ın risalesini “münadi” olmakla tanıtması, 19. yüzyıl Batı basınında yer alan süreli yayınların isim tercihleri ile de doğrudan örtüşür niteliktedir. İngilizcede haber etmek, muştulamak, duyurmak gibi anlamlara karşılık gelen *herald* fiili ve bu sözcüğe dayanan haberci, müjdecî, tellal anlamlara karşılık gelen *Herald* ismi ile “münadi” sözcüğü bu bağlamda birbirlerinin tercümeleri olarak düşünülebilir. Avrupa ve Amerika’da ilk kez 18. yüzyılda yayımlanmaya başlanan ve yüzyıl içindeki sayıları Batı’da gün geçtikte artan *Herald* başlıklı süreli yayınların, Panosyan için bir model oluşturduğunu belirtmek gerekir. Panosyan, bir matbuat pazarı girişimcisi olarak süreli yayını hem imparatorluğun kendine özgün temayül ve alışkanlıklarını hem de Batı basınının ana akım olgularını hesap ederek isimlendirmiştir. Panosyan, Erciyes Dağı’na, Kayseri’ye ve Kayserililiğe, Ermeniliğe ve Osmanlılığa referansla yerel basında olası tüm okurlara hitap etmeye çalışırken, öte yandan Batı basınının temel dinamiklerini de takip etmektedir. Dolayısıyla, *Münadi-yi Erciyes*’in söylem düzeyinde (Kayserili yazar sesi) yerel basınla, form düzeyinde (risale/gazete) ise Batı basını ile ilişkilenen bir süreli yayın imajı kurmaya çalıştığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Panosyan, mukaddimenin devamında, bu işe girişmesinin neticesinde ortaya çıkacak faydaları ve esas niyetinin neler olduğunu Kayseri’den Avrupa’ya uzanan bir söylem üzerinden açıklamaktadır:

İmdi, eger emelimiz⁵⁵ boşa çıkmayıb da, risaleyi naçizemizin ismi, vatani asliyemizi andırarak hemşehrilerimizin, mikdari⁵⁶ zerre şeref ü iftikharına badi⁵⁷ olabildiği takdirde, haliyle sayir memleketliler dakhi, bu ibretten

⁵⁵ Ümid.

⁵⁶ Zerre kadar.

⁵⁷ Sebeb.

tahrik⁵⁸ birle, Evropanın hezaran⁵⁹, memleketlerinde, hezaran nevi kütub⁶⁰ u evraklar⁶¹ zuhure gelerek, ahalisinin şeref ü şöhratlerine bayis oldukları misillü, milletimizden khaylıca sekene bulunan bir takım şehir u memleketlerden, birer aded olsun müellifler meydana gelib, pertevi⁶² teelifatleriyle, şemsi⁶³ taban⁶⁴ veş⁶⁵, perdeyi zulmeti⁶⁶ cehaleti çakyaçak⁶⁷ iylediği halde, cenabı feyûzatünvanı veli ül niymeti bi minnetimiz şevketlu Padişahımız efendimiz hazretlerinin, müradı khayriyeyi şahaneyi dürri yektalarına muafıkan, khususu mezbur, iftikharı milletimiz olabileceğinden başka, öyle bir tarikı memduhde⁶⁸, rehber⁶⁹ u pişrev⁷⁰ bulunmuş olacağım, efkâr ü khe[yal]liyle meşğul olmayı, şimdiden kalbimce bir defa, ve nefsimce bir mükâfat add iylemeğe hazır u müntazırım⁷¹. (ss. 2-3)

Münadi-yi Erciyes'in 1859'da yayın hayatına başlamasının, hemşehrileri ve Ermeni milleti için bir örnek teşkil edeceğini düşünen Panosyan, bu vesileyle Ermeni milleti içinden muhtemel müelliflerin ve yayınların neşet edeceğini ummaktadır. Kendi girişimini adeta bir başlangıç olarak gören Panosyan, Ermeni milletinden beklediği müelliflik ve yayıncılık motivasyonunun bu gibi girişimlerle perçinleneceğini düşünmektedir. Ermeni milletinin yayıncılık alanında neden bu gibi girişimlerde bulunması gerektiğini ise Avrupa'ya referansla aktarmaktadır. Avrupa'daki binlerce farklı şehirlerde şimdiye dek basılan ve yayımlanan ürünler, Avrupalıların şeref ve şöhratlerini artırmıştır. Osmanlı'da, Ermeni milletinin hatırı sayılır nüfusa sahip memleketlerde Avrupa'daki gibi en azından birer müellif ve yayın ortaya çıkarabilmesi Ermeni milletinin şeref ve şanını artıracaktır. Ayrıca, Ermenilerin Osmanlı'da yeni müellifler ve yayınlar çıkarması, daha doğrusu "icat etmesi", sadece

⁵⁸ Ğayrete gelmek.

⁵⁹ Binlerce.

⁶⁰ Kitablar.

⁶¹ Kağıdler.

⁶² Nur, ışıık.

⁶³ Güneş.

⁶⁴ Parlak.

⁶⁵ Gibi.

⁶⁶ Karanlık.

⁶⁷ Parça parça.

⁶⁸ Medh olunmuş.

⁶⁹ Kılağuz.

⁷⁰ İlk giden.

⁷¹ Bekleyici.

Ermeni milletin ve Osmanlı'nın şeref ve şanını artırmakla kalmayacak, aynı zamanda, çıkarılacak yeni yayınların ışığı, parlak bir güneş gibi, cehaletin karanlık perdesini paramparça edecektir.

Panosyan'ın *Münadi-yi Erciyes* girişimi Sultan Abdülmecid'in Tanzimat ve Islahat politikaları ile de örtüşmektedir: "... cenabı feyûzatünvanı veli ül niymeti bi minnetimiz şevketlu Padişahımız efendimiz hazretlerinin, müradı khayriyeyi şahaneyi dürrü yektalerine muafikan" (s. 3) sözleri, bu girişiminin lütufkâr sultanın arzularına son derece uygun olacağını belirtmektedir.

Tüm bu açıklamaların ardından, Panosyan nihayet *Münadi-yi Erciyes*'i neden Ermenice yerine Türkçe olarak çıkardığını açıklamaya girişir:

... niçe *azkaser* [milletperver] zevat indinde, pekde haksız olmayarak, işbu teelifate, lisanı maderzadımız bulunan Ermenice ile mübaşeret iylemedigimiz, bayağca, bir cünhayı kebir makamında tutulacağı, ihtimalden bulunduğundan, adeti kadimeye riayet birle, tarafı acizanemizden, şimdiki hal, şu çend, yani Münadiyi Erciyesin evvela maksedi, başlıca kendi hemşehrilerinin, saniya⁷², Ermeniceden pek çok ziyade, lisanı Türkiyi anlaya bilen zevatin tenviri içün, ve salisa⁷³ . . . kelimlerini, irad⁷⁴ iyledikden sonra, ilerude khasseten gerek lisanı Türkinin elzemiyeti⁷⁵, ve gerek lisanı Ermeniyenin vacibiyyeti hakkında, tafsilen bahs u beyan idecegimiz ikhbar olunur.

Fekat, keyfiyeti hal, salt lisanımızın Tü[r]kce, ve yakhod Ermenice olmasında dakhi kalamayarak, niçe kimseler taraflarından, gerek tercümemiz, gerek teelifatımız, gerek istillahımız hakkında dakhi, günagün manaler verilerek, gâh enine, ve gâh boyuna çekişdirilerek, hicve⁷⁶, istihzaye⁷⁷, ve tan⁷⁸ ü siteme dakhi kalkışılacağı, icabı halden, yani, müellifliğin iktizasından olduğun kaviyen derk⁷⁹ iderek, bizlerin, öyle iddaaya, mücadele ve inaniyete⁸⁰, niyetimiz, vaktimiz ve kudretimiz olmadığından, ve tabiatı

⁷² İkinci.

⁷³ Üçüncü.

⁷⁴ Virmek.

⁷⁵ Pek لازمli olmak.

⁷⁶ Ağırca zevklenmek.

⁷⁷ Hafifce zevklenmek.

⁷⁸ Tazir.

⁷⁹ Akıl ile bulmak.

⁸⁰ Benlik satmak.

beşeriyenin⁸¹ ise, lekeyi sehv u khetaden⁸² ari⁸³ olamayacağını, rana⁸⁴ bildigimizden, khah⁸⁵ nakhah zuhure gelmiş bir taksiratımız görüldükde, her kim tarafından olur ise olsun, hakkaniyete makrun⁸⁶ delayil⁸⁷ ile, tarafı acizanemize tekhbir⁸⁸ ü tefhim kılındığı suretde, kabuline memnunen müsaraat⁸⁹, ve ol vechile kendimizi tashihe⁹⁰ mübaşeret ideriz. (ss. 3-4)

Panosyan, *Münadi-yi Erciyes*'in Ermenice yayımlanmamasından doğacak tepkilerin önüne en baştan geçmek istemektedir. Bu ifadelerde dikkat çeken husus ise başka Ermeni harfli Türkçe matbu yayınların mukaddimelerinde rastladığımız “Ermenice hurufat”a, yani metinlerin dili Türkçe olsa da alfabesinin Ermeni alfabesi olduğuna dair bir vurgunun olmamasıdır. Dahası, Panosyan, *Münadi-yi Erciyes*'in Ermenice yerine Türkçe yayımlanmasına “haklı olarak” muhalefet edecek, bundan rahatsız olacak, hatta bunu “büyük bir günah” sayacak okurlar için Türkçe'nin “elzem”, Ermenice'nin ise “vacip” olduğunun altını çizmektedir.

Panosyan'ın, *Münadi-yi Erciyes* girişimine dair sunduğu gerekçeler, temel bir dil politikası ya da basit bir dil-alfabe seçiminin gerekçeleri olmaktan çok, *Münadi-yi Erciyes*'in esas gayesinin neler olduğuna dairdir. *Münadi-yi Erciyes* ile, Panosyan ilk olarak kendi “hemşehrilerini”, ikinci olarak ise Türkçeyi Ermeniceden daha iyi bilip konuşan “zevatı” bilgilendirmek ve eğitmek istemektedir. Risalenin hedef okur kitlesini “Kayserili Ermeniler” ya da “Ermeni milleti” olarak sunmak yerine, Panosyan *Münadi-yi Erciyes*'e, “hemşehri” ve “zevat” olarak ifade edilen, sınırları çok daha geniş ve esnek bir okur hedef kitlesi tahayyül etmektedir.

⁸¹ İnsanca.

⁸² Yanlış ve kusur.

⁸³ Temiz.

⁸⁴ Açık, güzel, aşikâr.

⁸⁵ Gerek farkında olarak ve gerek farkında olmayarak.

⁸⁶ Yakın.

⁸⁷ İsbatlar.

⁸⁸ Khaber vermek.

⁸⁹ Acele.

⁹⁰ Düzeltmek.

Öte yandan, Panosyan'ın *Münadi-yi Erciyes* ile ulaşmayı hedeflediği potansiyel okur kitlesinin sadece Kayserili Ermenileri ya da Osmanlı-Ermeni milletini kapsamadığı; ilerleyen senelerde söz konusu “hemşehrilik” inancının Ermeni kimliğini aşarak, bir “Osmanlılık” üst kimliğine evrileceğini ilerleyen bölümlerde göstereceğim.

Panosyan, *Münadi-yi Erciyes*'i yayımlamaktaki ilk iki amacının hemşehrilerini ve Türkçesi Ermenicesinden daha iyi olan okurları bilgilendirmek ve aydınlatmak olduğunu ifade ederken, bu yolda son ve bir üçüncü amacının daha olduğunu belirtmektedir. Lakin yukarıdaki alıntıda da görüldüğü gibi bu üçüncü amacın açıklanacağı kısım “...” ile boş bırakılmıştır. Bu son amacın, “salisa” diye söze başlanmasına rağmen açıklanmayışı ve “...” ile gösterilmesi (s. 3), basımdan kaynaklanan teknik bir hata ya da eksiklikten meydana gelebileceği gibi kimi çekince ve hassasiyetlerden ötürü yazarın bir tercihi gibi de düşünülebilir. Bununla birlikte, *Münadi-yi Erciyes*'in, kapak sayfasında görüleceği üzere, “Mearifi Umumiye Nezareti Celilesi Ruhsatiyle” yayımlanabildiğini unutmamak gerekir. Risalenin yayımlanmasındaki üçüncü amacın açıklanamayışı, meselenin otoritenin sansüründen kaynaklanma ihtimalini de akla getirmektedir.

Münadi-yi Erciyes'in, dil, alfabe ve hedef okur kitlesi hususlarındaki kapsayıcılık niyeti, süreli yayının içerik politikası üzerinde de izlenmektedir. Yazının son bölümünde *Münadi-yi Erciyes*'in nasıl bir içerik ve yayın politikasına sahip olacağını açıklayan Panosyan, risalede telif ve tercüme pek çok tür ve konudan içeriğe yer verileceğini okurlara vadetmektedir:

Risaleyi mezburemizde, bu lisan üzre, nısfı hayvanata, nebatata ve madeniyate dayır ulum u sanatlerden, ve khususiyle ipekden, şekerden ve çiftcilikden, coğrafiaden, tarikhlerden ve adabi hikâyelerden bahs olundukdan başka, dünyade bulunan payitaktlerin dakhi ahvalı hazirelerin ifade, ve her defade birer adet şir dakhi derc ve diger nısfında ise, yalnız kazayayı Delemakın tercümesine devam olunacak dır.

Ve çok defa, ifadelerde arebi ve farisi luğetlere müracaat olunmak ezhercihet lazım gelib, ve bizim ise emelimiz, risalemizi okuyanların, okuduklarını mümkün mertebe anlaya bilmeleri bulunduğundan, güya bir cahil için yazılmış gibi bir tarike zahib olunarak, her sahifenin aşağısında, luğetlerin ve ifadelerin, şerhiyat⁹¹ ü îzahatına⁹² ihtimam olunacak dır.

Ve bunlardan da kati nazar bazen yazılan bahslerin resmleri ile ibraz olunması ehemmiyetden görüleceğinden, kari⁹³ olan eşkhasın daha ziyade aşkı kitabetini tahrik iylemek niyetiyle, mahaline göre bazen resmler dakhi vaz olunub, hatta, sonunda Kazayayi Delemek ayrıca, ve diğer tahriratler ayrıca tekml kitab olabilmek için, sekiz yaprak, yani iki tabakadan müretteb olacak risalemiz, asıl tabkhane usulinden biraz daha ziyadece zahmet çekilmesi lazım gelen usul ile tab olunub, her tabakanın sahife rakamları, başkaca olarak birden başlayıb. ve Delemek tabakasına, başka bahs asla karışmayacak dır.

İmdi bu risaleler, öyle gazeta gibi elden ele geçib esgidigi, ve yakhod bir tarafa atıldığı halde, eger içinden bir yaprak dakhi yırtılmış, ve gayb olmuş olsa, sonunda bütün kitabların kusur kalacağı aşikâr dır. (s. 4)

En temelde, *Münadi-yi Erciyes*'te okurlara sunacağı içeriği iki sınıfa ayıran

Panosyan, risalesinin yarısında özellikle fennî bilimlere dair bilgilere, hikâye ve şiir gibi farklı türden edebi örneklerle, tarihî hadiseler ve dünya devletlerine dair bilgilere; diğer yarısında ise *Telemak* (1699) tercümesine yer vereceğini bildirir.

Risalenin devam sayılarında, Panosyan'ın vadettiği bu içeriğe risalede yer verdiği görülürken, *Telemak* tercümesinin risale içerisinde tefrika olarak değil, ayrı bir nüsha olarak risaleyle birlikte yayımlandığı Panosyan'ın "Delemek tabakası" ifadesinden anlaşılmaktadır.

Mukaddimenin kapanışındaki vurguları da göz önüne alınca, Panosyan'ın *Münadi-yi Erciyes*'e dair şu beş hususu öne çıkarmaya çalıştığı görülmektedir: 1) İçerik çeşitliliği. 2) Risale sayfalarının en altında, okurların anlayamayacağı tahmin edilen ifadeler için yapılacak açıklamalar. 3) Okurun "aşk-ı kitabetini" artırmak için risalenin musavver, yani resimli olarak yayına hazırlanacak olması. 4) *Telemak*

⁹¹ Açmak.

⁹² Beyan etmek.

⁹³ Arabcede okuyan demek dir ki, şimdiden sonra çok defa istimali lazım gelecek dir.

örneğinde olduğu gibi risalenin beraberinde kimi tercümeleleri de okurlarına sunacak olması. 5) Risale sayıları, birbirine eklenerek en sonda bir kitaba dönüşeceğinden risalelerin doğrudan kendisinin tefrika edilmesi.

Çalışmanın devamında, *Münadi-yi Erciyes*'in 1859 ve 1860 yıllarındaki içerik politikası analiz edilerek, risalede sunulan farklı tür ve konulardaki içeriğe doğrudan bakılacak ve *Münadi-yi Erciyes* risalesinin neden bir kültür-sanat süreli yayını olarak ele alınabileceği gösterilecektir.

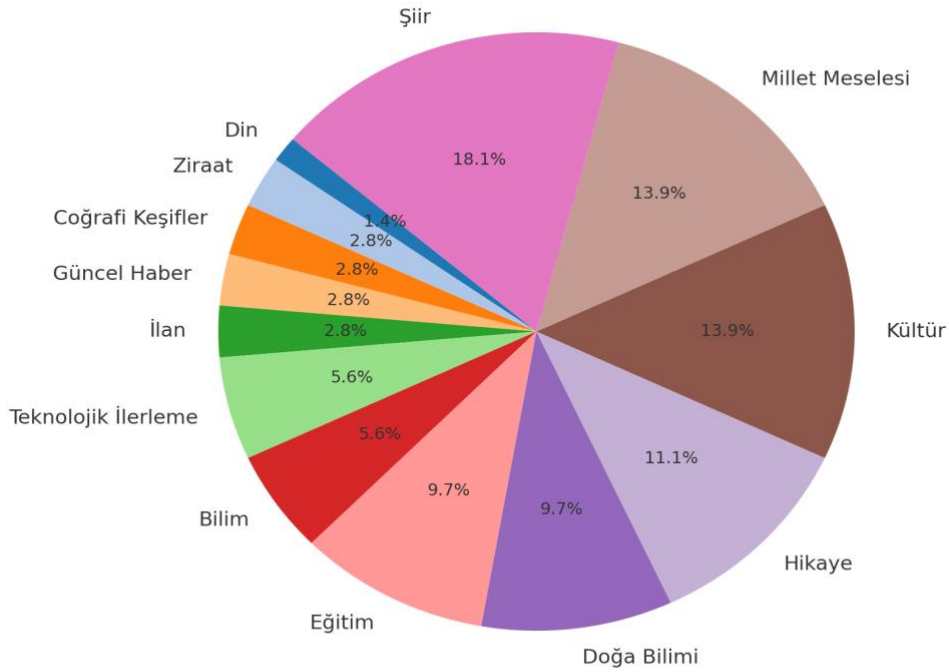
3.2 Millet ne okumalı: *Münadi-yi Erciyes*'in içerik politikası

Çalışmanın bu bölümünde 1 Haziran-15 Aralık 1859 tarihleri arasında yayımlanmış on dört risale ile 1 Ocak-15 Mayıs 1860 tarihleri arasında yayımlanmış on risale incelenecek, mukaddimede öne sürülen vaatlerin, yıllar içerisinde *Münadi-yi Erciyes*'in sayfalarına nasıl yansıdığı takip edilecektir.

Yukarıda da altını çizdiğim gibi Panosyan, *Münadi-yi Erciyes* risalesinin nüshalarının birbirinin devamı şeklinde yayımlanacağını ve tüm nüshaların en sonda birleştirilerek, tefrika risalelerden oluşan bir kitap elde edileceğini belirtmektedir. Panosyan'ın *Münadi-yi Erciyes*'i, müstakil risaleler halinde yayımlamak yerine ileride birleşerek bir kitabın bütününe teşkil edecek tefrika-risaleler olarak yayımlamayı tasarladığı görülmektedir. Burada ayrıca, *Münadi-yi Erciyes*'in “gazete”den farklı bir süreli yayın türü olduğunun altı çizilmektedir. Öyle ki *Münadi-yi Erciyes*'in amacını yerine getirebilmesi için risale nüshalarının gazeteler gibi tüketilerek hızla işlevini kaybedecek bir tüketim nesnesine dönüşmesi beklenmemelidir. Okurlara her türden faydalı ve aydınlatıcı bilgiyi sunan risaleler birbirine eklenerek sonunda toplu bir matbu bilgi kaynağına, bir nevi ansiklopediye dönüşecektir. *Münadi-yi Erciyes*'in yazarı ve yayımcısı olarak Panosyan'ın, günlük

gazete ile risale türü arasındaki böylesi bir farka işaret etmesi ve adeta okurlara risalesini nasıl tüketmeleri gerektiğini öğretmek istemesi, okurun *Münadi-yi Erciyes* ile kuracağı ilişkinin kalıcılığını ve devamlılığını sağlayacak bir yayıncılık stratejisi olarak görülmelidir.

Münadi-yi Erciyes'in 1859'da yayımlanan sayılarında yer alan içeriğin tematik ve türsel bağlamdaki yüzdelik dağılımı aşağıdaki gibidir:

Şekil 2. *Münadi-yi Erciyes*'in 1859'da yayımlanan sayılarında yer alan içerik türlerinin yüzdesel dağılımı

Münadi-yi Erciyes'in içerik politikasını, Panosyan'ın okurlar üzerinde yaratmak istediği aydınlatıcı etkinin belirlediği düşünülebilir. Risalelerde orantısız olarak kendilerine daha fazla yer ayrılan içeriğin sırasıyla şiir (%18,1), millet meselesi (%13,9), kültür (%13,9) ve hikâye (%11,1) olduğu görülmektedir. Mukaddimede, *Münadi-yi Erciyes*'in her sayısında bir adet şiire yer vereceğini

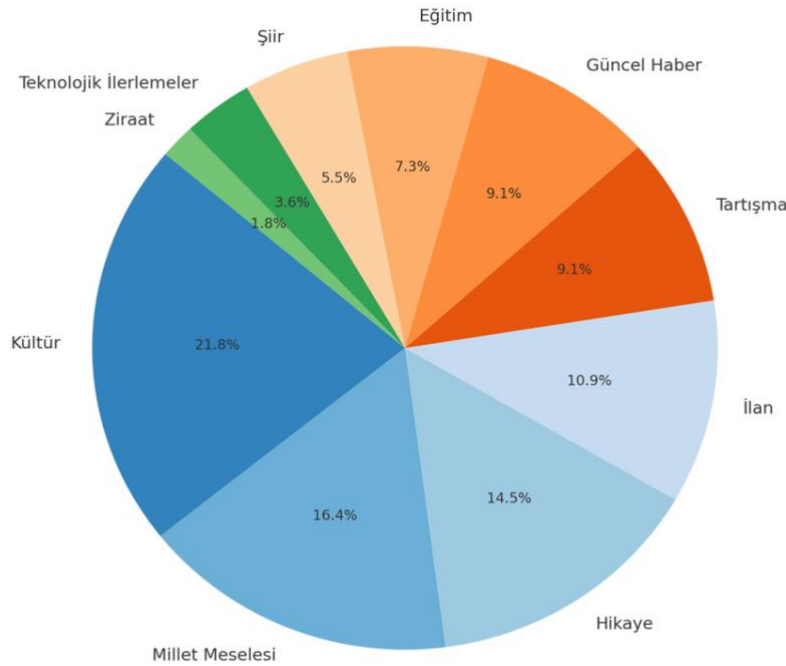
belirten Panosyan, 1859'da yayımladığı risalelerin tümünde farklı tür ve içerikte şiirlere yer vermektedir. *Münadi-yi Erciyes*'in içeriğindeki en büyük payı şiire ya da Panosyan'ın kendi deyişiyle "istillah"a ayırmış olması dikkate değerdir. Hem klasik Osmanlı şiiri hem de halk edebiyatı şiiri unsurlarından faydalanan ve risaledeki fennî içerikle yan yana sunulan bu şiirleri, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde daha detaylı inceleyeceğim.

Münadi-yi Erciyes'in 1859'daki sayılarında, içeriğin şiirden sonraki ikinci büyük kısmının "millet meselesi" ve "kültür" kategorilerine ayrıldığı görülmektedir. "Millet meselesi" kategorisi olarak adlandırdığım bu içerik, risalenin 15 Ağustos 1859 tarihli altıncı sayısından itibaren okura "MİLLETCE (AZKAYİN)" (s. 45) başlığı altında sunulmaktadır. Ermenicede millî, ulusal (*national*) demek olan *azkayin* (ազգային) başlığı altında sunulan bu içerik, hem İstanbul ve Anadolu'da yaşayan Ermeni milleti mensuplarına hem de imparatorluk sınırları dışında kalan Ermenilere dair sorunları ve gelişmeleri kapsamaktadır. Panosyan'ın deyişiyle "biçare Ermeniyan milleti"nin (s. 46) güncel problemlerine; kilise, mezhep ve okul tartışmalarına, millet içi siyasi ve hukuki düzenlemelere dair içeriğin yer aldığı bu bölümlerde, Panosyan bir yandan "bahtsız" (s. 46) Ermeni milletin toplumsal problemlerini gündeme getirirken, bir yandan da bu problemlere çözüm önerileri sunmaktadır.

"Eğitim" ve "Kültür" kategorileri olarak gösterdiğim içerik ise doğrudan pozitif ve teknik bilimlerle ilişkilenebilen, okurların türlü konularda bilgi edinmesini, "kültürleşmesini" amaç edinen eğitici-öğretici içeriği karşılamaktadır. Bu içerik, hem kültürel seviyesi daha yüksek ve daha aydınlanmacı bir Ermeni toplumu tahayyül eden Panosyan'ın tutumu hem de 19. yüzyıl Osmanlısı'nın sosyokültürel atmosferindeki gelişmelerle örtüşmektedir.

Şiirlerle birlikte *Münadi-yi Erciyes*'in edebi içeriğini oluşturan “hikâye” kategorisi, 1859'da yayımlanan risalelerde içeriğin üçüncü büyük kısmını oluşturmaktadır. Kurmaca tefrika anlatıların yer aldığı bu içerik altında okura türlü hikâyeler ve kıssalar sunulmaktadır. Risalenin geriye kalan içeriğini ise sırasıyla doğa bilimi (%9,7), bilimsel ve teknolojik ilerlemeler (%5,6); coğrafi keşifler, güncel haberler, ilanlar (%2,8) ve din (%1,4) kategorileri oluşturmaktadır.

Münadi-yi Erciyes'in 1 Ocak 1860 ile 15 Mayıs 1860 tarihleri arasında yine on beş günde bir yayımlanmış 15-24 numaralı sayılarına bakıldığında, risalelerin içerik türleri dağılımında bir önceki seneye göre kimi değişiklikler gösterdiği göze çarpmaktadır:

Şekil 3. *Münadi-yi Erciyes*'in 1860'ta yayımlanan sayılarında yer alan içerik türlerinin yüzdesel dağılımı

“Eğitim” ve “Kültür” kategorileri, 1859'daki sayıların toplam içeriğinin %23,6'sını oluştururken, 1860'ta bu oran %29,1'e yükselmiştir. Ermeni milletine dair hususların gündeme geldiği “Millet Meselesi” kategorisinin payı da bir önceki seneye göre artış

göstermektedir. Kategorinin toplam içerikteki oranı %13,9'dan %16,4'e yükselmektedir. Öte taraftan, risalenin sayfalarına taşıdığı kimi içerik türü payının bir önceki yıla göre ciddi oranda azaldığı, kimi içeriğin ise risalede artık yer almadığı görülmektedir. Risalelerde “Şiir” ve “Hikâye” kategorilerinin oluşturduğu edebi içeriğin oranı 1859'a göre %9 azalmıştır. Yukarıdaki görselden takip edilebileceği gibi “Doğa Bilimi”, “Bilim”, “Coğrafi Keşifler”, “Din” ve “Zooloji” kategorilerinden herhangi bir içeriğe 1860'taki sayılarda yer verilmemiştir.

“MÜTALAA” başlığı ise *Münadi-yi Erciyes*'e 1860'ta eklenen yeni bir içerik kategorisine aittir. “Tartışma” kategorisi olarak adlandırdığım bu yeni tematik içerik, toplam içeriğin %9,1'ini oluşturmaktadır. Dönemin diğer süreli yayınlarında yayımlanan haberlere, imparatorluğu ve cemaati ilgilendiren önemli kararlara dair fikirlerin tartışıldığı bu yeni içerik, kamusal anlamda fikir teatisinde bulunabilmenin yine kamusal bir süreli yayın organında gerçekleşiyor olmasını mümkün kılmaktadır. Bir kültür-sanat risalesi olarak yola çıkan ve kendisine eğitici-öğretici bir misyon edinen *Münadi-yi Erciyes*'in zaman içerisinde bu misyonunu tartışmacı-eleştirel bir kamusal ses ve irade ile genişletmesi dikkate değerdir.

Münadi-yi Erciyes'in içerik oranlarındaki bu değişimleri izlemek, seneler içerisinde risaleden gazeteye doğru evrilecek bir süreli yayının temel misyonunun ve hedef kitlesinin de zaman içinde nasıl evrildiğine dair çıkarımlarda bulunmamızı mümkün kılacaktır. İçerik politikasındaki söz konusu değişikliklerin, imparatorluğun siyasi, ekonomik ve sosyokültürel gelişmelerinden bağımsız olarak ele alınamayacağını da bu noktada belirtmek gerekmektedir. Bu noktadan hareketle, çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde *Münadi-yi Erciyes* risalesinin yayın politikasını belirleyen tür ve temaları daha yakından incelemek ve tartışmak gerekecektir.

3.3 Bilimsel içerikli (fennî) yazılar: “Maden Kömürü”

Münadi-yi Erciyes risalesinde yer alan içeriğin öne çıkan konu kategorilerinin başında bilimsel içerikli yazılar gelmektedir. “İlmi Hiyeti Alem – Kürre i Arz”, “İlmi Kimya – Su”, “İlmi Hayvanat – Yılan”, “İlmi Hikmet – Şimşek ve Yıldırım”, “İlmi Tabiat (Fizik)”, “Coğrafia” gibi başlıklar altında sunulan yazılarda fizik, kimya, biyoloji, jeoloji, zooloji, botanik, ziraat başta olmak üzere modern pozitif bilimlere ilişkin açıklayıcı ve öğretici bilgiler yer almaktadır.

Risalede bilimsel içerikli yazıların yer almasının sebebi Panosyan’ın, Avrupa medeniyetlerinin ilerlemesini söz konusu bilimlerde kat ettikleri yol ile açıklamasıdır. Panosyan bilimsel içerikli yazılarda bir yandan okurlarına o bilime dair genel geçer bilgileri kendi üslubunca aktarırken, öte yandan söz konusu bilimlere dair uzmanlık bilgisinin Osmanlı’daki ve Ermeni milletindeki mevcut durumuna işaret etmekte ve bunun üzerinden hemen her sayıda okurlara bir Avrupa-Osmanlı kıyası sunmaktadır.

Çalışmanın devamında hem *Münadi-yi Erciyes* risalesinde sunulan içeriğin tematik çeşitliliğini hem de yazılardaki bağlamı tam manasıyla göstermek adına risaleden seçilen yazıların tamamını ya da büyük bir bölümünü paylaşacağım. Örneğin, 15 Haziran 1859 tarihli 2 numaralı risalenin açılış yazısı olan “Maden Kömürü” (s. 9) başlıklı yazı risalelerde yer alan bilimsel içeriğin Panosyan tarafından nasıl bağlamsallaştırıldığını görebilmek adına iyi bir örnektir. Yazıda bir yandan maden kömürünün ne olduğu okura anlatılırken, öte yandan maden kömürünü çıkarma ve işleme bilgisine sahip olmanın Avrupa medeniyetlerinin teşekkülündeki önemine vurgu yapılmaktadır:

Evropanın ilm u sanat, ve servet u varidat khususunda, hadden efzun ilerulemesine, başlıca yardımlardan birisi dakhi, maden kömürü olmuş

olduğu, inkâr kabul itmez keyfiyetlerden birisidir. İşbu maden kömürü denilen zift gibi siyah, ve eyi cinsi parlak olan kömür, diğer şey olmayub, illa ya denizler ve göller dibinde husule gelmiş, ve yakhod evvela ormanlarda bulunub, sonradan sular vasetasıyla diğer mahallere toplanarak, tabiatın iktizasınca taş gibi bir nevi katilik kesb iylemiş, envayi otlar, dallar, filizler ve hatta ağaçlar kütükleridir ki, şimdi mezbur nebatlerden pek çok cinsleri dünyaden dakhi gayb olmuşlardır. Maden kömürünün bütün dünyaya olan fevayidi kesiresi teaccübe şayan derecelerde olub, hatta bu kadar teknelerin, havaya, ruzigâra minnet itmeyerek, denizleri bir başdan olbir başa ölçebilmeleri, kara vaporlarının yıldırım gibi koşmaları, fabrikaların şunca hasılatler meydana getirmeleri, ve bütün Evropanın gaz denilen hikmetli ışık ile münevver olduktan başka, nice memleketlerin, cüziyet nevinden bir mesarif ile, senevi odun ve kömür gaylesinden khelas olmaları, ancak madeni mezburun sayesinde olabilmesi aşikârdır.

Evropada, bu maden başlıca üç devletin toprağında, pek çok zuhure gelmektedir. Yani öyleki yalnız arsa hesabı ile ölçülmek lazım gelse, Fransız toprağının, iki yüz arşında bir, Belcika toprağının, yigirmi dört arşında bir, ve İngilterra toprağının ise yigirmi arşında bir arşınının, kömür madeni derc iylemesi, keşf u beyan olunmuş ise de, Fransada bulunan 200 aded madenden, ancak 140 adedi işlenmekde olub, halbu ki İngilterra toprağında Fransadakinden senevi on kat ziyade kömür husule gelmektedir. Yalnız, Nevkastl⁹⁴ denilen memleketin meşhur madeninde, yevmiye altmış bin kişiden mütecavuz işçi çalışmakde, ve yılda yetmiş milion kantara yakın kömür çıkarmakde iken, yine İngilizlerin hesabına nezaren, bundan böyle bin seneye kadar aleddevam işlenildiği suretde, madeni mezburun ancak tükenebileceği kıyas olunmakdedir. (ss. 9-10)

Yazıda görüldüğü üzere Panosyan'ın maden kömürünü okurlarına anlatmasının birincil sebebi maden kömürünün “Evropanın ilm u sanat, ve servet u varidat khususunda, hadden efzun ilerulemesine” (s. 9) katkı sağlayan en önemli maddi gereçlerden biri olmasıdır. Yukarıda andığım örnek başlıklar altındaki bilimsel içerikli yazıların hemen hepsinde Panosyan'ın bu yaklaşımı açıkça görülebilmektedir. Panosyan, okurlara anlatmaya değer bulduğu bilimsel konuların seçiminde, o konuya dair bilgiyi haiz olmanın ve bu bilgiyi kullanmanın bireye, topluma ve devlete getireceği faydayı gözetmektedir. Bunun yanında, söz konusu bilimsel bilgiye hiç sahip olmamak ya da Avrupa'ya kıyasla geç sahip olmanın toplum ve devlet nezdinde ne gibi sıkıntılara yol açabileceğini Panosyan bu yazılarda

⁹⁴ İngilterra adasında 55 bin sekeneli bir memleketdir.

okurlara hatırlatmaktadır. Örneğin Osmanlı'nın maden kömürünün çıkarılması ve işletilmesine dair herhangi bir girişiminin bulunmayışını ve bu sebeple maden kömürü ticaretinin Avrupalılar'ın tekelinde kalacağını okurlara “acıarak” bildirmektedir:

Memaliki mahrusemizin bazı mahallerinde maden kömürünün zuhure gelmesi, aranıldığı halde sayir yerlerde dakhi bulunabilmesine bir ümidi kavi iken, böyle khususlar için, halâ şimdiye kadar şirketler teşkil olunub, icrasına mübaşeret olunmaması, niçe sayir ticaretler misillü, bu ticaretin dakhi bir gün Evropalıların eline geçeceği, acıarak tefekkür olunacak bir keyfiyettir.

Hikmeti İlahi, maden kömürü, insanın akli ve gayreti ile meydana gelub, Evropa kıtasını toyurduktan kati nazar, binlerce saat kadar mesafeden, vaporlara haml birle, navlunlar verilub ve külli mesarifler olunduktan sonra, denizler aşarak İstanbula kadar gelub, okkası on beş paraya satılmakde, ve İstanbul gibi bir memlekete sekiz on saatlık yiraklıkda, nice ormanlar mevcud bulunmakde iken, ahallimizin tembelliğinden naşi, geçen seneler bir okkacık kömür on guruşa kadar satıldıktan başka, nice ademlerin, güya kömürün killeti Allahdan bir gazabdır deyu kıyas iderek, giriftarı cürm u günah olmaları, eger gözlerimizle görülmüş olmayub da, illa esgi tarih okunulmuş olsa, zerrece itikad olunmayub, ancak müellifinin kâzibliğine haml olunacağı bi iştibah idi.

1855 senesine Kars ve Erzurum memleketlerinde odunun çekisini fakr u fukaranın yetmiş guruşdan yüz guruşa kadar yakdıklarını seyr iyledikten birkaç ay sonra, Londra gibi bir şehri garayib nüma, ve varidat deryade maden kömürünün okkasını 4 paraya alıb yakdıklarını gördüğümde, az hayretde kalmamışımdır. Fekat keyfiyet, insanlarımızın tembelliğinden, illa Anadolunun bazı mahallerinde, killeti odundan naşi, hayvanat necasetinden müretteb kuru tezekler ile, her bir ateşçe olan icralerine, iktifa itdikleri... bayisi külli hayret olunsa gerekdir. Fukara kazbine her kim tokuna, tokuna sinesi Allah okuna. (s. 10)

Dilsel nitelik bağlamında düşünüldüğünde Panosyan'ın, bilimsel içerikli bu yazıları geniş okur kitlelerinin anlayabileceği sadelikte tasarladığı, bundan dolayı her kesimden okurun kavrayabileceği bir dil kullanmaya gayret ettiği de dikkate değerdir. “Maden Kömürü” yazısında görüleceği üzere, konuların ve kavramların daha anlaşılır olması amacıyla, metin içinde geçen kimi kelimelerin anlamları ve konuları destekleyecek nitelikteki ek açıklamalar sayfa altında dipnot olarak verilmektedir. Bu yöntemle başvurulmasının en önemli sebeplerinden biri, *Münadi-yi Erciyes*'in sadece belirli bir okuryazar grup yerine, çok daha geniş bir okur kitlesine

ulaşmayı hedeflemesidir. Bu açıklayıcı dipnotların, aynı zamanda okurların bilimsel terim ve kavramları öğrenmesini kolaylaştıracak pedagojik bir bağlamı da vardır. Metinde geçen İngiltere şehri “Nevkastl”ın (*Newcastle*) okura dipnotta tanıtıldığı gibi, “Erzurum” kelimesi için dipnotta verilen ek açıklama hem bir yöntem olarak bilimsel içerikli yazıların nasıl kurgulandığını hem de esas metinde ön plana çıkan temel vurgu ve kaygıların dipnotlardaki ek açıklamalarla nasıl desteklendiğini göstermektedir:

Bu günki gün, dünyade en zengin ve en ilerude bulunan millet, İngiliz olduğu ammeye malûm iken, milleti mezburenin iki sanat, yani birincisi çiftcilik, ve ikincisi demircilik olduğu aşikârdır. Ve mezbur iki sanat ise, milletimizde az çok görölmekde ise de, ol kadar sefil ve acınacak bir haldedir ki, çok yerlerde khüdaadad mahsullar ile geçinib, bazı yerlerde dakhi, başka şeylerden artık sarfı nazar olunduktan başka, iki okka soğan sarmsak için şehre giden köylü, ol gününü kenduye bir ikballı gün saymaktadır. Hatta bundan sekiz on seneye kadar Erzurum gibi bir şehri azimde Krikorios Faziletlu Yebisgobosun [piskopos] gayretiyle Erzurumdaki Ermeniyan milletinin kilisesi avlusunda bir bagçe ihdas olunarak, ibreti ahali olunmuşdur. (s. 10)

Panosyan’ın, çağın gerektirdiği bilimsel bilgiyi ve bu bilgiyi işlevsel şekilde kullanmayı haiz bir birey ve millet tahayyülünün olduğu açıktır. İlerleyen bölümlerde de görüleceği üzere Panosyan, risalesinde geniş yer ayırdığı fennî yazılarla, okura sadece bilgi aktarmamakta, aynı zamanda “Avrupa-Osmanlı-Ermeni milleti” ekseninde kurduğu bir modernleşme ve “çağı yakalama” söylemi ortaya koymaktadır. Örneğin, “Maden Kömürü” yazısında bu söylem “İngiltere-Osmanlı-Erzurumlu Ermeniler” ekseninde kurulmaktadır. Avrupa’nın pozitif ve teknik bilimlerdeki hızla ilerleyişi bağlamında Osmanlı’ya ve Ermeni milletine dair bir öz eleştiri veren Panosyan, bir medeniyet meselesi olarak çağı yakalamanın altını kuvvetle çizmektedir.

3.4 Eğitim ve kültür içerikli yazılar: “Evrobanın Zenginliyi”

Panosyan’ın, *Münadi-yi Erciyes* risalesini yayımlamaktaki en belirgin amaçlarından biri okuryazarlığa ve modern kurumsal eğitime dair toplumsal bir bilinç geliştirmektir. Donanımlı eğitim ile ekonomik ve kültürel kalkınma arasında doğrudan bir ilişki kuran Panosyan’a göre eğitim bireysel bilgi düzeyini artıran bir süreç ve tarım, sanayi ve bilim gibi farklı alanlarda toplumsal terakkiyi sağlayan bir araçtır. Tarımsal verimin artırılabilmesi, sanayinin ve ticaretin gelişebilmesi ve nihayetinde toplumun refah seviyesinin yükselebilmesi ancak kurumsal ve modern bir eğitim süreciyle mümkündür.

15 Aralık 1859 tarihli 14 numaralı risalenin açılış yazısı olan “Evrobanın Zenginliyi” başlıklı yazı, Panosyan’ın eğitimin önemine dönük bir bilinç oluşturma hususundaki vurgularını açıkça ortaya koyması ve bunu Osmanlı ile İngiltere’nin refah düzeylerini kıyaslayarak yapması bakımından dikkate değerdir:

DÜNYADE insan için birinci sermaye çalışıp terlemek, ikincisi toprak, ve üçüncüsü ilm u hüner dir. Bir adem ne kadar ahmak, ne kadar tenbel olur ise olsun, mezbur üç sermayelerden cüz u külli birincisine ve üçüncüsüne malik bulunub, hal bu ki ol ikinci sermaye ne her [a]demin elinde, ve nede her devletde ve her memleketde bir suret u bir kanun tahtında buluna bilmekte dir. (Bu bahsın tafsili cildlerce kitablere mühtac dır) İnsan evladı çalışdığı halde, toprak her bir mahsulu verir, mahsullardan hem insanlar yerler ve hemde hayvanlar, ve insanlar yalnız nebatların ekliyle ömr geçirmeğe kanaat itmediklerinden hayvanatı dakhi keserler ve yerler. Fekat her mahsulde bulunmadığı ecilden, akhz u itaye ve yakhod mübadeleye bir vesile ittikhaz olunmuş olan, ve niçe sanatlara khıdmet iden madenler dakhi çalışılarak yerden çıkarılıb bilistimal hadden ziyade faidesi görölmekte dir. Her yerde ve her mahalde, hayvan var, nebat var, maden var ve çalışan insan dakhi var, lakin şimdi bu gün ve bu saat, umumen nezar olundukda Evropanın ve khususiyle İngilterranın zenginliyi ile diger niçe ve niçe mahallerin fakırlığının sebebi aceba nedir?

Söhbetimizi umumiden yalnız kendi milletimiz ile İngilterra ahalisinin üzerinde çevirelimde, bakalım, başlıca ne sebep bulabiliriz. İngilterra ehalişi dakhi bizim gibi insan dır, ve bizim arazimizde adem başına anlerinkiden otuz kat ziyade toprak bulunmakde dir, anler ne kadar çalışırlar ise, bizler dakhi istedigimiz halde, anler kadar çalışa bilimiz, bizim ab u hevalarımız anlerinkiden çok temiz ve çok alâ olub, keزالik topraklarımız ise anlerinkiden aşırı derecelerde ziyade mahsuldar dır. İmdi anlerin hadden birun zenginliyi ile bizim, hey vah, yabancılar derecesinde fakırlığımızın sebebi nedir, atlar,

arabalar, faytonlar mı, haşa, malakoflar, sottisler, broşlarmı... haşa, soareler, kazinolar, baloğlar mı... haşa, romlar, absentler ve vermutlermi... haşa, bonjurlar, madmoazeller, modalar mı... haşa haşa haşa. İmdi böyle oldukça, aceba nedir? Cehalet dir cehalet. Uyanalım karndaşlar, okuyalım, yazalım, söyleyelim vaz idelim, on dokuzuncu asrdeyiz, hemde milletimizin ekseriyeti İstanbul gibi bir meşhur ve Evropaya yakın memleketde dir. (ss. 105-106)

Avrupa'nın, bilhassa İngiltere'nin ekonomik zenginliği ile Osmanlı toplumunun fakirliği arasındaki farklara ve bu farkların Ermeni milleti özelindeki temel nedenlerine odaklanan Panosyan, toplumsal kalkınma ve ekonomik refahın anahtarı olarak üç tür sermayeden bahsetmektedir. Bunlar, çalışmak ve emek vermek yani nitelikli iş gücü, toprak sahipliği yani maddi sermaye ve son olarak bilgi ve yetenektir. İmparatorluğun Batı karşısında geri kalmışlığının en temel sebebinin “cehalet” olduğuna vurgu yapan Panosyan, toplumun ekonomik ve sosyokültürel geri kalmışlığını ise bilgiye ve donanımlı eğitime yeterli önemin verilmemesi ile toprak, doğal kaynak ve para gibi maddi sermayelerin eksikliği ile açıklamaktadır:

Evvet, İngilterranın zenginliyi ile bizim fakırlığımızın sebebi ancak cehalet dir cehalet, cehaletden fakırlık toğar, farkırlıktan zaruret, zaruretden safalet, ve safaletten dakhi her nevi fisk u fücür husule gelir aşıkâr dır. Okuyalım ve ticaret itmenin tariklerin öyrenelim karndaşlar, böyle durub bakmak ile, ne gökden altun yağar, ne yerden altun madeni patlar, benzeyelim Evropalılara, turalım anlerin başlıca, kitab, okumak, ve mektebler açmak khususundan cari olan moda kanunlarını, hey vah, ne söyleyorum, aceba kheyaletler deryasında mıyım, niçe farkırlarımızın hem parası yok, ve hemde meykhaneden ayrılacak vakti, niçe esnaflerimiz zengin olub ilerude familyalarını güldürmek için, şimdi kesatlıktan şikâyet iderek, yakınlarda itdikleri döaların kerametiyle, yeniden bu civarlerde bulunacak ikinci Peru ve ikinci Kalifornianın altunlarına beklemekte dirler.

Geçenlerde bir mahalden *Masyats Ağavninin*⁹⁵ çapuk geru dönmesi, diger kalem sahiblerine bir uğursuz, (uğurlu dimeye dilimiz...) müjde sayılmakde dir, ruhban güruhimizden niçeleri okumağë hiç mühtaciyetleri yok, çünkü okumuşlukları yerinde olmamış olsa, haliyle ol tarike kabul olunmazler idi...

⁹⁵ *Masyats Ağavni (Ağrı Dağı Güvercini)*, ilk olarak Ocak 1855'te Gabriel Ayvazovski'nin editörlüğünde Paris'te Ermenice-Fransızca yayımlanan bir kültür-sanat dergisidir. Mildanoğlu'na (2014) göre derginin tek amacı “Ermeni halkının zihninin bilimin ışığıyla aydınlanması, yüreğinin dostluk duygularıyla dolması, ellerinin tarım, inşaat ve ticaretten sağlanacak gelirlerle bereketlenmesi”dir (s. 32). *Masyats Ağavni ve Münadi-yi Erciyes*, içerik ve amaç bağlamında birbirine oldukça benzemektedir. Bu durum, Panosyan'ın *Münadi-yi Erciyes*'i sadece Batı'da yayımlanan süreli yayınları değil, *Münadi-yi Erciyes*'ten önce yayın hayatına başlamış Ermenice süreli yayınları da model alarak hazırladığının örneklerinden biridir (y.n.).

hele ol dudularımız, hanımlarımız... burada kalemimiz bir sıra noktaden başka hiç bir şeye sarfı ekvat iylemese gerek dir...

İngilterra bu gün dünyanın en zengin bir mahalli olmuş, fekat hikmet ne dir, kendusi bir ada olub, ehalisi ise ne cinn dir, ne melayik, ne esgi yabani tayifeler gibi memleketler yağma itmekde dir, ve nede İspanyollar gibi Amerikanın altunlarına malik olmakde dir, fekat dünyanın her bir tarafından gemilerle altunlar, sahiblerinin hüsni rızasıyla, güya orası dünyanın altun hıfz idici bir umumi makhzeni dir gibi, taşınıb gitmekde dir. Ahmak olmayınca zalımlar ve akıllılar zengin olamazlar. (ss. 106-107)

Münadi-yi Erciyes'in modern eğitimi teşvik eden yazılarının merkezinde yer alan “fakirliğin sebebi bilgisizliktir” argümanı, toplumsal terakki için eğitim ve bilime yönelmenin kaçınılmaz olduğunu vurgulamaktadır. Yazının devamında, Osmanlı ile İngiltere’yi karşılaştırmaya devam eden Panosyan, İngiltere’nin ekonomik üstünlüğünü modern ve donanımlı eğitime verilen önemin meyveleri olarak gördüğü üç faktöre bağlamaktadır. Altyapının gelişmişliğini “demiryolları” üzerinden, teknoloji ve sanayileşmenin gelişmişliğini “gaz lambası” üzerinden, toplumsal refahın niteliğini ise “kadınların eğitimi ve ekonomik hayata katılımı” üzerinden somutlaştırmakta ve mizahi bir tonda sözü yavaş yavaş “yanlış Batılılaşmaya” getirmektedir:

Evropanın zenginliğine başlıca sebep okumak, ve ilm u fûnun tahsil itmek bir esası evvel olduğu suretde, üç şey vardır, yani birincisi yollar, ve illa ol demir yollar, ikincisi gıceyi gündüze tebdil iden gazlar, ve üçüncüsü karıların okuyub yazması, ve kendülerin dahi insan olduğun tanıyarak, erkekler ile beraber akhz u itaye karışması dır. Evvelki iki muhassehatler ancak büyük büyük akıllar ve büyük büyük kumpanyalar vasetasıyla meydana gele bilub, üçüncüsü ise, erkeklerin kendülerini sevib ve ilmi idare ne idugin anlamasıyla husulpezir olabilir. Bizim için kumpanyalar, büyük büyük akıllar haram olmuş dur haram, yigirmi seneden beru kalpaklar kalkıb, fesler çıkıb, başlar küçüldüğünden, hey vay, bizimde aklımızı kimse beyenmez oldu... Aceba nerede kaldılar şunca amiralerin isimleri, nerede kaldılar ... kâşki hiç ...

Bey oğlu kârgir mahallerinde hay [Ermeni] familyasın parmak ile göstermeli, zira zelzeleden korkduklarından lere kaçınmakde dirler, fekat gelen *Gağant* [yılbaşı] dır, *Dznunt* [noel] dur, moda illetine düşar olmuş binlerce ağalarımız ve dudularımız, Bey oğlu Galata makhzenlerini elbette bir temaşaya çıkmalıdırlar. İspanya ve İtalya şapkalarını çocukların başlarına koyarak, şöyle bir salınıb gezinmeli dirler, artık ol elmas gibi *modista* madmoazelleri, çiti piti ve cilveli dilleriyle, buyurunuz efendim, *kı dezire vu* (ne isterdiniz) dedilermi, birini, ikiye üçe almalı paralar virmeli, anlerde beha söylemek bir

olur, eziyyet itmek ayıb dır, kabalık dır, sonra Haylığımızı [Ermeniliğimizi] yüzümüze vururlar... lakin eger idaremizi aramak ister isek, çöpcü Giragosun bir küfesin, saka Mardirosun iki kırbasın sileriz, bakala yüz defa git gel deriz, etmekciye eziyyet babadan miras, elbette kasaba dakhi bir kuti kulli okuruz... (s. 107)

Panosyan'ın İngiltere özelinde açıklamaya çalıştığı toplumsal dönüşüm, esasında “sosyokültürel” olanın nasıl “sosyoekonomik” olana evrildiğini işaret etmektedir.

Demir yolları inşa edip, gaz lambasını icat edebilecek “ekonomik sermaye”, bilgi edinmeyi ve onu işlemeyi öğrenmiş olmayı içeren “kültürel sermayenin”⁹⁶ bir çıktısıdır. Panosyan, Avrupa'nın sadece moda, lüks tüketim ve eğlence gibi hususlarda örnek alınmasını yani kültürel sermayenin yanlış yollarla, yanlış şekilde kazanılmasını şiddetle eleştirerek, bu durumu “acınarak” ifade etmektedir:

[E]lbisemizi, suretimizi ve elfazımızı Evropaya benzetmek ile, milletimiz ne zenginlik kazana bilir, ve ne de şeref, gerçi para ile her bir süs yapılabilir, bir adam, ve daha ziyade bir karı, bir günde üzerinde akalli bir milion ğuruş kıymetinde tezyinat taşıya bilir, ve yalnız... mendil takımına yigirmi bin ğuruşa yakın para virebilir, fekat bu kadar süslere karşılık yalnız bir taklidcilik, müsriflik ve meymun müzâcilik ismini takınmakdan başka bir kârımız olamaz. Ve her bir oymacı dükkânı önünden geçen bir alimin, ğayet güzel bir mermer baş görerek, çok iyi baş imiş şu baş emma, çi faide ki, içinde beyni yokdur, dedigi gibi, Evropalılar dakhi bizim hakkımızda ancak bu kadar söyleye bilmekde dirler, acınacak sahihlik. (s. 106)

Panosyan'ın Ermeni millete dönük “Avrupa taklitçiliği” eleştirisi, Müslüman-Osmanlı yazarların aynı dönemde ürettiği eserlerde ortak bir motif olarak kullanılan “yanlış Batılılaşma” eleştirisine paraleldir. Çağa uygun ve kurumsal bir eğitim, Avrupa benzeri bir toplumsal kalkınmanın en temel unsuru olduğundan, bu yolda atılması gereken ilk adım okuryazarlık seviyesinin artırılmasıdır:

Okuyalım, yazalım, ya sevgülü milletim okuyalım, yazalım, on dokuzuncu asrdeyiz, bir defa kendu halimizi büyükden küçüye kadar insaniyet ve ilm u malûmat aynasında seyr idelimde, ne kadar bedru (yüzü siyah) kalmış olduğumuzu görüb anlayalım, yıl geçer, gün geçer, lakin, gerek eyuligin, ve gerek fenalığın ve cahilligin ve alimligin kaydı, dünyanın kütük defterlerinde ebed el edeb mukayyed kalır... (s. 107)

⁹⁶ Pierre Bourdieu'ye (2002 [1986]) göre “kültürel sermaye, belirli şartlar altında, ekonomik sermayeye dönüştürülebilir” (s. 281). Çeviri bana ait.

Yukarıda da belirttiğim gibi Panosyan, donanımlı eğitime sahip bireylerden oluşmayan bir toplumun fakirlikten kurtulamayacağını; sefaletin ve ahlaki çöküşün temel sebebinin eğitim eksikliği olduğunu açıkça ifade etmektedir. Ermeni milletinin kitaplara ve eğitime karşı ilgisizliğini ise “Acayib hikmet, acından ölen divanenin, etmek gördükce geru geru kaçındığı gibi, of of, bizim milletimiz dakhi, okumak yazmak, bilmek öğrenmek, kitab ve mekteb lafzin görüb işitdikce, daha ziyade cehalet ve ihmaliyet uykusuna dalmakde dir.” (s. 106) sözleriyle betimlemektedir.

Münadi-yi Erciyes’te yayımladığı bu türden yazılarla, modern ve kurumsal eğitimin önemini bireyselden ziyade toplumsal bir çerçevede ele alan Panosyan’ın, toplumsal sınıfları ve esas hedef kitleleri farklı olsa da Şinasi (1826-1871), Ziya Paşa (1829-1880) ve Namık Kemal (1840-1888) gibi dönemin diğer aydın-yazarlarıyla eş zamanlı ve ortak bir modernleşme söylemi geliştirdiği de görülmektedir. Lakin dikkat çeken bir husus olarak, Panosyan son tahlilde ortaklaşan bu söyleme bir “Ermeni-Müslüman-Rum” kıyaslaması üzerinden ulaşmaktadır: “[N]içe zenginlerimiz ise, daha okumağe başlamazdan kitablerden ikrah itmişler, evlerinde islam ve rum evleri gibi kitabkhane bulunmak ayıb dır, çekmecenin üzerinde bir kaç kazeta parçaları bulunur ise, kabahat kendusinin deyil, aldanıbdı gönderen safderunları[n] dır” (s. 106). Sosyoekonomik açıdan üst sınıfta yer alan Ermenilerin dahi, okuryazarlık kazanmadan kitap nefreti kazandıklarını mizahi bir dille ifade eden Panosyan, Ermenilerin evlerinde gazete, kitap bulundurmayı neredeyse bir kusur ve ayıp saydığını belirtir. Buradaki milletler arası kültürel kıyastan başka ilerleyen satırlarda, bu kez ekonomik bağlamda bir Ermeni-Rum milleti kıyası yapar Panosyan: “Aferinler Yunan milletine, İstanbulun tüccarlığını zabt itdiler, ve Evropanın *bankielerine*, sarraflığın icadın çıkarmağe yüz tutdular” (s. 107). Ermenilerin imparatorluğun diğer milletlerine nazaran kültürel gelişmeler karşısında

daha yavaş yol aldığını belirten Panosyan, akabinde İstanbul ticaret hayatını domine eden Rumların bu konudaki girişkenliklerini takdir etmektedir. Dolayısıyla Panosyan'ın milletler arası kıyaslarının bağlamını da yukarıda değindiğim kültürel ve ekonomik sermayelerin belirlediğini söylemek gerekir.

3.5 “Milletce (Azkayin)” yazıları

Münadi-yi Erciyes risalesinin içeriğinde öne çıkan temel bölümlerden bir diğeri “Milletce (Azkayin)” başlıklı yazılardır. Ermenicede “milli”, “ulusal”, “millete dair” anlamlarına gelen “azkayin” sözcüğünü Panosyan “milletçe” olarak tercüme etmektedir. 15 Ağustos 1859 tarihli 6 numaralı risaleden itibaren yayımına başlanan bu yazıların başlığında önceleri yukarıda görüldüğü gibi kelimenin hem Türkçe hem Ermenice karşılığını içeren çift dilli bir başlık kullanılırken, 1 Kasım 1859 tarihli 11 numaralı risaleden itibaren bu bölümlerin başlığı Ermenice olarak, yalnızca “Azkayin” şeklinde verilmektedir. Bununla birlikte, bir sonraki bölümde görüleceği üzere, Panosyan *Münadi-yi Erciyes*'in gazete olarak yayımlandığı süreçte de “Azkayin” bölümlerini kaleme almaya devam etmektedir. Dolayısıyla, süreli yayının yayımlandığı dönemden ve türden bağımsız olarak, Panosyan'ın “Azkayin” bölümlerini *Münadi-yi Erciyes*'in daimi içeriği olarak tasarladığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Münadi-yi Erciyes risalesinde “Azkayin” başlığı altında yayımlanan metinler, doğrudan ve yalnızca Ermeni milletinin dinî, hukuki, ekonomik ve kültürel bağlamlardaki toplumsal meselelerine odaklanmaktadır. Panosyan, risalenin bu bölümlerinde idari reformlar, eğitim, toplumsal kalkınma ve hayır işlerine dair konuları “cemaat içi” bir çerçevede ve genellikle siyasi bir perspektifle tartışan yazılar kaleme almaktadır. 15 Ağustos 1859 tarihli 6 numaralı risalede yayımlanan

ilk “MİLLETCE (AZKAYİN)” yazısı, Panosyan’ın süreli yayınında hangi saiklerle

böylesi bir bölüme yer açığının ipuçlarını göstermektedir:

Öteden beru adet olub, meşhur kimselerin, yani zalımların, khayrkhahların, alimlerin ve mücidlerin isimleri, kitablerde ve gazetelerde ya zemm, ve ya da medh u sena olunarak zikr u neşr olunmakdedir, ve mezbur adete riayeten, bizim milletimizde, bu yakınlarda ne öyle meşhur bir zalım, ne medhe şayan bir khayrkhah, ve ne de bayisi şerefimiz olacak bir alim zuhure gelmeyub, illa, aralık aralık, bazen eserleri görüldüğünden, milletimizde bulunan az çok zengin deyu bilinmiş olan zatlerin, ism u şöhetleri, öldükden sonra, hayatde kalmış olan neslini fazilet u eyulige teşvik iylemek niyetiyle, bütün milletimize, acınılarak beyan olunmakde dir...

Evvet, yigirmi sekiz adet teellifat ölmüş gitmiş de, halâ khaberimiz dakhi yok dur, ve kim bilir daha ne vakte kadar da olmayacaktı, berekât versin, ol bugünlerde Markaryan Harutyun ağanın dükkânında, 1860 senesi tarihkiye, elimize geçen salı cedid *oratsuytsuna* [takvim], (B. Kürkeyan Tabkhanesinde tab olunmuş dur) ki bu zahmet çekilerek, milletimize böyle bir acınacak khaber virilmege cahd u gayret olunmuş dur. Evvet, bizim milletimiz için sürurlu khaberlerden, matemli khaberler daha ziyade müraccah sayılsalar gerek dir, zira, derdinde bi khaber olan khaste, derman aramakdan bi kayd bulunur. Mezbur *oratsuytsun* içinde 1797 senesinden bu güne gelinceye kadar, gerek hayca [Ermenice] ve gerek türkce ermeniyen hurufatiyle, kırk üç nevi evrak zuhure gelerek, bu günki gün yalnız on beş nevisi devam birle runüma olmakde olduğu birer yıldız ile işaret olunmuş dur, kezalik bizim *Münadi* dakhi, hepsinden sonra olarak, üzerinde birde yıldız parlayarak, gözümüze ilişdikde, kalbimizde bir mahzuniyet hasıl olub, fikrimizden şu dua geçmiş dir, Ya ilmin membai Allah, şimdiye kadar şunca yıldızlarımız sönmüş gitmiş, fekat, bari, şu bakı kalmışlarının nuruna öyle bir nur inayet buyur ki, şu cahillik karanlığında, metruk kalmış milletimizin kalbi pür zulmetini tenvir idebilsin... Mezbur kırk üç teellifatden başka, daha bilinib yazılamamışlar dakhi buluna bilmesi ihtimalden olub, badezin işitilenlerinde zikrine himmet, ve, eger mümkün ise, her birinin müelliflerinin dakhi ism u lakablerin beyane gayret olunması, mezbur *oratsuytsun* müellifine tarafı acizanemizden reca olunur.

Kırk üç nevi teellifatlerin pek çoklarını bizler görmemiş isek de, görmüş olduklarımızdan birisinin zikrini, bu münasibetle geçmeyi kendimizce bir farz add ideriz. 1851 senesinde runümayi zuhur olub, bir sene sonra, vaz geçilen, ol müellifini, salt ismen tanıdığımız (B. Hisaryan), *Panaser* [Filolog] nam risaleyi⁹⁷, aceba milletimiz okumakde mi dir, okuyubda telezzüz u istifade itmekde mi dir, aceba hiç bir müellif, milletimizde temelleşmiş olan, ol melun ve fasid batılıyetlere karşı, ol derece meharet ile, ve ol mertebe aşk u muhabbet ile kalem oynatmış mı dır, aceba her evde bir *Panaser* bulunsa, ve mekteblerimizde her çocuğun elinde yerine birer *Panaser* bulunsa layık deyil mi dir, bir çocuğun evlerde koca karılardan öyrendigi batıl itikadlere, ve

⁹⁷ Dilbilimci M. Hovhannes Hisaryan (Panosyan, yazıda “B. Hisaryan” olarak belirtir) tarafından 1851’de İstanbul’da Ermenice olarak yayımına başlanan dergide “etnografya, pedagoji, Armenoloji, edebiyat, eleştiri, teoloji ve etik üzerine makaleler yayımlanır. Ermeni gravürlerinden örneklerle ve çevirilere de yer verilir” (Mildanoğlu, 2014, s. 29).

cance, ve insaniyetce müzirr illetlere karşı, *Panaser* gibi bir kesgin ilacımız daha var mıdır...

[H]ey vah, öyle bir kitabı, kızlar cihaz sandıklarının içinde saklayıp, ve erkekler koltuklarda gezdirdikden başka, umumen milletimiz dakhi, ehli dirayet müellifinin kaleminin hareketini biteşekkür davet u arzu idecek yerde, mevcut bulunan *Panaser*ler ise, kitabcı dükkânında tozlar altında bekleyip, milletimizin cehalet tozuyla mülevves bulunan yüreyini alenen izhar iylemekde dir... (ss. 45-46)

Bir önceki bölümde, Panosyan'ın *Münadi-yi Erciyes*'te okuryazarlığın ve kurumsal eğitimin önemini, pozitif ve teknik bilimlere ayrılmış "ilm" başlıklı müstakil yazılarla desteklediğini belirtmiştim. "Milletce (Azkayin)" başlıklı yazılarında ise okuryazarlığın ve kurumsal eğitimin önemini cemaat içi bir çerçevede tartışan Panosyan'a göre yukarıdaki yazıda görüleceği üzere "cahillik karanlığında metruk kalmış" Ermeni milletin kurtuluşu için atılması gereken ilk adım, okuryazarlığın önemine dair toplumsal bir bilinç geliştirmektir. Toplumsal refahın artırılması yolunda Ermeni milletin topyekûn bir eğitim seferberliği başlatması gerektiğine inanan Panosyan, Ermeni milletin 1859'daki halini yazının devamında şu sözlerle ifade etmektedir:

Bir büyük zat ölmüş, acınıb ağlamalı, fekat, bir kitab, bir gazeta ve yakhod sayır bir müfid teellifat ölmüş, kapanmış, müellifi ol sevdadan vaz gelmiş, ve yakhod sahihen ölmüş, aceba ne kadar acınılıb ve ne kadar ağlanılmalıdır, bir kibar zat kadar mı, haşa, binlerce defa ziyade... ağlasın öyle ise milletimiz, zira altmış bir senesinden [1844/45] beru, takhmina yigirmi sekiz adet teellifat yani gazete ve risale gayb itmişdir, aceba sebebi ne dir, hepsininde müelliflerimi ölmüş, yokhsa zengin olubda irtikâbmı itmemişler, ve yakhod devlete karşı bir şey mi yazıbdı kapanmışlar, haşa haşa haşa! Milletimiz uyumuş, okumak yazmak nadaniyete kurban olmuş, meykhaneler, koltuklar, kahveler, kazinolar ve ler, yazık, birer kütübhane yerine geçmişler. (s. 45)

1797'den 1859'da dek Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe 43 süreli yayının çıkarıldığını, lakin 1844/45 (1261) itibarıyla bu 43 süreli yayının 28'inin kapandığını hatırlatan Panosyan'a göre bunun tek sebebi, milletin böylesi kültürel girişimlere ilgi duymaması, gazete ve dergilere talep göstermemesidir. Lakin daha kötüsü, sayıca bu kadar çok "milli" gazete ve derginin kapanıyor oluşuna Ermeni milleti tamamen

kayıtsız kalmaktadır. Panosyan, bu ifadelerle bir yandan bir milletperver (*azkaser*) olarak toplumsal eleştirisini dile getirirken, öte yandan bir girişimci olarak yayın hayatına yeni başlamış *Münadi-yi Erciyes*'in de kısa sürede kapanması ihtimaline karşı önlem almak istemektedir.

Toplumda kültürel bir farkındalık yaratmayı hedefleyen “Azkayin” yazılarında, milli birlik ve beraberliği teşvik eden güncel faaliyetlere de yer verilmektedir. Örneğin, Kayseri’deki Ermenilerin eğitim girişimlerini desteklemek amacıyla kurulmuş olan *Haygazyan Ingerutyun*’un⁹⁸ (Haygazyan Cemiyeti) faaliyetleri, Ermeni hayırseverler tarafından bu derneğe yapılan bağışlar ve hayırseverlerin isimleri bu yazılarla duyurulmaktadır. Örneğin, 15 Şubat 1860 tarihli 18 numaralı risalenin “Azkayin” bölümünde okurlara cemiyete dair bilgiler verilmektedir:

Geçenlerde Münadımızda bahsı geçen Kayseriye şehri Surp Asdvadzamayr Yegeğetsisi [Meryemana Kilisesi] mektebinin hüsni idaresi zımnında tertib olunmuş olan Haygazyan nam ingerutyun [cemiyet] 1858 Sebtemper 1den itibaren başlanılıb, 1859 Sebtemper ibtidasında tecdid kılındıkda, tarikı khayrete arzukeyş buluan zevat tarafından, öyle bir şirketi khayriyeye hissemend bulunularak, teraküm iden 28,570 gurus meblağın sureti, edasına himmet buyuranlerin ism u makhlesleriyle beraber, tarafı acizanemize gelmiş olduğundan, umumen milletimize bir teşvikatı khayrencam olmak üzre, neşrine müsaraat olunduktan sonra, meblağı mezburun bir sureti hasenede sarfiyle, ilerude bilhisab semereyi matlubesinin dakhi, bayisi iftikharleri olmak emeliyle, beyanına hazır bulunmaları, şirketi mezbure nezaretine takhsis kılınan azaler taraflerinden arzu olunur. (s. 144)

“Azkayin” bölümleri altında sıklıkla ele alınan meselelerden bir diğeri ise dinî meselelerdir. Panosyan’ın bu bağlamda ekseriyetle kilisenin faaliyetlerini, din adamlarının yetkinliklerini ve Ermeni toplumundaki mezhepsel ayrışmaları kaleme aldığı görülmektedir. Batılı misyonerlerin Ermeni milleti içerisindeki faaliyetleri,

⁹⁸ Mildanoğlu’nun (2022) aktardıklarına göre dernek, Kayseri’de “1849’larda kuruldu ve Meryem Ana semtinde bu adla bir okul açıldı. 1858’de kapanan dernek daha sonra tekrar açıldı. Garabed Aprahamyan, okulun ilk öğretmenlerinden biri oldu. Dernek, 1858’de aynı semtte, Meryem Ana Kilisesi’nin yanında bir kız okulu da açtı” (s. 307).

Ermeni kimliğinin ve kültürünün muhafaza edilmesinin temelini oluşturan dinî bilincin her geçen gün yitirilmesi ve bir otorite olarak kilisenin bu durumlara kayıtsız kalışı bu yazılarda en çok işlenen hususlardır. Batılı misyoner okullarının imparatorluğun farklı Ermeni yerleşim yerlerindeki hızla gelişen faaliyetlerine “Azkayın” bölümleri altında dikkat çeken Panosyan, bilhassa taşradaki Ermeni cemaatlerinin misyonerlerin faaliyetleri karşısındaki kendi kültürel ve dinî kimliğini nasıl koruyabileceğine dair çözüm nerileri getirmektedir.

Ermeni kurumlarındaki mevcut dinî eğitimin nitelikli ve işlevsel olmadığını belirten Panosyan’a göre, üzerinde durulması gereken esas mesele toplum içi yönetim mekanizmalarının mevcut problemleri çözmede artık yetersiz kalmasıdır. Panosyan, bu bağlamdaki çözüm önerilerini ve reform taleplerini de “Azkayın” yazılarında dile getirmekte, örneğin, kilisenin seçim usulleri ve cemaat yöneticilerinin nasıl belirlenmesi gerektiğine dair önerilerde bulunmaktadır.

“Azkayın” başlığı altında yayımladığı, yalnızca cemaat içi gündemlere ayrılmış yazılarla Panosyan’ın Ermeni toplumu içinde milli bir bilinç oluşturmak için çabaladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu milli bilinci teşkil edecek iki temel unsur ise eğitim (okul) ve dindir (kilise). Yazılarda sıklıkla Ermeni okullarında yapılması gereken köklü değişikliklerin, okuryazarlık seviyesinin artırılması ve kız çocuklarının hızla okullaşması gerektiğinin, toplumsal birlik ve beraberliği örnekleyen sivil girişimlerin ve dinî kurumların ihtiyaç duyduğu reformların vurgulanması, Panosyan’ın toplumun Ermeni kimliğini güçlendirmeye yönelik ciddi bir çaba içerisinde olduğunu göstermektedir.

3.6 Hikâye ve şiirler

Münadi-yi Erciyes'in okura sunduğu içerik tematik bağlamda oldukça geniş bir yelpazeye sahipken, risalede yer alan içeriğin türsel bağlamda da çeşitlilik gösterdiği görülmektedir. Hemen her sayıda içerikte yer bulan, okura bilimsel bilgilerin aktarıldığı eğitim ve kültür içerikli yazılar ve doğrudan Ermeni toplumunun cemaat içi problemlerine odaklanan yazıların yanı sıra Panosyan *Münadi-yi Erciyes*'te hikâye, kıssa-i latife ve şiir gibi edebiyat ürünlerine de yer vermiştir. Örneğin, 15 Temmuz 1859 tarihli 4 numaralı risalede yayımına başlanan “Muhabbet-i Sahihe” başlıklı hikâye, Panosyan'ın *Münadi-yi Erciyes*'te yer verdiği en uzun kurmaca metindir. 4 ve 17 numaralı risaleler arasında yedi sayı boyunca tefrika edilen hikâye yarıda kesilmiş ve sonrasında tefrikaya devam edilmemiştir. Yazarının kim olduğuna dair bir açıklamaya yer verilmeyen hikâyenin, telif ya da tercüme olduğu bilinmemektedir. Lakin, risaledeki diğer içeriğe kıyasla çok daha süslü ve ağır bir dilin tercih edildiği hikâyenin, Türkçeye oldukça hâkim bir yazar tarafından kaleme alındığı anlaşılmaktadır:

1859 senesi hunisinin [haziranının] son günlerinde, şemsi tabanın⁹⁹ girdabı ufukdan¹⁰⁰ çıkıp, zulmeti leyli¹⁰¹, pertevi nihare¹⁰², tahvil iyleyeceğin ikhbar iylemekde, khafî ve beyazce bulutlar aralerinden, sisli kılağuz, ol hisabsız ziyaler yükselib yükselib, ruyı asumanı¹⁰³ münevver¹⁰⁴ birle, milionlarca kevakibi¹⁰⁵ şermsar¹⁰⁶ kılub, tahtı nikâbe dakhiliyete¹⁰⁷ mecbur itmekde, ve rahat khabde¹⁰⁸ bulunan niçe kesanın gerek pür surur, ve gerek pür fütur düşlerden, azadeyi geriban¹⁰⁹ olmağe mübaşeret iylemekde, ve dilpüşa badi seba¹¹⁰ ise, yavaş yavaş kapular ve pencereler aralarından sivişib girib, giceden boğulmuş olan sakîl hevaları tathir u tasfiye kılmakde iken, Boğaz içi

⁹⁹ Güneş.

¹⁰⁰ Dünyanın kenarı (horizon).

¹⁰¹ Gice karanlığı.

¹⁰² Gündüz ışığı.

¹⁰³ Gök yüzü.

¹⁰⁴ Işıklandırmak.

¹⁰⁵ Yıldızlar.

¹⁰⁶ Utandırmak.

¹⁰⁷ Perde altına girmek.

¹⁰⁸ Uyku.

¹⁰⁹ Yakayı kurtarmak.

¹¹⁰ Sabah rüzgârı.

taraflarında ağaclar ile müzeyyen bir ermeni kabristanına iki nefer zenanın¹¹¹
 dakhiliyeti müşahede olundu. (s. 31)

15 Temmuz 1859 tarihli risalede tefrika edilmeye başlanan “Muhabbet-i Sahihe”nin
 açılışından, hikâyenin, yayım tarihinden henüz on beş yirmi gün önce (1859 Haziran
 sonları) “yaşanmış” bir olayı konu edindiği anlaşılmaktadır. Nişanlısı Sirasun’u (27)
 yeni kaybeden Arşaluys (18/19), gün henüz ağarırken Sirasun’un mezarına gitmiş ve
 üzüntüsünden mezarın üzerine düşüp bayılmıştır. Beraberindeki kadın, Arşaluys’u
 uyandırmaya çalışırken, Arşaluys bu baygınlık ve uyanma arasında bir rüya görmeye
 başlamıştır. Rüyada, Arşaluys ve Sirasun yüksekçe bir tepenin üzerinden sırasıyla
 önce “Hayasdan”ı (Ermenistan)¹¹², ardından “Frengistan”ı ve son olarak “İstanbul”u
 birlikte izlemektedirler. Hayasdan’a bakan genç çift son derece dramatik sahnelere
 şahit olmaktadır:

Mahbub u mahbube, beraber oldukları halde, defaten gözlerin Hayasdan
 tarafına çevirdiklerinde, bir takım geçilmez yollar, yıkılmış köprüler, fukara
 köyler, ve kharab olmuş şehirler, ve mahall i mezburlerin sekenelerinin
 erkeklerinden, bir takımları çift u çibuklarıyla, ve sanatlarıyla uğraşmakta,
 bir takımları sahrayı ömrler geçirmekde, bir takımları ise oturmuş mahzun
 mahzun düşünmekde, ve karıların ikhtiyarleri, çalışıb khıdmetlerin icra
 itmekde, gençlerden bazıleri, çoluk çocukleriyle meşğul, ve bazıleri dakhi,
 mahall be mahall toplanmış, niçe zarif kumaşler, ve niçe ağır sim u zerre
 dayir eşyaler seyr u temaşa itmekde, kiliselerin ve mekteblerin üzerine birer
 siyah perdeler çekilmiş, tepelerinde, havada muallakde duran kuşlar misillü,
 sürü sürü kızlar ve oğlanlar, siyah elbiseler ile mülebbes, yüzlerin İstanbola
 karşı çevirmişler, gözlerin kubbeyi asümane toğru kaldırmışlar, ellerin
 semaye açmışlar, başları üstünde güneş gibi bir nevi azametlu nurdan küre
 tolaşıb durmakde, ve ol kürenin içinden, şu niyazi kelimeler “ya Hakk Teala
 azimüşşan, şu biz sahibsizlerin hali safilanesine sen inayet buyur, nadaniyet
 pençesinde esir u köle olmuşuz dur ... külli ümidimiz yalnız İstanbul
 üzerinde isede, şunca senelerden beru aldanmış, ve gâfletde kalmış
 olduğumuz, şimdi şems gibi aşikâre gelmekde dir deyu” okundukdan, ve
 küreyi mezbure, nurdan kubbenin derunine toğru tayran iyledikden sonra, bir
 acayib ses ile, şu pür teessir cevablar, “bakhtsız milletin, biçare çocukları,
 İstanbuldan size faide yok dur, dünyade her kes kenduyi kayırmağ
 borçludur, fekat sizin kalbi pakinizin, ateşi şevk u gayretiyle yazılmış olan
 arzuhaliniz, huzuri Yezdanide kabule şayeste buyrulduğundan, her halde,
 inayeti Rebbaniyeye mazhar buyrulub, bir nuri semavi ile tenvir

¹¹¹ Karı.

¹¹² 19. yüzyılda “Hayasdan” (Ermenistan) ifadesi ile kastedilen Anadolu’nun doğusunda kalan ve
 günümüzde Sivas, Elazığ, Erzurum, Diyarbakır, Van ve Bitlis’i kapsayan bölgedir.

kılınacaksınız, lakin Yaradan Allahın müradı ilahisi iktizasınca, ol kalbinizde alevlenmekde olan, ateşi ilm u malûmat, çendan ven çendan, meyyusiyet ruzigârleriyle sönüb mahv olmayub, illa, dakika ve dakika, saniye ve saniye, rüzigârı ümid u gayret ile, pür alev olmalıdır” deyu işitilmesin, ve akıbinde, Hayasdanın üzerine, sabahın pusu gibi, bir nevi duman çökmesin görerek, Sirasun ile Arşaluys, gözlerini Frengistan tarafına çeviri verirler. (s. 70)

Rüyada Ermenistan oldukça “taşralı” bir halde tasvir edilirken, harap haldeki bölgede kiliselerin ve okulların “siyah perde”lerle kapalı olduğunu ve insanların yüzlerini İstanbul’a çevirmiş vaziyette, İstanbul’un kendilerine uzatacağı eli beklediklerini görürler. Lakin, Ermeniler’in İstanbul’dan medet ummalarının boş yere olduğunu fark etmesiyle, kendi kaderlerini ancak kendilerinin tayin edebileceği ilahi bir ses tarafından kendilerine iletilir. Hikâyenin alt metninde, Ermeniler’i kimsenin “kurtarmayacağı”, ancak ilim irfan yolundaki gayretlerinin kendilerine çare olabileceği, tek yapmaları gerekenin içlerindeki terakki ateşini alevlendirmek olduğu vurgulanmaktadır. Panosyan’ın düzyazılarda didaktik bir tonda ortaya çıkan çağrıları, bu kez başka bir söylem türü üzerinden tekrar edilmektedir. Hikâyede kurulan taşra (Hayasdan), kent (İstanbul) ve Batı (Frengistan) kıyasının ikinci ayağı olarak genç çift bulundukları tepeden bu kez Batı’yı izlemeye başlarlar:

Frengistan tarafı külliye Hayasdan tarafının muğayiri bir suretde bulunmakde, taşlar taşlar zümrüd gibi yeşil, tehi yerler nadiren görülmekde, köyler mamur, kiliseler ve kampana kuleleri yükselmekde, etrafde bağlar ve bağçeler genc kızlara ve delikanlılara bir mekânı zevk u sefa olmakde, memleketler her vech ile abad, saraylar gibi khaneler parlamakde, mektebler, kütüb khaneler, ibadetgâhler ve günagün hezaran insanıyete ve adab u terbiyeye elzemm mahaller eflake ser çekerek çeşmanı temaşegeranı kenduye celb iylemekde, insanlar bir gayret bir aşk ve çapukluk ile işlemekde, koşmakde ve gülüb khendan olmakde, fekat (acınacak hal) bunun muğayiri, niçe kaldırımlar, çaylar ve ırmaklar içinde, binlerce fakır u sefiller kendu kendulerini bil meyyusiyet adem u helak itmekde, her memleketde bir moda, her devletde bir usul ve bir nizamat icra u zuhure gelmekde, demir yol arabaları hisabsız yolcuları ve taşlar gibi yükleri yıldırımlar gibi sağılarak niçe mahallerden mahallere götürüb getirmekde... bulunduğun Arşaluys gördükde tehayyürde kalarak, aman efendim, beni şu düşünceden khelas iyle, zira aşırı mertebe kalbime teesir iylemekde dir, yani demek isterim ki, dünyanın bu kısmında başka bir ruh ve başka bir cevher görüyorum, aceba nedir ve de yakhod sebebi nedir, deyu Sirasuna süal iyledikde, merhum dakhi, deruninden bir ahı serd çekdikden, ve sağ eliyle şu mahalleri, yani, şu kâğıd

fabrikalarını, şu basmakhaneleri, şu kütübhaneleri, şu mektepleri, ve şu gerek zengin ve gerek fakırın ellerinde bulunan kitabları ve gazeteleri görüyormusun, işte anlar dır sebeb, evvet yalnız anlar dır sebeb, zira okuyub yazmak, insanı hayvandan ayırıp, canına bir beraklık, tenine bir khafiflik, ve içine bir kolaylık verir, hal bu ki okumağe itibar itmeyen takım, hayvan gibi bulursa yer, bulmaz ise durur bakar, yatar uyur ve tenbellikden vicudi ağırlaşarak bütün bütün uyuşur kalır... deyerek cevap verir. (s. 118)

Ermenistan ile Frengistan kıyaslanırken, Doğu'nun tüm geri kalmışlığı karşısında

Batı son derece modern ve gelişmiş bir halde tasvir edilmektedir. Doğu ile Batı

arasındaki bu medeniyet farkı karşısında şaşkına dönen Arşaluys, bunun nasıl

mümkün olduğunu Sirasun'a sorduğunda Sirasun'un verdiği yanıt, Panosyan'ın

okuyup yazmaya önem verme çağrısını bir kurmaca metin içerisinde tekrar

etmektedir. Gözlerini son olarak İstanbul'a çeviren Arşaluys ve Sirasun, İstanbul'un

tüm güzelliğine karşın insanları oldukça şaşırtıcı bir vaziyette bulurlar:

[Ç]arşı bazar kapanmış, insanlardan bir takımı sürü sürü köprülere, vaporlar ve isgelelere koşmakde, bir takımı ise deruni memleketlerde kalıp, kahveleri, koltukları, meykhaneleri ve kazinoları doldurmakde, lakin Kalatanın sevhil tarafı ile, İstanbulun Marmara denizi tarafında başka bir can var, evvelkisi ekseria Yunan milleti cünunlerinin sadaleriyle inleyib gürüldemekde, ve ikincide dakhi, Haylar serkhoşlarının, Allah ... sözleri, sedaleri, beddualeri, kavğaları ve muhabbetleri sesleriyle daracak sokaklar aks iylemekde, niçe ve niçe evlerin pencerelerinde, evlendiklerine püşiman olmuş biçare dudular çocuklarını başlarına toplamışlar, aman Allah, bari bu akşam dünki kadar serhoş gelmeye yidide ağız dadı ile, daha çocuklarını uyuya kalmazdan evvel ... bir taam ideydik ... deyerek, Allaha dualer iylemekde, ve khanelerin bazısında ise, erkekler ya yatıp khırlamakde, ve yada kavğa, gürültü, küfür icrasiyle dayak patırtılarına çıkışdıkları halde, bakhtsız karılar kızlar, ve çocuklar ağlamakde sızlamakde ve sandıklar, dolablar içinden etmek parçaları aramakde.... (s. 119)

Ve envayi acayib şapkalı kız ve erkek çocukları önde olup, hepsinin arkasında ise, fino fesli, çuka saltolu ve şalvarlı, yüz dirhem gümüş köstek boynunda, acem şalı belinde, ve elinde bir çanta, ve bir koltuğunda ise hamam boğçesi misillü bir boğçe olduğu halde ya Hay, ya Khırvat, ve yada Bulgar bir ayvaz, duduların arkasından Yehudi gelini götürür gibi yavaş yavaş yürümekde, ve bir takım erkekler, dürlü dürlü bir meykhaneden çıkıp diger bir meykhane, ve bir kahveden çıkıp diger bir kahveye girmekde bulunduğu gördükde, merkume tekraren Sirasuna bakarak, “aman efendim, bu ne hal dir bu bizim milletimizin üzerinde gördüyüm haller, Evropanın ne karılarında bu kadar çok dürlü kıyafetler görebildim, ve ne de erkeklerinde bu merteye serkhoşluk seyr idebildim, dedikde, ağlayalım Arşaluys ağlayalım, işte bu haldir benim her gün her saat mahzuniyet u meyyusiyetime bayisi evvel olup, hatta aleyhimde divane dir dedirdiren, millet gayreti ve muhabbeti öyle bir muhabbet dir ki,

hem her kalbde hasıl olmaz, ve hemde zuhure geldiği kalbde meşale gibi alevlendiğinden, daha ziyade milletin halini ruşen göstererek yanıp kül olmasına sebep olur...

Evvet, işte bu hayretde kalınacak süs ve saltanata esir olmak dır, bizim milletimizin gün be gün acınacak bir hale düşer olmasına sebep, zira, her milletin ancak kenduye mahsus bir işreti vardır, hal bu ki Evropanın her milletin her bir modası bizim dudularımıza bir eyvence olduğundan, artık erkeklerimiz para yetiştirmekden aciz ve taciz kalarak, güya teselli denilen şey işret kadehlerinin içinde yapışılmış dır gibi, Evropanın her bir işretlerini bulub içmek ve müradlarına irmek emeliyle, koltukları ve meyhaneleri gündüzün ışığında, ve gicenin karanlığında aramakde dirler,” dedi, Sirasun. (ss. 132-133)

Arşaluys ve Sirasun’un İstanbul’a bakışları, Ermeniler’in Avrupa’yı hangi bağlamlarda rol modeli olarak benimsemesi gerektiğini vurgulamakta ve bir “yanlış Batılılaşma” eleştirisi sunmaktadır. Panosyan, *Münadi-yi Erciyes*’in kültürel ve eğitsel amaçlarını düzyazılarla açıkça ortaya koyarken, burada görüldüğü gibi bu amaçlar kurmaca bir metinle de sıkı bir şekilde desteklenmektedir. “Muhabbet-i Sahihe”, bir yandan Arşaluys ve Sirasun arasındaki kuvvetli aşkı temsil ederken, öte taraftan “gerçek aşk”ın millet aşkı olduğunu ortaya koymaktadır.

Panosyan *Münadi-yi Erciyes*’te “Muhabbet-i Sahihe” dışında kimi küçük hikayeciklere de yer vermektedir. 19, 20 ve 23 numaralı risalelerde üç sayı boyunca tefrika edilen “Tılsım” başlıklı kısa hikâyede batıl inançlara sahip olmanın yanlışlığı ve cehaletin zararlarını vurgulayan bir dolandırıcılık hikâyesi anlatılmaktadır. 7 ve 8 numaralı risalelerde ise Panosyan’ın tercüme olduğunu belirttiği lakin yazara ya da kaynağa dair bir bilginin sunulmadığı “Kısseyi Latife” başlıklı birkaç paragraflık eğlendirici hikâye parçalarına yer verilmektedir. Risalede yer alan hikâye ve kıssaların, Panosyan’ın düzyazılarında ortaya koyduğu amaç ve tartışmalara paralel şekilde kurgulandığı ve nihayetinde aynı didaktik iletileri taşıdığı görülmektedir.

Münadi-yi Erciyes’te yer verilen bir diğer edebî içerik türü ise şiirdir. Risalenin 1859 ve 1860 yıllarında yayımlanan sayılarında Panosyan, bir başlığa sahip toplam 18 Ermeni harfli Türkçe şiire yer vermektedir. Şiirlerin yazarları ve telif ya da tercüme

olup olmadıklarına dair herhangi bir bilgiye yer verilmezken, yalnızca 1 Kasım 1859 tarihli 11 numaralı risalede yayımlanan “TARİKHİ CEVHER” başlıklı şiirde “Nutkî” mahlası yer almaktadır. Panosyan, bir şiir hariç, şiirlerin tamamını okurlara risalelerin son içeriği olarak sunarken, 1 Mayıs 1860 tarihli 23 numaralı risale, “AŞK” başlıklı şiir ile açılmaktadır. Konu, tür ve biçim bakımından çeşitlilik gösteren bu şiirlerin çoğunun, tıpkı hikâyelerde olduğu gibi, Panosyan’ın düzyazılarındaki temel argümanları destekler söylemde oldukları görülmektedir. Çalışmanın beşinci bölümü bu şiirlere odaklandığından, şiirlere dair ayrıntılı bilgilere, inceleme ve tartışmalara beşinci bölümde yer verilecektir.

3.7 İlanlar ve teşekkür yazıları

Münadi-yi Erciyes risalesinde yer alan bir diğer içerik maddesi süreli yayında ilan edilen hususlar ve Panosyan’ın teşekkür maksatlı kaleme aldığı kısa yazılardır. İlanlar bilhassa yeni çıkmış ya da çıkacak olan yayınlara, yayınların nerede satıldıklarına, fiyatlarına ve risalede daha önceden bahsedilenler için kimi düzeltmelere dair olurken, teşekkür yazıları genellikle *Münadi-yi Erciyes*’in satışındaki artışlara ya da hayırsever Ermenilerin sivil toplum faaliyetlerine ve kurumlara yaptıkları bağışlara dairdir.

Örneğin, 1 Mayıs 1860 tarihli 23 numaralı risalede “İLANAT” başlığı altında okurlara sırası ile duyurusu yapılan maddeler şöyledir:

- Muakhhkaren tab u tercümesine muvaffak olduğumuz *Tebaid* nam tracedya, gerek kitabcı Markaryan Harutyun ağanın, gerek Bağdasar ağanın dükkânlarında, ve gerek büyük yeni khanın yokariki kapusu dayiresinde, No. 3. Münadiyi Erciyas yazı khanesinde 16 ğuruşa satılmakde dir.
- Geçende Münadimizde, *Paris* nam Hayca gazeteyi müfidenin müellifi bulunan Apraham ağa Muradyan için İzmidli dir denilmiş idi isede, asılları Halebli bulunub, fekat sonradan İzmidde iskân iylemeleri, *Paris* gazetesi vasetasıyla beyan olunmuş olduğundan, acizanemiz dakhi yanılmış olduğumuzu ikrare müsaraat ideriz.

– Her şeyin tekмили iyi kurulmak elzemiyetden olub ve dünyade ise her bir şey akl u ğayreti insan ile ileru gitmekde olduğundan, ben esgi yolumdan şaşmam demek, (mezheb bahsi başka) ahmaklık alameti dir denilse cayız dir. Mekteblerimizde şimdiye kadar okunmakde olan *keragan* [dil bilgisi kitabı], her ne kadarda şimdiye deĝin milletimizin faidesini mucib olabilmiş ise de, şimdiki asrın iktizasınca, pek çok noksanıyetleri dakhi bulunub, daha bir mükemmel ve kolaylıklı suretde *keragan*lara lüzumumuz bulunduĝu inkâr olunamaz, zira, gerçi *keragan* demek pek küçük bir şey dir emma, tekmil kitabetin temeli bulunmaĝın, her bir kitabden ziyade büyük ve mühterem tutulsa layık dır. Bu günlerde bu khususun elzemiyeti, B. Nerses Sahag Mezburyanın bayisi şevk u ğayreti olmaĝın, bir nevi kıssa ve faideli suretde tanzim iylediĝi *keragan*, Haygazyan nam khayrkhah Ingerutyunun mesarifiyle tab u temsil olunub, kitabcı dükkânlerinde 40 para fiy[at] ile satılmakde dir. Bütün milletimize bu *keragan*ın mekteblerde kullanılması için, tarafı acizanemizden nasihat verildikden başka, khasseten kendi hemşehrilerimize dakhi, vatanımız memleketlerinde, mezbur *keragan*ın istimal olunmasına ğayret iylemeleri nasihat olunur. Mezbur *keragan*ın içinde, Haygazyan nam Ingerutyunun ganunları dakhi bildirilmiş dir.

– *Turfanda Digin* ismi ile, mezhebe dayir ve Hayca [Ermenice] lisan üzre bir küçük risale çıkmış olub, kitabcılarda üç ğuruşa satılmakde dir. (s. 184)

Aynı risalede, Panosyan “TEŞEKKÜR” başlığı altında, kendi yayınlarına gösterilen ilginin artışından duyduĝu memnuniyeti şöyle ifade etmektedir:

Sevgülü milletimden niçe kitabetperver zevat tarafından, tarafı acizanemize izhar olunan şevk u muhabbet, hakikaten badii teşekkürümüz olmakde iken, bu defa hemşehrilerimizden, dört azkaser [milletperver] ve usumnaser [ilimpervet] zevat tarafından, *Münadimize* bir nevi ğayret virilmek niyetiyle, zaten müşterimiz bulunmaĝe raĝbet buyurmuşlar iken, bu günler birer takım daha *Münadi* ve *Delemak* arzusunda bulundukların izhar iylemeleri, bir kat dakhi badii memnuniyeti acizanemiz olduktan başka, böyle bir khususda ibreti alem olmaları, her vakt medh u senaye seza dır denilse cayız dir. Zira, milletimizin bin dürlü noksanıyetlerinin kökü, yalnız okumak khususunda lazım gelen arzunun noksanıyeti bulunduĝu şems gibi aşikâr dır.

Herkese bir teşvikat olmak emeliyle, mezkûr zevatı khayrkhahanın ism u lakabların dakhi beyan iylemek niyetinde bulunmuş isekde, nezaketi nefsiyelerinden naşı, mümanaat iylediklerine binaen, ol khususdan sarfı nazar olunmuş dur. (s. 182)

15 Nisan 1860 tarihli 22 numaralı risalede Panosyan bu kez hayırsever millettaşlarına Ermeni milleti için yaptıkları katkılardan ötürü teşekkür etmektedir:

Geçen defaki *Münadimizde*, Zadig [Paskalya] hakkında bir mütalaa iderek, bu seneki fakırlarımıza bakılıb kayırılmamasını acınarak beyan iylemiş idik, lakin dünyade derd u afet, her ne kadar da insan evladının peşinde gezmekden geru durmaz ise de, Hakk Tealânın esrarı pür hikmeti iktizasınca, eyulik ve

seadet dakhi, hiçbir dakika cinsi beşerin izinden ayrılmadığına binaen, iş bu Zadig günleri, fukaraların imdadına yetişmek üzere, insaniyet ve mezheb asarından teşvik olunarak, sekiz nefer zevatı khayrkhahanın, elden gelen say u ğayreti diriğ itmemeleri, Patrikkhanemiz tarafından, tarafı acizanemize tebliğ kılınmış olmağın, cümleye bir ibreti khayrengiz, ve teşvikatı nasihatamız olmak emeliyle, memnunen ve müteşekküren neşr u ilanına müsaraat ideriz.

Dındesagan Joğovkun [Ekonomi Meclisi] khayrkhah azalerinden, Mıgırdiç Ağa Mikroyan, Hovhannes Ağa Tokatlıyan, Hovsep Ağa Kakmacıyan, Hovsep ağa Çobanyan, Hagopcan Ağa Cevahirciyan, Khaçadur Ağa Yezegielyan, Etmekci Pilibbos Ağa, ve Tütüncü Mardiros Ağa, Surp Zadig [Diriliş Bayramı] günler, bil muhabbet, her nevi say u ğayretde bi kusur bulunarak, merhamete şayan sefil u fukaranın mikdari kifaye kayrılmasına bayis olmuşlar dır.

Hakikaten mümayileyh ağalerin, bu harakâtı memduheleri, mezheb u insaniyetin şanından bulunmağın, umumen teşekkür u memnuniyete seza dır. (s. 176)

Risalede yer alan ilanların, Panosyan'ın toplumun daha aktif faaliyet göstermesini istediği alanlara dair konularda olduğu görülmektedir. Panosyan, ilanlarda sıklıkla telif ve tercüme yeni yayınlara, eğitim kurumlarındaki reformlara yönelik atılan adımlara yer vererek, topluma yaptığı modernleşme çağrılarının sadece söylem düzeyinde kalmadığını, bu çağrılarının somut gelişmelere ve yeniliklere dönüştüğünü okurlarına göstermek istemektedir. Bu bağlamda ilanların, okurları bilgilendirme ve Panosyan'ı okurlar nezdinde daha ikna edici bir konuma taşıma işlevinin olduğu söylenebilir.

Teşekkür yazılarının ise *Münadi-yi Erciyes*'e olan ilgi ve talepteki artışı ve toplumsal dayanışmayı güçlendirecek cemaat içi girişimleri sıklıkla konu edinmesi, Panosyan'ın hem okurları hem de millet mensuplarını, kendisinin dikkat çekmek istediği hususlarda teşvik etmeye yönelik olduğu görülmektedir. Bu çerçevede, teşekkür yazıları Panosyan'ın bir yandan girişimci ve yayıncı kimliğini, öte yandan da milletperver kimliğini ortaya çıkarmaktadır. Panosyan, hemşehrilerinin yanı sıra bütün bir Ermeni milletini kültürel gelişmeleri yakından takip etmeye teşvik etmekte, onlara bireysel girişimlerin milletin kalkınmasındaki önemini ve etkisini göstermeye

çalışmaktadır. Bu bağlamda, *Münadi-yi Erciyes*'i Ermeni toplumunu mobilize etmesi beklenen bir araç olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır.

Risalede yer alan teşekkür ve ilan yazılarının imparatorluğun genelini ilgilendirecek gündemler yerine yalnızca Ermeni milletin gündemlerine ayrılmış olması, risalenin 1859 ve 1860 yıllarındaki birincil hedef okur kitlesinin görülmesi adına da dikkate değerdir. Zira, *Münadi-yi Erciyes*'in gazeteye evrildiği süreçte bu hedef kitlenin sınırlarının giderek genişlediği, süreli yayının resmî ilanları dahi sayfalarına taşımaya başladığı görülecektir.

Sonuç olarak, Panosyan'ın *Münadi-yi Erciyes* risalesinde Ermeni toplumunun eğitimin ve modernleşmenin önemine dair bakış açısını değiştirmesine, lakin bunu yaparken Ermeni kimliğini muhafaza etmeyi de sürdürebilmesine dair bilinçli bir yayıncılık politikası ortaya koyduğu görülmektedir. Bu bağlamda risalede okurlara hem çağın getirdiği imkanlar hem de kültürel ve ahlaki yozlaşmaya karşı bu imkanlara çizilmesi gereken sınırlar bir arada sunulmaktadır. Panosyan'ın risalelerde sunduğu Ermeni harfli Türkçe içerik ve kendisinin üstlendiği misyon, 19. yüzyıl modernleşmesinin özelden genele, yani Kayserili Ermeniler, Ermeni milleti ve imparatorluk ekseninde nasıl tecrübe edildiğine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Çalışmanın bir sonraki bölümünde *Münadi-yi Erciyes*'in modern bir gazete olarak yayımlandığı süreç odağa alınacak, Panosyan'ın ve *Münadi-yi Erciyes*'in bu süreçte ne gibi farklılıklar ortaya koyduğu gazetede sunulan içerik üzerinden izlenecektir.

BÖLÜM 4

MÜNADİ-Yİ ERCİYES (1861-1862): BİR MİLLET GAZETESİ

Çalışmanın bu bölümünde *Münadi-yi Erciyes* gazetesinin 1861 ve 1862 yıllarına ait 109 sayısı üzerinden gazete genel hatları ile tanıtılacaktır. Çalışmanın arşiv araştırması sürecinde, toplamda 215 sayı yayımlanan *Münadi-yi Erciyes*'in 25-75 numaralı sayıları ve 181-212 numaralı sayılarına ulaşamamıştır. Burada, gazetenin 30 Mayıs 1861'de yayımlanan 75. sayısından, 23 Mayıs 1862'de yayımlanan 180. sayısına ve 14 Ağustos 1862'de yayımlanan 213. sayısından 18 Ağustos 1862'de yayımlanan 215. sayısına kadar, toplam 109 sayı üzerinden bir inceleme yapılacaktır. Bunu yapmaktaki amaç, Âgâh Efendi (1832-1885) ile İbrahim Şinasi'nin Ekim 1860'ta yayımlamaya başladığı ve edebiyat tarihlerinde Müslüman-Osmanlılar tarafından bireysel girişimlerle (özel) çıkarılan ilk Türkçe gazete kabul edilen *Tercüman-ı Ahval* ile eş zamanlı yayımlanan *Münadi-yi Erciyes* gazetesinin Kayserili bir Osmanlı Ermenisi tarafından Ermeni harfli Türkçe olarak hangi amaç ve kapsamlarla yayımlandığını, gazetenin kendisine nasıl bir yayın ve içerik politikası belirlediğini ve gazetede en çok hangi türden haberlere ve yazılara yer verildiğini ortaya koymaktır.

Yayımlandığı seneler içerisinde üç farklı matbaa tarafından basılan *Münadi-yi Erciyes*, 1861'de 75. sayıdan 126. sayıya kadar ve 1862'de 127. sayıdan 160. sayıya kadar H. Mühendisyan Tabhanesinde, 161. sayıdan 215. sayıya kadar ise Ceride-i Havadis Tabhanesinde basılmıştır.

Münadi-yi Erciyes'in gazete olarak yayımlanmasıyla birlikte Panosyan, süreli yayının tasarımında kimi değişiklikler yapmıştır. 28x19 cm boyutlarında basılmış olan risaleden daha büyük boyutlara sahip olan gazete 34x23 cm boyutlarında

çıkarılmaya başlanmıştır. Gazetenin ilk sayfasının en üstünde gazetenin ismi yine büyük harflerle “MÜNADİYİ ERCİYAS” olarak yerleştirilmiş lakin, risale döneminde yapıldığı gibi, gazetenin türüne ve içeriğine dair herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir. “MÜNADİYİ ERCİYAS” üst başlığının hemen altına, en solda süreli yayının kaçınıcı yayım yılında olduğu, ortada nüsha numarası ve yıl-ay-gün olmak üzere gazetenin yayım tarihi ve en sağda ise gün adına yer verilmiştir. Gazetenin yayım tarihi, risale döneminde olduğu gibi sadece Ermenice ay adları ile değil hem Ermenice hem de hicri takvim ay adları ile gösterilmekte, böylece hem miladi hem de hicri takvimler bir arada kullanılmaktadır. (Bkz. EK B)

Şekil 4. *Münadi-yi Erciyes* gazetesinin üst başlık tasarımı

“MÜNADİYİ ERCİYAS

ÜÇÜNCÜ SENE NÜMERO – 75 – 1861 – MAYİS – ZİLHİCCE – 3 SALI”

Risaleler sekiz sayfa olarak yayımlanırken, *Münadi-yi Erciyes* gazetesinin kimi istisnalar¹¹³ hariç, son sayıya kadar dört sayfa olarak yayımlandığı görülmektedir. Risale döneminde yazılar, iki sütuna ayrılmış sayfalara sırası ile yerleştirilirken, gazetede her bir sayfa üç sütuna ayrılmış ve birbirinden başlıklar ile ayrılan haber ve yazılar yine sırası ile bu üç sütuna yerleştirilmiştir.

Münadi-yi Erciyes risalesi 15 günde bir olmak üzere ayda iki defa yayımlanırken, gazete 180. sayıya kadar haftada üç gün olmak üzere salı, perşembe ve cumartesi günleri yayımlanmıştır. Gazetenin son üç sayısına bakıldığında ise

¹¹³ Örneğin, gazetenin 75. ve 76. sayıları sekiz sayfa, 127. sayısı ise yalnızca iki sayfadır.

gazetenin artık günaşırı yayımlandığı görülmektedir. Panosyan, gazetenin yayım günlerini kimi sayılarda gazetenin en başına yerleştirerek okurlara hatırlatmaktadır. Örneğın, 13 Haziran 1861 tarihli 78 numaralı gazete, “Bundan böyle M nadımız bu hiyyetde, haftada    defa, yani salı, pencşembih ve cumaa irtesi günleri neşr olunacak dır” (s. 21) ilanı ile açılırken, bu gibi ilanlar gazetenin genelinde kullanılan Ermenice yazı karakterinden farklı bir yazı karakteri kullanılarak basılmaktadır. Gazetenin satış fiyatı, gazeteye ilan vermenin fiyatı ve abonelik seçenekleri ile *Münadi-yi Erciyes*’in imparatorluk içinde ve dışında nerelerde, kimler aracılığı ile hangi adreslerde satıldığına dair bilgileri de Panosyan gazetenin başında ya da sonunda ilan edilmektedir.

Abonelere bir sene içerisinde toplam 150 sayı *Münadi-yi Erciyes* gazetesi ulaştırmayı vadeden Panosyan, bir senelik abonelikler için 200 kuruşu, 75 sayıdan oluşan altı aylık abonelikler için ise 100 kuruşu müşterilerinden peşin olarak ödemelerini talep etmektedir. Posta ücretinin de müşterilere ait olacağı belirtilirken, Panosyan gazeteye abone olmak isteyen müşterilere diledikleri sayıdan itibaren aboneliklerini başlatabilmeleri imkanını da tanımaktadır. Gazeteye abone olmayanlar için ise *Münadi-yi Erciyes* gazetesinin her bir sayısı 60 paraya satılmaktadır. Gazeteye ilan vermek isteyenlerin ilan metninin her bir satırına ilk defa için 5 kuruş, ikinci defa için 2 kuruş, üçüncü defa için ise 60 para ödemeleri beklenmektedir (s. 25).

Gazetenin hangi bölgelerde, kimler aracılığı ile hangi adreslerde satıldığı “Memurini Münadiyi Erciyes” başlığı altında, söz konusu bilgiler güncellendikçe yine gazetenin başında ya da sonunda ilan edilmektedir. 15 Haziran 1861 tarihli 79 numaralı gazetede söz konusu bilgiler şu şekilde ilan edilmektedir:

MEMURİNİ MÜNADİYİ ERCİYAS
ASİTANE. B y k Yeni khanda yokarki kapusu dayresinde. no 7.

İZMİR. Haşdenits Ingerutyun
EDİRNE. Ermenian milleti eczakhanesinden Toros ağa Hovhannesyan.
KAYSERİ. Bedros ağa Frenkyan.
BRUSA. Hacı Taniel ağa Gümüşyan, ve Bedros ağa Berberyan.
TOKAT. Garabed ağa Kademyan.
ADANA. Nazaret ağa Şahbazyan.
TERSUS. Mikayel ağa Göyçeryan.
MARAŞ. Hacı Kevork ağa Muradyan.
SİVAS. Hacı [I]Sdepan ağa Dildaryan.
MANÇESTER. Khaçig ağa Sinanyan.
MERZUFUN. Hacı Giragos ağa Baravyan.
TRABZUN. Vartan ağa Khaçyan.
MISIR. Şavarş ağa Arpiaryan. (s. 25)

Bu bilgiler doğrultusunda *Münadi-yi Erciyes*'in 1861'de İstanbul ve kimi Anadolu şehirleriyle birlikte Mısır'a ve imparatorluğun sınırlarını aşarak Viktorya dönemi İngilteresi'nde, Manchester'a kadar ulaştırıldığı görülmektedir. Gazeteyi edinmek isteyenler, adları verilen temsilci kişi ya da kurumlar aracılığıyla gazeteye erişebileceklerdir. İzmir dışındaki dağıtım noktalarında gazetenin temsilcileri kişi/kişiler iken, gazetenin İzmir'deki satış temsilciliğini bir cemiyet (ingerutyun) üstlenmektedir. Öte taraftan, gazetenin İstanbul dışındaki satış noktaları ve temsilcileri zaman içerisinde değişmektedir. Örneğin, 23 Mayıs 1862 tarihli 180 numaralı gazetenin sonunda gazetenin 14 olan dağıtım noktasının sekize düştüğü görülmektedir:

MAHELLİ MEMURİNİ MÜNADİYİ ERCİYAS
İSTANBOL. Böyük Yeni khanda, yokarki kapusu dayresinde, 7 nümerolu oda.
İZMİR. Vasburagan Tankaran.
EDİRNE. Toros ağa Hovhannesyan.
BRUSA. Garabed ağa Papasyan.
KAYSERİYE. Bedros ağa Frenkyan.
İZMİD. Hovhannes ağa Hagopyan.
TRABZON. Vartan ağa Khaçyan.
TOKAD. Garabed ağa Kademyan. (s. 436)

1861'den 1862'ye gelindiğinde gazetenin Adana, Tarsus, Maraş, Sivas, Merzifon, Mısır ve Manchester'daki satış temsilciliklerinin kapatıldığı görülmektedir. 1861'e kıyasla 1862'de dağıtım noktası sayısı yarı yarıya azalırken, 1862'de listeye yeni bir

dağıtım noktası olarak İzmit'in eklendiği görülmektedir. Gazetenin dağıtım noktası sayısının azaltılmasına dair Panosyan bir açıklamada bulunmazken, bu değişikliğin maddi sebeplerden kaynaklandığını düşünmek yanlış olmayacaktır. Zira Panosyan'ın gazete abonelerinden ücretlerini düzenli olarak ödemelerini rica ettiği ilanlar, gazetenin yayım-dağıtım süreçlerinin devam etmesinin maddi sebeplerden ötürü gittikçe zorlaştığını göstermektedir. 180 numaralı gazetede yayımlanan ilan Panosyan'ın ve gazetenin maddi darlıkta olduğunu doğrulamaktadır: “Taşralarda bulunarak Münadimizi okumağa rağbet buyuran zatların, Münadimiz bedelini himmet buyurmaları khasseten reca olunur, zira akcece kendimizce muzayikamız bulunduğu şöyle dursun, sene başımız dakhi yaklaşmakde dir. Ayni recayı İstanbulda bulunan bazı zatlara dakhi ideriz” (s. 436).

Münadi-yi Erciyes 1859 ve 1860'ta risale/dergi formatında yayımlanırken sayı içerisinde süreli yayının müellifine, yayımcısına, editörüne, basımevine ve yayımlandığı yere dair herhangi bir teknik bilgiye yer verilmediğini daha önce belirtmiştim. Haziran 1859'dan Mayıs 1860'a dek, 15 günde bir olmak üzere, 24 risale yayımlayan Panosyan, bu 24 risaleyi tek bir ciltte toplayarak yayımlamış ve yukarıda anılan teknik bilgilerin hepsine bu cildin ilk sayfasında yer vermişti. 24 risalenin Panosyan tarafından yazıldığı ve yayımlandığına dair tek somut ifade, risalelerin içerisinde herhangi bir kısımda değil, bu cildin ilk sayfasında yer almaktaydı. Öte yandan, *Münadi-yi Erciyes* gazetesinde her sayısının en sonunda söz konusu teknik bilgilere yer verilmektedir. Gazetenin 75. sayısından 160. sayısına kadar gazetenin kapanışında, “MÜELLİFİ ĞAZETA GARABED H. PANOSYAN KALATADA ERMENİ KİLİSESİ SOKAĞI NUMERO 17 H. MÜHENDİSYANIN TABKHANESİNDE”; 161. sayısından 180. sayısına kadar ise “MÜELLİFİ ĞAZETA GARABED H. PANOSYAN TABKHANEYİ CERİDEYİ HAVADİS”

ibaresine yer verilmektedir. Öte yandan, risalelerde olduğu gibi gazetelerin doğrudan tefrika edilmesi format gereği söz konusu değilken, Panosyan 75 numaralı gazetede yer verdiği ilan ile gazetelerin de birleştirilerek bir kitap haline dönüştürüleceğini ve bu amaç doğrultusunda gazetenin tasarımının değiştirilmiş olduğunu beyan etmektedir: “Sonunda kitab bağlanıla bilsin niyetiyle, ğazetamızın şekli deyişilmiş dir” (s. 8). Viyana Mıkhitaryan Manastırı arşivinde yer alan risale ve gazetelere ayrı ciltler halinde, müstakil birer kitap şeklinde ulaşılması, Panosyan’ın bu vaadini gerçekleştirdiğini göstermektedir. (Bkz. EK B)

Münadi-yi Erciyes gazetesinin Mayıs 1861’den Ağustos 1862’ye dek yayımlanan 75-180 numaralı ve 213-215 numaralı sayılarını içeren toplam 109 nüshası incelendiğinde Panosyan’ın gazetede en az iki, en fazla sekiz başlığa yer verdiği görülmektedir. Panosyan, gazetede önce Avrupa ve imparatorluğa ait güncel finansal bilgilere ve ekonomi haberlerine “KAMBIYO”, “BORSA TELEĞRAFI” ve “MESKÜKÂT” başlıkları altında yer vermektedir. Finans ve ekonomi bölümünün ardından, hem imparatorluğa hem de başka millet ve devletlere dair iç ve dış haberler “HAVADİSATI MÜTENEVVIYE” başlığı altında bir arada ya da “HAVADİSATI DAKHİLİYE” ve “HAVADİSATI KHARİCİYE” başlıkları altında ayrı ayrı sunulmaktadır. İç ve dış haberlerin ardından, risale döneminde olduğu gibi, Ermeni milletini ilgilendiren olgu ve olayların kaleme alındığı “AZKAYİN” başlıklı bölümler gelmektedir. “BORSA TELEĞRAFI”, “HAVADİSATI MÜTENEVVIYE” ve “AZKAYİN” ana kategorileri gazetenin yayımlandığı her iki yılda da düzenli olarak yer almakta ve bu bölümler gazetenin temel içerik omurgasını oluşturmaktadır.

Bu üç temel kategorinin dışında Panosyan, gazetedeki haberlerle doğrudan bir ilişkisi olmayan müstakil yazılara ve tefrika edilerek yayımlanan yazı dizilerine

yer vermektedir. İşaret ettiği hususlar, tartıştığı meseleler ve yazılma-yayımlanma bağlamında oldukça geniş bir içerik yelpazesine sahip olan bu yazıların, Panosyan'ın risalelerde kaleme aldığı didaktik ve eleştirel yazılara oldukça benzediği görülmektedir. Bu yazılarda en çok eğitimin, okuryazarlığın, milli birlik ve dayanışmanın öneminin; toplumsal eleştirilerin ve reform tartışmalarının, basın ve yayıncılık üzerine gözlemlerin, İstanbul ve İzmir başta olmak üzere imparatorluğun farklı noktalarındaki kültürel gelişmelerin ve toplumsal faaliyetlerin öne çıktığı görülmektedir. Panosyan, risale döneminde olduğu gibi, bu yazılarla okurlara haber iletmenin yanı sıra, aynı zamanda onları bilinçlendirme ve yönlendirme amacını sürdürmektedir.

Güncel piyasa bilgileri, okurların öğrenmesinin faydalı olacağı düşünülen iç ve dış haberler, Ermeni toplumunu odağa alan haber ve fikir yazıları ve tüm bu haber kategorilerinin dışında kaleme alınan müstakil yazılarla birlikte gazetede son olarak ilanlara yer verildiği görülmektedir. Bu noktada, *Münadi-yi Erciyes* gazetesinin burada andığım temel içerik kategorilerine daha yakından bakmak gerekmektedir.

4.1 “Kambiyo”, “Borsa Teleğrafı”, “Meskûkât”

Panosyan, gazetede ilk olarak kambiyo (döviz kurları), borsa (taşınır değerlerin alım satımının yapıldığı piyasa) ve meskûkât (sikkeler/metal paralar) bölümlerine yer vermiş ve bu bölümler gazetenin ekonomiyle ilgili düzenli bilgi sunan açılış haberleri haline gelmiştir. Dönemin ticaret hayatını, Osmanlı ve Avrupa finans piyasalarını ve para birimlerini takip edecek okurlar için bu bölümlerin önemli bir referans kaynağı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Genellikle gazetenin en başında yer verilen “KAMBIYO” bölümünde Panosyan okurlara sırası ile Londra, Marsilya, Viyana gibi önemli Avrupa

şehirlerinden gelen döviz ve mal değerlerinin gazetenin yayımlandığı aydaki karşılıklarını kuruş cinsinden aktarmaktadır. Kur bilgilerinin yanında altın ve gümüş gibi değerli madenlerin değişim oranlarına dair bilgi ve haberler de zaman zaman gazetede bu bölüm altında sunulmuştur. “BORSA TELEĞRAFI” ve “MESKÜKÂT” bölümleri gazetenin her sayısında yer alırken kambiyo bölümüne bir süre sonra gazetede yer verilmediği görülmektedir.

“BORSA TELEĞRAFI” başlığı altında ise genellikle günlük veya haftalık Marsilya ve Londra borsalarından özetler sunulmaktadır. Buğday, arpa, mısır, susam, zeytinyağı, ipek, koza, kahve, şeker, pamuk gibi ürünlerin piyasa değerlerinin yanı sıra fondo (tahviller), Osmanlı istikrazları (borçlanma), konsolit (devlet tahvili) fiyatları gibi ekonomik göstergeler bu bölüm altında okurlara iletilmektedir. Bu ekonomik göstergelerin yanında piyasaları etkileyeceği düşünülen savaş, barış, ölüm, tahta çıkma gibi önemli güncel olaylara dair haberler ya da “Amerika havadisleri sulha meyyal” (s. 180) veya “politika sulha meyyal” (s.17) gibi kısa siyasi yorumlar yine bu bölüm altında sunulmuştur. Örneğin, 22 Kasım 1861 tarihli 111 numaralı gazetede Marsilya ve Londra borsalarına dair piyasa verileri sunulurken, Amerika ve İngiltere arasındaki olası bir savaş haberi de borsa bölümü altında iletilmektedir:

BORSA TELEĞRAFI

Marsilya 1 Tegdemper [Aralık]

Buğday gevşek. İrka Azof 55. Rumeli sert 127. İpek ve Koza düşgün halde. Sisam 63 50. Zeyt. 76. Konsolid 91 ¼.

Londra 2 Tegdemper [Aralık]

Osmanlı istikrazı 79. Yenisi 69. Konsolid 91 ¼. Buğday 58. Galata Mısır Buğdayı 36 6. Kahve ve Şeker gevşek. Pambuk düşmekde. İpek pek gevşek.

Amerikanın bir harb vaporu, bir İngiliz posta vaporunu yolda durdurarak, içinde bulunan iki nefer cenubi Amerikalı, (yani Konfederelerden, yakhod esirliyi isteyenlerden) komiserleri cebren almış olduklarından, İngilterra tarafında şu babde tarziye istenmekde bulunmuş isede, efkârı ammeye

nezaren, Amerika cümhuru tarafından şu tarziye teklifi kabul olunmayarak, cenge mecburiyet hasıl olacak dır. (s. 161)

Bir diğer örnek olarak, 5 Aralık 1861 tarihli 116 numaralı gazetede ekonomik verilerle birlikte İngiltere Kraliçesi Victoria'nın eşi Prens Albert'in hem ölüm haberi hem de hayatına dair kısa bilgiler borsa bölümü altında okurlara iletilmektedir:

BORSA TELEĞRAFI

Marsilya 15 tegdemper [Aralık]

Buğday düşmekde. İpek ve koza dayıma fena halde. Sisam 65. Zeyt. 75. Konsolide 90 ¼.

Haşmetlu İngilterra kraliçası hazretlerinin ehli bulunan Prens Alberd cenableri, mahı halin 14 ünde, yani işbu geçen cuma irtesi gün, alafiranga saat 11 kararlarında, cüzi keyfsizlik çekdikden sonra azmi dari baka iylemiş dir. Mütevefa hazretleri 1819 da okosdos [ağustos] 20 de Saksonyada doğmuş, 1840 pedrvar [şubat] 30 da, kraliça hazretleriyle tezevvüc iylemiş, ve 9 nefer, yani dört erkek, ve beş de kız evlad sahibi olmuş dur. (s. 181)

Söz konusu haber ve bilgilerin Marsilya ve Londra'dan telgraflar aracılığıyla edinildiği göz önüne alındığında Panosyan'ın gazeteyle okurlara oldukça hızlı ve güncel bir bilgi akışı sağladığı görülmektedir. Ticaret ve yatırım ile ilgilenen okurlar, özellikle de ithalat-ihracat ile uğraşan kesim için borsa bölümünün takibe değer bilgiler sunduğu görülmektedir.

“MESKÜKÂT” bölümünde ise Osmanlı lirası, İngiliz altını, Fransız frangı, “İmperial”, “Karbon”, “Kırımits”, beşlik yarımlik yüzde, hazine tahvili, sehim ve eski-yeni konsolide gibi farklı para ve tahvil türlerinin piyasadaki güncel değerlerine dair bilgiler sunulmaktadır. Örneğin, 18 Temmuz 1861 tarihli 92 numaralı gazetede söz konusu bölüm şu şekilde yer almaktadır:

MESKÜKÂT HULİS [TEMMUZ] 15

Osmanlı lirası ... 172.20
İngiliz ... 190.20
Fransız ... 151.20
İmperial ... 154.20
Karbon ... 29

Kırımits ... 87.35
Beşlik yarımlik yüzde ... 61
KHazine tahvili ... 72.30
Sehim ... 73.10
Konsolide esgi ... 63.10
Sehim yeni ...
(s. 77)

Gazetenin hemen her sayısında yer alan meskûkât bölümü imparatorluğun çok uluslu ve çok para birimli ekonomik yapısına işaret ederken İstanbul gibi bir ticaret merkezinde yayımlanan *Münadi-yi Erciyes*'in imparatorlukla ilişkilenen her türden ekonomik bilgi ve haberi okurlara ulaştırmayı amaçladığı görülmektedir.

Münadi-yi Erciyes'in ulaştığı tüm noktalardaki, bilhassa İstanbul'daki tüccarlar ve finans çevreleri için takibi gerekli olacak olan bu bölümler aracılığı ile imparatorlukta ve Avrupa'daki para hareketlerine, emtia fiyatlarına ve diğer piyasa değerlerine okurlar güncel bir şekilde ulaşabilmektedir. Tüccar, banker ve aydın sınıfının bu tür haber ve verilere her daim ihtiyaç duyacağı göz önünde bulundurulursa, Panosyan'ın gazeteyi kendi kişisel ajandasının yanında o günkü okur kitlesinin beklentilerini gözetenerek tasarladığı söylenebilir.

4.2 “Havadisatı Mütenevviye”

1861 ve 1862'de yayımlanan gazete sayılarında, içerikte hacimce en çok yer ayrılan kısım iç ve dış haberlerdir. 30 Mayıs-30 Aralık 1861 tarihleri arasında yayımlanan gazete sayılarının tümünde (No 75-126) söz konusu her türden haber,

“HAVADİSATI MÜTENEVVIYE” (çeşitli haberler) başlığı altında yer almaktadır.

1862 senesindeki kimi sayılarda ise Panosyan iç ve dış haberleri ayrı kategoriler altında sunmayı denemiş, 31 Mart 1862 tarihli 161 numaralı gazetede haberler,

“HAVADİSATI DAKHİLİYE” (iç haberler) ve “HAVADİSATI KHARİCİYE” (dış haberler) başlıklı iki ayrı bölümde verilmiştir. Panosyan'ın içerik sınıflandırmasına

yönelik bu değişikliği, yalnızca kendisinin kişisel tercihleriyle ilgili görünmemektedir. Zira, haber içeriklerinin iç ve dış haberler olarak ayrı ayrı sınıflandırılmaya başlandığı tarih, 31 Mart 1862, aynı zamanda gazetenin H. Mühendisyan Matbaası yerine Ceride-i Havadis Matbaasında basılmaya başlandığı tarihtir. *Ceride-i Havadis* gazetesi ise haberlerini “Havadisat-ı Dahiliye” ve “Havadisat-ı Hariciye” başlıkları altında sunmaktadır. Dolayısıyla, *Münadi-yi Erciyes* gazetesinin Ceride-i Havadis Matbaasında basılmaya başlamasıyla birlikte, Panosyan’ın *Ceride-i Havadis* gazetesinin içerik tasarımını takip etmeye başladığı düşünülebilir. Öte taraftan, bu değişiklik *Münadi-yi Erciyes*’te 12 sayı boyunca devam etmiş, gazetenin 173. sayısından itibaren Panosyan “HAVADİSATI DAKHİLİYE” ve “HAVADİSATI KHARİCİYE” başlıklarını kaldırarak, gazetenin tüm haberlerini yeniden “HAVADİSATI MÜTENEVVIYE” başlığı altında sunmaya devam etmiştir. Söz konusu başlıklar altında sunulan haber içeriklerinin imparatorluğun iç gelişmeleri ve gündelik hadiselerden, dünyanın farklı noktalarında meydana gelen olaylara kadar oldukça geniş bir yelpazede sunulduğu görülmektedir. Bu noktada, gazetenin habercilik politikasını görebilmek adına haberlerin kapsamına ve içeriğine biraz daha yakından bakmak gerekmektedir.

4.2.1 Siyasi ve idari haberler (İç gelişmeler)

Münadi-yi Erciyes’te yer alan haberlerin ağırlıklı temalarından biri imparatorluğun siyasi ve idari gelişmeleridir. Padişahın ve diğer yöneticilerin faaliyetleri, atama ve görev değişiklikleri, reform adımları gazete haberlerinde sıkça yer almaktadır. Örneğin, 24 Haziran 1861 tarihli 83 numaralı gazetede Sultan Abdülaziz’in tahta çıkışı ve Eyüp’teki kılıç kuşanma merasimi tüm ayrıntılarıyla haberleştirilmiştir:

Hunis 19da pazar irtesi gün Babı Alide KHattı Hümayunu medeniyet efzunu kraat buyrulduktan sonra, her sınıf tebaa sürur u hübur üzre bulunmakde

iken, şevketlu kudretlu efendimizin ise, pencşembih günü, yani hunis [haziran] 22de kılıc kuşanması resmi valâsı icra kılınacağından, çarşembih sabahından başlayarak, her kes üzerinde öyle bir hareket görülmeye başlar ki, civarda bulunan kasaba ve köylerden khasseten gelen müsafirler şöyle dursun, İstanbulun dört tarafından guruh guruh gelen cemiyyetlerden isgele başları, ve khususiyle Kalata köprüsü üzerinden geçilmekte khaylice güclükler görülmeye başlar. Gerçi öyle eyyamı meymenet-ifşalarda her vakt izdihamı kesir ve asarı sürur görüleceği biştibahdır fekat, bu pencşembih gün sayir günlere fayık bulunmuş dur dinse cayiz dir. Ve bunun ise sebebi başka şey olmayub, ancak her milletin ve her şakhsın, KHatti Hümayunu şevketmakrunun ahkâmına dikkat iderek, ilerude umumen nayil olunacak seadeti hali ve refahı teyakkun iylemesi dir deyebiliriz. Öyle bir devrde yaşamakdeyiz ki, müsavat her kese bir ferizeyi zimmet bulunub, ve insaniyet u sadakat muhabbeti ise, her kesin kalbinde köklenmekde dir.

İnsan evladı için, bir Allah ve bir Padişah tanımak tabii duygulardan birisidir ve bu duygudan niyet ise, şirketi beşeriyenin asayışı hali dir, imdi, şu niyeti azimenin hüsnî icrasına, zatı khilafetpenah efendimiz hazretleri taraflarından kemal mertebede müradı şahane gösterilmesi cümleinin emel u muhabbetini celb iylediginden, tabiatıyla öyle bir Padişahı adaletpenah ve felatun tedbir hazretlerinin cemalı pür kemalını görmek ve nazar itmek şeref u ikbaline nayil olmak arzu ve maksediyle, mümkün olabildiği takdirde, beşiklerdeki çocuklar dakhi kalkıb, Sultan Ahmed, Sultan Bayezid, Şahzade başı, Sultan Mehmed, ve Edirne kapusu taraflarında, ve hatta Eyub dağlarına kadar koşmalıydı. Tabiatıyla, her millet ve her esnaf yortu ve bayram tutub, mümkün olduğu suretde her ferd şu niyeti ferkhunde ile bir yerde kayim olmağa mühtac olacağından, iki saatlık mesafede, ne kadar oda, dükkân, khan, konak, ev ve kiremid üstleri var ise kiraya verilip, beş bin ğuruş kadar kira getirir odalar bulunub, karı erkek, çoluk çocuk, İsvi, Musavi ve İslam, khıncakhınc heman beş yüz binden mütecavuz insan, pür meserret olduğu, ve ya aşikâren ve yada kalbinden, “Padişahımız binler yaşasın, Rebbim selamet verib, mülk u millete bağışlasın, kılıcın kesgin, ve takhtı saltanatında kadim iylesin” deyu dua idecekdi, ve tabiatıyla, vatan ve millet ğayretiyle meeluf bulunanlar, hazreti mülükâneyi inayet deryalerinin cemalı meymenetskemalın eşeddi iştiyak üzre gördüklerinde, gözleri yaşarıb, rikkatı kalbinden tahrik olunarak ağlamalı idi. (s. 41)

Panosyan’ın oldukça duygusal bir tonda kaleme aldığı habere göre çeşitli din ve milletten yüz binlerce insan hiçbir taşkınlık olmaksızın bir araya gelmiş, padişah alay alanından geçerken saçılan paraları kapmaya çalışan kalabalığa rağmen “kimsenin burnu kanamadan” herkes sevinç içinde evine dönmüştür:

Yüzlerce bin insanlar bir araya gelmişler, her cins ve her mezhebden olanlar bir birlerine karışmışlar, binlerce satıcılar dolaşib gezmekte ve para kazanmakta, mızikalar çalınıb her kes khendan olmakde, Şevketlu efendimizin arkası sıra paralar saçılıb, niçeler kapışmakta iken, kimsenin burnu kana[ma]lyıb, ve kimse tarafından bir uygunsuz hareket müşahade

olunmaksızın, külli kesianın rahat u meserret üzre yerlerine avdet itmesi, hakikaten bütün cihanın, ve khususiyle adab u terbiye ve medeniyyet şerefiyle öyünmekde bulunan Evrobanın bayisi tehayyürinden bulunsa sezadır. (ss. 41-42)

Panosyan, yarım milyondan fazla kalabalığın sükunet içerisinde toplanıp dağılması hususunu “adab u terbiye ve medeniyyet şerefiyle öyünmekde bulunan Evroba” kıyası üzerinden anlatmayı tercih ederek Osmanlı toplumunun o günkü “medeniyet” seviyesinin altını çizmektedir. Devletin en üst kademesinde gerçekleşen idari bir gelişmenin böyle bir dil ve anlatımla haberleştirilmesi ile Panosyan hem toplumun devlete olan sadakatini hem de imparatorluktaki toplumsal uzlaşının boyutunu vurgulamak istemektedir.

Resmî törenlerin dışında, Bab-ı Ali’deki gelişmelere, yönetim kademesindeki değişikliklere ve saray erkanının toplumsal ya da gündelik faaliyetlerine de gazetenin iç haberler bölümünde geniş yer ayrılmaktadır. 25 Temmuz 1861 tarihli 95 numaralı gazetede iç haberler arka arkaya şu şekilde yayımlanmaktadır:

Dünki gün Zatı hazreti şehriyarileri, Boğaz içi kala ve tabyalarını Şahane buyurmuşlar.

Valide Sultan aliyetüşşan hazretlerinin, Dolma bağçe serayı Hümayunu karşısında bir cami inşa ve ibna itdirecekleri işidilmekde dir.

Devletlu Kıbrızlı Mehemed paşa hazretlerinin infisali vukuine mebni, Khariciye nazırı devletlu Âli paşa hazretleri ühdelerine, makamı Sedaret penahi ihale ve tevcih buyrulmuş dur.

Maden idaresi riyaseti, Petroburg sefiri sabık ferikanı kiramden seadetlu Derviş paşa hazretlerine.

Maraş mütesarrıfı seadetlu Khurşid paşanın infisali vukuine mebni, mütesarrıflıkı mezkür, Filibe mütesarrıfı sabık seadetlu Aziz paşa hazretlerine.

İngiliz sefiri hazretleri mülakatı Şahaneye nayıl olduklarında, okunmağе şayan bir nutk irad buyurmuşlar ise de, sureti tercümesin, cüma irtesi beyan ideriz.

Bu günlerde Babı Alide bir İngiliz tercümanıyla bir İslam beyninde muvarazaa zuhur iderek, tercüman terbiyeye karşı hareket birle islame

vurmuş, ve etraftan davacılık olunduğundan, muhakeme olunmalarına karar verilmiş dir. (s. 89)

Devlet adamlarının sağık durumları ve resmî seyahatleri de bu kapsamdaki haberlerin sıkça konusu olmaktadır. Panosyan sultanın yanı sıra üst düzey Osmanlı yöneticilerine dair resmî ve kişisel gelişmeleri izlemekte, Fuat Paşa'nın seyahatlerini veya Rıza Paşa'nın sağık durumunu yakından takip ederek pek çok sayıda haberleştirmektedir. Örneğın, 7 Aralık 1861 tarihli 117 numaralı gazetede her iki paşaya dair haberler bir arada yer bulmaktadır:

Bu salı gün bir telegraf khaberine nezaren, devletlu Fuad paşa hazretleri, yevmi mazbur sabahısı Sakız adasına muvaselet buyurmuş, ve öyle raddelerinde Der Seadete teşrif buyurmak üzere oradan dakhi rehrevan olmuş dur, ve bu gün muvaseletleri dakhi emeli kaviden bulunmakdedir.

Devletlu Rıza paşa hazretlerinin, kâmilten kesbi ifakat idinceye kadar, İzmirde kalmalarına, müsaadeyi seniyye şayan buyrulmuşdur. (s. 185)

Tanzimat dönemi idari reformları ve devlet kararları da *Münadi-yi Erciyes*'in sayfalarına taşınmakta, yeni düzenlemeler ve bu düzenlemelere ilişkin resmî ilanlar gazetede ki haberlerde sıkça yer almaktadır. Örneğın, 15 ve 17 Mart 1862 tarihli 155 ve 156 numaralı gazetelerde devletin aldığı mali tedbirler ve yeni uygulamalar hakkında haberler yayınlanmış, bu bağlamdaki hatt-ı hümayun gazetenin iki sayısında tefrika edilerek yayınlanmış, hatta Panosyan hatt-ı hümayunun resmî dilinin okurlar tarafından anlaşılabilmesi için metnin sonuna “Takriri Alinin bazı luğetlerinin manâları” (s. 342) başlıklı bir sözlük dahi eklemiştir. Bu türden haber içerikleri vasıtasıyla *Münadi-yi Erciyes* okurlara Osmanlı yönetiminin 19. yüzyılda uygulamaya koyduğu idari yeniliklere dair somut bilgiler sunmaktadır.

4.2.2 Toplumsal ve gündelik haberler

Panosyan'ın gazete haberleri yalnızca siyasi ve idari gelişmelerle sınırlı kalmamaktadır. Osmanlı kamusunu ilgilendiren çeşitli olaylar ya da imparatorluk

sınırları dışında meydana gelmiş kimi ilginç hadise ve gelişmeler de “HAVADİSATI MÜTENEVVIYE” başlığı altında okura sunulmakta, imparatorluğun şehir hayatına dair türlü haberler bu bölümde yer bulmaktadır. Örneğin, 7 Kasım 1861 tarihli 106 numaralı gazetede İstanbul’da Eski Köprü’nün yeniden geçişi açılacağı ve Yeni Köprü’nün de tamir edileceğinin “duyulduğu” okurlarla paylaşılmaktadır: “Bir kaç güne kadar, Eski Köprüden geçilmeye başlanılıb, ve Yeni Köprü’nün dakhi tamir olunacağı işidilmekde dir” (s. 141). Keza, demiryolu yapımı veya telgraf hatları gibi modern ulaşım ve iletişim konuları da haberlere yansımaktadır. 13 Şubat 1862 tarihli 143 numaralı gazetede, yapılması planlanan yeni demiryolu hatlarından söz edilmektedir: “Edirnedden tarafımıza yazıldığına nezaren, oradan İstanbola yapılacak demir yolun lazım gelen levazimatı taşınmaya, ve yollar ölçülmeye başlanmakde imiş, ve hatta şu yol İstanboldan doğru Edirneye kadar inşa olunmayub, evvela Tekirdağına kadar gidib, ve oradan dakhi Edirneye uzadılacakmış” (s. 289). Nitekim, 21 Nisan 1862 tarihli 167 numaralı gazetede İngiliz mühendis Mösyö Hobart’ın ve Mösyö İbriyl’in İstanbul’a gelerek Edirne’ye yapılacak demiryolu işleriyle meşgul olacakları haber verilmiştir: “Bir kaç haftadan beru beklenilmekde olan müsü Hobart İstanbola gelmiş dir. Edirneye yapılacak demir yol için memur bulunan, müsü İbriyl dakhi müsü Hobart ile beraber dünki gün gelmiştir” (s. 385). Bu gibi daha pek çok haberle Osmanlı toplumunun yüzyıl içerisindeki modernleşme sürecinin gündelik hayattaki yansımaları gazeteye taşınmaktadır.

Panosyan, toplumsal gelişmelerin yanı sıra imparatorluğun gündelik hayatında meydana gelen ilginç hadiseler de gazetesinde yer vermektedir. Örneğin, 12 Nisan 1862 tarihli 163 numaralı gazetede bir haberde, Bandırma’da bir okul yararına meyhane açan Ermeniler mizahi bir dille haberleştirilmektedir:

Emniyete şayan bir mahellden işitdiğimize nezaren, Bandırmada bir takım intertsaser [ilimperver] zatlar, mekteblerine bir muavenet itmek niyeti

khayriyesiyle, beynlerinde bir ingerutyun teşkil iyleyib, ve toplanan meblağ ile, kilise yakınında bir meykhane küşad itmişler, ve tabiatıyla azkaser [milletperver] olanlar, mezkûr meykhane serhoş olmakde imişler. Merkumanın niyeti khayriyesin ziyadesiyle medh u sena ideriz, fekat, öyle bir iyi niyet ile, pek muzırr bir işe teşebbüs ve sebep olunmasını dakhi cayız göremeyiz. Merkumanın şu teşebbüsünden görünür ki, Bandırmada serhoşluk, yakhod kapalı söyleyim, işret ile neşelenmeyi seven çok bulunmalıdır, ve kendilerin ise khasseten mekteb menfaati için meykhane küşad itmeleri, anleri bir suretle teşvik itmekdedir, hal buki dünyada serhoşluk gibi fena bir şey bulunmadığından, şu fedakârlıklarının ismine, “kaş yaparım der iken, göz çıkarmak dır” denilse cayız dir zann ideriz. (ss. 370-371)

İmparatorlukta vuku bulan ve bugünün dili ile “üçüncü sayfa haberleri” olarak adlandırılan kimi yangın hadiseleri, asayiş olayları veya ilginç hukuk vakaları da gazetedeki haberlerde kendine yer bulmaktadır. 27 Temmuz 1861 tarihli 96 numaralı gazetede söz konusu türden bir habere yer verilmektedir:

Bu geçen pazar gün, gayet ül gaye sefil suretde, bir fukare adem koltuğunda bir boğçe ile köprüye gidib, beş parası olmadığın ifade iderek, badiheva geçdikden sonra, köprünün kemerleri nerdibanından aşağı iner, ve orada bulunan ademleri gördükde geru dönmek ister isede, koltuğundaki boğçeden merkumanın merakı teşvik olunmağın, açdırdıklarında, içinde, daha yeni doğmuş, ve başı boynundan bütün bütün kesilmiş bir çocuk vücudi bulurlar, ve merkum tevkif kılınır. (s. 96)

17 Şubat 1862 tarihli 144 numaralı gazetede de ilginç bir sağlık ve ölüm vakası haberlere konu olmaktadır:

Fakır çiftci delikanlının birisi, akşamdan artırmış oldukları bir parça etmeyi çantasına koyarak tarlada çalışmaya gider ise de, akşam eve avdet itmediginden, familya ve akrabası endişe deryasına dalarak, üç kişi merkumu aramak üzere sabahlayın doğru tarlaya gidib bakarlar ki, çantadan başka meydande kimse yok. İçlerinden birisi, diger iki arkadaşlarını orada bırakarak, kendisi biraz etrafı gözden geçirmeye gider. Merkumun, iki arkadaşlarının karınları acıkıldığından, çantayı karıştırdıklarında, bir parça etmek ile, bir kaç parça dakhi yaban turpuna benzer bir nevi kökler bulurlar ve yerler. Aradan biraz vakit geçerek, üçüncü arkadaşları geri dönüb, ikilerden birisine delikanlıyı bulamadığın khaber verir ise de, karşılık olarak, kara saçma divanece bir birine uymaz cevablar aldıktan başka, hiç bir yerde duramayarak, bir yerden ol bir yere sıçradığın dakhi görür. Merkum giriftarı istiğrab olarak diger arkadaşlarının yanına koşub bakar ki, onun hali bütün bütün yaman, bimecal yatmış, aklı başında yok, söyleyebilmesi mümkün deyil, ağzından köpükler kusmakda, nihayet, defaten divanenin yanına gelib, sorub süal iyledikde, aldığı cevaplardan, çantadan bir şey çıkarıb yemiş oldukların fehm iyledikden başka, kendi ehli tecrübe bir kes olduğundan,

mezkûr yabani turpa benzeyen zehirli kökden yemiş oldukların fehm, ve delikanlının dakhi aynı kökden yeyerek aklını kaçırdığından alıb başını kaçmış olması endişelerine kavien zahib olur. Ve derakab bir kaç arkadaş bularak diğer iki arkadaşlarını köye getirir, ve istifra itdirici ilaçlar verdiklerinden, merkumanı kesbi şifa iderler.

Hal bu ki biçare delikanlıyı, 10 kişi dört gün aradıktan sonra, bir dere içinde yarelenmiş olarak ölmüş bulurlar, ve gerek familyası ve bütün köyü düçarı hüzn u matem olurlar. (s. 294)

Gazetede resmî ve görece daha “genel” haberlerin yanı sıra, okurların dikkatini celbedecek, Panosyan’ın deyişiyle “masala dayir havadisler”e (s. 18) de yer verilmektedir. Devlete ve yönetim kademesine ilişkin haberlerdeki resmî dil ve doğrudan anlatıma karşılık, bu gibi gündelik hayatın içinden haberler oldukça sade bir dil ve merak uyandıran anlatımla öykülenmektedir. Panosyan Avrupa’da meydana gelen bu türden hadiseleri de gazete sayfalarına taşımaktadır. Örneğin 18 Temmuz 1861 tarihli 92 numaralı gazetede Avrupa’nın farklı noktalarında meydana gelen adli vaka haberleri ardı ardına gazetede yer bulmaktadır:

İngilterrada bir çiftlik sahibi iş zımnında bir iki saat mesafede olan köye gıtdikde, karısının üzerine bir nevi çılgınlık gelerek, evvela 3 yaşında bir kızını, 5 yaşında bir erkek evladını tutub birlikde kuyuya atdıktan, ve daha uyumakde bulunan 7 yaşında bir kızını dakhi aynı ecele hissedar itdikden sonra, tek atlı bir arabaya bindiği birle, çala kırbac köydeki anasının evine gider, ve tesadüfen kocası dakhi oraya gidib, karısını bir acayib halde görerek, çocukları ne yapdın deyu süal iyledikde, “ne yapacağım, Allahın yanına gönderdim” cevabını alıb, ve nihayet keyfiyeti iyi anladıkda, divane gibi kenduyi şaşırıldığı halde, arabaya binerek, ve hayvanları çatladacak derecede koşdurarak, 3 saatlık yolu yarım saatda kesdirir ise de, çi fayde iş işden geçmiş, ve biçare çocukları ölmüş bulur.

Parisde evin birisinde, muşamba torba içinde bir yeni doğmuş çocuk kemikleri bulunur, ve hekime gösterildikde, her ne kadar yigirmi sene kadar evvel vuku bulmuş bir cinayet isede, makhsusen öldürülmüş dür deyu keşfini beyan ider.

Nemçe memalikinden Galiçiada, zaten Yehudi karıları dar elbiseler giymekde iken, muakhkheren *Krinolin* (kıldan yapma, fisdanı kabartsın için bir nevi *malakof*) nam elbise moda olmağın, Sinavonda karıların yerleri dar gelmeye başladığından, tabiatıyla bizim vernadunlarda [kilisede bir bölüm] olduğu misillu, münazaalar zuhure gelmeye başlar, keyfiyet *Krakovia* Khakhambaşısına ikhtar olundukda, *Krinolin* şeytane makhsus bir şey dir deyu, Khakhamlar tarafından bir yasak çıkar, ve gerçi karılar şu modadan vaz geçerler isede, 3-4 karı istisna olarak, yine ol kıyafet ile Sinavona

geldiklerinde, bayağı khalk tarafından, sopalar ve bıçaklar ile, zevallı moda divanelerinin üzerlerine hücumler oldundüğundan, khaylıca uygunsuzluk hasıl olub, niçeler yaralanırlar dakhi, fekat polis tarafından asla müdakhele olunmaz.

Fransada Sen Zakari şehrinde, köylü ikhtiyarın birisi bir vaktan beru dul bulunub, ve ol halden ise bıkmış olduğun bir dostuna ifade iyledikde, merkurum dostu evlenmesini teklifden başka, birde münasib kız bulacağın beyan idub, hakikaten bir köylü kız bularak, merkurumun khanesine götürür, ol gün güzelce yerler içerler, ve nişanlanmak adetini icra iderler, irtesi gün evlenecek adem, nişanlısını ve dostunu evde brakıb dışarı çıkar, ve akşama eve döndüğünde, biçare kızı kanlar içinde mecruhe bulur, ve keyfiyeti bağırarak aleme faş itmek istedikde, dostu bıçağı çekib anı dakhi vurur, ve şamatadan celb olunarak komşular yetişdiklerin katil gördükde, bizzat kendusin dakhi vurarak, aninde helâk olur, ve şu khususun sebebin düşünen kolayca bulur.

Parisde kâmil ve eyi tabiatlı çavuşun birisi bir gün annına bir dolu karabinanın ağzını dayadıktan sonra, dokuz yaşında bir çocuğuna ateşlemesini ibram ider, çocuk karşı gelir, ve merkurum cebren ateşletdirir isede, karabina boşalmayıb ağız otunun parlamasından yalnız çocuğun eli yanar, babası karabinayı ağzına sokub, çocuğa cebren defaten ateşletdirir, ve tüfenk boşalıb, kendisi dakhi arkası üsdüne serilib helâk olur. Şu dehşetli halin sebebi ancak kıskanclık olduğu anlaşılmış dır. (ss. 78-79)

Panosyan okurları şaşırtacak bu gibi haberlerde yalnızca ölüm, suç, hırsızlık, yangın gibi adli vaka olaylarına değil, olumlu ya da olumsuz bir hadise ya da gelişmeye dayanmayan ilginç bilgi ve olaylara da yer vermektedir. Örneğin, yukarıdaki haberlerin yayımlandığı aynı sayıda bir meraklının yaptığı takvim hesabının haberi okurlara aktarılmaktadır:

Ehli merakın biri şu hesabı yaparak, Krisdos efendimizin dünyaya geldiği günden, 1861 senesi, alafranka hulis [temmuz] 31 ine kadar, kaç *dar* [asır], kaç yıl, kaç eyyam, kaç ay, kaç hafta, kaç gün, kaç saat, kaç dakika, ve kaç saniye (60 saniye bir dakika dır) olduğun beyan itmiş dir:

18 asr 739/1200.
1861 yıl 7/12.
7742 eyyam 1/3.
22.339 ay.
96.802 hafta.
679.482 gün.
16.307.568 saat.
398.454.080 dakika.
59.707.244.800 saniye. (s. 79)

Bu bağlamda, Panosyan'ın bir habercilik politikası olarak “Borsa” ya da “Meskukat” başlıkları altında sunulan güncel ekonomik veriler ve “Havadisatı Mütenevviye” başlığı altında ilk sırada yer verilen siyasi ve idari haberlerle okur kamusunun sosyoekonomik ve sosyokültürel açıdan daha üst kesiminin talep ve ihtiyaçlarına cevap verdiğini; öte taraftan, imparatorluğun içinde ve dışında meydana gelen, sıradan bireylerin hayatlarına odaklanan gündelik haberlerle de ilginç hikâyeler okumayı uman okur kamusunun beklentilerini karşıladığını söylemek mümkündür.

4.2.3 Cemaat meselelerine dair haberler

Panosyan'ın gazete yer verdiği bir diğer haber içeriği kategorisi din ve dine ilişkin cemaat içi ya da cemaatler arası meselelerdir. Apostolik kiliseye mensup Panosyan'ın, gazetesini Ermeni harfli Türkçe yayımladığı ve birincil hedef okur kitlesinin Türkçe konuşan Ermeniler olduğu düşünülürse gazetenin cemaatin dinî ve toplumsal meselelerine karşı özellikle duyarlı olduğunu görmek şaşırtıcı değildir. Söz konusu haberler, 19. yüzyılda Ermeni milletin mezhepler arası (Apostolik-Katolik-Protestan) ayrışmasından kaynaklanan gerilim ve çatışmaların toplum içerisindeki somut göstergelerini ortaya koyarken, Panosyan aynı zamanda, Osmanlı toplumundaki farklı dinî cemaatler arasındaki ilişkileri ve her birinin kendi içindeki gelişmeleri de gazetesinin haber sayfalarına taşımaktadır.

Münadi-yi Erciyes'te haber konusu edilen, Ermeni milleti içerisinde yaşanan mezhepsel ayrışmalar ve bu ayrışmalardan kaynaklanan hadiseler, farklı mezheplere mensup Ermeni müelliflerin çıkardığı gazeteler arasındaki çatışma ve polemikler üzerinden haberleştirilmektedir. İkinci bölümde de değinildiği üzere, *Münadi-yi Erciyes* ile Katolik kilisesine mensup Hovsep Vartanyan'ın (Vartan Paşa) yayımladığı *Mecmua-i Havadis* gazetesi arasında uzun sayılar süren, mezhep ve

kilise ayrılıklarının farklı yorumlanmasından kaynaklanan hiddetli polemikler, Ermeni milletinin yüzyıl içerisinde yaşadığı dinî meseleleri takip edebilmek adına oldukça önemlidir. Örneğin, 26 Nisan 1862 tarihli 169 numaralı gazetede Panosyan, Maraş'taki Ermeni Apostolik-Katolik ihtilafına dair bir "söylenti"yi, Vartanyan'ın *Mecmua-i Havadis*'te yayımladığı bir haber üzerinden ele almaktadır. Habere göre, Maraş'ta Katolik kilisesine geçen Ermeniler bir ay içerisinde eski kiliselerine dönmezlerse Maraş'tan sürgün edileceklerdir:

Bu defaki *Mecmuada* [*Mecmua-i Havadis*] bir takım lüzumsuz harfendazlıklardan başka, Maraşdan mard 21 de yazılan bir mektubun şu gülmeye şayan bendi derc olunmuştur, yani, "Asitaneden emr gelmiş dir. Katolik olan Ermeniler, bir aya kadar geri dönmezler ise, nefiye gidecekler" deyu Maraşda mükemekkin Ermeniler tarafından tevaturen neşr olunmakde imiş.

Mecmuada bu kahve, meykhane ve bayağı adem lakırdıları, güya bir ehemmiyet verilir şey gibi, havadis yerine konularak yazılmaya irtikâb olunduktan sonra, kendi taraflarından dakhi şöyle yazılmış dır: "Bu havadis yalan bir şey isede, neşr olunmuş olduğu sahîh dir, ve umarız ki millet gazeteleri tarafından dakhi cerh olunub bir kaç nüskhesi de Maraşa gönderilir."

Dünyanın her tarafında Krallar ve İmperatorlar aleyhlerinde dakhi, bayağı khalk ve cahil takımı beyninde pek çok tehi ve gülmeye ve istihza itmeye şayan lakırdılar geçer isede, böyle gazetaya alınmaya irtikâb olunmaz, çünkü hiç deyil ise, esgiyen yazıya ve sarf olunan yarım akcelik mürekkebe yazık dır. İmdi *Münadi Mecmuaya* khaber verir ki, nasıl ki kendisi dakhi beyan itmekde dir, esef itmesin, ol havadis hem yalandır, ve hemde bayağı lisanden ve kaleminden çıkmış bir lakırdı olmalıdır. Evvet, *Mecmua* ve hem-efkârları emin olub, vesvese ve endişeden khali olmalı dır, çünkü adalet devrindeyiz, çünkü şimdilerde İstanbuldan öyle bir emr gitmesini düşünmek ve inanmak dakhi hem ayıb dır ve hemde kheta, çünkü Maraşda vali vardır, ve nihayyet çünkü, cahiller öyle bir şey yapabilseler, ve meaz Allah hükümet dakhi öyle bir emri teassübin icrasına müsaade iylemiş olsa, deyil evvela Katolikler, illa evvela Protestanlar ve yakhod hiç deyil ise iki kısmın birlikde aleyhlerinde tahsiline çalışırlar, zira, kaba ehali, gerek Ermenilerde ve gerek Katoliklerde, Protestanlığa şimdiki hal daha ziyade zıdd dır, ve hemde Katolik Protestandan beş on kat ziyade dir milletimizde.

Yok *Mecmua* yok, ne evvelki devir vardır, ne evvelki Katolikler, ve nede evvelki Ermeniler, dimekdir ki öyle bir barbarlık mümkün deyil dir, ve mezkûr mektubde ol lakırdıları yazan ise, pekde milletini sever bir adem olmamalı dır, ve *Münadi* kavien zann ider ki, *Mecmua* dakhi şu babde tıbkı *Münadi* gibi düşündüğü halde, zamirine reğmen öyle bir cehalet semeresi olan kelimelerin neşrine irtikâb iylemiş olmalı dır. Ve nihayet *Münadi*

Mecmuaya der ki, bu babde asla esef lazım deyil dir, zira, öyle bir cahilane lakırdıyı lisanına almaya irtikâb idecek mertebede ahmak ve belkide sofı ademlerin, Katoliklerin Maraşdan çıkmasına arzukeş bulunması, yine aynı cinsden bulunarak, bir takım sofı vartabedlerin [din adamlarının], Ermeni milletinın kâmilten cennetden kovulmasına arzukeş bulunmasından ziyade ehemmiyet verilecek bir şey deyil dir, ve böyle şeylere kati cevap olmak üzere lisanı Türkinin şu atideki darbı meselini beyan iderek, öyle cahillerin hakklarında ancak acınıb esef olunsa cayız dir: “Karğayı kendi haline b[ı]raksalar, günde sekiz leş yer.” (s. 394)

Panosyan, Maraş’taki Katolik Ermenilerin sürgün edileceği söylentisini ve yalan haberini gazetesinde haberleştirip dolaşıma soktuğu, yani “provokasyon” yaptığı için Vartanyan’ı sert bir dille eleştirmektedir. Hem farklı mezhepten Ermenilerin hayatlarını mevzubahis eden yalan bir haberi dolaşıma sokmanın ne denli sakıncalı olacağını belirterek hem de dünyanın her yerinde “cahil” halk arasında hükümdarlar aleyhine gülünç dedikodular çıkabileceğini vurgulayarak, Panosyan böylesi asılsız bir haberin imparatorluğun da aleyhine olacağını ima etmektedir.

Panosyan, dinî meseleleri *Münadi-yi Erciyes*’te haberleştirerek toplum içindeki mezhepsel ayrışmaları ve bu ayrışmalardan doğan çatışmaları dile getirmekte ve farklı kiliselere mensup Ermenilerin bu gerilim ve çatışmalara karşı aldıkları pozisyonları ve cemaatler arasındaki farklı ideolojik duruşları somut bir şekilde resmetmektedir. Yukarıdaki örnek haber hem 1862 senesinde Maraş’taki Ermenilerin dinî tercihlerini ve bu tercihlerin toplum içerisinde nasıl karşılık bulduğunu hem de farklı kiliselere mensup iki gazetecinin dinî meselelere nasıl yaklaştığını ortaya koymaktadır. Bu vesile ile Maraş’taki Apostolik, Katolik ve Protestan Ermeniler arasındaki etkileşimlerden ve sayıca hangi mezhepten Ermenilerin bölgede çoğunluğu oluşturduğundan bahseden Panosyan’ın, gazetede yer verdiği bu gibi haber ve yorumlarla İstanbul ve Anadolu’daki Ermeni toplumunun iç dinamiklerini yakından izlediği görülmektedir.

Gazetede ki dinî içerikli haberlerin yalnızca Ermeni toplumuna ilişkin olmadığı, Panosyan'ın imparatorluğun diğer milletlerinin cemaat içi meselelerine dair haberler de yaptığı görülmektedir. 24 Nisan 1862 tarihli 168 numaralı gazetede “Yahudi milleti”nin din adamlarının mevcut durumu Ermeni ruhbanlarla kıyas edilerek haberleştirilmekte ve imparatorluktaki Yahudilerin ilmen ilerlemesini arzu edenler tarafından yayımlanan manifesto niteliğindeki bir ilan gazetesinin iki sayısında baştan sona tefrika edilmektedir:

Yehudi milleti khakhamlarının adeta, milletlerini soyub kendileri giyinmeye alışmış oldukları, ve ol sebebde, ehalinin gözü açılıb nizamında millet meclisi ve gazeta bulunması asla işlerine elvermediginden naşı, şu geçen günler ki fesadâtı bayis olduklarına dayır, lisanı Türki, ve osmanlıca hurufat ile bir ilan tab u neşr olunmuş olub, hem dikkate şayan, ve hemde cahil khakhamların bazı halleri dakhi, tıbkı bizim cahil ruhbanlarınkı gibi bulunduğundan, aynen suretin beyan ideriz. (s. 389)

İlanda hahamların kendi cemaatlerinin ilmen ilerlemesine kasıtlı olarak engel olmaları eleştirilirken Panosyan, Yahudi ve Ermeni milletleri arasında yaptığı kıyaslamalar, ilan metnine yaptığı kimi müdahaleler ve kısa notlarla okurlara Ermeni din adamlarının mevcut durumlarını sık sık hatırlatmaktadır. Ayrıca, milletlerinin ilerlemesini arzu eden Yahudilerin girişimlerini anlatan çağrı metnini gazetesinde yayımlayarak, ilanı kendisinin bu bağlamda Ermeni milletine yaptığı bireysel çağrılara başkaca bir örnek olarak sunmaktadır:

“Balâde zikr olunan mevadî mühemmenin tanzimi, esafil khakhamlarının menfaatı zatiyelerine muzirr bulunduğ, ve bundan maada kaleme alınan ve müzakeresi derdest bulunan bir kaç maddeyi khaber aldıklarında, artık tehammül idemeyerek, khakhambaşımız ile ruessayi millet ve meclisi mezburun azalarına karşı gelmek, ve meclisi mezburu hedm iderek, kelevvel (evvelki gibi) icrayı şeytanet itmek emelinde bulundukları aşikâr isede, bazı mertebe aforoz kuvvetiyle (bizde olduğu misillu) bir takım sebükmağzan Yehudiyânı kendilerine celb itmişlerdir. Efradı nas egerçi bunların sureti hakkdan yayğaralarına bakıb, tebaiyyet itmiş iselerde, yakın vaktde bunlar dakhi adi (bayağı) khakham bulunanların efalı na merziyelerini, ve bizim khayrkhahı millet olduğumuzu fehmi iderek, geruye gelecekleri memuli kavimiz olub, ancak bunca ikdamat ile milletimiz etfalının tahsili malûmat itmeleri için küşad olunan fûnun mektebi, işbu ademlerin itdikleri fesad üzerine elan layıkıyla yoluna girmemiştir, ve bunların itdikleri hareketler

milletimizin seadeti halini bir kaç sene dakhi teekhir itmiş dir. Şimdi adeti kadimeleri üzre yine kalkışmışlar, ve milletimizi tarmar itmek mürad itmişlerdir, lakin işbu eyyamı madeletde badma bu misillu bedevi ademlerin istidalarına hükümetce müsaade buyrulmayacağı cümlemize aşikâr isede, anınla beraber biz dakhi Allah rızası için bu tarıkı islahatı brakmayarak, behemehal meclisi mezkûrun heyyetiyle yerinde bulunmasını dava ideriz, ve bunların iylediği aforozların vahi olduğuna dayır KHakham başı ile, müteber khakhamlarımız tarafından dakhi yedimizde ihticace (hakklı olduğunu zahire çıkarmak) salih senedlerimiz var dır.” (s. 394)

Diğer cemaatlerin iç meselelerine dair gelişmelerin aktarıldığı haberlerde, bir diğer örnek olarak Rum milletindeki gelişmeler de yakından izlenmektedir. 5 Aralık 1861 tarihli 116 numaralı gazetede Panosyan, Rum milletinin devletin yönetim kademesiyle olan görüşmelerinden bahsetmektedir: “Geçen salı gün Rum milleti Patriyi efendi hazretleri, Khariciye nazırı devletlu Ali paşa hazretleriyle görüşmesiyle, Rum milleti meselesi hakkında müşaverat vuku bulmuştur” (s. 181). Bir başka örnek olarak, 23 Aralık 1861 tarihli 123 numaralı gazetede “Edirne ve kariyelerinde bulunan kâffeyi Rumlar Katolik mezhebini kabul itmek niyetinde imişler” (s. 209) haberine rastlanmaktadır. Panosyan, gazetesinde Rum milletine ilişkin yaptığı kimi haberleri ise Rum müelliflerin çıkardığı Karamanlıca yani Yunan harfli Türkçe gazetelerden takip ederek kendi okurlarına aktarmaktadır. Örneğin, Evangelinos Misailidis’in (1820-1890) Karamanlıca yayımladığı *Anatoli* gazetesinden kimi haberleri iktibas etmektedir. Yukarıdaki kısa haberin yer aldığı 123 numaralı gazetede bu kez Rum milletinin kendi idari sorunlarına dikkat çeken bir haberi okurları ile paylaşmaktadır:

Biz kendi khastakhanemizin acınacak halini çend defa beyan iyledik, çağırdık, bağırdık, ve çoklar nezdinde fena kişi oldukdan sonra, gün be gün daha fena hallere düşer olduğun alem anlayıb bize hem esef olmakde, ve Rum milletinin khastakhanesinin pek çok iradı var idugin işitmekde olduğumuzdan, iyi halde bulunmakde dir kıyasiyle, ve bizimkinin dakhi eyuligin arzu niyetiyle hased iylemekde iken, meger ise, anlerin dakhi işlerinde bir hüsnü nizam bulunmayub ve alan viren bellisiz, ve millet kendi malinin hesab kitabından khabersiz olduğundan, bizimki gibi fena halde olduğun *Anatoli* nam Rum gazetasında okuduğumuz, esef u teaccübimizi mucib olmuş dur, ve hakikatı hal söylendiği halde sahihen anlerin

khastakhanesinin pek çok iradı bulunub, ve şu fenalığın ise sebebi, bizimki gibi hem zaruret ve hemde bikaydlık olmayub, kâmilten idaresinin fenalığından neşet itmekde dir deyebiliriz. (s. 210)

Osmanlı toplumunun gayrimüslim cemaatlerine dair dinî ve idari haberlerle gazetenin hem okur kamusunun tüm etnik-dinî sınıflarını kapsamaya gayret ettiğini hem de bu haberlerin Ermeni okurlar için kendi milletleri ile diğer milletler arasında bir mukayese alanı yarattığını söylemek yanlış olmayacaktır. En azından, bu haberler üzerinden Panosyan'ın gelişmişlik ve modernlik bağlamında Ermenileri imparatorluğun diğer gayrimüslim toplumlarıyla sürekli kıyas ettiği açıkça görülmektedir.

4.2.4 Dış haberler

Panosyan'ın *Münadi-yi Erciyes*'te haberleştirdiği bir diğer içerik kategorisi Osmanlı dışındaki millet ve devletlerin siyasi ve idari gelişmeleridir. Gazetede, başta Avrupa olmak üzere, dünyanın farklı bölgelerinde meydana gelen savaşlara, isyanlara, siyasete ve diplomasiye ilişkin haberlere yer verildiği görülmektedir. Bu haberlerde, güncelliğini koruyan ve imparatorluk için haber değeri taşıdığı düşünülen olaylar gazete sayfalarına taşınmaktadır. Yunanistan'daki siyasi karışıklıklar, İtalya'daki milli birlik süreci, Amerikan İç Savaşı gibi olaylar gazetede eş zamanlı olarak haberleştirilmektedir. Amerika, Avrupa, Afrika, Rusya, Hindistan, Japonya, Çin ve Avustralya gibi farklı ülke ve kıtalardaki gelişmeleri kapsayan dış haberlerin *Münadi-yi Erciyes*'te yer bulması Panosyan'ın sıkı bir şekilde Amerika ve Avrupa gazetelerini takip etmesiyle mümkün olmaktadır. Örneğin, 28 Nisan 1862 tarihli 170 numaralı gazetenin “Havadisatı Khariciye” başlığı altında yer alan dış haberlerden bazıları şu şekildedir:

Lord Palmerstın cenablerinin lisanı gibi sayılan *Morning Post*, gazetenin efkârına nezaren, er ve gic Avstria devleti Venedigi İtalyaya terk itmeye

mecbur olacak olub, ve ne kadar gic terk ider ise, ol kadar sonunda kendi hakkında küçüklük olacağın, ve Lordı mümayileyhin dakhi Parlamentoda irad itdiği son mekalat sırasında bu yolda kelimatde bulunması devleti müşarileyha hakkında meeluf bulunduğ u dostluk vacibeyi zimmetini eda itmekden ibaret bulunmuş dur demiştir.

Opinion Nasionalde okunduğuna göre, Fransa İmperatoru hazretleri tarafından, Romadaki Jeneral Goyyon Parise çağrılmış olub, her ne kadar bir sureti zaviyede ne sebebe mebni idugi henuz anlaşılmamış isede, her halde ş u khususun, Roma meselesinin hall u tesviyesine bir alameti khayriye sayılabilecegi düşünölmekde imiş.

Ruhban tarafından, halâ Papa hazretlerinin cismani hükümetden vaz geçmesine dayir imzalar toplanmakde, ve layihalar takdimine devam olunmakde dir.

Taymız nam meşhur gazetada okunduğuna göre, Fransa ve İngilterra beyrinde, Napoli kralı hazretlerinin Romadan çıkmasına dayir mükâleme açılmış, ve çıkdığında ya Triesteye, ve yada Barselona gidecek imiş.

Evroba devletlerinden, İngilterra, Fransa, İspanya, İtalya, ve Avstrianın şimdiki hal ceman 36 kıta zırklı gemileri bulunduğ u halde, Müctemaayi Amerikanın 49 kıta zırklı gemisi bulunmakde, ve orada bu günlerde inşa olunmakde olan 6 bin tonelatlık bir kıta geminin, ruyi deryade hiç emsali görölmemiş mertebede büyük olub, ve 5 milion frank sarf olunmakde, ve saatda 19 mil alacak, ve bin libralık gürle dakhi teesir itmeyecek imiş.

Amerikade mevcut olan haller Etaz-Ünide esirlerin kıymetini ziyadesiyle tenzil iylemiş dir, çünkü *Deyli Nüz* nam İngilizce gazetada okunduğuna nezaren, bir Amerikalının terekesinde, 30 yaşında bir areb karısı, ve birisi 4, ve diğeri 2 yaşlarında iki nefer evladıyla, ve üçünün dakhi sağlıkları yerinde olduğ u halde bin franka, 10 yaşında bir çocuk 525 fıranka, ve 15 yaşında bir melez kız 475 franka satılmışlar, hal bu ki evvellerin on iki bin beş yüz frank deyen bir esir, şimdi ancak iki bin frank deymekde imiş.

Rusia dakhi 15 milion İngiliz lirası istikraz itmekde olduğundan, Londrada Roçild kumpanyası marifetiyle satılmakde, ve yüzü 94 de, binde senevi 50 fayiziyle kabul olunmakde imiş. Ve Rusia devleti ş u istikraz ile bir mıkdar kayıme dakhi kaldıracak imiş.

Petrsburgda vükela meclisi tarafından, darı Şuraya ş u iki maddenin yani esirler tesarrufunda bırakılmış olan arazinin bedeli tediyye olunarak serian iştira olunması, ve ikincisi bir millet meclisinin teşkil kılınması takdim olunmuşdur. (ss. 396-397)

31 Mart 1862 tarihli 161 numaralı gazetede yer alan “Evroba gazetalarında bu

günlerde, Yunanistanın ikhtilalı, Karadağ maddesi, ve İtalya meselesinin üzerlerine,

ufak tefek bahslardan başka mütena bir şey görölememekde dir” (s. 362) açıklaması,

Panosyan'ın dış haberler bölümünü ekseriyetle Avrupa gazetelerinin ortak gündemleri üzerinden şekillendirdiğini göstermektedir. Yukarıdaki haber örneklerinden de görüleceği üzere, Panosyan, gazetenin dış haberlerini hem Osmanlı'nın yakın çevresini hem de küresel düzlemdeki önemli gelişmeleri kapsayan bir çeşitlilikle oluşturmakta ve bunu çoğu kez İngilizce ve Fransızca gazeteleri takip ederek yapmaktadır. Böylelikle *Münadi-yi Erciyes* okurlarının, kendi dünyalarının dışındaki gelişmeler hakkında da fikir sahibi olabilmeleri amaçlanmaktadır.

Münadi-yi Erciyes'in modern bir gazete olarak okura haber iletme işlevini üstlenen ve gazetenin en önemli temel içerik omurgasını oluşturan “HAVADİSATI MÜTENEVVIYE”, “HAVADİSATI DAKHİLİYE” ve “HAVADİSATI KHARİCİYE” başlıkları altında yer alan haberler, devletin en üst kademesindeki gelişmelerden gündelik hayatın ilginç olaylarına, imparatorluğun merkezinden taşrasına, cemaat içi meselelerden uluslararası diplomatik gelişmelere kadar geniş bir yelpazede okura sunulmaktadır. Bu zengin içerik, Osmanlı toplumunun 1860'lardaki mevcut halini görebilmeyi de mümkün kılmaktadır. Siyaset ve reform haberleri, Osmanlı devlet yapısının 19. yüzyılda Tanzimat'ın ilanı ile girdiği hızlı dönüşüme dair tarihsel bilgiler sunarken; toplumsal ve gündelik haberler ile cemaat içi dinî meseleler hakkındaki haberler, imparatorluğun farklı sınıflarının Tanzimat sonrası dönemi nasıl tecrübe ettiğini ortaya koymaktadır. Osmanlı basını, gazeteler aracılığı ile ilk kez kamusal tartışmaların zemini olurken, *Münadi-yi Erciyes* gazetesi kendisine seçtiği habercilik politikası ile bu zemini etkin bir biçimde kullanmış, okurunu bilgilendirme ve eğitme amaçlarını hep bir arada sürdürmüştür.

4.3 “Azkayin”

Münadi-yi Erciyes’in modern bir gazete formatına geçmesiyle birlikte Panosyan, süreli yayının içerik politikasında ve tasarımında kimi değişiklikler yapmış, buraya kadar görüldüğü üzere, süreli yayına çeşitli güncel haber bölümleri eklemiştir.

Münadi-yi Erciyes’in risale olarak yayımlandığı dönemde hemen her sayıda yer alan, Ermeni toplumuna ilişkin olgu ve olayların kaleme alındığı ve hedef okur kitlesinin doğrudan Ermeni toplumu olduğu görülen “MİLLETCE (AZKAYİN)” ya da “AZKAYİN” bölümleri, gazetede yalnızca “AZKAYİN” başlığı ile yer almıştır.

Ermeni toplumunun dinî, hukuki, idari, ekonomik ve kültürel bağlamlardaki meselelerini odağına alan bu yazılara gazetede ilk iki seneye kıyasla hacimce daha fazla yer ayrıldığı görülmektedir.

Panosyan’ın, Ermenicede “ulusal/milli” anlamına gelen “Azkayin” başlıklı bölümler altında yer verdiği yazılarda Ermenilerin cemaat içi reformlarını hızlandırmayı, eğitim ve okuryazarlık bilincini artırmayı, milli birlik ve toplumsal dayanışma anlayışını güçlendirmeyi ve Ermeni milletin in imparatorluk bünyesinde resmî olarak daha güçlü ve adil bir hukuki zemine (anayasaya) kavuşmasını arzu ettiğı görülmektedir. Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) fermanları sonrasında devletin yönetim kanadında hız kazanan modernleşme bilincine paralel şekilde, Ermeni toplumu da bu süreçte kendi modernleşme ve anayasal haklara kavuşma çabalarını hızlandırmıştır. *Münadi-yi Erciyes* gazetesinin yayımlandığı 1861 ve 1862 seneleri Ermeni milletin in, kendi iç yönetimini düzenleyen milli bir anayasa hazırlığını sürdürdüğü senelerdir. Nitekim, söz konusu anayasa hazırlanarak 1863’te “Nizamname-i Millet-i Ermeniyan (*Azkayin Sahmanatrutyun Hayots*)”¹¹⁴ adıyla

¹¹⁴ Anayasanın hazırlık ve kabul süreçlerine ve gazete ve dergilerin bu süreçteki rollerine dair ayrıntılı bilgiler için bkz.: Vartanian, A. (2004). *Osmanlı Devleti’nde Ermeni Anayasası’nın Doğuşu 1839-1863* (Z. Kılıç. Çev.) Aras Yayıncılık.

yürürlüğe girmiştir. Dönemin Ermeni aydınları ve cemaat önderleri gibi Panosyan da bu süreçte, toplumun anayasaya dair doğru fikirler edinmesi ve bu fikirlerin kamusal anlamda tartışmaya açılması amacını yazılarıyla ortaya koymaktadır. Gazetenin 80. ve 95. sayıları arasında tefrika edilen “GETSTSE SAHMANATRUTYUN” (Yaşasın Anayasa) başlıklı yazı dizisinde, Panosyan’ın toplumu anayasa fikri etrafında birleştirmek için nasıl var gücüyle gayret gösterdiği ve anayasanın kabulü ve fiilen işlerlik sürecini “baltalamaya” çalışanlara nasıl şiddetle karşı çıktığı açıkça görülmektedir:

Sahmanatrutyundan [anayasa/nizamname] başlıca niyet ve beklenilecek meyve, kiliselerimizin hüsnü nizamınca devami, ruhbanlarımızın kemalet u rahatı hali, mekteblerimiz nizam u kavanini, mesalihi milletimizin hakkaniyet ve menfaat üzre tesviyesi, ehalimizin erkekce ve nisaca tenviri, ve nihayet Hay ve Ermeni isimlerini her bir annında taşıyanların milletce bir kanun, bir nizam, bir rey ve bir niyet dayiresi merkezine celbiyle, gayret u muhabbeti miliye ve vatan telleriyle birleşib, büyükler, zenginler ve alimler taraflarından, küçükler, fakırlar ve cahiller haklarında izharı tevazu ve hoş muamele ve hürmet, ve küçükler, fakırlar ve cahiller taraflarından ise, büyükler zenginler ve alimler haklarında ibrazı tazim u riayet, ve cümlesi tarafından dakhi, milletimizin umumi reyi üzre, yine milletimizin umumisi khayr u menfaati için, vaz olunan milletce kavanin u nizamata ezcan u dil icrayı itaatı kâmile den ibaret dir.

Bazı mülahazası eksik bulunub, ve bazı fikrlerini fenaya yoran kimseler, dayıma Sahmanatrutyuna çeşmi hakaret ile bakdıktan başka, Sahmanatrutyunun neticesinde öyle bir serbestiyet ve dümensizlik görmekte dirler ki, “meazallah az vakıtdan büyük küçük bellisiz olub, milletimiz bir takım çocuk, ve cühela ve din u mezhebi khafif ademler ellerinde kalarak, kilisemiz ve mezhebimiz tehlikeye, ve milletimiz ise pençei felakete düşecek dir ...” deyerek, niçe sadedil ve bön kimseleri dakhi kandırmakden geri durmamakde iselerde, zevallı nadan ve müsfidlerin bu züümleri, Sahmanatrutyundan husule gelecek bibeha eyliklere kâmilten muğayir mertebede dir, zira ancak Sahmanatrutyun sayesinde millet kenduyi tanıyıp, zaten yalnız kendi familyasından ve pek pek memleketli ve yakhod köylüsünden kayrılan kilise, mekteb ve fukara, dünyanın dört köşesinde bulunan Haylardan kayrılıb, yalnız bir memleketde ve köyde, ism u şöreti söylenib, ilm u hüneri, khayrkhahlığı ve nufuz u serveti medh u sena olunan zatların, kâffeyi Hay ismini annından ve Haygın muhabbetini kalbinde taşıyanların dillerinde zibuziver olarak, kitablar ve gazetalar vasetasıyla neşr u ilan olunub, dünyalar durdukca mukayyed kalacaklar dır. (s. 39)

Milletimiz dakhilen şimdiye kadar öyle bir nizamsız halde bulunmuş idi ki, alan veren çalan ve çaldıran belli olmadığından, rast gele idare olunmakde

olub, vakti halin iktizasınca ise, nizamsızlık artık bizim gibi bir millet için hadden ziyade bir ayıb sayıldığından, milletimizin efkârı tabiiyyesine tevfikân, geçen sene bir Sahmanatrutyun konuldu, ve bunu umumen milletimiz kabul iyledi, fekat, tabiatın kanunu yanılmaz olduğuna mebni, her bir tebeddülâtde, ve iyilik icrasında dayıma mümanaât görüleceğinden, Sahmanatrutyunun dakhi niçe düşmenleri zuhure gelib, ve pek çok mumanaatlar görülecek idi, ve hem de görülmeli idi, çünkü hareket olmayan yerde icra dakhi olmaz. (s. 89)

Panosyan'ın, gazetesinde “Azkayin” bölümü altında kaleme aldığı anayasa temalı yazılar, Ermeni milletinin kendi kendini yönetme mekanizmalarının 19. yüzyıldaki kurulum süreçlerine ve milli bir anayasanın Ermeni milletine sağlayacağı kazanımlara odaklanmaktadır. Bu yazılar vasıtasıyla Panosyan anayasanın hem merkezdeki hem de taşradaki cemaatlerce nasıl karşılandığını somut örnekler üzerinden ortaya koymakta ve nihayetinde imparatorluğun farklı noktalarındaki Ermenilerin, milli anayasa hususunda hemfikir olup bu anayasa etrafında birlik olabilmelerini var gücüyle teşvik etmektedir. Dahası, bir başka “Azkayin” yazısında Panosyan *Münadi-yi Erciyes*'in varlığını ve ideolojik tutumunu doğrudan milli bir anayasanın var edilme mücadelesiyle açıklamaktadır: “*Münadi* şimdiye kadar tuttuğu yolu Sahmanatrutyunun khatrı selameti için tutmuştur, çünkü bir milletde serbest gazeta olmadıkça, Sahmanatrutyun olamaz, mümkün deyil dir” (s. 120).

Gazetenin bu bölümü altında sıklıkla ele alınan bir diğer husus modern eğitimin ve kültürel kalkınmanın önemidir. *Münadi-yi Erciyes*'in 1859'da Osmanlı basın hayatına katıldığı tarihten itibaren Panosyan, Ermeni milletinin eğitim ve okuryazarlık bilincini artırma idealini hiç yitirmemiş, milletinin sosyokültürel bağlamdaki geri kalmışlığını sürekli eleştirerek toplumun, bilhassa kadınların ve kız çocuklarının okullaşma oranını artırabilmek adına toplumdaki önyargıları kırmaya çalışmıştır. Bununla birlikte, Panosyan modern bir milli eğitim olgusunun ortaya çıkabilmesini ancak milli bir anayasanın varlığıyla mümkün görmektedir. Ona göre Ermeni milletinin içerisinde bulunduğu “acınacak hal”in temel sebebi millet

okullarının mevcut durumunun çağın çok gerisinde kalmasıdır. Çağın gereklerine uygun okulların teşkil edilebilmesinin ön koşulu ise milli bir anayasanın varlığıdır.

12 Ağustos 1861 tarihli 102 numaralı gazetede bu durumu açıkça şöyle ifade etmektedir:

Hiç bir milletde, nizam ve usulu cedide ve memduhe kolaylıkla, az vakt içinde, ve hatta kanlar dakhi dökülmeksizin icra olunamamıştır, ve olunamaz, çünkü, dünyada her vakt, ahmaklar, cahiller, sofular ve khayinler, iyilerden çok buluna gelmişler dir.

Milletimizin bir çok kısmı İstanbulda bulunması hasebiyle, her gün her saat Evrobalıların her khususda ileri gitmelerini görüb, ve bizim ise şu acınacak halimizin sebebi, milletçe bir nizamata malik olmayub, ve mekteblerimizin hüsnî nizamında bulunmaması idugin rana fehm iylediginden, ve çoklarda dakhi millet gayreti bulunub, şu esgi gidişin ne derece musibetde karar kılacağı bizzat kendi başından geçmekte olan tecrübeler nezairen teşvik olunduğundan, her nevi say u gayret sayesinde bir Sahmanatrutyuna malik oldu[k].

Sahmanatrutyun luğeti egerçi evvel emrde pek kuvvetsiz bir şey gibi görüldüğünden, çokluk vazife idinmediler, lakin sonradan, mekteblerin ileri gidib, kiliselerin ve sayir milletce mahallerin, bir takım davetsiz iltizamcılarının ellerinden kendü kendüye çıktığın gördüklerinde, yavaş yavaş fitili almağa başladılar. (ss. 119-120)

Ermeni milletinin okullaşma oranı ile bir anayasaya sahip olması arasında doğrudan ilişki kuran Panosyan, bu fikirlerini zaman zaman okurlarına hatırlatmaktadır.

Örneğin, 3 Nisan 1862 tarihli 162 numaralı gazetenin “Azkayin” bölümünde yine bu hususu gündeme getirir:

İmdi, şimdiye kadar çok defa söyledik, ve tekraren söyleriz ... derdimize Sahmanatrutyundan, ve keza mekteblerden başka bir derman olamaz, fekat madam ki mekteblerin dakhi mikdaru kifaye artması ve hüsnî nizamına girmesi Sahmanatrutyuna mühtacdır, demekdir ki, milletimizin dakhi islahı hali ancak ve ancak Azkayin Sahmanatrutyuna [millî anayasaya] mühtacdır. (s. 368)

“Azkayin” yazıları üzerinden, *Münadi-yi Erciyes*’in yalnızca haberleşmeyi mümkün kılan bir araç olmadığı, anayasanın ve nitelikli okulların gerekliliği üzerinden somutlaşan toplumsal ve ahlaki eleştirilerin tartışılabilirdiği kamusal bir mecraya dönüştüğü görülmektedir. Panosyan, İstanbul’un yanı sıra Edirne, İzmir, İzmit,

Kayseri, Yozgat, Merzifon, Tarsus, Muş, Van ve hatta İran ve Rusya'daki

Ermenilerin güncel vaziyetlerini “Azkayin” yazılarında mevzubahis etmektedir:

Haylar, Acemistandeki karındaşlarımız, bütün bütün cehalet perdesi altında kalıb, Rusiadaki karındaşlarımız ise, yarım Rus olmuşlar gibi bir halde oldukları takdirde, ve milletimizin seadeti hali, ancak memaliki mahruseden, ve İstanbul gibi bir payitakhtdan gözedilmekde olduğu suretde, hayıflar, daha cehalet khususu sonraya kalsın, geçinme babında gün be gün düçar oldukları musibetencam hal, bir az ileruyi görenlerin sebebi meyyusiyeti olmakden khali deyil dir, zira, sarafılık batmış, tüccarlıktan zaten mahrum, kuyumculuk can çekişmekde, tülbendcilik, bazirgân khıdmetkârlığı olmuş, terzilik, berberlik, kunduracılık, ve bunlara dayir cümle sanatlar, ustalar ile, barışılmaz mertebede darılmışlar, ümidler kalmış ancak bir manavlıkda, kayıkcılıkda, balıkcılıkda, ve sokaklar dolaşarak satıcılıkda. Erkeklerden ve karılardan gün be gün artan dilencileri, ve bizzarur mahalı reddiyeleri dolduran biçare ırzehilleri, ditreyerek beyan iderim.

Haylar, milletimizin ilerude tenviri khususuna, yalnız mektebler bir çare olabilecek iken, İstanbul mekteblerinden naçarımızdan memnun olalım, fekat taşralarda ol kadar cehalet hükm itmekdedirki, Yozğad kazasında, 300 pareye yakın Hay köylerinde, ve 20 binden mütecavuz familya bulunan bir Kürdistande, ve bunlara emsal binlerce çocuklar derc iyleyen köy, kasaba ve memleketlerde, deyil mektebler bulunmak, illa bir Oratsuyts [takvim] tanıyana malik olmak, Aragolara, Hımbıllara, ve Şillerlere malik olmak gibi bulunmakde[dir]. (s. 123)

Panosyan'ın söz konusu meseleleri sadece İstanbul'daki Ermeni toplumu için

gündeme getirmediği, bunları Anadolu'nun pek çok noktasındaki Ermenileri de

kuşatan “ulusal” bir bakış açısıyla ve aynı zamanda bir “Osmanlı” üst kimliği ile ele

aldığı görülmektedir. 2 Ocak 1862 tarihli 127 numaralı gazetenin “Azkayin”

bölümünde yer alan, 1861 senesinin genel bir muhakemesini sunan yazı bu hususları

açıkça ortaya koymaktadır:

Ermeni milleti için gülmek, ne kadar müşkil hal, belki fevkel ade bir gayret ve fedakârlık sayesinde.

Gezdirelim Haylar [Ermeniler] evvet gezdirelim gözlerimizi umumen milletimiz ve khususiyle Hayasdan [Ermenistan] üzerinde. Hayasdan 1861 senesinde ne yaptı, ne kazandı, kaç mekteb açdı, kaç çırak yetiştirdi, ve nihayet nerede adab u terbiye ve medeniyyet ne idugin tanımağa başladı.

Yüz üstüne kaldılar mekteblerimiz, khastakhanelerimiz ve kiliselerimiz, fukaramızın hallerin süküt üzre geçeriz. Bunlardan daha dehşetlularını anlamak ister isek, Patrikkhanemizde, zann ideriz ki, sayısı beş altı yüzü

aşmışdır, bulunan sefil Hayasdanın dört tarafından, milletce mesalihe dayır gelmişde, şimdiye kadar olduğu misillu, bir altına ve bir üstüne, nasıl olur ise olsun bitirilmediginden, öyle muattal kalmış olan mahser, mazbata ve arzu halları bir defa gözden geçirmeliyiz ... Şu aylarda herkes üzerinde ya bir uyuşukluk ve yada bir kahır u dargınlık görölmekde dir, her kanğisi olsa esef olunmağa şayan dır.

Dünya koşarak ileru gittigi halde bizlerinde muğayiri olarak heman arzuden başka, her bir cihetle geru geru gitmekde bulunmamız şan mı dır, şeref midir, ve insaf mı dır, birkaç milion Ermeniyeye seadet ve istirahat ümidi virerek, ve bütün mesuliyeti kendi üzerine alarak, Kumkapu körfezi Patrikkhanesi, deyil milletin halini düşünmek, offff... hakikaten burada oflar çekilmeli dir, illa kendi khıdmetcilerinin aylıklarını dakhi virememekden kurtulamayacak mıdır?

Nerede kaldı milletce nizamatomız, nerede dirler meclislerimiz. Azkaserler [milletperverler], eger milletimiz khayli vakıt daha böyle kör gidiş ile kör döyüşünde kalarak bihude ümidler ile kharab u mahv olmak derecelerinden kurtulamayacak ise, bir saat evvel derdimize derman olabilecek mahellere müracaata müsaraat itmeliyiz.

Yalınız ism ile, ve yalınız kuru bir arzu ibraziyle azkaserlikden hiçbir faide hasıl olamayacağı aşikâr dır. Çalışalım milletimizin islahı haline, nizamına koyalım şu sefil mektepleri, düşünelim ruhbanların ve kiliselerin hüsnü idaresin, vaz geçelim bir takım esgi boş ve batıl efkâr u adetlerden, gayret virelim ingerutyunlara [cemiyetlere], çalışalım milletimiz içine okumak sevdası tokhumu ekmeye, def idelüm mezhebce fasid ve bayat iddaa ve teassüpleri, alevlendirelim her yerde ve her kısmımızın kalbinde bulunan nari gayreti milleti ve muhabbeti, arzukeyş bulunalım büyük ademler ve büyük milletler gibi büyük eyilikler ve icralar düşünmeye.

Ve nihayet saltanatı Seniyyeyi adalet ünvanın niyeti khayriyesi üzre, devletimize milletimize faideli zatlar yetişdirelim.

Haylar, idareyi milletimizin şu acınacak halini görerek meyyus olmayalım, derdimizin derecesi her ne kadar yüksek ise, tesellimiz dakhi ol kadar ziyadedir, zira, azkaserler milletimizin ahvalı hazire ve mühlikesinin pek alâ farkında olduklarından başka, çaresi tahsilini dakhi gice gündüz düşünüb tesavvur itmekden bayid deyildirler. (s. 226)

Görüldüğü gibi Panosyan “Azkayin” yazılarında sadece Ermenilerin yüz yıl

içerisindeki durumuna dair tespitler yapmamaktadır. Bir yandan toplumun yararına

olacağını düşündüğü hususların propagandasını yaparken, öte taraftan milletin

ilerlemesinin önünde engel teşkil eden kişi ve kurumları yüksek sesle eleştirmektedir.

Bu bağlamda, “Azkayin” yazılarında Ermeni Kilisesi ve gelenekleriyle ilgili

meselelerin tartışmaya açıldığı; patriklik makamının, din adamlarının, cemaat içi

dinî-ahlaki düzenin ve amiralar gibi dini otorite üzerinde nüfuza sahip olan

kimselerin sert bir dille eleştirildiği görülmektedir. Panosyan'ın 16 Ağustos 1861 tarihli *İlave-yi Münadi-yi Erciyes*'te yer verdiği, mevcut Patrik'i, dini otoriteleri ve nüfuz sahibi kişileri eleştirdiği “YERUSAĞEM [Kudüs] MESELESİ” başlıklı yazısı buna örnektir:

Haylar, 400 seneden beru, milletimizin idaresine, İstanbul patrikleri bir mihver olub ve bir kaç amiralar ise, mezkûr mili, keyflerinin istediği gibi evirib çevirmeye, ve şu khıyanet üzre, biçare milletimiz ile eyleneceğe alışmış, ve çok defa çoklar ise ol yolda fayidemend buluna gelmiş olduklarından, ve 900 nefer Patriklerin içinden pek çokları, öyle khayinlerin niyeti zalımanelerine, khayince bir alet olmağē irtikâb itmiş bulunduklarından, milletimiz şimdiki şu sefil halde kalmış olduğu şöyle dursun şu son bir sene içinde, cehalet ve sefalet veremi pençesinde esir bulunmakde iken, Sahmanatrutyun Lokmanı sayesinde, cüzice kesbi şifa itmeye yüz tutmuş isede, buğzu Billah, ne esgi Amiralık ölmüş, ve nede esgi Patriklik ruhu sönmüş olmadığından, halâ bu gün ve bu saat, kelevvel, ikbalsız milletimiz, yalnız bir kaç insafsız fesadpişeler ile, şemsukamer çiçeyi misillu televvün mizac bir Patriye malik bulunduğundan, şu şimdiki musibetengiz halde bulunmakdeyiz. (s. 123-124)

Milli birliğin öncelikle milli bir anayasa üzerinde uzlaşa sağlamakla mümkün olabileceğini her fırsatta vurgulayan Panosyan, anayasayı toplumun ilerlemesine engel teşkil eden tüm hususları ortadan kaldıracak toplumsal bir üst bilinç olarak kodlamaktadır. Bu bağlamda, Panosyan'ın Ermeni milletinin çağı yakalayabilmesi için ortaya koyduğu yenilikçi söylem, toplumun din-dışı, seküler alanlarının yanı sıra kilise gibi geleneksel kurumların işlevselliğini ve cemaat içi dinî-ahlaki düzenin yenilenmesini de kapsamaktadır. Panosyan'ın bu ısrarlı çağrıları, kendisinin de vurguladığı gibi devletin “niyet-i hayriyesi”ne (s. 226) yani Tanzimat'a isnat etmesi burada gözden kaçmamalıdır.

“Azkayin” bölümündeki yazılarda Panosyan'ın ele aldığı bir diğer husus, Ermeni toplumunun dayanışma bilinci ve hayır faaliyetleridir. Hem Ermeni toplumunun maddi manevi kalkınmasına hizmet edecek girişimlere dair öneriler hem de söz konusu girişim ve faaliyetlere somut örnekler sunan Panosyan, böylece milli dayanışmayı güçlendirmek için toplumu motive ve teşvik etmeyi amaçlamaktadır.

Millet içerisinde elbirliğı ile gerçekleştirilen faaliyetler, maddi anlamda yardıma muhtaç olan aileler ve öğrenciler için düzenlenen hayır kampanyaları, bu kampanyalara öncülük eden Ermeni cemiyetleri ve hayırsever kişilerden “Azkayin” bölümlerinde sıkça söz edilmektedir. Örneğin, 1 Kasım 1861 tarihli 104 numaralı gazetenin “Azkayin” bölümü millet içerisindeki dayanışmaya örnek teşkil edecek ve milletin dayanışma bilincini teşvik edecek haberlerle açılmaktadır:

Milletimizin her şeyden ziyade ve evvel, mekteblere mühtaciyyeti derkâr olub, ve Balad çocukları ise, şu khususda pek sefil bulunduklarından, mahelli mezburun azkaser Tağagan khorhurtu [muhtar heyeti] tarafından bir güzel tedbir düşünülerek, kendileri beynlerinde, yigirmi bin ğuruş kadar bir meblağ toplandıktan sonra, milletimiz khayrkhahının muavenetine dakhi müracaat itmeyi tensib itdiklerinden, 15 günden beru üç defa, her taraftan niçe zevat daveti ve meclisler teşkiliyle, her kesin himmet u muavenetini taleb iylediklerinden, şimdiye kadar elli bin ğuruş daha bil imza topladıkları, ve elli bin ğuruş dakhi kilise imdad ideceginden, şimdiki hal 120 bin ğuruşa sahib bulundukları itikade şayan suretde işidilmekde dir.

Mektebce bazı muavenetde bulunub, fukara şagirdanı kayırmak niyeti khayriyesi ile, sayır bazı mahallerde bulunduğ u misillü, Beyoğlundaki dakhi bir takım usumnaser [ilimperver] ve khayrkhah zatlar, Sanuts ingerutyun [öğrenci cemiyeti] ismiyle bir ingerutyun teşkil itmekde oldukları işitilmekde olmağın, bayisi teşvikat olmak üzre, memnuniyyeti kalbiyemizi izhar ideriz. (s. 134)

Başka bir örnek olarak, 14 Nisan 1862 tarihli 164 numaralı gazetede hayırsever

Ermenilerin millet adına yaptıklarından duyulan memnuniyet dile getirilmektedir:

Bu pençsembih gün Bitliyan Bağdasar ağa, kendi fukaraperverliyini icra iderek, cümlelerin merhamet u inayetine mühtac bulunan Prgiç nam mahellde, fukara ve biçaregâna akşam sabah bir ziyafet vermiş idugi teşekküren işidilmekde dir. Bağdasar ağa şu ziyafetde yedişer dürlü nefis taamlar tertib itdirdikden başka, bizzat kendisi dakhi orada bulunub nezaret itdigidinden, sarf itdigi paranın, bazılarının ki gibi, mürad olunan niyet tarikinden asla şaşmadığın Yeramyaz azkaser Ebru hanım, orada bulunmağın görerek, khasseten şükranıyyeti kalbiyesin izhar iyledigi mesmuatdan dır. (s. 375)

Ermeni hayır dernekleri yararına düzenlenen etkinlikler, bağış toplama amaçlı

oylanan tiyatro oyunları ve bu bağlamdaki çeşitli sivil toplum faaliyetleri de

Panosyan'ın okurların milli dayanışma bilincini güçlendireceğini düşündüğü

haberlerdendir. 17 Şubat 1862 tarihli 144 numaralı gazetenin “Azkayin” bölümü

Ermeni Hayırseverler Cemiyeti yararına oynanacak oyundan ve bir diğer derneğin yardım faaliyetlerinden ilk sırada bahsetmektedir:

Bu gelecek pazar irtesi akşamı, Parekordzagan ingerutyunun [Hayırseverler Cemiyeti] menfaatı için, Orta köy teatrosunda oyuna çıkan zatlar, hiç bir şey matlub itmeyerek, yalnız azkasirutyun [milletperverlik] için gelib, Bey oğludaki Arevelyan teatroda [Şark Tiyatrosu] oynayacakları, ve Parekordzagan ingerutyun hakkında cümle tarafından aşırı mertebe bir şevk u ğayret ibraz olunmakde olduğundan, khaylice cemiyet bulunacağı, kâffeyi azkaserlerin malümu olmak üzre khasseten ilan olunur.

Parebaşdagan ingerutyunun [Dini Bütünler Cemiyeti] himmeti, ve sayir zevatı khayrkhahanın ğayretiyle, Langa bostanında geçen pazar gün bir Hay [Ermeni] kızı, sefaletden kurtarılarak, bir delikanlıya bsag [nikah] olunmuş dur. (s. 295)

Bu türden içeriklerle, okurlara yalnızca cemaat içi tartışma ve eleştirilerin aktarılmadığı, hem İstanbul ve Anadolu'daki hem de imparatorluk dışındaki Ermenileri gözeten bir milli birlik anlayışının ortaya konduğu görülmektedir. Bu sayede okurlar, bir yandan cemaate dair sorunların ve eleştirilerin farkına varırken, diğer yandan bu sorunlara çare olabilecek dayanışma örneklerinden haberdar edilmektedir.

Bu türden içeriklerle, Panosyan gazetesine topluma yol göstermek, milli birlik duygusunu güçlendirmek ve ortak değerlere sahip çıkmak gibi hususlarda işlevsellik kazandırmaktadır. Panosyan, bu işlevselliğin öylesine farkındadır ki 9 Haziran 1861 tarihli 77 numaralı gazetede yer alan “*Münadinin* taksiratı” başlıklı yazıda, Ermeni okurların *Münadi-yi Erciyes*’i ellerine aldıklarında neden ilk önce “Azkayin” bölümlerini okuması gerektiğini açıklamakta ve bir gazetede sunulan içeriğin nasıl alımlanması gerektiğini okurlara tarif etmektedir:

Niçe millet ve ğazeta ne idugin bilenler, *Münadiyi* ellerine aldıklarında, evvela Azkayin tarafını okuyub gözden geçirmekde iselerde, pek çokları dakhi bunun muğayiri olarak, politika, ve masala dayir havadisler aradıktan, ve Azkayin bahsları ya hiç okumazdan, ve yada ankariye vari suretde şöyle bir gözden geçirerek bir tarafa atdıktan başka, “adam sende buda ğazeta deyil ya, Azkayin dolması nedir bu, Azk [millet] şöyle olmuş, azk böyle olmuş ... ğazeta dediğin havadis yazmalı havadis...” deyu teşekki dakhi itmekde dirler.

Bizce böyle adamlar hakikaten hem ayıblanmağa ve hem de acınmağa layık kimseler dirler, zira bunda iki büyük taksirat görünür, yani birincisi Azkasirutyun [milletperverlik] ve Hayrenasirutyun [vatanperverlik], ve ikincisi gazetaca ve gazetacılıkca, malûmat eksikliyi.

İmdi millet ve vatan ğayreti insan için tabii bulunduğ u takdirde, bulunduğ u millet ahvalı maziye (geçmiş) ve haziresinden khaberdar olduktan başka, ilerüde dü çar olacak ahvalını dakhi düşünmek vacibeyi zimmetden bulunmaz mı, evvela kendi milletinin ve vatanının halini bilmedikce, sayir milletlerin havadisini anlamakden ne fayde hasıl olabilir? Bir milletin ileru gidib, fakırları, mektepleri ve kiliseleri kayırlmak için, her adem tarafından kendi kudretince her cihetle muavenet olunmalı dır, ve ş u muavenet ise, milletin fakırlarının, mekteblerinin ve kiliselerinin ayrı ayrı ahval u hareketlerine vakıf olunmadıkca, icrası mümkün olamaz, ve mezkûr malûmat dakhi başka suretle anlaşılamayıb, ancak ğazetaların Azkayin bahslarıyla anlaşılabilib, tabiatıyla her millet ğazetası evvela milletinden bahs itmesi, ve her ğazeta okuyanların evvela Azkayin bahslarını okuması lazım gelir.

Londrada sokaklara demir yapılacak imiş, bizim ç amurlardan ibaret daracık ve nizamsız yollarımıza ne faide? Parisde bahren ve berren cesim suretde tedarikâtı harbiye var imiş, bizim ne vazifemiz? İtaliada Kont dı Kavur gibi bir meşhur zat ölmüş, bizim ile ne münasebeti var idi? Amerikade kavğa var imiş, biz yerimizde rahat oturmakdeyiz, lakin Bağçecikde Haylar aclıktan kırılıyorlar imiş, ş anımızdan ş öhretimizden mi dir Haylar (*Masisi* okumalı)? Dağ köyünde Haylar 100 ğuruş veremediklerinden, papaslarından dakhi mahrum kalmışlar, mezheb ğayretimiz rukhsat verir mi Haylar (*Meğuyu* okumalı)? Rumelide kiliseler kapalı kalıb, mezarlıklar ç öplük olmuşlar, ve mektebler yüz üstünde kalmışlar, utanmayalım mı daha Haylar (*Münadiyi* okumalı)? Hayasdanın her cihetle sefil halinden khaberdar mıyız, ve bizzat İstanbulda gün be gün artmakde olan sefaletimizi görüb anlamak de miyiz Haylar, mektebler bozuk dü zen, kiliseler esgi halinden bila fark, sanatlar gitdikce batmakde, ve fukaralık hü km itmekte. Haylar, taşdan yüreyimiz var ise, ş u ditreyerek söyleyeceğim dehşetli hali de iş idiniz. *yalınız bir kaç aydan beru ve yalınız İstanbulda, fukaralık sebebinden, yazık, evvet fukaralık sebebinden, 50-60 nefer bakire kızların bibeha namusla!!!...*

Ey Evroba havadisatına meraklı olan zat, ne dersin, milletimizin bu hallerine vakıf olmak istermisin, eger sayir milletler gibi sen de bir millet tanır isen, tabiatıyla isteyeceksin, istediğin halde malûmat alacak bir ş ey arayacaksın, ve aradığın suretde dakhi ğazetaların evvela Azkayin bahslarını okuyacaksın.

Emma, yalınız Azkayin okuyubda başka havadis okumamalı, hay hay, başka havadis dakhi okumağa, ve hemde deyil kuruca bir eylence için, illa Evrobanın dikkate şayan ve müfid hadiselerin okuyub mütalaa iderek milletimize ve devletimize yarar ibretlerden ğayret almalıyız, ve devlet u milletimize, yakında ve uzakde teesiri ve münasebeti olması ihtimalden bulunan her nevi vukuatlar için hazır ve tedarikâtde bulunmalıyız, zira ş imdi dünya öyle bir ş irazede bulunmakde dir ki, Londrada, Parisde, Nü-Yorkda ve mahali sayireyi baidede bir politika yangını zuhura geldikde, sıcağ ı annımıza vurub, ve ış ığı ise gözlerimizi kamaşdırmakde dir, fekat evvela kendi, yani

devletimizin ve milletimizin menfaatının khatırları için, deyil yalnız Evroba, illa bütün dünyanın havadisatından mümkün mertebe khaberdar olmağa çalışmalıyız.

Gerçi başka milletlerin gazetasını okumayanlar, gazeta demek masal kitabı demek dir kıyas idebilirler ise de, bir defa Evroba gazetalarına dikkat itdiklerinde, her milletin gazetalarının, yazdıklarının yüzde sekseninin, kendi milletlerine makhsus mütalaalardan ibaret bulunduğun aşikâr sürette anlayabilirler, ve Evroba milletlerinde, yüzlerce dürlü gazetalar bulunduğundan, her birerleri birer tarik tutarak, devletlerinin ve milletlerinin her nevi mesalihin ayrı ayrı ve tahsilen bahs itmekde dirler ki, eger öyle uzun mütalaalar bizlerin gazetalarında görülmüş olsa, pek az okuyanlar bulunacağı, acınarak beyan ideriz. Hatta, Evroba gazetaları, evvela mütalaaya dayır bahsları yazdıktan sonra, bizim adeta havadis deyu yazdığımız “filan khırsız şöyle olmuş, fılan yangın böyle olmuş” vukuatlarını en sonra ve ankaria suretinde yazmakde dirler, fekat bu cümle zararı yok, bizlerde dakhi gerçi az, lakin mütalaa ve Azkayin bahslarının kadr u menfaatını tanıyanlar eksik olmayub, gün be gün ise çoğalmakde bulunduğu da inkâr olunamaz. (ss. 18-20)

Panosyan *Münadi-yi Erciyes* gazetesinin her sayısında “Azkayin” bölümüne yer vererek bir yayıncılık politikası olarak bu bölümü gazetesinin “olmazsa olmaz” bir parçası olarak görmüştür. Bugünden bakıldığında *Münadi-yi Erciyes*, genel anlamda imparatorluğun 19. yüzyılın ikinci yarısındaki sürecine dair önemli bilgiler sunarken, gazetenin “Azkayin” bölümü özel anlamda Ermeni toplumunun bu süreçte karşılaştığı çatışma ve gerilimleri ince ayrıntılarıyla ortaya koymaktadır.

Panosyan “Azkayin” bölümü altında yer verdiği yazılarda içerik ve tema bakımından Ermeni milleti için dönemin mühim meselelerini ele almakta; Ermeni milletinin anayasal anlamda kurumsal bir kimlik kazanmasından modern ve nitelikli eğitimin yaygınlaştırılmasına, kilisenin ve dinî otoritelerin hesap verebilirliğine kadar pek çok konuyu tartışmaya açmaktadır. Tüm bu içerik ve temanın “milli mesele” olarak gazete sayfalarına taşınmasındaki ortak amaç ise milli birliği ve ulusal dayanışmayı güçlendirme, toplumu bilinçlendirme ve ileriye taşıma idealidir. Bu bağlamda, gazetenin “Azkayin” bölümünün, Osmanlı Ermeni toplumunun kendi

kendini tanıma, problemlerini tartışma ve bunlara çözüm üretme sürecinde bir kamusal mecra işlevi gördüğünü söylemek yanlış olmayacaktır.

4.4 Diğer yazılar: “Karnaval” ve “Balo”

Buraya kadar görüldüğü üzere *Münadi-yi Erciyes* gazetesinin her sayısında sırasıyla yer bulan “BORSA TELEĞRAFI”, “HAVADİSATI MÜTENEVVIYE” ve

“AZKAYİN” bölümleri gazetenin temel içerik omurgasını oluşturmaktadır.

“Kambiyo”, “Borsa” ve “Meskûkât” başlıklı bölümler altında ekonomik verilere ve güncel piyasaya dair haberlere yer verildiği, yani bu bölümlerin de son tahlilde güncel haber muhteva ettiği göz önünde tutulursa, gazetenin haber içeriklerini iki ana eksen üzerinden şekillendirdiği görülmektedir. Bunların ilki, her kesimden okur kitlesini ilgilendirecek güncel haberler, ikincisi ise hedef kitlesi Ermeni okurlar olan Ermeni toplumuna ilişkin haberlerdir.

Gazetede haber kategorilerine dahil olmayan, kimi zaman güncel gelişmelere temas etse de Panosyan tarafından okurlara bir haber olarak sunulmayan, çoğunlukla kültürel içerikli, birbirinden bağımsız fikir yazıları da yer almaktadır. *Münadi-yi Erciyes* risalelerinde okurları aydınlatmak, onları kimi kültürel olgular hususunda eğitmek amacıyla pek çok yazıya yer verildiğini bir önceki bölümde gösterdim. Panosyan, *Münadi-yi Erciyes* gazetesinde yer verdiği, güncel haber niteliği taşımayan farklı konulardaki yazılarla da okurların sosyokültürel bağlamdaki gelişmişlik düzeyini artırmayı ummakta ve “sakıncalı” bulduğu kimi hususlarda okurlara uyarılarda bulunmaktadır.

16 ve 18 Ocak 1862 tarihli 131 ve 132 numaralı gazetelerde tefrika edilen “KARNAVAL” ve 13 Şubat 1862 tarihli 143 numaralı gazetede yayımlanan “BALO” başlıklı yazılar hem gazetenin bu kapsamdaki yazılarına iyi bir örnek

olması hem de yazarının amaçlarını açıkça ortaya koyması açısından dikkate değerdir. İlerleyen senelerde, Ahmet Mithat Efendi ve Teodar Kasap gibi dönemin diğer Osmanlı yazarlarının doğrudan karnaval-balo temalı eserler kaleme alacağını, karnaval-baloların bir eğlence biçimi olarak Tanzimat dönemi romanlarında sıkça bahsi geçen ortak bir tema haline geleceğini de burada hatırlamak gerekir.

Yazı dizisine Amerika ve Avrupa’da düzenlenen karnavallarla başlayan, ardından Beyoğlu’ndaki karnavalları odağına alan Panosyan bir yandan karnavalın ne olduğunu okurlara detaylarıyla aktarırken, öte yandan karnavalların sakıncaları ve olası tehlikelerine karşı onları uyarmaktadır. Panosyan’a göre milletin “adab u terbiyesinin bozulmasına bu bir kaç aylar kadar hiç bir büyük sebep yok”tur (s. 241). Pek çok yazısında, Batı’nın “ilim”, “hüner” ve “kitabet”te katettiği yolu dile getiren Panosyan, bu kez Avrupa ve Amerika’nın karnaval günlerinde görülen sınırsız taşkınlıkları anlatır:

Feylesoflardan bazıları, insan evladı için umumen divane dir demişler ise, pekde esassız bir lakırdı ve hüküm deyil dir. Bizce insanlar üzerinde hiç bir vakt divanelik eksik deyil isede, başlıca çıldırdıkları aylar, Karnaval (*paregentan*) ayları ve illa hafta ve günleri dir deyebiliriz. Hakikaten eger insanlar, şu karnaval aylarında, kendi yaptıklarını dikkatı tamme üzre bir defa seyr idebilseler bizzat kendilerinin dakhi utanacakları aşikâr dır.

Acayib hal, başka günler, şu başkalarını ayıblayan kibarlar, yüzlerine birer suret koymuşlar, kimisi Acemvari, kimisi Çerkesvari, ve kimisi dakhi Arnavud ve sayire vari giyinmişlerde, kibar balosu dedikleri balolara koşduklarını hem seyr u temaşa, ve hemde teaccüb idelim. Şu ikhtiyarların, şu sofuların, karnaval behanesiyle, hicablarından naşi cansız bir suret altında, koltuklarına bir genc kız yakhod karı alarak, beyenmedikleri zemanе delikanlılarından ziyade, keklik gibi sekerek koşub, oynadıklarına tehayyürde kalalım.

Şu karısını ve kızını khorozlardan dakhi kıskanan erkekleri seyr idiniz, fûlan yere gideceyiz deyerek familyaların aldadıb kendilerin sokak kapusundan dışarı atdıktan sonra, fûlan dudu, fûlan hanım, fûlan kokona ve madama, ve illa illa fûlan *madmuazel* ile, bir *valts*, bir *kadritsl*, ve bir *polka mazürka* oynamak sevdasıyla, kendilerini ne mahellerde bulmakde dirler ... Ancak bu günlerde, bir takım arsızlar, edebsizler, ve hovardalar, şarabı rakıyı içib, ya açık suret ile, ve yada üç guruhluk bir suret altında kendi niyeti fasidesi ve mühlikelerini icra idebilmekde dirler. (ss. 240-241)

“BALO” yazısı da modernleşme ve ahlak eksenindeki tartışmaların Ermeni toplumu içerisinde nasıl yer bulduğunu görebilmek adına dikkate değerdir. Panosyan, maskeli baloların toplumda açtığı zararlara karşı milleti uyarırken, modernleşmenin ve Batılılaşmanın yanlış anlaşıldığının, toplumun bu hususları yalnızca eğlence kültürü üzerinden içselleştirdiğinin altını çizmektedir. Yüksek zümrelerce eğlence anlayışının bir parçası haline getirilen balo düşkünlüğünün, zamanla nasıl toplumun en alt kademesinde dahi yer bulduğunu, sınıfsal ayrım dikkatiyle eleştirmektedir:

Karnaval aylarında alafranka milletlerde, her uygunsuz adetlerden başka, bir de balo maske olmak, yani istediği kıyafete girib, ve yüzüne dakhi bir suret koyarak, cemiyet içine girmek adeti reddiyesi dakhi var dır ... Karnaval günlerinde icraye gelen şu balolar dakhi, aynı halde dirler, zira, en büyük balolar evvela zenginlerden başlayıb, sonradan bayağı khalk beyninde dakhi icra kılınmakde dirler. Balolardan mürad her ne ise, zengin ve fukara balosunda, aynı derecede dir, fekat, yalnız bu evvelki misallarımızda görülen farklar var dır.

Zengin balosunun adına kibar balosu ve ırzehli balosu dakhi denilir, hal buki bizce, şu ırzehlilik ğayibi bir şey olduğundan, yakhod yokarude ifade itdigimiz gibi, kat kat perde, iç içe oda, ve kârgir divar sayesi ırzehliliyinden bulunduğundan, anlere ırzehli luğetinin verilmesini, zenginler tarafından bir tedbir ve ehali tarafından bir müdahene sayıldığıyla beraber, diger fukara yakhod umum baloları ise, zengin balolarının ancak bir taklidi yakhod fakırca aynisi dir deyebiliriz. (ss. 289-290)

Yazının devamında kendisinin katıldığı bir maskeli baloya ait gözlemlerini aktaran

Panosyan, baloya katılan kadın ve kızların çoğunun Ermeni olması karşısında

duyduğu öfke ve şaşkınlığı dile getirmektedir:

Yüzlerce yarı ac ve yarı tok, kırklık, ellilik ve belkide altmışlık karılar 10, 20, ve 25, 30 yaşında kızları önlerine katarak, salkhaneye Khıdrellez vaktinde kuzular götüren çobanlar misillu, götürüb balo denilen insan salkhanesinde, karılar ve kızlar kanına susamış, insafsız erkek kasablara, yakhod celladlara teslim itmekde dirler.

Şeytanlar, hreşdaglar [melekler], cinnler, periler, krallar, elçiler, serasgerler, asgerler, alimler, kâmiller, cahiller, ve her sınıf kesanın kıyafetleri oraya tecemmü iylemiş, mezkûr kıyafetler, kırk beş kişinin arkasına girib çıkarak, niçe illetler, kokular, ve kehleler kazanmış olduğu şöyle dursun, bir birini asla tanımayarak, bin nezaket, bin iltifat, ve pek çok naz u cilve ile, bir birlerinin kollarına ve koltuklarına girib, bazen dilsiz oyununa çıkan, ve bazen dakhi,

baloyu açan ve işletenin kisesi dolub, ve kendilerin ise kiseleri boşalarak serhoş olduktan sonra, nefes nefese verdikleri, ve tabiatıyla binlerce kalabalığın nefesinden ve terinden, mahelli mezburun havası bozulub, ve oynayarak terledikten başka, bir az nefes almak için, ya sokağa çıkarak, ve yada serin bir tarafa koşarak, ilerude kapacakları illetler, yani binlerce sefillerin, yalnız ya bir kaç ğuruş kapmak, ve yada bir geçici hevayı nefis icra itmek için, ömrlerini dakhi tehlikeye vaz ile, giceler sabahlara kadar uykusuz kaldıkları, hakikaten kalbinde cüzice merhameti olanların nefret u dehşet u esefini mucib olmakdedir. Bunlardan daha ziyade dehşetengizi var dır, yalnız bir baloda, bir gicede kendi gözlerimiz ile gördüğümüz, üç dört yüz nefer, daha 12, 13 ve 14 çağlarında genc ve taze kızlar, hem ekserisi, Haylar [Ermeniler], Hay [Ermeni] olduğu halde, işidiniz, azkaseriz [milletperveriz] deyu öyünen delikanlılar, ve amiralar, bir hovardanın kolundan çıkıp, bin edebsizin koltuğuna girmekde dirler. (s. 290)

Maskeli balolara katılanları aşağılayarak sert bir dille eleştiren Panosyan, baloyu “insan mezbahası”, baloya giden Ermeni kadın ve kızlarını “kurbanlık koyun”, erkekleri ise “kasaplar” veya “cellatlar” olarak tasvir etmektedir. Erkekler kadınların ve kızların “kanına susamış”, onların namusuna ya da masumiyetine göz dikmektedir. “Masum” bir eğlence olmayan maskeli baloları, genç kızların “namusunu”, erkeklerin ise paralarını yitirdiği mecralar olarak betimleyen Panosyan, baloların milletin hem ahlakını ve aile düzenini hem de insanların beden sağlığını tehdit eden tuzaklar olarak görmektedir.

Batılı yaşam tarzına dayanan yeni alışkanlıkların Ermeni toplumunda ortaya çıkardığı aşırılıkları ve toplumsal etkileri derin bir endişeyle ele alan Panosyan’ın karnaval ve maskeli balo örnekleri etrafında şekillenen eleştirileri, sadece bir eğlence biçimine değil, geniş anlamda toplumsal değerlerin dönüşümüne ve hızla kaybına yöneliktir. *Münadi-yi Erciyes* gazetesinin haber iletme işleviyle doğrudan ilişkilenebilen bu ve benzeri bağımsız yazılarla Panosyan, Ermeni toplumundaki olası ahlaki çözülmeye karşı okurları uyarmayı, bir rol model olarak Batı’yı örnek almanın sınırlarını belirlemeyi, geleneksel Ermeni aile yapısını ve özellikle genç kızları ve kadınları korumayı amaçlamaktadır.

İnsanların kimliklerini, sınıflarını, hatta cinsiyetlerini ters yüz eden karnaval ve maskeli balo gibi sosyal etkinliklerin burada mevzubahis edilmesinin sebebi, bu olguların “eğlence” adı altında, toplumsal ve ahlaki düzen içerisindeki sınır aşımalarını normalleştirmesidir. Nitekim, Panosyan’ın 1862’de *Münadi-yi Erciyes*’te dikkat çektiği bu hususlara dair örneğin, Ahmet Mithat 1881’de (1298) yayımlanan ve adını *Karnaval* koyacağı romanın mukaddimesinde karnaval ve baloların “aslında” ne olduğunu, Panosyan’ın buradaki tespit ve uyarılarına oldukça paralel bir biçimde ele alacaktır (Ahmet Midhat, 2000, ss. 3-15). Teodor Kasap, 1874’te *Hayal*’de, *Karnaval Esnasında Bir Tüccarın Hali* başlıklı bir komedi yayımlayacak ve karnaval zamanları tertip edilen “maskara baloların” insanları nasıl “taciz ve tezyif” ettiğini; yardım derneklerinin balo davetlerini paravan olarak kullanarak insanları nasıl “soyduğunu” hicvedecektir (Kasap, 2019, s. 162). Panosyan’ın *Münadi-yi Erciyes*’te yayımladığı bu tür yazılar; Ermeni, Rum, Müslüman yazar ve gazetecilerin dönem içerisinde ortaklaşan gündemlerini imparatorluğun farklı aktörleri ve farklı yazın türleri (düzyazı, roman, oyun) üzerinden takip etme imkânını da bize göstermektedir.

4.5 Bir tercüme tefrika roman girişimi: *Engizisyon Esrarı*

Çeşitli haberler, “Azkayın” bölümleri ve fikir yazılarının yanında Panosyan, *Münadi-yi Erciyes* gazetesinde ayrıca edebi bir içeriğe, kendi tercüme ettiği bir romanın tefrikasına yer vermektedir. Bir önceki bölümde görüldüğü üzere, *Münadi-yi Erciyes*’in risale olarak yayımlandığı sürede her sayıda bir şiire yer veren Panosyan, kimi zaman kurmaca hikâyeler tefrika etmekte ve “kıssa-i latife” başlıklı nükteli anekdotlar yayımlamaktaydı. Kimi risalelerin açılışını şiirle yapan Panosyan, risalede didaktik söylem alanı ile yan yana yer alan farklı türdeki kurgusal anlatılarla, bir

edebi söylem alanı da kurmaktaydı. Böylece, risalelerdeki düzyazılarda işlediği ve okura salık verdiği hususları hem farklı tür ve biçimdeki edebi ürünler üzerinden dile getirmekte hem de düzyazılardaki iddiaları söz konusu içerikle desteklemekteydi.

Münadi-yi Erciyes gazetesine bakıldığında ise Panosyan'ın risale dönemindeki gibi farklı edebiyat ürünlerinden içerikler sunmadığı görülmektedir. Gazetede bu kapsamda yayımlanan tek içerik, Panosyan'ın 4 Kasım 1861 tarihli 105 numaralı gazete ile 21 Aralık 1861 tarihli 122 numaralı gazete arasında 16 sayı boyunca sürdürdüğü *Mister dı l'Enkizision* başlıklı romandır. Panosyan, tefrikasına başlayacağı roman tercümesini okurlara şu şekilde takdim etmektedir:

[B]azı dostlar tarafından, şu ziraat bahsından ise, umumun hüsnü kabuliyetini davet idici bir bahsa devam itmemizin, daha iyi olacağı khalisane khaber verilmiş olmağın, Fransızlar beyninde kesbi şeref iylemiş olan, Mister dı l'Enkizision nam kitabın tercümesine devam itmeyi, münasib görmüşüz dür.

Enkizision denilen meclis (Sırpakınnutyen Joğov) bundan 600 sene kadar akdem, Fransadan başlayarak, İsbanyaya ve İtalyaya dakhi geçmiş, ve bundan 70 sene evvellere kadar, Katolik mezhebinde bulunanların, mezhebce teftiş u tecessüsüne devam iderek, milionlarca insanların, kanlar dökmelerine, diri diri yakhod boğulmuş olarak ateşlerde yanıp kül olmalarına, ve zindanlarda, ve mahbeslerde çürümelerine hükm idub siciller vermiş dir ki, şu kitabı kaleme alan zat, pek teesirli suretde keyfiyeti nakş u beyan iylediginden, dikkatlıca okuyub ve mütalaa idenlerin, bazen hiddetlenib, bazen tereddüde gelib, ve bazen dakhi göz yaşları dökecekleri şöyle dursun, pek çok istifade ve telezzüz idecekleri dakhi zannı kavimizdendir. (ss. 139-140)

Okurların “ziraat bahsı”na kıyasla bu hikâyeyi çok daha ilgi çekici bulacağını öğrenen Panosyan, bu öneri üzerine “BİRİNCİ FASL EL BARİO DE TRİANA” başlıklı ilk bölümle *Mister dı l'Enkizision*'u tefrika etmeye başlamaktadır. Öte yandan, Panosyan'ın hayatını ve eserlerini incelediğim bölümde de belirttiğim gibi mevcut kaynaklarda, Panosyan'ın tercüme ettiği eserler arasında *Mister dı l'Enkizision*'a rastlanmamaktadır. Panosyan, “Mezkür kitabın tercümesini *Münadimizde* devam iyledikden başka, ayrıca dakhi basdırarak, ve khitamında, Fransızcasında bulunan resimleri dakhi derdest iderek, cildlenmiş olduğu halde,

ayrıca dakhi satmak niyetimizdendir” (s. 139) açıklaması ile romanın tercüme tefrikasını gazetede tamamlayarak eseri ayrıca bir kitap olarak da satışa sunacağını belirtir. Lakin romanın gazetedeki tefrikası nihayete eremediğinden romanı ayrı bir kitap olarak yayımlama planını gerçekleştiremez. Mevcut kaynakların Panosyan’a ait bir *Mister dı l’Enkizision* tercümesinden bahsetmemesinin sebebi bu olabilir. 16 sayı boyunca tefrika edilen romanın, 122 numaralı gazetede yer alan bölümünün sonunda Panosyan okurlara tefrikanın devam edeceğini belirtse de *Mister dı l’Enkizision*’un tefrikasına sonraki sayılarda devam edilmediği görülmektedir. Panosyan tefrikaya neden son verdiğine dair bir açıklama da yapmaz.

“Madame de Suberwick’in ilk olarak 1844’te [M.] ‘Victor de Féréal’ takma adıyla yayımladığı *Mystères de l’Inquisition*¹¹⁵ yalnız Osmanlı’da değil Avrupa çapında büyük ilgi görmüş yapıtlardan biridir” (Ayaydın Cebe, 2009, s. 242). Strauss’a göre (2014), *Mystères de l’Inquisition* “19. yüzyılın en başarılı yapıtlarından biri[dir]” ve imparatorlukta ilk kez Garabed Ütücüyan’ın Ermenice çevirisiyle 1864-1866 yılları arasında yayımlanmış, bunu daha sonra Dimitrios Nikolaidis’in 1874’teki Rumca çevirisi ve akabinde dönemin Zaptiye Nazırı Hüseyin Nâzım’ın 1879’daki *Enkizisyon Esrarı* başlıklı Türkçe çevirisi takip etmiştir (s. 60). Bu tarihlendirmelere göre *Mystères de l’Inquisition*’un Osmanlı’daki ilk Türkçe çevirisi 1879’da dolaşıma girmiştir. Öte yandan, Panosyan’ın romanın Ermeni harfli Türkçe çevirisine bu tarihten 18 sene önce, 1861’de başladığını hesaba katarak, *Mystères de l’Inquisition*’un imparatorlukta Türkçe olarak dolaşıma girmesine dair ilk girişimin Panosyan’a ait olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

16. yüzyıl ortalarında V. Charles dönemi İspanyası’nda, Sevilla’da geçen romanda Sevilla valisinin kızı Dolores ile nişanlısı Estevan de Varga arasındaki

¹¹⁵ Tam adıyla, *Mystères de l’Inquisition et autres sociétés secrètes d’Espagne* (Engizisyonun ve İspanya’daki diğer gizli toplulukların gizemleri).

tutkulu aşkın, kendisi de Dolores’e âşık olan Sevilla Engizisyon Mahkemesi Başkanı Pedro Arbues tarafından nasıl işkenceler ve eziyetlerle dolu bir cehenneme çevrildiği anlatılmaktadır (Strauss, 2014, s. 60). Romanın üst metninde bir aşk hikâyesi yer alırken, arka planda İspanyol Engizisyonu’nun karanlık yüzü, mahkemenin gizli yargılamaları ve akıl almaz işkence yöntemleri detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Katolik kilisesinin kurumu olan Engizisyon mahkemelerinin o dönemdeki faaliyetlerinin “geniş bir panoramasını sun[an]” roman, “Katolik bağınazlığını ve baskıcılığını” (Strauss, 2014, s. 60) bir aşk hikâyesi üzerinden tüm boyutlarıyla gözler önüne sermektedir.

Engizisyon mahkemesinin, “her nevi zalimane ve vahşiyane tedabire teşebbüs iden mahkemeyi muazzama” (s. 143) sözleriyle betimlendiği roman, Panosyan tarafından sadece okurların ilgisini çekeceği ve gazetenin tirajını artıracığı gerekçesiyle seçilmemiştir. Ermeni milleti arasındaki kilise ve mezhep değişikliğinin pek çok örneğinin görüldüğü, kadim Ermeni (Apostolik) kilisesinden ayrılarak Katolik kilisesine katılanların sayısının hızlı bir şekilde arttığı ve Protestan misyonerlerin faaliyet alanlarını hızla genişlettiği 19. yüzyılda, Panosyan gazetesinde böyle bir romanın tercümesini tefrika etmeyi seçerek milletin dinî sadakatini ve kimlik bilincini korumaya ve güçlendirmeye katkı sunmayı amaçlamaktadır. Katolik kilisesinin din adına yaptığı zulümlerin ve kısımların hikâyesini okurlarına sunarak hem toplumun dinî fanatizmden uzak durmasını öğütlemekte hem de kendi mezhebini terk ederek Katolik mezhebine geçmeyi düşünenleri Katolik kilisesinin “karanlık geçmişi” üzerinden ikaz etmektedir. Cemaat içi mezhep tartışmalarının yoğun olarak yaşandığı bir süreçte, Panosyan’ın faydacı bir refleksle gazetede yer açtığı tek edebi ürünün kendi ideolojik tutumunu destekleyecek içerik ve nitelikte olması şaşırtıcı değildir. Zira Vartanyan, Panosyan’ın bu girişimden on yıl önce

mezhepler arası çatışmanın toplumsal boyutlarını Ermeni harfli Türkçe yayımlanan *Akabi Hikayesi*'nde (1851) yine bir aşk hikâyesi üzerinden ele almaktadır.

Ayrıca, Panosyan'ın Katolik kilisesinin karanlık geçmişine odaklanan bu kurmaca hikâye ile eş zamanlı olarak, gazetenin 104 ve 122 numaralı sayıları arasında "MİSİONAR BAHSİ" başlıklı bir yazı dizisini tefrika etmesi de söz konusu faydacı refleksi görmemizi kolaylaştırmaktadır. Öyle ki *Mister dı l'Enkizision*'la yan yana tefrika edilen ve Amerikan Protestan misyonerlerin Apostolik kilisenin aleyhinde yürüttükleri faaliyetleri ele alan yazı dizisinde, Panosyan yine Ermeni milletin "esas" kiliselerinden vaz geçmemelerini salık vermektedir. *Münadi-yi Erciyes* risalesinde, şiirlerle sürelî yayının didaktik içeriğinin desteklendiği gibi, *Mister dı l'Enkizision* tefrikası ile de gazetenin Katolik ve Protestan kiliselerine karşı çıkan tutumu yine bir edebi içerikle desteklenmektedir.

Burada dikkate değer bir başka husus, Panosyan'ın Katolik ve Protestan kiliselerine geçen kimselerin bu tercihlerini bilinçli olarak değil, cahillikleri ve fakirliklerine mebnî bir surette gerçekleştirmiş olmalarıdır:

Bunların cümlesi, cehaletlerinden naşı, bir takım sahib nufuzların fukara üzerinde vuku bulan zulmlarına karşı, şeran ve nizamen, hakklarını iddaa ve hallerini iştikâye biçarelerin iktidarları bulunmadığından zuhura gelmekte dir, ve bu babde ise, başka delili hacet kalmayıb, illa bir kaç sene zarfında, İstanbuldan yirakda niçe memleketlerde, niçe okumak ve yazmak bilmez cahil ve fakır yüzlerce familyaların, asla mezhebin doğrusu eyrisi ne dimek dir, kanğı alet ile teftiş ve kanğı dürbin ile seyr olunabildigin bilmediyi halde, vergi ve salyane sebebinden, deyil hiç vermemek için, illa layıkından ve emsalinden ziyade istenildiği suretde, milletimiz tarafından katan aranılıb derdlerine derman olunmadığı için ... zevallıların gidib ya Protestan, ve ya da Katolik olmağe mecbur olduklarından soğra, evvelki mezhebdaşlarına çeşmi hakaret, yakhod daha doğrusu nefret üzre bakmakda bulunduklarına dikkat olunsa kâfi dir. (ss. 134-135)

Panosyan'ın Ermenilerin cahil, fakir, sahipsiz ve nihayetinde mecbur bırakıldıkları için Katolik ya da Protestan kilisesine mensup olduklarına dair tespiti, kendisinin mezhep değiştirme konusundaki muhafazakâr tutumunun salt dinî bir bağnazlıktan

kaynaklanmadığını göstermektedir. Zira, ona göre Ermeni toplumunda mezhep değişikliklerinin gün geçtikte artması milletin cehaletinden kaynaklanmaktadır. Ermeni milletini kilise değiştirmeye sevk eden birincil husus ise çağın gerektirdiği gibi milletin modern, eğitilmiş, okuryazar bir profile hâlâ kavuşamamış olmasıdır.

4.6 İlanlar

Burada bahsedeceğim son içerik türü, gazetede yayımlanan çeşitli ilanlar, kimi reklamlar ve teşekkür bildiren kısa yazılardır. Risalelerde de yer verilen bu içerik, süreli yayının gazete olarak çıktığı 1861 ve 1862 senelerinde hem nicelik bakımından artmış hem de kapsam bakımından daha çeşitli bir görünüme kavuşmuştur. Öyle ki gazetede artık resmî ilanlar da yayımlanmaktadır. Bu resmî ilanları kimi zaman doğrudan *Münadi-yi Erciyes* kendi yayımlarken, kimi zaman da diğer Osmanlı gazetelerindeki resmî ilanlar iktibas edilmektedir. Örneğin, 28 Nisan 1862 tarihli 170 numaralı ve 23 Mayıs 1862 tarihli 175 numaralı gazetelerde, Panosyan doğrudan *Münadi-yi Erciyes*'e verilmiş bir resmî ilanı yayımlanmaktadır:

İlanı resmi

Merhume bezmi alem Valide Sultan vakfından Terkos kazasında vakı arazi ve otlak ve yaylak ve göl ve sal ile bakal dükkânı, hasılatı maktuinin, iki yüz yetmiş sekiz senesi mard[1]ndan itibaren, bir ve icabına göre iki senelik olarak iltizam olunacağından, taliblerinin, cüma gününden maada beher gün Evkaf varidat odasına mütahüdleriyle beraber gelmeleri ilan olunur. (s. 398; 416)

Evkâf-ı Hümayun Nezareti tarafından gazetelere verilen bu resmî ilanın *Münadi-yi Erciyes*'te de yer bulması, gazetenin 1862 senesindeki dolaşım ve tanınırlık alanının yönetim kademesi tarafından dikkate alınan bir boyuta ulaşmış olduğuna işaret etmektedir.

İmparatorluktaki iç gelişmelere dair resmî ilanların yanı sıra imparatorluk bünyesindeki yabancı devlet elçilikleri ve konsolosluklarının yaptığı resmî ilanlar da

gazetede yayımlanabilmektedir. 3 Mart 1862 tarihli 150 numaralı gazetede

Osmanlı'daki Rusya elçiliğinin resmî bir ilanına yer verilmektedir:

Rusia devleti İmperatorileri sefareti tarafından ilanı resmi

1862. Mard 1. Bey oğlu

Rusia devleti İmperatorileri sefareti tarafından, İstanbulda ikamet iden, kâffeyi Rusia devleti tebaalarına ilan u beyan olunur ki, sefareti mezbure ve saltanatı Seniyyenin muvafakatı kâmile üze, mükhtelif, yani azaları gerek sefareti mezbure ve gerek saltanatı Seniyye taraflarından tayyin buyrulmuş olarak, bir komission meclisi teşkil kılınmış olduğundan, mezkûr komissionda, 1853 senesinden beru, Rusia devleti tebaiyyetini kabul itmiş olanların pasaportları tecessüs olunacak dır.

Her kimki zaten tebaayı devleti Aliyeden olub, fekat şimdiki yedinde bulunan pasaportunun nizamında alınmış olduğu tebeyyün ider ise, ister ise devleti Aliyye tebaiyyetinde, ve ister ise Rusia devleti tebaiyyetinde kalabileceğinden, şu iki tebaiyyetden kenduye münasib görüneni intikhab idebilecektir. Rusia devleti tebaiyyetini intikhab idenlere, üç ay mühnet verileceğinden, müddeti mezbure zarfında, Rusia devleti sefareti himayet ve muavenetiyle kendi işlerini, bu babde teşkil olunacak bir mükhtelit muhakeme komision meclisinde, ruyet u tesviye idecekler dir.

Mezkûr üç ay mühlet khitamında, ve mezkûr ikinci mükhtelit komision meclisinin vereceği siciller kâmilen icra kılındıktan sonra, Rusia devleti tebaalarından pasaportlarının şu surette tecessüsüne sebebiyyet vermiş olanlar Memaliki mahruseyi Şahaneden çıkmaya borclu olacaklar, ve Rusia devleti sefareti tarafından dakhi hiç bir behane ile şu tertibatca kusur u taksirat vuku bulmamasına dikkat olunacak dır. (s. 320)

Aynı numaralı gazetede İngiltere elçiliğinin resmî bir ilanı da yer almaktadır:

Dersaadetde mukim İngilterra devleti fakhimesi Kançeleria khanesinde ihdas olunan mehkemei Âlisi tarafından ilan olunur ki, işbu 1862 senesi Mart 9u cümaa günü alafranga saat 12 kararlerinde, Sinyor Anton Kalleya, mali olarak zîrde tarif olunan emlak bilmezayide satılacak idugi, Kule kapusu civarında kâyin, vakıf olmak üze, bir yüzü cadde üzerine, diger yüzü İzveç sokağında bulunan bir bab menzil ki zemin ve havası ile beraber ceman 1037 arşın ve 16 parmakdan ibaret olub, ancak zemin olan 784 zira ve 15 parmak ve havası olan 253 arşın ve bir parmak olub, bazı tarafı akhşab bazı tarafı kârgir dir.

Ve menzili mezkûr diger mütesarrıfın mali olan 284, 286, 288, 290 nümerolu 4 aded kârgir mağazanın üstünde bina ve inşa olunmuş dur.

Emlakı mezkûrede ayrıca olarak, Beyoğlu caddesinde bir bab kârgir eczakhane mağazası olub, arkasında tertibkhane ve kiler ve kömürlük ve odunluk ve bir aded su kuyusu, ve yine biri caddeye, ve diger İzeç sokağına açılır iki kapusu olduğu, ve menzili mezkûrün altı pençeresi zikr olunan İzveç sokağına, ve diger 12 pençeresi cadde üzerine nazar bulunduğu, ve akhşab tarafı 9 oda ve bir sufadan ibaret bulunmuş, ve kârgir tarafında dakhi cadde

üzerine nazar 8 pençere ve deruninde mutbakh ve mahzen ve sarnic ve mağaza ve alâ bir bağçesi vardır.

İşbu mezd menzili mezkûrün içinde olarak, bir günde tekmi olub, her kimin üzerine kalır ise, İngiliz lirası olarak, rubunu yani yüzde yigirmi beşini peşinen verib, kalan kusurunu dakhi evkafı Hümayunde ferağ ü kasriyet olunacağı gün tediye ve ita idecegi, ve zikr olunan menzili görüb, içerisini gezmek isteyenler, İngiliz kañceleryası tarafından bu maddeye mübaşiret iden Sinyor Pelmieri, ve yakhod Sinyor de Kastroya müracaat itmeleri ilanına ibtidar kılındı.

Ğalata 10 pedrvar. [şubat] 1862.
(İmza) E. HORNİ. HAKRİM. (s. 320)

İngiltere elçiliğinin satış ilanı, gazetenin tüm okurlarını ilgilendirebilecek bir hususken, Rusya elçiliğinin ilanı Rusya İmparatorluğu'na tâbi olan Ermeniler gözetilerek gazetede yayımlanmış olmalıdır.

Resmî ilanların yanı sıra Panosyan gündelik hayatın içinden kimi etkinliklerin, yeni yayınların, satışa çıkan yeni ürünlerin, doktor, öğretmen, müzisyen gibi meslek kollarından kişilerin sunduğu hizmetlerin ilanlarına da gazetede sıkça yer vermektedir. Örneğin 13 Mart 1862 tarihli 154 numaralı gazetede sırasıyla şu ilanlar yayımlanmaktadır:

Fal açdırmak, ikbale bakdırmak gibi şeyler, yalancılığa riayet itmek isede, çok cahil erkek ve khususiyle pek cahil kadınlar öyle batılıyyetlere inanmakda ve eylenecekdedirler. Bu defa B. M. Şabanyan Fransızcadan Ermeniceye ol yolda yani *vicagahanutyun* [piyango] gibi bir eylence kitabı tercüme iylemiş olub, ve hakikaten fena eylencelerden vaz geçilib, yalnız eylence niyetiyle okunduğu halde, niçelerin memnun olacağı memuldan dır. Mezkûr kitabın ismi *Kuşag abakayits* [Geleceğin kâhini] olub, kitabcılarda satılmakdedir.

B. Krikor B. Bardizbanyan ve B. D. Karakaşyan teelifatı olarak, ve ayda iki defa tab u neşr olunmak üzre, *Karun Hayasdanı* [Ermenistan Baharı] isminde, İzmirde Ermenice bir risale daha tab u neşr olunmaya başlamış dır ... *Karun Hayasdanının* altı aylık kıymeti 8 frank olub, abonat yazılınmak istek idenlerin Balık pazar köprüsü başında, Khaçadur ağa Kalenderyane gitmeleri, ve şimdiye kadar iki nüskhesi dakhi gelmiş idugi ilan olunur.

Daha Evrobadan yeni avdet itmiş olan Kevork ağa Pakradunyayı Yeni kapu kharicinde giceleri Fransızca ders vermesi niyetiyle, ve Lezvakidagan ingerutyun [Dilbilim Cemiyeti] ismiyle bir ingerutyun teşkil olunmuş, ve 20 nefer aza bulunduğu takdirde kanunlar ve nizamâtı tertib olunacak olub, ve şimdiden ise 14 nefer aza hazır bulunduğundan, mezkûr ingerutyuna aza yakhod müşteri yazılmak arzu idenlerin, mahelli mezburde Pepeyan cerrah

Rupen ağının dükkânına teşrif buyurmaları, ve haftada üç gice saat 1 den 4 e kadar ders alınmak üzere ayda 30 güruş eda olunacağı ilan olunur. (s. 336)

Panosyan gazetede sadece Ermeni toplumundaki girişim ve faaliyetleri ya da sadece onlara hitap edecek ilanları değil; ilan etmeye değer gördüğü, her kesimden okurun ilgisini çekecek türlü ilanları da gazetesinde yayımlamaktadır:

İşbu gelecek pazar irtesi gününden beden, Kalpakcılar başında Sorguccu khanı kapusunda, pazar gününden başka her gün, geçen sene Bey oğluda seyr u temaşa itdirildiği misillu, ipek böceyi tutulması seyr itdirileceğinden, arzu idenlerin teşrife rağbet buyurmaları için ilan olunur. (s. 398)

Bir kaç aydan beru mısıdır R. Fordfut. M. D. teelifi olub, ve envayi ulum u kitabetden şirket üzerine vukufiyetden, yeni icadlardan, velhasıl Türkiya ile münasebeti bulunanlar için, malûmatı müfidelerden, ve on altı yaprakdan ibaret İngiliz lisanı üzere ve Risaleyi Şarkıye ismi ile bir risale tab u neşr olunmakde olduğundan, milletimizde İngilizce bilenlerin müşteri yazılmak arzu iyledikleri suretde, Mühendisyan Hovhannes ağa tabkhanesinde, müsü C. B. Paganonu bulmaları khasseten ilan olunur. (s. 220)

Sarraff kompanialerinde çok vakıt Türki kitabetde bulunan Göncyan Tavit ağa Böyük Yeni khanın yokarki kapusunda no 3 odada sakın olub, Türkce arzuhal, müzekkere, kontrat, defter protesto ve sayire yazdıran ve Fransızcadan Türkce tercümeğe dayır evrakleri olan zatler mahali mezkûre gitmeleri ilan olunur. (s. 145)

Topkhanede Paşa kapusu ittisalinde, temiz yerli fesleri satılmakde idugi khasseten ilan olunur. (s. 208)

Vezir khanın üst katında, 41 numero ile murakkam, muzika muallimi B. Garabedin odasında, haftada üç gün, yani pazar ertesi, çarşamba ve cumaa günleri her dürlü raks (ayak oyunları) ders verilecek dir, ve mezkûr muallimi istedikleri halde, khanelerde dakhi gidib ders verecek dir. Kezalik mezkûr odada Osmanlıca ve alafranga nev be nev muzika dersleri verilecek dir. Ve bu muzikaların her bir makamda yazılmış notalarını dakhi, istek iden olur ise, birer nuskhesini alabileceyi, cemi Asitane ahalisine khasseten ilan olunur. (s. 252)

Panosyan'ın *Münadi-yi Erciyes* gazetesinde yüzlerce resmî ve özel ilana yer vermesi, gazetenin okur kitlesi çeşitliliğindeki artışı ve okurların gazetenin etki alanındaki genişlemeyi fark ettiklerini göstermektedir. İlanların sadece Ermenilere değil, “Türkiya ile münasebeti bulunan”lara, “cemi Asitane ahalisi”ne ya da Arap harfli Türkçe belge ve tercümeğe ihtiyaç duyacaklara hitaben kaleme alınması da bunu

kanıtlamaktadır. Bu ilanların her satırının ücreti mukabilinde gazetede yer bulabildiği düşünülünce, ilan veren sayısındaki artışın *Münadi-yi Erciyes*'in kendisine 1861 ve 1862 senelerinde gittikçe büyüyen bir okur halkası inşa ettiğini göstermektedir. İlanların sadece Ermeni milleti özelinde olmayarak, yukarıdaki örnekte de görüldüğü üzere “cemi Asitane ahalisine” hitap etmesi ve gazetenin yönetim kademesinden resmî ilanlar alması *Münadi-yi Erciyes* okurlarının sadece Ermeni milletinden teşekkül etmediğinin göstergelerinden biridir.

Sonuç olarak, *Münadi-yi Erciyes* gazetesi sahip olduğu tüm bu içerikle okurlarına güncel haberler sunmanın yanında toplumun entelektüel, ahlaki ve siyasal bilinç düzeyini geliştirmeyi amaçlayan; onları hem çağın gereklerine ayak uydurma noktasında teşvik eden hem de kimi zaman çağın tehlikelerine karşı ikaz eden bir yayın ve habercilik politikası gütmüştür. Gazetenin okurlara sunduğu içerik ve Panosyan'ın ideolojik tutumuyla birlikte *Münadi-yi Erciyes*'in 19. yüzyıl Osmanlı Ermeni toplumunun iç dinamiklerini ve imparatorluğun yüzyıl içerisindeki güncel ve ortak tartışmalarını kuşatan bir yayıncılık stratejisi geliştirdiği görülmektedir.

“Cahillik illetlerin en müşkülüdür” (s. 7) ilkesini benimseyen Panosyan'ın cehalet, taassup ve ahlaki yozlaşmaya var gücüyle karşı çıkan tutumu gazetenin yayın ve habercilik politikasını tayin etmiştir. Gazetesi aracılığıyla hedef okur kitlesine salt bilgi akışında bulunmayı yeterli görmeyen Panosyan, *Münadi-yi Erciyes*'e okurları aydınlatma, cehalete ve geri kalmışlığa karşı mücadele etme ve toplumsal öz eleştiri yapma gibi misyonlar yüklemiştir. Bu bağlamda *Münadi-yi Erciyes* gazetesi, okurlarına sunduğu türlü haber ve içerikle imparatorluğun Tanzimat sonrası yeni sosyal ve idari düzeninde okurlarını bilgilendirmek, bunu yaparken de toplumu ıslah etmek gibi büyük bir amaca hizmet etmektedir.

Çalışmanın bir sonraki bölümünde, Panosyan'ın 1859 ve 1860'ta *Münadi-yi Erciyes* risalesinde yayımladığı şiirler incelenecek ve 19. yüzyıl süreli yayıncılığının edebi tür ve içeriklerle kurduğu ilişki Ermeni harfli Türkçe yayıncılık örneğinde tartışılacaktır.

BÖLÜM 5

MÜNADİ-Yİ ERCİYES VE ERMENİ HARFLİ TÜRKÇE ŞİİRLER

Çalışmanın bu bölümünde, *Münadi-yi Erciyes*'in risale olarak yayımlandığı 1859 ve 1860 yıllarındaki sayılarında yer alan Ermeni harfli Türkçe şiirler odağa alınacaktır. Panosyan, 1 Haziran 1859'da yayımlanan ilk risalede, "her defade birer adet şiir dakhi dere" edileceğini (s. 4), yani her yeni risalede bir adet şiir yayımlayacağını okurlarına vadetmektedir. *Münadi-yi Erciyes*'in 1859 ve 1860'ta yayımlanan 24 sayısına bakıldığında Panosyan'ın, 1859'da yayımladığı risalelerin tümünde, 1860'ta yayımlanan risalelerin ise kimilerinde biçim, içerik ve tür bağlamında çeşitlilik gösteren şiirlere yer verdiği görülmektedir. Duygusal ve eleştirel bakışın bir arada yer aldığı şiirler aşk, tabiat, aile, toplumsal eleştiri, felaketler, hastalıklar, eğitim ve dil gibi çeşitli temalara sahiptir. Osmanlı klasik şiirinin ve halk şiirinin dilsel ve biçimsel özelliklerini taşıyan bu şiirler, Tanzimat döneminin yeni içeriklerine ve toplumsal vurgularına da hakimdir. Ermeni harfli Türkçe olarak ve anonim şekilde yayımlanan bu şiirlerin tema, biçim ve edebi tür açısından 19. yüzyıl Osmanlı klasik şiiri ve halk şiiri gelenekleri ile etkileşim içinde olduğu, bununla birlikte bu şiirlerin Ermeni harfli Türkçe yazın dünyasına ait olmalarından kaynaklanan kimi özgünlükleri de ortaya çıkardığı görülmektedir.

Bu bağlamda, bu bölümde esas olarak *Münadi-yi Erciyes*'te yayımlanmış şiirler, bir süreli yayın aracılığı ile Osmanlı okur kamusuna sunulan edebi metinler nazarı ile ele alınacaktır. Burada hemen belirtmek gerekir ki bu bölümün asıl niyeti söz konusu şiirleri yakın okumaya tabi tutarak, şiirleri tahlil/şerh etmek değildir. Bunun yerine, bu bölümde şiirler önce tematik vurguları, biçimsel özellikleri ve sosyokültürel bağlamları bakımından incelenecek, ardından 19. yüzyılda Âkif Paşa,

Şinasi, Ziya Paşa ve Namık Kemal gibi isimlerin öncülüğünde yeni bir safhaya geçen Osmanlı şiir geleneği bağlamında değerlendirilerek bu şiirlerin ne ölçüde dönemin şiir anlayışına dahil olduğu ve ne ölçüde bu şiir anlayışından ayrışarak kendine has özellikler ortaya koyduğu belirlenmeye çalışılacaktır.

Münadi-yi Erciyes'in 1859 ve 1860 yıllarında yayımlanan sayılarında Panosyan, bir başlığa sahip toplam on sekiz Ermeni harfli Türkçe şiire yer vermiştir. Şiirlerin hepsi burada detaylı şekilde incelenmeyecek olsa da *Münadi-yi Erciyes*'in şiir yayımlama politikasına dair bir öngörü edinebilmek adına süreli yayında yayımlanan şiirlerin tümünü görmek bu noktada faydalı olacaktır:

Tablo 4. *Münadi-yi Erciyes*'te Yayımlanan Ermeni Harfli Türkçe Şiirler

Şiir Başlığı	Yayın Tarihi	Şair/Mahlas
<i>KARI KOCA MAYIS I</i>	1 Haziran 1859	Anonim
<i>ZELZELEYİ ERZURUM</i>	15 Haziran 1859	Anonim
<i>YENİ NŞANLANMIŞ BİR DELİKANLI</i>	1 Temmuz 1859	Anonim
<i>YENİ NŞANLANMIŞ BİR KIZ</i>	1 Temmuz 1859	Anonim
<i>VAKTİ HAL</i>	15 Temmuz 1859	Anonim
<i>BİR GENC KIZA OLAN BİVEFALIK</i>	1 Ağustos 1859	Anonim
<i>İKBALDEN ŞİKÂYET</i>	15 Ağustos 1859	Anonim
<i>ÜSGÜDARDA YANAN ÜÇ KİŞİ</i>	1 Eylül 1859	Anonim
<i>BİR Bİ VEFA KIZDAN TEŞEKKİ</i>	15 Eylül 1859	Anonim
<i>BİR ÇİFTCİNİN SABAHKİ HALİ</i>	1 Ekim 1859	Anonim
<i>HAYOTS MADUR VE HAYGAZYAN VARJARAN (Ermeni Kilisesi ve Haygazyan Mektebi)</i>	15 Ekim 1859	Anonim
<i>TARİKHİ CEVHER</i>	1 Kasım 1859	Nutkî
<i>TABKHANEYİ CEDİDELER</i>	15 Kasım 1859	Anonim
<i>MEVSİMİ KIŞ</i>	1 Aralık 1859	Anonim
<i>MERSİYE</i>	15 Aralık 1859	Anonim
<i>TEHNİYE</i>	1 Ocak 1860	Anonim
<i>KÖYLÜLER</i>	15 Ocak 1860	Anonim
<i>AŞK</i>	1 Mayıs 1860	Anonim

Bir başlık altında yayımlanan ve bir açılış-kapanışa sahip yukarıdaki şiirlerin dışında herhangi bir başlığı, bağlamı olmayan muhtelif dörtlüklere de risalede yer verildiği görülmektedir.¹¹⁶

¹¹⁶ Bkz. *Münadi-yi Erciyes*, No. 3, 1859, s. 23; *Münadi-yi Erciyes*, No. 7, 1859, s. 51.

Üçüncü bölümde gösterildiği üzere *Münadi-yi Erciyes*'in 1859 ve 1860 yıllarındaki sayılarında toplam içeriğin yüzdelik dağılımında ilk üç sırayı “şiiir” ile birlikte “millet meselesi” ve “kültür” başlığı altında topladığım iierik kategorileri oluşturmaktadır. Panosyan, “millet meselesi” kategorisi altında belirttiğim yazılarda sıklıkla Ermeni milletiniii eksik ve kusurlarını, din adamı ve yöneticilerin yetersizliklerini; toplumun kültürel faaliyetlere, teknik gelişmelere ve ilmî meselelere karşı ilgisizliğini, kız çocuklarının neden okutulması gerektiğini ele alırken kendi milleti için en çok kullandığı sıfatların “bahtsız”, “biçare” ve “sefil” olduğu görölmektedir. “Kültür” kategorisi altında toplanan yazılar ise her türden kitabî/ansiklopedik bilginin okura sunulduğu, Panosyan’ın öğrenilmesini elzem olarak gördüğü muhtelif konuları içeren didaktik yazılardan oluşmaktadır. Bu yazılar altında bir yandan Ermeni toplumunun yüzyıl içerisindeki mevcut durumu ele alınırken, öte taraftan toplumun eksik ve kusurlarının nasıl telafi edileceğine dair çözüm yolları ve bireylerin kültürel dünyalarını nasıl inşa etmeleri gerektiğine dair öneriler sunulur.

Panosyan, aynı türden iierik ve iletileri farklı söylem türleri, yani düzyazı ve şiirler aracılığı ile eş zamanlı ve paralel şekilde risalesinde yayımlamaktadır. Düzyazılarda öne çıkan temaların, şiirlerde de paralel şekilde ele alındığı görölmektedir. Başka bir deyişle, *Münadi-yi Erciyes*’te okura düzyazılar aracılığıyla doğrudan seslenen öğretici, eğitici, açıklayıcı; eleştirel ve rasyonel ses, şiirler ile desteklenmekte; düzyazılardaki doğrudan iletiler, mesajlar, iierikler şiirler aracılığıyla sanatsal bir düzlemde ve başka bir söylem türü üzerinden tekrar edilmektedir.

Bu haliyle, şiirlerin farklı iierikteki düzyazılarla yan yana sunulması bir yazar-yayımcı stratejisi olarak okunabilir. Zira, Panosyan *Münadi-yi Erciyes* ile

özelde Ermeni milleti, genelde ise bütün Osmanlı'ya ilişkin toplumsal meseleleri, düzyazı ve şiir gibi farklı söylem türleri üzerinden dile getirerek meselelerin düzyazılar ile anlaşılır bir şekilde ortaya konmasını, şiirler ile de okur gündemine daha etkili bir yolla taşınmasını sağlayacaktır. Risalelerde yer alan şiirlerin içerik ve vurgularının düzyazılardaki konu ve iletilerle sıkı bir paralellik göstermesi ve hem düzyazılar hem de şiirler bağlamında içeriğin büyük bir bölümünü “toplumsal eleştiri” ve “millet meselesi” kategorilerinin oluşturması Panosyan'ın *Münadi-yi Erciyes*'te kendi içerisinde tutarlı ve bütünlüklü bir yayın politikası kurmaya çalıştığını göstermektedir. Risalelerdeki şiirlerin varlığını birtakım edebi saikler ya da sanatsal tutumlarla açıklamaya girişmeden önce, söz konusu şiirleri Panosyan'ın düzyazılarda ortaya koyduğu sorun ve çözümleri tekrar ve tasdik eden farklı söylem türleri olarak görmek daha anlamlı olacaktır. *Münadi-yi Erciyes*'te yayımlanan şiirleri burada üç ana tema altında incelemek mümkündür.

5.1 Azk (Millet) ve toplumsal eleştiri

Panosyan'ın *Münadi-yi Erciyes* risalesinde yayımladığı şiirlerin en güçlü tematik damarı toplumsal eleştiridir. Risalelerde “MİLLETE DAİR (AZKAYİN)” başlığı altında ele alınan toplumsal meselelerin şiirler aracılığıyla bir kez daha gündeme taşındığı görülmektedir. Bu şiirler genel anlamda 19. yüzyıl Osmanlı toplumuna hitap eder şekilde, Tanzimat dönemi bireyine dönük eleştirileri gündeme taşırken, öte yandan özel anlamda dönemin Osmanlı-Ermeni toplumuna odaklanan eleştirel ve didaktik bir bakışı ortaya koymaktadır.

15 Aralık 1859 tarihli 14 numaralı risalede yayımlanan, Nigoğos Zorayan'ın ölümü üzerine kaleme alındığı anlaşılan “MERSİYE” başlıklı şiir, “milleti, çend teelifatle ihya” eden ve bu sebeple “medh u senaye seza” olan (s. 112) Zorayan'ın

ölümünden duyulan derin üzüntüyü dile getirmektedir. Bununla birlikte şiir öznesi milletin ilim irfan yolundaki mevcut durumunu betimlemektedir:

İkbal unutmuş bizi, kalmışız cehaletde,
Cehaletin meyvesi, pür alam sefaletde.
Gerçi insan gibiyiz, var mal u servetimiz,
Lakin okumak yazmak, olmuş dur bir adumiz.
Kalem kâğıd mürekkebe, görüb bizden hakaret,
İlm u irfan malûmat, iylemekde dir nefret. (s. 112)

Toplumun dış görünüşte medeni ve zengin olduğunu lakin esas terakkinin ancak bilgi ve ahlakla mümkün olabileceğini belirten şiir öznesine göre Ermeni milletindeki mevcut geri kalmışlığın nedeni milletin ilim, irfan ve eğitime karşı duyarsız kalması, hatta okuryazarlığı kendisine bir düşman gibi görmesidir. 1 Ağustos 1859 tarihli 5 numaralı risalede yayımlanan “BİR GENÇ KIZA OLAN BİVEFALIK” başlıklı şiir, bu eleştirel ve didaktik sesin duyulduğu bir başka örnektir. Esasında aşka karşılık bulamamanın verdiği ıstırapı ve erkeklerin ikiye bölünmüşlüğü anlatan şiir, kadınları erkeklere karşı uyarır:

Adları covino olmuş, sanatları kortezan,
Hiyyetleri pek nazikdir, sözleri de kalb süzan.
Güler yüzlü, tatlı dilli, adabları yerinde,
Sanman sahih, çün son khasse, ancak, binde birinde.
Hiç bilmezler, nedir insaf, tabiat düşmanleri,
Fasl iderler köşe köşe, biçare dükhterleri.
Dilde taltif, cebde mektub, gökslerinde de çiçek,
Hep muhabbet nişanleri, lakin sakhtedir bi şekk.
Gezerler zulmeti leylde, mürği şeb gibi heran,
Sureti khayinelerin, eylemek için nihan.
Yuda gibi bus iderek, kıyarlar canımıza,
Acımaşlar zerre kadar, namus u şanıımıza. (s. 40)

Alafranga züppe erkek tiplerinin hicvedildiği şiirde, erkekler sözde ince zevkli ama esasında sahtekâr kişiler olarak eleştirilmektedir. Şiir öznesine göre kadınların erkeklerin türlü hilelerinden ve aşk aracılığıyla üzerlerinde kurdukları tahakkümden kurtulabilmesi ancak kadınlar üzerindeki cehaletin ortadan kaldırılması, dolayısıyla kızlarda okullaşma oranının artırılmasıyla mümkündür:

Kızlarda, bönler çok emma, erkekde, nadir sadık,
Ahd idub, [her] dem nasihat, dursun kızlar uyanık.
Erkekler okurlar az çok, kızlar kaldı bönlükde,
Tabiatde bir kanundur, her şey, olmak vezinde.
Bizim atalerde bilaks, bilmeyub ol hikmeti,
Zann iderler pek müzirrdir, kızlara kitabeti.
Silah lazımdır zayıfe, zorbaz kendin kayırır,
Erkeye nisbetle ise, nisvan zayıf sayılır.
Nam u namus kıza lazım, kezalik ırz u edeb,
Demekdir ki kızlar için, farzdır hezaran mekteb.
Hayıf ki, ser milletimiz, kılub az lutf ğayretde,
Brakmışdır dükhteranı, pençeyi cehaletde. (s. 40)

Şiirde, milletin önde gelenlerinin kızların okutulması yolundaki gayretlerinin yetersizliği, kızlar için okuryazarlığın sakıncalı ve zararlı görülmesi ve erkeklerin kadınlardan üstün olduğu inancının toplum içerisinde hâlâ yaygın görüş olması üzerinden verilen toplumsal bir öz eleştiri dikkat çekmektedir. Kadınlar erkeklerle bir tutulup, toplumsal statü ve özellikle eğitim bağlamında erkeklerle eşit hak ve imkanlar elde etmediği sürece “cehalet pençesinde” kalmaya devam edecek, cahil kadınlar da sahtekâr ve ikiyezül erkeklerin kaçınılmaz kurbanları olacaktır. “Acımazlar namus u şanıma” ve “kıyarlar canımıza” gibi ifadeler, kadınlara çağrıda bulunan şiir öznesinin de kadın olduğunu göstermektedir. Arap harfli Türkçe edebi metinlerde gördüğümüz züppelik eleştirisinin tüm taraflarını (seslenen ve kendisine seslenilen) erkekler temsil ederken, buradaki erkek züppeliği eleştirisinde hem hitap eden hem de hitap edilen tarafların kadın olması dikkate değerdir. Şiir öznesi hem dönemin yaygın düşüncelerine karşı çıkarak, kadınların eğitiminin bir lüks değil, toplumsal ve ahlaki bir zorunluluk olduğunu açıkça vurgulaması hem de geleneksel zihniyetin zararlı taraflarını somut bir şekilde gözler önüne sermesi yönüyle, şiirdeki Ermeni milleti kapsamını aşarak Osmanlı toplumunun tamamına hitap eden eleştirel ve didaktik bir söylem geliştirmektedir.

Erkeklerin kadınlar üzerindeki tahakkümü ve kadın-erkek eşitliğinin önemi 1859’da Ermeni harfli Türkçe bir şiirde vurgulanırken, aynı mesele Şemsettin

Sami'nin (1850-1904) *Hadika* gazetesinde tefrika ettiği ve Arap harfli Türkçe ilk roman kabul edilen *Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat*'ında 1872'de gündeme gelecek, Şemsettin Sami romanda "Ders Sevdası" başlıklı bir bölüme yer verecektir. Hem Talat'ın Fitnat'ı görebilmek için Ragıbe isimli bir kızın kılığına girmesi, yani erkeğın, kimliğini kadın kimliğiyle ikame etmesi hem de Talat'ın Ragıbe kılığındayken tecrübe ettikleri üzerinden kadınlarla empati kurması, şiirdeki kadın-erkek rollerinin ele alınışına oldukça benzerdir. Örneğın Talat, kadın kılığındayken sokakta yaşadıkları üzerine şunları düşünür:

Ah biçare kadınlar, neler çekerlermiş! Biz erkekler onları kukla mesabesinde kullanıyoruz. Yolda serbest ve rahat yürümelerine mani oluruz. Bu ne rezalet! Ne küstahlık! Bir erkek, tanımadığı bir başka erkeğe rastgelse, yüzüne bakmaz, söz söylemez. Lâkin tanımadığı ve hiç başka defa görmediğı bir kadına rastgeldiğı gibi, gülerek yüzüne bakmaya ve söz söylemeye başlar ve kovsalar bile yanından ayrılmaz. Demek oluyor ki, biz karıları insan sırasına koymayız. Kendimizi eğlendirmek için onların ruhunu sıkırız. Serbest gezip seyr etmelerine ve eğlenmelerine mani oluruz... (Şemsettin Sami, 2014 [1872], s. 57)

Talat'ın, kimliğine büründüğü Ragıbe'yi okur yazar lakin nakış bilmez bir kadın kimliğiyle sunması üzerine Şerife Kadın'ın ve Fitnat'ın "okuyup yazmayı bilen kadın" profiline dair düşündükleri, şiirde eleştirilen kadının "atanmış" rollerinin dönemin Müslüman toplumunda nasıl ele alındığı göstermektedir. Örneğın, Şerife Kadın, Ragıbe'yi Fitnat'a şöyle anlatır:

Nakış hiç bilmez, lâkin bir okuması, bir yazması var ki!... Hiç ben öyle kız görmedim. Beş dakikada koca bir gazeteyi baştan sona okur!... O zekâvat!... O akıl!... Erkek gibi söz söylemesi!... Dâd-ı Hak bir şey ... Ah... İnsan okuyup-yazmak bildiğı gibi, her şeyi kolay öğrenir ah!... Ben böyle kör kaldım!... (s. 58)

Romanda hem Talat'ın bir erkek olarak kadınlara hem de kadınların kendi eğitimlerine dair öne çıkardıkları düşüncelerin, *Münadi-yi Erciyes*'te yayımlanan şiirde vurgulananlar ile oldukça benzer olması dönemin Ermeni ve Arap harfli Türkçe edebi metinlerindeki tematik ortaklığa bir başka örnektir.

Panosyan'ın 15 Ekim 1859 tarihli 10 numaralı risalede yer verdiği “*HAYOTS MADUR VE HAYGAZYAN VARJARAN*” (Ermeni Kilisesi ve Haygazyan Mektebi) başlıklı şiir, Paris'te küçük bir Ermeni kilisesinin ve Haygazyan Mektebinin kapatılmasından duyulan üzüntüyü dile getirmektedir. Panosyan'ın, risalede bir okulun kapanmasından duyulan üzüntüyü dile getiren bir şiir yayımlaması şaşırtıcı değildir. Lakin 1856'da Paris'te kurulan Haygazyan Mektebinin önemi, misyonu ve öğrencilere sunduğu modern ve donanımlı eğitimle Panosyan'ın kafasında tasarladığı okul modeline somut bir örnek olmasıdır:

Hem millî hem de Avrupai eğitimi hedefleyen okul müfredatı, Ermenice, Osmanlıca, Fransızca, İngilizce, Almanca, Latince, fizik, kimya, matematik, geometri, cebir, resim ve orantı, müzik, piyano gibi geniş bir ders yelpazesi sunar. Kuruluş ilkeleri arasında yer alan Ermeni Ulusal Kilisesi'nin inanç ve ritüellerini ayakta tutmak ve bunları öğrencilere aktarmak, Avrupai bilgiye ulaşmak kadar önem taşır. Bir başka deyişle, tedrisatın genel anlamda Fransızca olduğu okulda, eğitim-öğretim bir yandan Avrupai üslup ve kurallar ile Aydınlanma ilkeleriyle gelişirken diğer yandan din, dil edebiyat gibi millî unsurları koruma ve Batılı uluslara özgü kusurların geleneksel değerlerin yerini almasına engel olma endişesi göze çarpar. *La Colombe du Massis* bir yandan Mouradian Okulu'nun Katolik eğilimine atıfta bulunurken diğer yandan Haygazyan Mektebi'nin farklı inançlara sahip gençleri bir araya getirerek dinî açıdan daha tarafsız bir politika benimsediğini söylese de, Ermeni Ulusal Kilisesi temel inanç ve prensiplerinin bu mektebin tedrisatının yapı taşlarından biri olduğunu da her vesileyle vurgular. Osmanlı Devleti'nin izni ve siyasi desteğiyle kurulan bu okul için Ermeni Patrikhanesi'nde bir kurul oluşturulmuştur. Bu kurul hem Osmanlı'dan hem de imparatorluk dışındaki coğrafyalardan bu okula gönderilecek Ermeni öğrencilerin seçiminde etkili olacaktır. (Koçunyan, 2022, ss. 254-255)

Şiir başlamadan önce Panosyan ayrıca, şiire mevzubahis olan olayın haberini aynı sayıda yayımlamaktadır: “Bir vaktden beru Parisdeki, Haygazyan varjaran, için kapanmış deyu işidilmekde idiyse de, dünki aldığımız khabere nezaren, keyfiyetin sahih olduğu anlaşılmış dır. Bakhtsız ermeniyan milleti niçeye dek göz yaşların kesilmeyecek dir” (s. 80). Haber metninin ardından ise mesele şiir üzerinden dile getirilmektedir:

Cehalet kavğasında, hayıf ki bu seneler,
Döyünelim taş ile, ğayb itdik iki canler.

Sanmayınız işkhanler¹¹⁷, ve ne dakhi amira¹¹⁸,
İlla Mekteb birisi, ve digeri Kenisa [kilise].
Mel'un olsun ol Paris, kıldı pür dağ senemiz,
Dört senede iki kez, lekelendi ismimiz.
Bin sekiz yüz elli beş, oldu bir zalım sene,
Görüb gözlerim ile, oldum mecbur efgane,
Ol Haylar kilisesi, kapandı gitti hey vah,
Acınalım ya Haylar, çekelim binlerce ah,
Gitdi Gelin, didik ki, Güveyi belki yaşar,
Büyüdür çocukların, cennete bir yol açar.
Yazık, şimdi megerçi, olub bir kheyal tehi,
Haygazyan Varjaran da, olmuş ahrete rahi. (s. 80)

Şiirde verilen bilgiye göre önce Paris'teki Ermeni kilisesi (մայրավանք) 1855'te, ardından Haygazyan Mektebi 1858'de¹¹⁹ kapatılmıştır. Kilise ve okulun gelin ve damada benzetildiği şiirde, Ermeni milletinin bu iki kurumunu “cehalet kavgasında” kaybetmesinin millet için ne denli büyük bir kayıp olduğu ve bu kayıplarla Ermeni milletinin isminin adeta lekелendiği dile getirilmektedir. Gelin ve damadın kaybedilmesi üzerine aile kurulamayacak ve doğal olarak soy devam edemeyecektir. Şiirde Paris'teki iki Ermeni kurumu odağa alınsa da esasında birer olgu olarak “kilise” ve “okul” varlığının Ermeni milletini var eden iki temel unsur olmasına işaret edilmektedir. Böylesine önemli iki kurumun dört sene içerisinde kaybedilmesini Ermeni milletinin sıradan bir hadise olarak görmemesi gerektiğine dikkat çeken şiir öznesi, önce bu kayıpların sebeplerine işaret etmekte, ardından bu gibi daha fazla kayıp verilmemesi için millete açıktan çağrı yapmaktadır:

Gülmeyiniz milletler, cünha milletde deyil,
Millet zalım elinde, zalım da zulma mayil.
Alimler hem küçükler, ağlayıb leyl u nihar,
Beklerler hasret ile, kışdan sonra nevbahar,
Çürük akıl meyvesi, olmaz bundan ziyade,
Ah, olmadılar daha, gönçeleri küşade.

¹¹⁷ Ermenicede birincil anlamı “prens” olan “işkhan (իշխան)” ile burada yöneticiler kastedilmektedir (y. n.).

¹¹⁸ “Amira (ամիրա)” ile Ermeni toplumunun önde gelen ve yöneticiler üzerinde nüfuz sahibi olan kişileri kastedilmektedir (y. n.). Amiralar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Barsoumian, H. L. (2013). *İstanbul'un Ermeni amiralar sınıfı* (S. Silahlı, Çev.). Aras Yayıncılık.

¹¹⁹ “Mekhitaristlerden ayrılan Kapriyel Ayvazovski, Fransız başkentinde ömrü iki yıl sürecek Haygazyan Mektebi'ni (1856-1858) kurar” (Koçunyan, 2022, s. 244).

Ol taze fidanlerin, Millet anlere mühtac,
Anler olacak bişekk, külli derdlere ilaç.
Sahibsiz kuzularız, dağda kaldık çobansız,
Çobanlar uykuda dır, gelir kurdlar apansız.
Bu da bir mücizat dır, çobansız sürü olmak,
Yüzlerce seneler dir, sürü kendin kayırmak.
Geliniz azkaserler [milletperverler], geliniz genc alimler,
Geliniz fukareler, geliniz şagirdanler,
Ağlayalım bir yerde, biriksin göz yaşları. (s. 80)

“Gülmeyiniz milletler” ile imparatorluğun diğer milletlerine seslenen şiir öznesi, olup bitenlerden Ermeni milletini değil, milleti yöneten ve onlara zulmeden zalim yöneticileri ve milletin önde gelenlerini sorumlu tutmaktadır. Toplumsal eleştiri bağlamında yukarıda ele alınan şiirlerin aksine, burada Ermeniler fail değil mağdurdur. Toplumun içine düştüğü çaresizlik, sahipsizlik ve yozlaşma hali milletin kendi iradesinin değil, zorbalıkla ve cehaletle içerisine sürüklendiği sefaletin ve kötü idarenin bir sonucudur. Burada milletin üzerine düşen, bunun farkına vararak bu duruma çare üretmektir. Milletin kurtuluşu ancak milletin uyanışı ve birliğiyle mümkün olacaktır. Ermenilerin “başsız” halde yüzlerce senelerdir ayakta kalmasını bir mucize olarak gören şiir öznesi, milletin bu direncini okurlara hatırlatarak onlara toplumsal birlik ve uyanış çağrısında bulunmaktadır.

Toplumsal eleştiri teması altında ele almak istediğim son örnek 15 Temmuz 1859 tarihli 4 numaralı risalede yayımlanan “VAKTİ HAL 1859” başlıklı şiirdir. Yirmi dörtlükten oluşan ve 11’li hece ölçüsüyle yazılmış olan şiir klasik Osmanlı şiirine kıyasla halk edebiyatı şiir geleneğine çok daha yakın bir biçim ve söyleme sahiptir. Diğer şiirlere nazaran daha anlaşılır ve basit bir dilin kullanıldığı şiirin ilk yarısı 19. yüzyıl Osmanlısı’nın bütünü, ikinci yarısı ise Ermeni milletini odağa alan bir bakışa sahiptir:

Hamd u sena olsun, Bari Yezdane,
Karantin icadı, geldi ayane.
Kurtartdı yakayı, ol yumurcakden,
Ki olmuşdu afet, cinsi insane.

Yetişdi arkadan, melun kolera,
Bırakdı herkesi, ah ile zara.
Çok şükürler olub, işi acele,
Gelmedi gitdi, bir dakhi cihane.

Sırlı tabiatdır, teacübe şayan,
Her cinsde cinsine, vardır bir meylan,
Derd u bela biri birin kovalar,
Kezalik zevk safa, gelse beyane.

Geçmedi çok sene, acayib hikmet,
Şark muharebesine, oldu bedayet.
Niçe canlar olub, kurban khüdaye,
Hisabsız maderi, saldı efğane.

Tanğrıya emanet, geçdi her afet,
Lakin okuyalım, binlerce lanet.
Kesatlık denilen, ol zalım bela,
Heman karakuş veş, koşdu her yane.

Bu bela hepsine, oldu serfiraz,
Ne bakıcı bilir, ve nede niyaz,
Pençesine takmış, bay u gedayi,
Kılmak kasdindedir, kalbi merdane.

Kalmadı berekât, bitdi her sanat,
Niçe esnaf dizde, eli çok saat,
Ya dalar uykuya, yada içer su,
Akşamda meskânı, olur meykhane.

Söyler Yandkiye, doldur evladım,
Dünki mastikanden, çün çok hoşlandım,
Acı acıyı of, suda sancıyı,
Def ider demişler, çıkmaz yalane.

Kesatlıktan toğru, birde zaruret,
Aradan yetişmekde, zalım sefalet,
Şimdiden başladı, ilk nişanesi,
Süs denilen afet, çıkdı meydane.

Karılar kul oldu, süs u modaye,
Erkekler düşdüler, zevk u sefaye,
Gelir veresiye, zarif kumaşlar,
İşret akçesine, olmaz behane.

Kitab parasını, kitabde yazmaz,
Hem okusa kitab, bir lezzet almaz.
Lakin meykhane, ider defi ğam,
Çün mey verir neşe, ten ile cane. (s. 32)

Şiirin ilk yarısında dil, din, etnisite, millet bağlamı gözetilmeksizin imparatorluğun bütünü, toplumun her zümresini ilgilendiren karantina, salgın, savaş, kıtlık, kuraklık, ekonomik kriz ve işsizlik gibi meselelere dikkat çekilmektedir. Şiir öznesi, yalnızca Ermeni milleti özelinde problem teşkil eden olay ve olguları değil, aynı coğrafya üzerinde vuku bulmuş hadiseleri gündeme getirmektedir. Şiirde, tarihsel olaylar ve toplumsal dönüşümler üzerinden insanların sefahate yönelmesi, kültürel yozlaşma, eğitimsizlik ve yanlış tüketim/eğlence alışkanlıkları üzerinden dönemin sosyokültürel yapısı panoramik bir bakış ve hicivli bir dille analiz edilmektedir. Yaşanan tüm toplumsal felaket ve sıkıntılara rağmen kadınların moda, erkeklerin eğlence hayatına düşkünlüğü; insanların kültürel gelişmelere ve eğitime karşı kayıtsızlığı gibi temel problemler üzerinden 19. yüzyıl Osmanlı toplumunun değerler sistemindeki çatışmaların şiirlere nasıl yansıdığı görülmektedir.

Şiirin ikinci yarısı ise söz konusu toplumsal problemleri Ermeni milleti özelinde değerlendirerek, şiir öznesi doğrudan Ermeni milletine seslenmektedir. Tercih edilen kelimeler (“Ermenice”, “*dudu*”, “*vatsun*”), bahsedilen kurumlar (kilise), referans verilen kişiler (ruhban sınıfı) toplumun geneline yönelen eleştirel bakışın bu kez yalnızca Ermeni milleti üzerinde odaklandığını göstermektedir:

Gençler covnodur¹²⁰, arar kazino,
Bilardo modadır, boş şey domino,
İkhtiyar yerleri, kahve koltukdur,
Kiliseye gitmek, kaldı zenane.

Niçe ruhbanler, uyumuş kalmış,
Cemiyyetin halin, ikbale salmış,
Çıksade meydane, versede bir vaz,
İlm u adab lafzin, almaz dihan.

Evropada hammal, dakhi kibaran,
Okuyub yazmağle, geçirir zeman,
Bizce bilmez hey vah, deyil salt fakır,

¹²⁰ “Covno/covino” İtalyancada yeni, genç, tecrübesiz gibi anlamlara gelen “giovane” sözcüğüne dayanmaktadır, lakin burada kastedilen moda, süslü olmaya düşkünlüktür (y. n.).

Kezalik çok zengin, ilm ne kitab ne.

Dudularımız¹²¹ of, hem kızlarımız,
Parmakle sayarler, sayılarımız,
Bulunsa nadiren, okumak bilen,
Yabancı diliyle, başlar zebane.

Ermenice vatsun, deriz altmışe,
Altmış geçince, yetmiş yetmişe,
Kör topal çıkarsak, ger yüze kadar,
Yarılır kafamız, boyanır kane.

Bundan büyük aybmı, olur cihande,
Ki böyle bir dehri pür malûmatde,
Bilmez iken bir kes, dakhi bir lisan,
Çalışmasın bari, kesbi lisane.

Hayvanden insanı, fark iden nedir,
Bahri malûmate, ğark iden nedir,
Deyil mi dir aceb, ulum u fûnun,
Hep lisan meyvesi, düşman nadane.

Her dem olane, farz dır okumak,
Kendi bilmez ise, okudub duymak,
Bu khususda artık, özre çıkışan,
Sezadır binlerce, sitem u tane.

Okumayı tahkir, iyleyen cahil,
Güruhi beşerden¹²², olunub tenzil,
Silki¹²³ behayime¹²⁴, gerek haliyle,
Olsa zenginlikde, dakhi bir tane. (s. 32)

Ermeni milletinin eğitim ve kültür alanındaki geri kalmışlığını sert bir dille eleştiren şiir öznesi, özellikle cehaleti ve yüzyılın değerlerine karşı ilgisizliği eleştirilerinin hedefine koymaktadır. Gençlerin kumar ve bilardo gibi yüzeysel eğlencelere düşkünlüğü, yetişkinlerin kahvehane köşelerine çekilip tembelliğe sığınmaları, kiliseyi yalnızca kadınların ziyaret etmesi milletin manevi ve ahlaki çöküşünün göstergelerindendir. Şiir öznesine göre dinî kurumlar işlevlerini layıkıyla yerine getirmemekte, ruhban sınıfı milletin derdiyle ilgilenmemektedir. Avrupa’da sıradan

¹²¹ Karı.

¹²² Adem.

¹²³ Sıra.

¹²⁴ Hayvan.

işçiler bile zamanlarını eğitimle değerlendiren medeni insanlarken, Ermeni milleti içerisinde ne zenginler ne de yoksullar bilgiye ve kültürel gelişime değer vermektedir. Bu noktada şiir öznesinin eleştirdiği esas unsur, maddi yoksunluklar değil, milletin içerisine düştüğü lakin farkında dahi olmadığı zihinsel tembelliktir. Bu zihni tembellikten ve geri kalmışlıktan kurtulabilmek ise ancak entelektüel gelişimle mümkündür. Ermeni milletinin yüzyıl içerisindeki haline hayıflanıp ve bu olumsuz tabloya çözüm önerileri sunan şiir öznesi, cehaletin olası tüm sonuçlarını göstererek milleti uyanmaya, silkelenmeye ve harekete geçmeye çağırılmaktadır.

Panosyan risalesinde bu şiiri yayımladığında henüz on dokuz yaşında olan Namık Kemal'in ilerleyen senelerde, 1872'de, *İbret* gazetesinin 45. sayısında yayımlayacağı "Terakki" makalesinde, Londra'ya odaklanarak yapacağı Avrupa-Osmanlı kıyasının¹²⁵, şiirdeki "Evropada hammal, dakhi kibaran / Okuyub yazmağle, geçirir zaman" ifadelerindeki kıyasla ne kadar benzer olduğu üzerinde düşünmeye değerdir. İki ismin fikir dünyalarının karşılaştırmalı bir incelemesi, başlı başına ayrı bir çalışmayı gerektirse de birincil hedef okur kitleleri, üretim zamanları, milletleri farklı olan her iki ismin, "terakki" olgusunun ön koşulu olarak modern eğitimi işaret ettiğini burada hatırlamak gerekir. 1859 tarihli şiirde eleştirilen zihinsel tembellik meselinin, örneğin Namık Kemal'in 1872'de *Diyojen*'de yayımlanacak "Bizde efkâr-ı Terakki" başlıklı yazısında¹²⁶ aynı bağlamlarla ele alındığı görülmektedir.

1 Temmuz 1859 tarihli 3 numaralı risalede yayımlanan "YENİ N[I]ŞANLANMIŞ BİR DELİKANLI" ve "YENİ N[I]ŞANLANMIŞ BİR KIZ" (s. 24) başlıklı şiirler esasında tek bir olayı tahkiye etmekte ve ancak peş peşe okunduklarında anlatılan hikâyeye tamamlanmaktadır. Şiirler, çöpçatan Mücevher

¹²⁵ Namık Kemal. (1288, 23 Teşrinievvel [4 Kasım 1872]). Terakki. *İbret*, 45, s. 1. Ayrıca bkz. Özön, M. N. (1938). *Namık Kemal ve İbret gazetesi*. Remzi Kitabevi, ss. 176-189.

¹²⁶ Bkz. Namık Kemal. (1288, 19 Teşrinievvel [31 Ekim 1872]). Bizde efkâr-ı terakki. *Diyojen*, 152.

Dudu'nun aracılığıyla evlilik için birbirine uygun bulunan Onnik ve Fulik'in birbirini henüz görmemesine rağmen yaşadıkları aşkı ve bu eşleşmeden duydukları heyecanı sırasıyla bu ikilinin kendi ağızlarından mizahi bir tonda dile getirmektedir:

La la lal la, la la lal la

Bitdi artık, artsın ömrüm,
Olsun şadan, mahzun gönlüm.
Tam beş aydır, beklemekte,
Kalmadıydı, tehammülüm.

La la lal la, la la lal la

Gündüz kheyal, gice düşler,
Aklım fikrim paylaştılar.
Şaşırb ben, divane veş,
Çeker idim, ah u zarler.

La la lal la, la la lal la

Of of of of, oldu canım,
Benim benim, Fulik hanım,
Safa cümbüş, her gün herdem,
Okşasınlar can u balım¹²⁷.

La la lal la, la la lal la

Gözler kare, saçlar siyah,
Kiprikler ok, kiraz şifah¹²⁸.
Orta boylu, kendi şişman,
Öyle yare, kim çekmez ah.

La la lal la, la la lal la

Yanaklar al, gonçe dihan,
Saçlar uzun, ince miyan.
Ne ağzı var, nede deli,
Bu tabiat, medhe şayan.

La la lal la, la la lal la

Yaşa aman, yaşa teyzem,
Çekerek ğayreti tammem.
Tolaşib niçe kapular,
Buldular of, melekparem¹²⁹.

La la lal la, la la lal la

Elbet bir gün, bende gider,
Bir kahvede karar ider,
Görürüm nur cemalini,

¹²⁷ Yürek.

¹²⁸ Dodaklar.

¹²⁹ Bu tohafdır ki, kızı hiç görmemiş iken aya benzedir.

Virmez ise mevlam keder.
La la lal la, la la lal la
Hi hi hi hi, hi hi hi hi

8’li hece ölçüsüyle yazılmış olan şiir, dörtlük sonlarında tekrarlanan “La la lal la” ifadeleri ile bir şarkı/türkü formu görünümündeyken Panosyan’ın şiirin en başında verdiği dipnottaki açıklama hem şiirin hangi formu işaret ettiğini hem de ne maksatla yazıldığını okurlara açıklamaktadır:

Bu şiirlerde dikkate şayan şu vardır ki, zamanemizde alesseviye, gerek erkekler ve gerek karılar taraflarından, zerrece adab u terbiye ve ulum u malûmat araştırılmayıb, ancak hiyet u süse itibar olunmakdedir. Ve delikanlının şiirinin makamını bulmak için, ol kutu kasnağından, heman iki arşın boyunda bir tamburası olan arabın, acayib ve divanece hiyyetler ve haller ile, “gâvur kızı, yakdı beni”... ve daha niçe edepsizce türküler ile kullandığı, ve bizim duduların ve hanımların pazar yortu ve başlıca iş günleri, paralar virerek diynedikleri, ve kakhaha ile gülüşdükleri makamı der khatır itmek ve yakhod öyrenmek lazım gelur... (s. 24)

Yazar¹³⁰ şiirin en başında okurları uyararak bu şiirler ile esas olarak dikkat çekilmek istenen hususları açıklamaktadır. Bir yandan içerik üzerinden genç erkek ve kadınların, uygun eş seçiminde ahlaki üstünlük ve kültürel donanım yerine dış görünüşü öncelemeleri, öte yandan şiirin formu üzerinden “gâvur kızı” gibi ifadeler içeren “edepsiz” türkülerini Ermeni kadınların para vererek ve eğlenerek dinlemeleri eleştirilmektedir. Şiirin açılışında ortaya konan bu eleştirel dil şiirlerin devamında da devam etmektedir.

Fulik Hanım’ın kendisine münasip bir eş adayı olarak bulunmasının ardından ona duyduğu tutkuyu coşkulu bir dille anlatan Onnik, müstakbel eşinin fiziksel güzelliğini siyah saçlar, ok gibi kirpikler, kiraz dudaklar, şişman vücut gibi tasvirlerle dile getirmektedir. Onnik’in içerisine düştüğü duygusal karmaşayı ve yaşadığı mutluluğu “of of of”, “hi hi hi” gibi ünlemlerle karikatürize ederek dile getiren şiir,

¹³⁰ Şiir metnindeki kimi ifade ve durumları açıklamak amacıyla şiire eklenmiş olan bu dipnotların şiiri yazan şaire mi yoksa onu yayımlayan Panosyan’a mı ait olduğunu kesin olarak bilemesek de Panosyan’ın risaledeki düzyazılarında da bu yöntemin uygulandığını düşünerek şiirlerdeki bu müdahalelerin Panosyan tarafından gerçekleştirildiğini söylemek mümkündür.

esasinda geleneksel bir uygulama olan görücü usulü ile evlenme sürecini alaycı bir tonda eleştirmektedir. Onnik’in Fulik’ten “melekparem” diye bahsettiği bölüm için dipnotta “Bu tohafdır ki, kızı hiç görmemiş iken aya benzedir” açıklaması yapılmaktadır (s. 24). “Melekpare” ifadesini muhtemelen “mehpare” ifadesi ile karıştıran Panosyan, şiir öznesi olan Onnik’in hiç görmediği Fulik’i bu denli detaylı ve abartılı şekilde tasvir edebilmesine dair şaşkınlığını şiirin okurları ile paylaşmaktadır. Okurun şiiri alımlama sürecine doğrudan bir müdahale olan bu açıklamanın hem klasik şiir geleneğindeki “görmeden âşık olma” olgusunu hem de 19. yüzyıl yazarlarının, eserlerinde ortak bir tema olarak işlediği görücü usulü ile evlenme geleneğinin 1858’te¹³¹ Ermeni milleti içerisinde hâlâ sürdürülmesini eleştirdiği düşünülebilir. Bir önceki şiirde “terakki” olgusu bağlamında öne çıkan fikirlerle Namık Kemal’in fikirlerinin benzerliği gibi, burada da görücü usulü evlilik, Ermeni ve Müslüman yazarların edebiyat metinlerinde tematik bir ortaklık olarak ortaya çıkmaktadır. Zira, bu şiirin *Münadi-yi Erciyes*’te yayımlandığı sene Şinasi, görücü usulü evlilik geleneğini ele aldığı *Şair Evlenmesi*’ni kaleme alacak ve oyunu bir sonraki sene (1860) *Tercüman-ı Ahvâl* gazetesinde tefrika edecektir. Ermeni ve Müslüman yazarların metinlerinde ortaya çıkan bu benzerlik ve ortaklıkların kurulumunda, Panosyan’ın ve Ermeni harfli Türkçe üretimin “öncül” taraf olduğu da gözden kaçmamalıdır.

Fulik’in Onnik’e dair his ve düşüncelerini aktaran ikinci devam şiiri ise evlenme yolundaki Ermeni gençlerinin aile kurumuna ilişkin en çok hangi hassasiyetleri taşıdığını kadın tarafın bakış açısından aktarmaktadır. Fulik Onnik’e şöyle seslenmektedir:

Kendi saraf imiş, adıda Onnik,
Ne güzel yaraşar Onnike Fulik.

¹³¹ Söz konusu iki şiir 1858’te kaleme alınmış, *Münadi-yi Erciyes*’te 1859’da yayımlanmıştır.

Ukh dum kabul oldu, irdim mürade,
Hasedinden ölsün, verem Peruzik¹³².

Boyu uzunumuş bıyıklar kumral,
Ol çatık kaşları, emsali hilal¹³³.
İki göz üstünde, kılub meskânı,
Kalbi bükhteranı¹³⁴ yakarmış der hal.

Belde altun saat, parmakde khatem,
Başda kâtib fesi, püsgül on dirhem.
Ayakda lastikler, elde balena,
Vurarak yerlere, gezermiş herdem.

Güderi eldiven, pantolon kazmir,
Raglan¹³⁵ arkada, hiç bilmez tamir.
Elmaslı düymeler, göksünde yanar,
Ol tütün kesesi, hem şal hem kişmir.

Sesi pek güzelmiş, şakacı hemde,
Modaya çok mayıl, hem yekta¹³⁶ süsde.
Ne gazeta için, ve nede kitab,
Sarf itmez imiş hiç, vaktin bihude.

Gezib tolaşmak oh, gülüb oynamak,
Her sene adaya, yazlığa çıkmak,
Zaten tabiatı oldukdan başka,
Asla sevmez imiş, ferace yaşmak.

Yaşasın kılağuz Mücevher dudu,
Ki böyle yigidi, aradı buldu,
Deyil salt bin ğuruş, dakhi de on bin,
Alsada yeridir, çün çok yoruldu.

Ah varımış üç mah, daha düyüne,
Nasıl sabr ideyim bilmem o güne.
Onnik ağam geçse kapu önünden,
Bakıb olsam khendan¹³⁷, bari yüzüne.

Kendisi için uygun eş olacağını düşündüğü Onnik'in Fulik için ilk belirleyici özelliği kendisinin sarraf olması yani maddi gücüdür. Tıpkı Onnik gibi önce müstakbel eşinin dış görünüşünden bahsetse de Fulik'e göre Onnik'in maddi imkanları ve sosyal

¹³² Güya, ilkin delikanlı Peruziki alacakmış.

¹³³ Yarım ay.

¹³⁴ Kız.

¹³⁵ Bir nevi geniş palto.

¹³⁶ Eşi yok.

¹³⁷ Sevinmek.

konumu; vaktini gazete kitap okumak gibi kültürel aktiviteler yerine modaaya uygun ve gösterişli giyinmeye harcaması eş adayının “münasipliğini” belirleyen daha önemli kıstaslardır. Gezmeye ve eğlenmeye düşkün olan Onnik’in “çağın gereklerine uygun” olarak kadınların ferace ve yaşmak gibi geleneksel giyim biçimlerinden hoşlanmaması da Onnik’i Fulik için daha makbul kılmaktadır.

Aile kurumunun teşkiline dair süreci Onnik ve Fulik üzerinden mizahi bir dille yansıtan bu iki şiir aşk, evliliğe dair beklenti, toplumsal cinsiyet rolleri ve gelenekselle modernin çatışması gibi temaları işlerken, dönemin Ermeni toplum yapısına dair ciddi eleştiriler getirmektedir. Kadının erkeği altın saat, elmas düğme ve Avrupai kıyafetler, erkeğin ise kadını fiziksel güzellik üzerinden betimlemesi; tüketim ve eğlence alışkanlıklarının abartılı biçimde yüceltilmesi dönemin sosyokültürel yapısındaki değişime ve toplumsal yozlaşmaya dikkat çekmektedir. Görücü usulü evlilik sürecinde Fulik’e yani kadın tarafa da söz hakkı tanınması ve kadın tarafın sürece dair fikirlerinin erkek tarafla eşit düzlemde ortaya konması ise Panosyan’ın yazılarında görülen kadın-erkek eşitliği vurgularıyla birlikte düşünölmelidir. Burada Onnik’in Fulik’in gözünde tasvir edilişi, *Akabi Hikayesi*’nin açılışında karşımıza çıkan Rupenig’i akla getirmektedir. Üstelik romanda Rupenig’in evlenmek istediği kızın adı da Fulik’tir. Lakin ikilinin evlenmesine karar verildiğinde, Rupenig ile evlenmek istemeyen Fulik’e fikri dahi sorulmaz (Vartanyan, 1991 [1851], s. 117). *Münadi-yi Erciyes*’te yer alan şiirlerin eleştirel ve didaktik bağlamı, bu kez geleneksel aşk teması ve evlilik kurumu üzerinden yapılan bu toplumsal gözlemle ortaya çıkmaktadır.

Özetle, *Münadi-yi Erciyes*’te yayımlanan şiirlerin ortaya koyduğu toplumsal eleştiri hem dönemin Osmanlı-Ermeni milletinin hem de tüm Osmanlı toplumunun sosyokültürel sorunlarını dile getirmektedir. Cehalet, eğitimsizlik, kültürel yozlaşma

ve manevi değerlerdeki çözülme gibi meseleleri bireysel ve kurumsal düzlemde eleştiren şiir özneleri, toplumun uyanışı için bilhassa eğitim ve toplumsal birlik çağrısı yapmaktadır. Kadınların eğitimi, gençlerin bilinçlenmesi, dinî ve kültürel kurumların işlevlerini yerine getirmesi, toplumsal eleştiri temalı şiirlerde en çok öne çıkan tematik vurgulardandır.

5.2 Hem kuran hem yıkan aşk

Bireyi ve toplumu eleştirel bir bakışla ele alan didaktik şiirlerden sonra, *Münadi-yi Erciyes*'te yer alan şiirlerde öne çıkan bir diğer hâkim temanın aşk olduğu görülmektedir. Aşk teması bu şiirlerde hem kadın ve erkek arasındaki duygusal ilişki hem de birey ve kâinatın karşılıklı etkileşimini içeren yaşamsal döngünün kutsallığı bağlamlarında ele alınmaktadır.

Panosyan yayımladığı şiirlere, risalenin son içeriği olarak daima en son sayfada yer verirken, bir risalede bu durumun dışına çıkarak *Münadi-yi Erciyes*'i bir şiirle açmaktadır. Varoluşsal anlamda her şeyden önce aşkın geldiğini, her şeyin kaynağının aşk olduğunu dile getiren “AŞK” başlıklı şiir 23 numaralı risalenin ilk içeriği olarak okura sunulur:

AŞK ne dir canı cihan dır,
aşkı bilmez ancak cemad (cansız vicud).
Her şey iyi, hem fena dır.
tabiat her zaman azad.
Her bir ecza, öz khassesin,
idecek dir bi şekk (şüphesiz) icra.
Tabiate karşı şekva,
olamaz zerrece seza.
Her şey istimale tabi (bağlı),
bize rehber (klağuz) dir firaset.
Firaset de tabiatden,
alsa gerek ders u ibret (örnek).
Aşk ile abad dır cihan,
aşk ile toğurur mader (ana).
Aşk ile yaşar çocuklar,
aşk ile çalışır peder.

Saçıb son beharde tukhmun,
deruni arza nebatat (otlar, ağaclar).
Aşk ile uyur bütün kış,
kezalik niçe hayvanat.
Uyanır vakti geldikde,
misli ol gelin güveyi.
Görüb şadan olmak için,
ol ruh u nesli tazeyi.
Küllü ğuruh aşkle meftun (alaka itmiş),
şükr iderler Kibriyaye.
Kibriyade bil hoşnudi,
saçar niymetin dünyaye. (s. 177)

Arapça ve Farsça kelimelerin gündelik dildeki karşılıklarının parantez içerisinde ayrıca gösterildiği şiirde, aşkın evrendeki merkezî gücü ve hayatın her alanındaki tezahürü felsefî bir bakış açısı ile coşkulu bir şekilde anlatılmaktadır. Aşkın, “dünyanın canı” olarak tanımlandığı şiirde kâinatta yalnızca cansız varlıkların aşktan habersiz olduğu vurgulanmakta; “Her şey iyi hem fenadır / tabiat her zaman azad” dizeleriyle aşkı anlamak için tabiatın hür işleyişine bakmak gerektiği hatırlatılmaktadır. Tabiattaki düzenin ancak aşk ile ayakta kaldığını dile getiren şiir öznesi, kainattaki yaşamsal döngülerin dahi aşka tâbi olduğunu iddia etmektedir. Bitkilerin tohumlarını saçıp kışın aşk ile uyuması, vakti gelince gelin güvey misali uyanarak neslin tazelenmesi, kuşların baharda aşk nağmeleriyle şakıyıp çiçeklerin şevkle açması bunlara örnektir. “Küllü ğuruh aşkle meftun / şükr iderler Kibriyaye” dizeleriyle tüm mahlukatın aslında aşk sayesinde Allah’a şükrettiği, Allah’ın da bundan hoşnut olarak mahlukata türlü nimetler verdiği dile getirilmektedir. Tasavvuftaki vahdet-i vücud anlayışını hatıra getiren ve aşkı ilahî düzenin temeli sayan bu felsefî şiir, aşk temasını birey, aile (anne-baba-çocuk) ve doğa (mevsimler, hayvanlar, bitkiler) motiflerini iç içe geçirerek işlemektedir.

Bir başka örnek olarak, 15 Ocak 1860 tarihli 16 numaralı risalede yayımlanan ve birbirine aşık iki Ermeni gencin, Anna ile Van’ın karşılıklı söyleşmeleri şeklinde ilerleyen “KÖYLÜLER” şiiri bir yandan kış mevsiminin gelişiyile farklı bir güzelliğe

bürünen doğayı pastoral bir köy yaşantısı içinden tasvir ederken, öte yandan Anna ile Van arasındaki saf ve temiz aşkın kutsallığını öne çıkarmaktadır. Kâinatın ve yaşamın kaynağı olarak sunulan aşk bu kez felsefî bir yaklaşımdan ziyade bireylerin tecrübelerine odaklanan duygusal bir bakış üzerinden ele alınmaktadır:

ANNA

Kar bürümüş kapuyu, yerler kesilmiş timur,
Ağaçlardan ol buzlar, sarkmakde misali billur.
Karğalar tarlelerde, koşarlar hoşce hoşce,
Göğüşinlerse çift çift, gezerler yapce yapce.

VAN

Sular olmuşlar ayna, meh cemalin seyr iyle,
Ver bir elin elime, söhbetin sonra söyle.
Gelmesin başa kaza, kayıp düşesin yere,
Kırılır kalbim buz veş, hem olur hezar pare.

ANNA

Vuruyor tık tık sinem, elinden oldu esir,
Bir hal geldi üstüme, buna bir sebep ister.
Görmezsem khubpeykerin, düşerim düşgün hale,
Gördükce dakhi hüsnin, ditrer vicudim böyle.

VAN

Muhabbet bir ruh dur, verir hareket kane,
Ol khasseyi bilmeyen, benzer ancak madene.
Oyanır fikri insan, geldikçe şevk meydane,
Lakin ol nari aşkle, olur yanan divane.

ANNA

Niyetin beni tahkir, öyle mi nuri didem,
Ol sonraki elfazın, deldi ok gibi sinem,
Buda bir cünha mı dır, sevmemek elde midir,
Kimdir bu babde hoca, tabiat deyilmi dir.

VAN

Her şeyde ölü gerek, susuzda olmaz insan,
Lakin geçerse haddi, mezarde ider iskân,
Hem bizim hukukumuz, başlamışdır beşikden,
Helal, yerde hem gökde, mübarek dir khalikden.

ANNA

Oh kalbim kıldın ferah, uğruna olam kurban,
Canıma şahin oldun, pençendeyim her zeman.
Koşalım artık şahim, yetişelim punare,
Bekler validem evde, su lazım dır khamure.

VAN

Dükhtersin ayıblamam, budur hükmi tabiat,
Gösterib nur cemalin, kaçmalısın her saat,
Yakıb yandırdın beni, nari nigârin ile,
Eyleyib fikrim meşgul, zikr u kheyalin ile.

ANNA

Sen dedin ki cenanım, her şeyin azı makbul,

Çok sudan çok güneşden, kharab olmaz mı mahsul,
Çok arayıp az bulmak, andedir ancak lezzet,
Çün zaruretden sonra, tanılır kadri devlet.

VAN

Cemidir bizi herdem, memnunem bu punarden,
Doldururuz destimiz, elmas asa sularden,
Dolar keza kalbimiz, mayi muhabbet ile,
Sıdkımız kadim olsun, kar gibi safvet ile. (s. 128)

Lirik bir diyalog üzerine kurulu şiirde, Anna ile Van'ın karşılıklı sevgi itirafları ve bu genç âşıkların tecrübe ettiği aşkın çeşitli boyutları dile getirilmektedir. Beşerî aşk ile yaşamın kaynağı olan aşkın doğa üzerinden içe içe geçtiği görülmektedir. Karlı bir doğa manzarasıyla açılan şiir boyunca kış mevsimine dair güzelleme yapılırken, mevsim ve doğa unsurları şiirde metaforik işlevlerle kullanılır. Her yerin karla kaplı olmasından dolayı doğanın beyaza bürünmesi, Anna ile Van arasındaki aşkın temizliğini işaret etmektedir. Kar ve buz gibi kış mevsimine ait unsurlar aşkın kırılganlığını ve temkin gerektiren yönünü; berrak sular ve pınarlar gibi doğa unsurları ise aşkın saflığını temsil etmektedir. Van'ın, aşkı Tanrı tarafından yerde ve gökte “mübarek” ve “helal” kılınmış ilahî bir “ruh” olarak tanımlaması ve aşkı tecrübe etmeyenleri “maden” gibi cansız bir maddeye benzetmesi, aşkın felsefi boyutunu işaret ederken; Anna'nın “sevmemek elde midir” sorusu, aşkın bir tercihten değil yaşamın kendisinden kaynaklandığına vurgu yapmaktadır. Yukarıdaki her iki şiirde de aşk, kâinatı ve yaşamı var eden ve onu baştan başa kuşatan kurucu bir güç olarak sunulurken bu gücün bireyler arasındaki duygusal etkileşimleri onayan tarafları öne çıkmaktadır.

1 Ağustos 1859 tarihli 5 numaralı risalede yayımlanan “BİR GENÇ KIZA OLAN BİVEFALIK” şiirinde ise aşkın varlığı bu kez bireysel bir boyutta işlenmekte, sevgilisi tarafından terk edilen bir genç kız, aşkın olumsuz tecrübeleri üzerinden kadınlara öğütler vermektedir:

Khayinlik sıfatın giyib, itdin aşkımı haram,

Biçerek, nasıl ekdinse, kalasın sende bigâm.
Kılarım sana beddua, zevk u safa bulasın,
Lakin düşüb vefasıza, bana hemderd olasın.
Soldurdun gülü ömrümü, gülün küşad olmasın,
Şaçdırdın eşki sirişgim, kalbin neşat bulmasın.
Göz yaşları boşa çıkmaz, sebebin mağmum ider,
Her ahda elektrik var, çekdiren dakhi çeker.
İtdim ikrah erkeklerden, oldun bir fena ibret,
Senin gibi khayinlerden, iblisde ider nefret.
Celladler katl ider mücrim, bi vefaler muhabbet,
Of, bunda yer gök ditrer, sadakata khiyanet.
Dimişler “adem ademdir, olursa sözde sadık,
Lakin sözün tutmayan kes, çağrılssa hayvan layık”.
Aramayın artık kızlar, ahretde şeytanleri,
Çün olub tebdil kıyafet, gezerler dünyaleri. (ss. 39-40)

Bir genç kızın sevgilisi için beddualarını ve aşka dair hayal kırıklıklarını dile getiren şiir, biçim bakımından klasik Osmanlı şiirinin özelliklerini taşısa da şiir öznesinin genç bir kadın sesine sahip olması ve bu sesin aşkın güzelliği yerine aşkın yıkıcılığını ve erkeklerin kadınlara karşı vefasızlığını ele alması bakımından klasik şiirde görülen âşık-mâşuk ikiliğinden ayrışan bir aşk söylemine sahiptir. 15 Eylül 1859 tarihli 8 numaralı risalede yer alan “BİR Bİ VEFA KIZDAN TEŞEKKİ” şiirinde ise bu kez vefasız bir genç kızdan şikâyet eden erkeğin sesi duyulmaktadır:

Kahr ile kametim¹³⁸ kavse¹³⁹ döndü hayıflar,
Cevr ile cismim cife¹⁴⁰ döndü hayıflar,
Dünya durdukca dursada gülmeyem artık,
Zalımın zulmu zafere¹⁴¹ döndü hayıflar.

Mihri¹⁴² muhabbetine mirat¹⁴³ gibi oldum,
Haremi¹⁴⁴ hüsnünde hümmalerden vuruldum,
Bilmedi behamı belaye salar beni,
Ah itdikce, ağyâr¹⁴⁵ arslane döndü hayıflar.

İncelib incelib ibreyi¹⁴⁶ aşkdan geçdim,

¹³⁸ Boy.

¹³⁹ Yay.

¹⁴⁰ Leş.

¹⁴¹ Yenmekler.

¹⁴² Güneş.

¹⁴³ Ayna.

¹⁴⁴ Konak haremi.

¹⁴⁵ Düşman.

¹⁴⁶ İyne.

Sehmi¹⁴⁷ sevda ile sinemi pür cerh¹⁴⁸ itdim,
Çare ne çeşmanım¹⁴⁹ çay oldu ağlamakden,
Fidanı fikrim filize, döndü hayıflar.

Gülmesin, güldürdü güldürmedi beni de,
Yar yolunda yarelensin men veş kendude,
Naleye narden nagâh¹⁵⁰ oldum ben düçar,
Şemayi¹⁵¹ şemsim¹⁵² of, şebe¹⁵³ döndü hayıflar. (s. 64)

Okurların kolaylıkla anlayamayacağı düşünülen kelimelerin dipnotlar halinde sayfa altında açıklandığı şiirde, klasik Osmanlı şiirinin biçim özellikleri görülürken, bu kez erkek şiir öznesi vefasız sevgilisinden şikâyet ederek ona beddualar etmektedir.

Bireysel düzlemde ve kadın-erkek ilişkileri bağlamında ele alınan aşk teması, risalede yayımlanan şiirlerde klasik şiir geleneğinden ayrıışan sevgili profilleri ortaya koymaktadır. Zira, âşıklar mâşuklarının vefasızlığından ve kayıtsızlığından herhangi bir haz almamakta, onları kendilerine ihanet eden kimseler hatta “şeytanlar” olarak tarif etmekte ve hemcinslerini uyarmaktadır.

Yukarıdaki şiirler göz önüne alındığında, *Münadi-yi Erciyes*’te yer alan aşk temalı şiirlerde aşkın, kâinatı var eden bir olgu olarak metafizik bir düzlemde ve kadın erkek arasında gelişen duygusal tecrübeleri düzenleyen doğal bir süreç olarak bireysel ve somut bir düzlemde ele alındığı görülmektedir. Bu şiirlerde aşkın bir taraftan yapıcı, kutsayıcı ve kuşatıcı; öte taraftan ise yıkıcı, üzücü ve keder verici tabiatı bir arada ele alınmaktadır.

¹⁴⁷ Ok.

¹⁴⁸ Yare.

¹⁴⁹ Gözler.

¹⁵⁰ Birden bire.

¹⁵¹ Şame denilen mom.

¹⁵² Güneş.

¹⁵³ Gice.

5.3 Tabiatın gücü, doğanın güzelliği

Münadi-yi Erciyes'te yer alan şiirlerde en çok öne çıkan temalardan bir diğeri tabiat ve doğadır. Şiirlerde tabiat, insan gücü ve iradesi dışında meydana gelerek gündelik hayatı her an etkisi altına alabilen ve beraberinde türlü afetleri, felaketleri, ölümleri getirebilen yıkıcı bir kudret; doğa ise ister canlı ister cansız olsun, insan dışı varlıklardan teşekkül eden dış dünyanın insana sunduğu sonsuz güzellikler ve nimetler bütünü olarak yer bulmaktadır.

15 Haziran 1859 tarihli 2 numaralı risalede yer alan “ZELZELEYİ ERZRUM” şiiri, doğal afetlerden biri olan depremi tabiatın doğal bir unsuru olarak ele almaktadır:

Bir acayib hikmet ile, meger ki girmiş zemine,
Tolaşır gice ve gündüz, susamış khuni¹⁵⁴ merdane¹⁵⁵,
Zelzele dir ismi afet¹⁵⁶, külli alimeler kavlince,
Ne gazab dır ne keramet, illa bir icra, hikmetçe.
Cahiller bin mana verub, ya öküzdür ya da mahi¹⁵⁷,
Güya ki sarsınca derin, demişler ditretir dehri.
Delib zalım bazen tağler, püsgürür havaye narler,
Bazen devirib, kayaler, toldurur niçe dereler.
Emrine müntazır cihan, zulmuna makhlukat esir,
Kılar bir dakika içre, ruyi zemini tağyir¹⁵⁸.
Bin sekiz yüz elli tokuz, yigirmi bir mayisinde,
Cenubden toğru şimale, saat üçde lahza¹⁵⁹ beşde,
Dü kez¹⁶⁰ silkib sırtın, kudurub merkezi arzde,
Sarsıtdı niçe yerleri, ol biçare Erzrumde.
Yıkıdı ruyi beledi, itdi hedm hezaran bina,
Niçe canler bila ecel, kışmına oldular feda.
Demedi sagir ukebir, şaşırđı külli kesanı,
İyledi ah u zare düş, zengini dakhi çobanı. (s. 16)

Şiirde, depremin yıkıcı etkilerinden ve bu etkinin yeryüzündeki sonuçlarından oldukça dramatik bir şekilde bahsedilirken toprak, dağlar, volkanlar ayrıntılı bir

¹⁵⁴ Kan.

¹⁵⁵ Ademler, insanlar.

¹⁵⁶ Dert, bela, kaza.

¹⁵⁷ Balık.

¹⁵⁸ Değişmek, başka surete sokmak.

¹⁵⁹ Dakika.

¹⁶⁰ İki defa.

şekilde tasvir edilmekte ve depremin tabiatın doğal bir neticesi olduğuna vurgu yapılmaktadır. 1 Eylül 1859 tarihli 7 numaralı risalede yayımlanan ve Üskürdar'da çıkan bir yangında hayatını kaybedenlerin hikayelerini aktaran “ÜSGÜDARDA YANAN ÜÇ KİŞİ” şiirinde ise tabiatın hem yıkıcı hem de yapıcı bir güç olduğuna işaret edilmektedir:

Tabiatın hükmü, yıkıp yapmak dır,
Bu sırrı bilmeyen, kati akhmak dır,
Zerreden tağlere, oldukda dikkat,
Hakıkati ahval, olunur ayan.

Bin dürlü felâket, hem derd u bela,
Yıllarca khastelik, kürekde cefa,
Cümlesi insane, olmuş dur miras,
Kılmak için külli beşeri nalan.

Makhlukat insane, her saat düşman,
Yıldırım, zelzele, furtuna baran (yağmur)
Göz açıb yunmakde, hiçden bir sebeb,
Şaşırıp bir kesi, kılar bi aman. (s. 56)

Tabiatın temel yasasının “yıkıp yapmak” olduğunu vurgulayan şiir öznesi türlü felaketler, afetler, hastalıklar karşısında insan yaşamının ne denli kırılgan ve savunmasız olduğuna dikkat çekmektedir. Tabiatın sırrında, sürekli bir değişim, dönüşüm ve yok oluşun bilgisi vardır. Tabiatın insana neler yapabileceği hususunda oldukça sitemkâr ve ümitsiz bir bakışa sahip olan şiir öznesi yıldırım, deprem, fırtına, yağmur, yangın/ateş gibi tabiat güçleri karşısında insanın ne denli zayıf ve çaresiz olduğunu kadereci bir bakış açısıyla dile getirmektedir.

Panosyan'ın *Münadi-yi Erciyes*'te yer verdiği şiirlerde tabiatın olağanüstü ve karşı koyulamaz oluşuna karşın, insan yaşamını mümkün ve olağan kılan, onu türlü güzellik ve nimetlerle kuşatan doğa teması da yer bulmaktadır. 1 Haziran 1859 tarihli 1 numaralı risalede yer alan “KARI KOCA MAYIS 1” başlıklı şiir doğayı, mucizelerle dolu bir bereket kaynağı olarak ele almaktadır:

Gülün Yam hayde gülşende¹⁶¹ güllere olalım hayran,
Seyr idelim bin mucizat, ki khalk itmiş Bari¹⁶² Yazdan.
Bu gün mayis itdi hulul, cümle kesân¹⁶³ neşelendi,
Oyandı bütün tabiat, niçe kuş güftare¹⁶⁴ geldi.
Zerrin sümbül, binefşe gül, hem hezaran¹⁶⁵ şüküfeler¹⁶⁶,
Rayihayi¹⁶⁷ hoşlerin, çar canibe¹⁶⁸ neşr¹⁶⁹ iderler.
Kangî yürek şakir¹⁷⁰ olmaz, dilküşa¹⁷¹ badi sebadan¹⁷²,
Oturub çimen üstünde, alırsa bir selam anden.
Bak şu suların haline, kevseri¹⁷³ Edene¹⁷⁴ benzer,
İlla şu tohaf mahiler¹⁷⁵, ne güzel tolaşıb gezer.
Ağac her biri bir boy, çekmişler eflake¹⁷⁶ seri¹⁷⁷,
Afitabden¹⁷⁸ can alarak, iderler seyr çimenzari.
Bu makhlukatın kâffesi, kılar temiz kalbi khendan¹⁷⁹,
Olur güzelliye mayıl, olub tahrik hissi¹⁸⁰ merdan¹⁸¹.
Ne zenginlik ve ne darat, olamaz tatbik¹⁸² bir güle,
Meliklerde¹⁸³ olur aşık, ol khub¹⁸⁴ sadayı bülbüle.
Ne mümkün olmasın bir şah, enibde bağçeye bir dem,
Varse dakhi yüz gaylesi, cüz ü külli¹⁸⁵ şaz ü khürrem¹⁸⁶.
Kezalik vakti saherde, çıkdıkda bir fakır çoban,
Alıb sürüsün önüne, sahrade olmasın şadan¹⁸⁷. (s. 8)

Hem biçim hem de kullanılan dil bağlamında klasik Osmanlı şiir geleneğinin bir örneği sayılabilecek şiirde, ilkbaharın gelişiyile canlanan doğanın insanlar ve diğer canlılar üzerindeki etkisi coşkulu bir dille anlatılmaktadır. Tabiatın yıkıcılığının ve

¹⁶¹ Bağçe.

¹⁶² Allah.

¹⁶³ Her adem.

¹⁶⁴ Öter.

¹⁶⁵ Binlerce.

¹⁶⁶ Çiçekler.

¹⁶⁷ Kokular.

¹⁶⁸ Dört taraf.

¹⁶⁹ Yaymak.

¹⁷⁰ Şükr idici.

¹⁷¹ Yürek açıcı.

¹⁷² Saher rüzigârı.

¹⁷³ Cennetde bir su imiş...

¹⁷⁴ Trakht.

¹⁷⁵ Balıklar.

¹⁷⁶ Gök yüzü.

¹⁷⁷ Baş.

¹⁷⁸ Güneş.

¹⁷⁹ Şaz mesrur.

¹⁸⁰ Duygu.

¹⁸¹ Ademler.

¹⁸² Karşılaştırmak.

¹⁸³ Şahler.

¹⁸⁴ Güzel, tatlı.

¹⁸⁵ Az çok.

¹⁸⁶ Mesrur.

¹⁸⁷ Mesrur, şaz.

karşı koyulamazlığının vurgulandığı yukarıdaki şiirlere kıyasla, burada eşi Gülünya ile doğanın güzelliklerini keşfetmeye niyetlenen şiir öznesi, baktığı her yerde doğanın bahşediciliğine şahit olmakta ve ona hayranlık duymaktadır. Baharın gelişiyile birlikte doğada uyanan canlılık hem fiziksel dünyayı türlü güzelliklerle donatmakta hem de insana sevinç ve ilham vererek manevi bir uyanışı beraberinde getirmektedir. Doğanın, üzerinde yaşayan tüm canlılara sunduğu görsel ve duygusal şöleni Tanrı'nın kutsal bir armağanı olarak gören şiir öznesi, doğada keşfettiği her güzelliği ilahî bir sanat eseri gibi tasvir etmektedir. Bu güzelliklerin zengin, fakir, kral ya da çoban ayırmaksızın herkese hitap etmesi, hangi sınıf ve zümreden olursa olsun tüm insanlara aynı duygulanımı yaşatması doğanın en büyük mucizesidir.

Bir başka örnek olarak, 1 Ekim 1859 tarihli 9 numaralı risalede yer alan “BİR ÇİFTÇİNİN SABAHKİ HALİ” başlıklı şiir, hayatını topraktan kazanan bir çiftçinin günlük rutinlerini aktarırken, doğanın insan emeğine mukabil ne denli mahsuldar olduğuna vurgu yapılmaktadır:

Hamd u senaler olsun, ki Khüdayı azimüşşan,
Bu hali pür behcete, kılmış bizleri şayan.
Meskânım kırlar olub, müderrisim tabiat,
Sanatım bi günah dır, rehberimde kanaat.

Tabiat oldem sakın, Yaradan bekler döva,
Cedid ruh bakhşî için, müntazır badiseba.
Tağē bal her bar hazır, süd ile kaymak mevcud,
Etmeyimiz pek temiz, kılar midemiz mesud.
Çiçekler dürlü dürlü, kokular nazik latif,
Sular elmaslar gibi, içeriz khafif khafif.
Kuşlar durub kümesde, koyunlar mandırade,
İnekler ağıllarde, atlar ise damlerde.
Beklerler ğıdalerin, virmek için, bire, yüz,
İdere bin teşekkür, toydukca gice gündüz.

Çıkdı güneş ufukdan, kılar cihanı pürnur,
Mahsullar alıb kuvvet, olurler şaz u mesrur.
Çıkarım tarlaya ben, tenbellik benden kaçır,
Sümbülem gider suya, sürüler önden koşar.
Keklikler seke seke, gezerler taşlıklarde,
Kumrular çifte çifte, öterler ağaclerde.

Turnaların sürüsü, hevade tayran ider,
Sümbülem kalbini, celb idub hayran ider. (s. 72)

Çiftçiliğin doğadaki düzenle uyumlu bir sanat olarak tasvir edildiği şiirde, doğa ile iç içe, sade bir yaşamı yücelten ve doğanın nimetlerine minnettar kalan şiir öznesi, pastoral yaşamın ailesine verdiği mutluluğu dile getirmektedir. Doğanın insanlara sunduğu zenginlik ve berekete dikkat çeken şiir öznesine göre doğada her şey yerli yerindedir ve tüm varlıklar doğal sistemde üzerine düşeni kusursuz şekilde yerine getirmektedir. İnsanlar çalışmakta ve üretmekte, arı bal yapmakta, inek süt vermektedir; sular olması gerektiği kadar berrak, ekmekler tertemiz ve doyurucudur. Doğa ile uyum içerisinde kurulmuş üretken, karmaşadan uzak, sade bir kır hayatını tasvir eden şiirde doğa hem son derece estetik hem de olabildiğine cömerttir. İngiltere'nin dünyanın en zengin devleti olmasının iki sebebinden birini "çiftçilik" olarak tespit eden¹⁸⁸ ve kendisi de bir dönem ziraat eğitimi gören Panosyan'ın, risalede çiftçiliği, hayvancılığı ve köy yaşamını bu denli yücelten şiirlere yer vermesi şaşırtıcı değildir.

Bu şiirler tabiatı ve doğal hayatı, bir arka plan ya da estetik unsur olarak görmenin yanı sıra, bireyin yaşam biçimini belirleyerek onu dönüştüren dinamikler olarak ele almaktadır. Şiirlerde tabiat ve doğa, yıkıcı felaketler ve karşı konulamaz olaylarla insana kendi acizliğini hatırlatırken, yaşamı var eden ve onu yücelten ilahî bir düzeni temsil etmektedir. Tabiatın gücü karşısında insanın çaresizliği, şiir öznelerinde tevazu ve hayreti; doğa ile uyum içerisinde yaşamaktan elde edilen kazanç ve mutluluk ise doğaya hayranlığı ve ona minnet duymayı beraberinde getirmektedir.

¹⁸⁸ "Bu günki gün, dünyade en zengin ve en ilerude bulunan millet, İngiliz olduğu ammeye malûm iken, milleti mezburenin iki sanat, yani birincisi çiftçilik, ve ikincisi demircilik olduğu aşikârdır" (*Münadi-yi Erciyes*, 15 Haziran 1859, No. 2, s. 9).

5.4 Biçimsel, türsel ve dilsel özellikler

Panosyan'ın *Münadi-yi Erciyes*'te yayımladığı Ermeni harfli Türkçe şiirlerin hem klasik Osmanlı şiirinin hem de halk edebiyatı şiir geleneğinin biçimsel, türsel ve dilsel özelliklerini bir arada taşıdığı görülmektedir. Şiirler aruz veznine yaklaşan ritmik yapılara sahip olsa da şiirlerin çoğunluğunun aruz vezinlerine uymadığı, öte yandan çoklukla hecenin 8'li ve 11'li kalıplarına uygun şekilde kaleme alındığı görülmektedir.

“MERSİYE” (s. 112) yahut “TEHNİYE” (s. 120) şiirlerinde görüldüğü gibi nazım türleri isimlerinin manzum eserler için başlık olarak seçilmesi, şiirlerin divan edebiyatı – halk edebiyatı sınıflandırmasına dayanan bir ayırım yerine, yazılma amaçları ve içerikleri üzerinden tanımlandığını göstermektedir. Hem aruz ölçüsüne hem de kaside türünün kafiye düzenine uymamasına rağmen bir ölüm üzerine kaleme alınmış şiire “ağıt” yerine “MERSİYE”, yeni yılın gelişini kutlayan bir şiire ise “kutlama” yerine “TEHNİYE” başlığının verildiği görülmektedir. Dolayısıyla bu şiirlerde türsel tanımlama, biçimsel özellik ve kurallar yerine içerik ve amaç dolayımıyla yapılmaktadır.

Şiirlerde hem halk şiiri hem de klasik şiir özelliklerinin bir arada kullanıldığını gösteren bir diğer husus, şiirlerde nazım birimi olarak dörtlük ve beyitin bir arada kullanılmasıdır. Örneğin, “KARI KOCA MAYIS 1” (s. 8) şiiri beyitlerle kurulmuşken, “VAKTİ HAL” (s. 32), “İKBALDEN ŞİKÂYET” (s. 48), “ÜSGÜDARDA YANAN ÜÇ KİŞİ” (s. 56), “KÖYLÜLER” (s. 128) şiirlerinin dörtlüklerle kurulduğu görülmektedir.

Şiirlerin tarihî ve gündelik olayları tahkiye eden manzumeler şeklinde kurgulanması, şiirlerde biçimsel bağlamda öne çıkan bir diğer husustur. Bu şiirlerin klasik şiir geleneğinde uzun hikâyelerin anlatıldığı mesnevi nazım şeklinin kafiye

düzenine (aa/bb/cc şeklinde) uygun olarak yazıldıkları görülmektedir. “ZELZELEYİ ERZRUM” (ss. 15-16) 21 Mayıs 1859’da Erzurum’da meydana gelen depremi ve sonuçlarını, “ÜSGÜDARDA YANAN ÜÇ KİŞİ” (s. 56) 17 Ağustos 1859’da Üsküdar’daki büyük gazinoda çıkan bir yangında hayatlarını kaybeden Baba Hovagim, Kevork Papazyan ve Hovagim’in yeğeni Dikran’ın acıklı bir şekilde can vermelerini, “BİR ÇİFTCİNİN SABAHKİ HALİ” (s. 72) çiftçi bir ailenin gün içerisindeki faaliyetlerini, “*HAYOTS MADUR VE HAYGAZYAN VARJARAN*” (s. 80) 1855 ve 1858 yıllarında Paris’te bir Ermeni kilisesi ile bir Ermeni okulunun kapanışını, “MEVSİMİ KİŞ” (s. 104) kış mevsiminin gelişiyiyle gündelik hayatın ve rutin faaliyetlerin değişimini, “AŞK” (ss. 177-178) ise baharın gelişini ve doğanın uyanışını hikayeleştirerek aktarmaktadır.

Risalelerdeki şiirlerin klasik Osmanlı şiir geleneği ile halk edebiyatı şiir geleneğine dair unsurları bir arada taşıdığına dair en önemli göstergelerden biri şiirlerde kullanılan dildir. Divan şiirinin tamlamalarla ilerleyen, ağdalı ve süslü söyleyişi ile halk şiirinin görece daha basit, gündelik ve anlaşılır söyleyişinin bu şiirlerde iç içe geçtiği görülmektedir. Örneğin, “BİR GENC KIZA OLAN BİVEFALIK” (ss. 39-40) şiiri Arapça-Farsça tamlamalarla kurulan incelikli ve süslü bir söyleyiş ile birlikte, hem gündelik konuşma diline ait, klasik şiir geleneğinde rastlanılamayacak ifadeler hem de Tanzimat dönemi şiirine yüzyıl dolayımıyla giren kimi “Batılı” sözcüklere sahiptir:

Khayinlik sıfatın giyib, itdin aşkımı haram,
Biçerek, nasıl ekdinse, kalasın sende bigâm.
Kılarım sana beddua, zevk u safa bulasın,
Lakin düşüb vefasıza, bana hemderd olasın.
Soldurdun gülü ömrümü, gülün küşad olmasın,
Şaçdırdın eşki sirişgim, kalbin neşat bulmasın.
Göz yaşları boşa çıkmaz, sebebin mağmum ider,
Her ahda elektrik var, çekdiren dakhi çeker.
İtdim ikrah erkeklerden, oldun bir fena ibret,
Senin gibi khayinlerden, iblisde ider nefret.

Celladler katl ider mücrim, bi vefaler muhabbet,
Of, bunda yer gök ditrer, sadakata khiyanet.
Dimişler “adem ademdir, olursa sözde sadık,
Lakin sözün tutmayan kes, çağrılrsa hayvan layık”. (ss. 39-40)

Şiirde bir yandan “bigam”, “hemderd”, “küşad”, “neşat”, “mağmum”, “mücrim” gibi kelimeler ve “Soldurdun gülü ömrümü”, “Şaçdırdın eşki sirişgim” gibi klasik şiirde daha sık rastlanan mazmunlar yer almaktadır. Öte taraftan şiirde, “hayvan” gibi gündelik dilden gelen kelimelerin, “of”, “dimişler” gibi konuşma diline ait söyleyişlerin, diyalog ve hitap içeren bölümlerin yer aldığı görülmektedir. Ayrıca “elektrik” gibi Tanzimat yazarlarının eserlerine 19. yüzyılın ilerlemeciliği bağlamında dahil olmuş teknik bir kavramın, *Münadi-yi Erciyes*’te yayımlanan Ermeni harfli Türkçe bir şiire, Müslüman yazarların metinlerinden önce dahil olduğu görülmektedir. Dahası, Panosyan bu şiiri 1859’da yayımlamasına karşın, kendisinin dünyanın en zengin ve en gelişmiş devleti olarak gördüğü İngiltere’ye elektrikle aydınlatma 1880’lerde, Osmanlı’ya ise ancak II. Meşrutiyet’ten sonra gelecektir (Erol, 2007, s. 63). Müslüman yazarlar ise elektriği önce aydınlatma ile birlikte ele alarak, örneğin Şinasi 1864’te *Tasvir-i Efkâr*’da¹⁸⁹, Namık Kemal 1872’de *İbret*’te¹⁹⁰ yayımladıkları yazılarında aydınlatma (tenvir) ve elektrik (ziya) meselesinden bahsedecekler, Ahmed Vefik Paşa 1876’da yayımlanan *Lehçe-i Osmani*’de sözcüğe yer verecek, dönem sonunda ise elektrik kavramı *Servet-i Fünûn* dergisinde yayımlanan pek çok yazıda ele alınacaktır.¹⁹¹ Bu şiirde “elektrik” sözcüğünün hem bir şiirde kullanılması hem de sözcüğün Osmanlı-Türkçe bir sözlüğe dahil olmadan ve Tanzimat dönemi yazarlarından önce Türkçede yer bulmuş olması dikkate değerdir.

¹⁸⁹ Şinasi. (1280, 28 Zilkade [5 Mayıs 1864]). İstanbul sokaklarının tenviri ve tathiri hakkındadır. *Tasvir-i Efkâr*, 192.

¹⁹⁰ Namık Kemal. (1288, 23 Teşrinievvel [4 Kasım 1872]). Terakki. *İbret*, 45, s. 1; Namık Kemal. (1288 [Haziran 1872]). *İbret*. *İbret*, 3.

¹⁹¹ Bkz. <http://www.servetifunundergisi.com> (Son erişim: 24.08.2025)

Münadi-yi Erciyes'te yayımlanan her şiirin buradaki gibi iç içe geçmiş bir şiir diline sahip olmadığı, kimi şiirlerin klasik şiir geleneğinin, kimilerininse halk şiiri geleneğinin söyleyiş biçimine çok daha yakın olduğu görülmektedir. Örneğin, kullanılan kelimeler ve ifade tercihleri bağlamında “BİR Bİ VEFA KIZDAN TEŞEKKİ” (s. 64) klasik şiirin söyleyiş özelliklerini taşıırken, “VAKTİ HAL” (s. 32) tamamen halk şiirinin söyleyiş özelliklerini taşımaktadır.

Şiirlerin Ermeni harfli Türkçe olarak üretilmelerinin yanında, şiirlerde kullanılan dilin Ermeni kültür ve değerlerine ait unsurlar içermesi de bu şiirleri daha özgün kılmaktadır. Bunun en önemli kanıtı şiire doğrudan Ermeni diline ve kimliğine ait kelime ve söyleyişlerin girmesidir. “*Vatsun* (altmış)” (s. 32), “*Hay* (Ermeni)”, “*Hayasdan* (Ermenistan)” (s. 112) “*varjaran* (okul)”, “*azkaser* (milletperver)” (s. 80), “*dıbaran* (basımevi)” (s. 96) gibi Ermenice kelimeler; “milleti Ermeniyan” (s. 88), “Hay milleti” (s. 112) gibi doğrudan Ermeni milletini işaret eden ifadeler; Gülünya, Onnik, Fulik, Kevork, Dikran, Hovagim, Nigoğos gibi Ermeni adları; “feyzi Mesih”, “Hazreti Ruh el kuds”, “Madteos”, “sırrı İsevi”, “Eçmiadzin” (s. 88) gibi Hristiyan-Ermeni inancına dair göndermeler bu şiirlerin Ermeni şairlerce¹⁹² kaleme alındığını ve Türkçe, Arapça, Farsça ve Ermenice dillerinin ortaklığında bir şiir dili üzerinde inşa edildiğini göstermektedir.

Dilsel özelliklerin yanı sıra risalede yayımlanan şiirlerin, Ermeni harfleri ile yazılmış olması, yayımcılık bağlamında ilk örneklerden biri olarak bu şiirlerin bir kültür-sanat risalesi aracılığıyla okur kamusuna sunulması, “TARİKHİ CEVHER” şiirinde geçen “Nutkî” mahlası dışında şiirlerin hiçbirisi bir mahlas ya da şair adı

¹⁹² *Münadi-yi Erciyes*'te yayımlanan şiirlerin Panosyan'a ait olduğunu varsaymak güç değildir. Lakin bunu doğrudan kanıtlayacak bir veriye bu çalışma sürecinde ulaşamadım. Panosyan, *Münadi-yi Erciyes*'te yer verdiği şiirleri kimin/kimlerin yazdığına dair risalede herhangi bir bilgi sunmamaktadır.

taşımazken her şiirin bir başlığa sahip olması bu şiirlerin özgünlüğünü işaret eden yapısal hususlardır.

Münadi-yi Erciyes'te yayımlanan şiirlerde dil bağlamında ortaya çıkan isim ve ifadeler, kullanılan özel terimler ve dinî referanslar ile sosyokültürel bağlamda ortaya çıkan konu seçimleri ve toplumsal eleştiriler, şairlerin Osmanlı-Ermeni kimliklerini ve bu kimliğe ait kültürel kodları şiire yerleştirdiklerini göstermektedir. Yukarıdaki örnekler göz önüne alındığında bu şiirlerin, şairlerinin bireysel duygu ve tutumlarıyla birlikte, Osmanlı Ermeni toplumunun sosyokültürel hafızasını ve kimlik bilincini ortaya koyduğu görülmektedir. Bu noktada bu şiirlerin özgünlüklerini yalnızca metin odaklı dilsel ve yapısal analizlere dayandırmak yerine, bu şiirleri Ermeni toplumunun 19. yüzyılın ikinci yarısındaki özel gündemleri ve imparatorluğun Tanzimat olgusuyla birlikte düşünmek daha yararlı olacaktır.

5.5 Tarihsel arka plan ve sosyokültürel bağlam

Münadi-yi Erciyes risalesinde yayımlanan Ermeni harfli Türkçe şiirlerin sosyokültürel bağlamını görebilmek adına bu şiirlerin, içerisinde üretildikleri Osmanlı toplumu ve Ermeni cemaati düzlemlerini, risalelerde yer alan bilimsel içerikli yazılar ve Ermeni milletine ilişkin *Azkayin* yazılarıyla birlikte ele almak gerekmektedir.

Yukarıda incelenen şiirlerdeki hâkim bakış açısı Ermeni milletine odaklansa da modern eğitim, entelektüel gelişim, toplumsal ilerleme, sekülerleşme, anayasal haklara kavuşma, kadın-erkek eşitliği gibi hususlar 19. yüzyılda yalnızca Müslüman toplumun değil, imparatorluğun diğer millet ve cemaatlerinin de ortak gündemleri olmuştur. Osmanlı'da Ermeni toplumunun 1850'lerden itibaren toplumsal gündemini bir anayasa (*sahmanatrutyun*) hazırlığının oluşturulması, millet meclisinin kurulması

ve toplumsal kalkınmayı mümkün kılacak topyekûn bir kültürel seferberliğin başlatılması gibi temel konular oluşturmıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı'daki anayasa ve eğitim konularındaki modernleşme çabalarının Ermeni cemaati üzerinde oluşan doğrudan etkisi Ermenilerin de modernleşme çabalarının içerisinde görülmektedir. Bu dönemde başta Fransa olmak üzere Avrupa'da eğitim almaya gönderilen, İstanbul Ermeni burjuvazisine mensup birçok genç dönüşlerinde bir “uyanış” hareketini de beraberinde getirmiş, bu uyanış yalnızca edebiyat ve basın alanında değil eğitimde de kendini göstermiştir. Yurtdışında gördükleri öğretim ve sosyal hayatla birlikte Ermeni gençler yurda döndüklerinde, “Muradyan Koleji”nde sık sık bir araya gelerek yurttaşlarının Osmanlı topraklarındaki ‘sefil’ hayatını tartışıyorlardı. Devletin iç işlerinden memnun olmadıkları gibi, milletin merkezi idaresinden de hoşnut değillerdi. Şikâyetlerini en iyi Odyan'ın şu sözleri ifade eder: “O günlerde milletin sahip olduğu şeyler kötü bir irade, kötü okullar ve eskimiş bir dildi. Genç Türkler gibi Genç Ermeniler de Osmanlı modernleşmesi denen sürecin motor gücünü oluşturdular ve farklı suretlere yansımış olsa da aynı statükoya karşı mücadeleye giriştiler.” (akt. Barış, 2021, s. 34)

Münadi-yi Erciyes'teki yazılarından milli anayasanın teşkili için var gücüyle mücadele ettiği görülen ve anayasanın kabulünden sonra kurulan millet meclisinin vekillerinden biri olan Panosyan da kültürel girişimlerinde cemaatin cehaletle mücadele etmesi ve toplumun birlik içerisinde ilerlemesi ideallerini taşımış, “kalemini fikir savunmak için kullanan”lardan biri olmuştur (akt. Koptaş, 2005, s. 112). 1863'te millet meclisi üyeliğine seçilen Panosyan, meclisteki görevinden istifa ederek söz konusu ideallerini gazetecilik yoluyla sürdürmeyi tercih etmiştir (Uygur, 2021, ss. 98-99). Panosyan'ın cemaat içerisinde verdiği reformist ve ilerlemeci mücadele, *Münadi-yi Erciyes*'teki şiirlerin ana temalarından olan cehalet eleştirisi ve modern eğitime çağrı, bu sosyokültürel bağlamla doğrudan ilişkilidir. Örneğin, “VAKTİ HAL” (s. 32) şiirindeki

Kitab parasını, kitabde yazmaz,
Hem okusa kitab, bir lezzet almaz.
Lakin meykhane, ider defî gam,
Çün mey verir neşe, ten ile cane. (s. 32)

dizeleri ile Panosyan'ın *Azkayin* başlığı altında yayımladığı bir yazısındaki “okumak yazmak nadaniyete kurban olmuş, meyhaneler ... birer kütübhane yerine geçmişler” (s. 45) sözleri aynı gündemlerin, şiir ve düzyazı vasıtasıyla farklı söylem alanları üzerinden dile getirildiğini göstermektedir. Şiirlerin, risalede yer alan diğer içeriklerle paralel tema ve bakış açılarına sahip olması, şiirlerin estetik kaygılardan evvel Panosyan'ın ideolojik duruşunu destekleyecek ve okurların ilgisini çekecek nitelikte, pragmatik kaygılarla yayımlandığını göstermektedir.

Şiirlerin hem Ermeni cemaatinin dil, eğitim, kadın-erkek eşitliği, idari yönetim, din ve mezhep hususlarına dair meselelerini hem de 19. yüzyıl bağlamında imparatorluğun tamamını ilgilendiren gündemleri konu edindiği yukarıda incelenen şiirlerde görülmektedir. Şiirlerde ortaya çıkan bu ikili bağlam, risalede yayımlanan şiirlerin, yalnızca Ermeni harfli olma, Ermeni kültürü ve değerlerini sorunsallaştırma ya da Ermeni şairlerce kaleme alınmış olma olgularıyla ele alınamayacağını işaret etmektedir. Şiirlerde ortaya çıkan bakış açılarının yalnızca Ermenilik bilincinden ve cemaat içi gündemlerden değil, bunları da kapsayan bir Osmanlı üst kimliği bilincinden ve Tanzimat döneminin ortak gündemlerinden kaynaklandığı görülmektedir.

Münadi-yi Erciyes 1859'da yayın hayatına başladığında Panosyan süreli yayının hedef kitlesini, özellikle “Kayserili Türkçe konuşan Ermeniler” gibi sınırları oldukça net ve dar bir kapsam üzerinden belirlemişti. Öte yandan, şiirlerdeki tematik vurgular, biçimsel ve dilsel özellikler şiirlerdeki şiir öznesi seslerinin taşralı Ermenilere, büyük şehirlerdeki kentli Ermenilere ve nihayetinde Tanzimat dönemi Osmanlı toplumuna hitap etmesini mümkün kılmaktadır. Buradan hareketle, “başlangıçta yalnızca 70 abonesi bulunan” (Cankara, 2019b, s. 4) *Münadi-yi Erciyes*'in, en başta kendisine belirlediği hedef kitlenin sınırlarını aşması ve çok daha

geniş bir okur kitlesine hitap etmesi bu şiirlerin “Tanzimat dönemi Osmanlı şiiri” kapsamında ele alınıp alınamayacağı sorusunu akla getirmektedir.

Şiirlerin sosyokültürel bağlamını belirleyen bir diğer boyut, Osmanlı Ermeni cemaatinin dönem içerisindeki din ve mezhep kaynaklı tartışmaları ve buna dayanan kişiler ve kurumlar arasındaki polemiklerdir. “Ermeni Patrikhanesi’ni ve cemaatin önde gelenlerini sert bir dille eleştiren Panosyan, Patrikhane’nin yarı-resmi yayın organı sayılabilecek *Masis*’le ve Katolik Ermeni cemaatinin en önemli figürlerinden Hovsep Vartanyan’ın çıkardığı *Mecmua-yı Havadis*’le de sık sık polemiğe girmiştir” (Cankara, 2019b, s. 4). Önceki bölümlerde belirttiğim gibi Apostolik kiliseye mensup olan Panosyan’ın *Münadi-yi Erciyes*’teki yazılarında görülen temel kaygılarından biri cemaatin bir bölümünün bu kiliseden ayrılarak Katolik ve Protestan kiliselerine mensup olmasıdır. Bu duruma hem teolojik hem de sosyolojik gerekçelerle şiddetle karşı çıkan Panosyan’a göre cemaat içindeki mezhep/kilise değişiklikleri Ermeni toplumunu nihayetinde kültürel yozlaşmaya ve ahlaki çözülüşe götürecektir. Öte yandan, bireylerin mezhep değişikliklerinin toplum içerisinde uzun vadede meydana getireceği sorunları fark edebilecek bir bilinç geliştirememesinin esas sebebi; Patrikhane’nin, dinî liderlerin ve cemaat önderlerinin bu konuda yeterli çaba ortaya koymamalarıdır. *Münadi-yi Erciyes*’te yer alan şiirlerde, Panosyan’ın bu konudaki tutumuna paralel bir tutumun görülmesi, bu şiirlerin, yayımcısının ideolojik tavrından bağımsız ele alınamayacağını göstermektedir. “VAKTİ HAL” şiirindeki

Niçe ruhbanler, uyumuş kalmış
Cemiyyetin halin, ikbale salmış
Çıksade meydane, versede bir vaz,
İlm u adab lafzin, almaz dihan. (s. 32)

dizeleri ile “*HAYOTS MADUR VE HAYGAZIAN VARJARAN*” şiirinde geçen

“Gülmeyiniz milletler, cünha milletde deyil / Millet zalım elinde, zalım da zulma mayıl” (s. 80) dizeleri tıpkı Panosyan gibi, din adamlarını ve yöneticileri, cemaatin

içerisine düştüğü hallerin müsebbibi olarak sunmaktadır. Bu bağlamda şiirlerde görülen hiciv ve iğnelemelere dayalı dilin ve cemaate dönük eleştirel bakışın arka planlarından birini, Panosyan'ın *Münadi-yi Erciyes*'teki yazılarında görülen bu tartışmacı ve polemige dayalı tutumun oluşturduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Dolayısıyla bu şiirlerin sosyokültürel bağlamlarını, dönemin cemaat içi özel gündemleri, Tanzimat dönemi Osmanlı toplumunun ortak gündemleri ve Panosyan'ın ideolojik tutumunu bir arada gözeterek ele almak gerekmektedir.

5.6 İşlevsellik

Münadi-yi Erciyes'teki düzyazılarda aktarılan içeriğin ve öne çıkan söylemin, düzyazılarla yan yana sunulan şiirlerde tekrarlandığı görülmektedir. Şiirlerdeki şiir dilinin ve söylemin, düzyazılarda açıkça görülen milletin eğitilmesi ve aydınlatılması misyonuna oldukça uygun şekilde kullanıldığı hemen göze çarpmaktadır. Osmanlı/Ermeni okur kamusuna doğrudan edebi bir söylem alanı açmaktan ya da okurların estetik deneyimler edinmelerini sağlamaktan evvel Panosyan, *Münadi-yi Erciyes*'te yayımladığı bu şiirler ile risaledeki öğretici ve iletileri okurlar nezdinde daha ikna edici ve ilgi çekici kılmaya çalışmaktadır. Dolayısı ile “VAKTİ HAL” şiiri üzerinden yukarıda kolayca izlenebileceği gibi risalede yer alan şiirlerin, süreli yayıncılık ve *Münadi-yi Erciyes* özelinde aydınlanmacı ve reformist bir söylemin propaganda araçlarından biri olarak tercih edildiği görülmektedir. Bu haliyle, risalede yayımlanan şiirlerin süreli yayıncılık bağlamındaki ilk ve en doğrudan işlevinin, düzyazılarda öne sürülen fikirleri desteklemek ve savunmak olduğu görülmektedir.

Söz konusu şiirler, yazar-yayımcı olarak Panosyan'ın risalesinde tartışmaya açtığı problemleri, eksiklikleri, yanlışları dile getirirken, tıpkı düzyazılarda olduğu gibi şiirlerde de bu hususlara dair türlü çözüm önerileri sunulmaktadır. “Cehalet

pençesinde kalma” probleminin karşısına yerleştirilen “cehaletten kurtulma” misyonunu mümkün kılacak yegâne “farz”, okuyup yazmaktır. Pozitif bilimleri haiz modern bir eğitimi yaygınlaştırmayı hedefleyen bu tutum, şiirlerde de kendisine yer bulmuş ve şiir dilinin yarattığı imkan alanları ile pozitif bilimlerin bir nevi popülerleşmesi amaçlanmıştır. Bu açıdan risalede yayımlanan şiirlerin bir ikinci işlevinin pozitif bilimlere ve öğretimine dair kamusal bir bilinç geliştirmek olduğu görülmektedir.

Bir önceki alt bölümde de belirttiğim gibi şiir dili bağlamında hem klasik Osmanlı şiiri hem de halk şiiri geleneklerinden beslenen ve Türkçe, Arapça, Farsça ve Ermenice dilleri ortaklığında inşa edilen bu şiirlerde Panosyan kimi zaman okurların anlayamayacağını düşündüğü kelimeleri, olgu ve olayları şiir içerisinde parantez içlerinde ya da sayfa altlarında dipnotlar şeklinde açıklamakta, kimi zaman da şiire dair yorum ve eleştirilerini yine dipnotlarda paylaşarak okurların okuma biçimlerine müdahalede bulunmaktadır. Örneğin, “İKBALDEN ŞİKÂYET” şiirinde geçen “Zulm u günahden mi toğdun, yokhsa mı çıkdın tamuden (cehennemden)” (s. 48) dizesinde, dize sonunda parantez içerisinde görülen “(cehennemden)” ibaresi “tamuden” sözcüğünü açıklamak için şiire yerleştirilmiştir. Bir başka örnek olarak, “MEVSİMİ KİŞ” şiirinde geçen “teatro hem kazinolar, baloğlar maske (yüzü kapalı olmak) açık” dizesinde “maske” sözcüğü “(yüzü kapalı olmak)” (s. 104) ibaresi ile açıklanmak istenmektedir. Bu yöntemin Panosyan’ın risaledeki düzyazılarında da uygulandığına dikkat çeken Cankara’ya (2019b) göre “verilen dipnotlarda günümüzün ‘sadeleştirme’ yaklaşımının ilk örnekleri görülmektedir” (s. 5).

Türkçe, Arapça, Farsça ve Ermenicenin kesişim noktasında duran bir dille üretilen bu şiirler, örneğin “VAKTİ HAL” şiirinde görüldüğü gibi okurlar için aynı zamanda bir sözlük görevi de üstlenmektedir. Şiirde geçen “beşer”, “silk”,

“behayim” ve “dudu” sözcükleri, sayfa sonunda dipnot olarak sırası ile “Adem”, “Sıra”, “Hayvan” ve “Karı” sözcükleri ile açıklanmaktadır (s. 32). Şiirlerde genellikle Arapça ve Farsça kelimelerin karşılıkları verilirken, bu örnekte “dudu” kelimesinin “karı” ile açıklanması dikkat çekicidir. Ermenicede yaşça büyük kadınlar için kullanılan “dudu”nun da diğer üç Arapça kelimenin yanı sıra açıklanması, sözcüğün Ermeni olmayan veya Ermenice bilmeyen okurlar için açıklandığına işaret etmektedir. Dolayısıyla şiirde geçen kelimelerin böyle bir yöntemle metin içerisinde ya da dipnotlarda açıklanması hem kelimelerin hangi dile ait oldukları hem de bu kelimeleri risalenin çok kimlikli okurlarından hangilerinin tanıyıp tanıyamayacağıyla ilgilidir. Şiir yazma ve okuma tecrübesine müdahale eden bu açıklayıcı tutumun, başta Ermeni okurlar olmak üzere *Münadi-yi Erciyes*’in muhtemel tüm okurları için anlaşılır, ortak bir dili öğretme çabasından kaynaklandığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Risalesinde düzyazı ve şiirleri bir arada yayımlayan Panosyan, *Münadi-yi Erciyes*’i gündelik olarak tüketilip bitirilecek bir süreli yayın olarak tasarlamamıştır. Aksine bu risalelerin her bir sayfasının korunmasını tembih etmekte, risalelerin birbirine eklenerek devam edecek bir süreklilik içerisinde tüketilmesi gerektiğini belirtmektedir: “İmdi bu risaleler, öyle gazeta gibi elden ele geçib esgidigi, ve yakhod bir tarafa atıldığı halde, eger içinden bir yaprak dakhi yırtılmış, ve ğayb olmuş olsa, sonunda bütün kitablerin kusur kalacağı aşikâr dır” (s. 4).

Risalelerin birbirine eklenerek devam edeceğini ve bunların nihayetinde bir bütünü oluşturacağını belirten Panosyan böylece *Münadi-yi Erciyes*’e olan talebi sürekli kılmak ve okurların süreli yayını daha önemli ve dikkate değer bulmasını sağlamak istemektedir. Bununla birlikte, Panosyan’ın *Münadi-yi Erciyes* için tasarladığı ve “tefrika-risale” olarak adlandırabilecek bu sürekli yayım biçimi Panosyan’ın

Münadi-yi Erciyes dışındaki diğer yayınlarına da bağlanacak bir hat üzere inşa edilmeye çalışılmaktadır. Risalelerde yer alan düzyazı ve şiirlerdeki kimi kavram, olgu ve olayların daha iyi anlaşılabilmesi için Panosyan zaman zaman okurlarına kendisinin başkaca eserlerini, tefrikalarını, yayınlarını referans vermekte, böylece *Münadi-yi Erciyes* ile diğer yayınları arasında bir ilişki ve süreklilik kurmak istemektedir. *Münadi-yi Erciyes* ile Panosyan'ın diğer yayınları arasında kurulan bu bağın yine risalelerdeki şiirler aracılığı ile kurulduğu görülmektedir. Örneğin, “MEVSİMİ KİŞ” şiirindeki “Taşdılar şarab küpleri, olarak Baküse ihda” ve “Zahım Nepdün kılub ferman, gönderir poyrazleri” dizeleri, okurları sayfa sonundaki şu açıklamaya yönlendirmektedir: “İşbu şiirde yazılmış olan Baküs Venüs ve Nepdünün kimler oldukların anlamak için, şimdiye kadar çıkmış olan Delemak risaleleri dikkatlıca mütalaa olunması elzemiyetden dir” (s. 104). Panosyan, şiirde adları anılan mitolojik Tanrıların kimler olduğunun daha iyi anlaşılabilmesi için okurları, kendisinin bir başka yayını olan *Telemak* tercümesine yönlendirmektedir. *Münadi-yi Erciyes*'in sayılarını bir kitabın parçaları gibi tasarlayıp yayımlayan Panosyan, şiirler aracılığıyla yapılan bu yönlendirmeler ve hatırlatmalarla okurlarını diğer yayınlarından haberdar etmekte ve kendi yayınları arasında sıkı bir ilişki ağı kurmak istemektedir. Dolayısı ile *Münadi-yi Erciyes*'te yayımlanan şiirlerin farklı yazın ve söylem türleri arasındaki sürekliliği ve geçişkenliği sağlaması, söz konusu şiirlerin bir başka işlevine daha işaret etmektedir.

5.7 Ermeni harfli Türkçe şiirler ve Tanzimat şiiri

Bu bölümde son olarak üzerinde durmak istediğim husus *Münadi-yi Erciyes*'te yayımlanan şiirlerin, Tanzimat dönemi Osmanlı şiiri ile ne ölçüde ilişkilendiğidir. Risalelerde yer alan şiirlerin özellikle türsel ve biçimsel bağlamda klasik Osmanlı

şiiiri ile ortak birtakım motifler ortaya koyduğunu yukarıda belirttim. Bununla birlikte, Ermeni harfli Türkçe şiirlerin, 19. yüzyılın ikinci yarısında klasik Osmanlı şiirinin temel kalıplarını sorgulayan ve zaman içerisinde bu kalıpları dönüştüren; yeni bir şiir dilini, yeni estetik duyuşları ve yeni tematik açılımları içeren Tanzimat dönemi Osmanlı şiirine paralel bir gelişim sergilediği söylenebilir. Başka bir deyişle, dönem içerisinde üretilen Ermeni harfli Türkçe şiirler, Tanzimat dönemi Osmanlı şiirinden bağımsız, onunla etkileşime girmeyen kendi başına ayrı bir kümeyi değil, tam tersine dönemin şiir anlayışındaki kırılma ve dönüşümlere paralel bir hatta şekillenen Tanzimat dönemi Osmanlı şiirinin bir alt kümesini temsil etmektedir.

Münadi-yi Erciyes'in yayımlanmaya başlandığı tarih, aynı zamanda Osmanlı şiirinde birtakım yeniliklerin ortaya çıktığı dönemdir. Şinasi'nin sadeleştirmeye gayret ettiği bir şiir diliyle ürettiği hikemî tarzdaki şiirleri ve klasik şiirde görülmeyen yeni ifadeleri, Ziya Paşa'nın toplumsal eleştiri manzumeleri ve Namık Kemal'in şiire dahil ettiği yeni bakış açıları ve tematik vurgular dönem içerisinde "yeni şiir" olgusunu şekillendiren başat unsurlardandır.

Yüzyıl içerisinde edebiyat ve şiir anlayışları, sanata ve şiire yüklenen misyon farklılaşmış, edebiyat ürünlerinde yeni bakış açıları ortaya çıkmıştır. Biçimsel ve türsel bağlamda sınırları oldukça net çizilmiş olan klasik Osmanlı şiirinin kalıpları bu dönem içerisinde esnetilmiş, şiirde âleme ve bireye bakış değişmeye başlamıştır. 19. yüzyıl Osmanlısı'nın zihniyet dönüşümü, Tanzimat öncesi ve sonrası ayrımına dayanan bir "eski şiir – yeni şiir" ikileminin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Klasik Osmanlı şiir temayülllerinden ayrışması sebebiyle 19. yüzyıl Osmanlı şiiri ya da diğer adıyla "Tanzimat şiiri", edebiyat anlayışlarındaki söz konusu yenilikleri ve şiirsel yenilikçiliği imleyen bir olgunun adı olarak tarihyazımlarında yer almış ve bu

süreçte ortaya çıkan ürünlerin niteliği, klasik Osmanlı şiirinden farklılaştığı ölçüde

“yeni” olarak tanımlanmıştır:

Eski [şiir] için gerçek ve ideal âlem, âhirettir. Bunun neticesi olarak o, tabiata ve sosyal meselelere karşı samimî ve hakikî bir alaka duymaz. Yeni zihniyet ise tam tersine, varlığa, cemiyete, tabiata ve insanın hayatî meselelerine umumî bir dönüş ve alâka şeklinde kendisini gösterir ... toptan bakılacak olursa, eski [şiirde] “öbür dünya”nın, yenisinde ise “bu dünya”nın esaslı bir yer tuttuğu görülür. Tanzimat’tan sonra, bu iki görüşü uzlaştırmak, ... aydınlar için mühim bir mesele teşkil edecektir. (Kaplan, 1998, s. 23)

Tanzimat’ın ilanının hemen ertesinde Âkif Paşa’nın yazdığı ve sonraları “bütün Türk edebiyatının en dehşetli şiiri” (Gibb’den akt. Kolcu, 2002, s. 111) olarak

yorumlanacak olan “Kaside-i Adem” manzumesi, şiirde varlığın karşısında yokluğu yüceltmesiyle hem “yerli ve yabancı yazarlar (Nâmık Kemal, Ebüzziyâ Tevfik, Şemseddin Sâmî, Muallim Nâci, Abdurrahman Şeref, Gibb, A. Alric) tarafından ‘yeni edebiyat’ akımının kurucu [metinlerinden] biri olarak görülmüş” hem de söz konusu kaside “eski şiirimizde benzerini kolay bulamayacağımız derin bedbinliği, şüpheleri ve cevapsız kalan sorularıyla Ziyâ Paşa’ya, Abdülhak Hâmid’e, hatta Mehmed Âkif’e tesir etmiş[tir]” (Uçman, 1989, s. 261).

Âkif Paşa’nın bir öncü olarak Tanzimat şiirine getirdiği bu yeni bakış, akabinde Şinasi’nin “Münâcât”ında, Ziya Paşa’nın terci-i bentlerinde, Sadullah Paşa’nın “Ondokuzuncu Asır”ında, Namık Kemal’in “Besâlet-i Osmâniyye ve Hamiyyet-i İnsâniyye” ya da daha bilinen adı ile “Hürriyet Kasidesi”nde tezahür etmiştir. Söz konusu manzumeler, biçim ve tür açısından klasik Osmanlı şiiri yapılarını kullanmaya devam etmiş olsalar da manzumelerde “rasyonel” şiir öznesi seslerinin ortaya çıkması, dış dünyaya ve bireye dönük bakışların farklılaşması ve dünyevileşmesi, manevi âlem yerine maddi âlemin sorunsallaştırılması, şiir diline yerleşmiş mazmunların daha esnek ve sade bir dille ikame edilmesi 19. yüzyıl Osmanlı şiirinin “eski şiir”den ayrılan taraflarını göstermektedir. Bunların yanında,

imparatorluğun kamusal gündemine giren teknik ve bilimsel ilerlemeciliğin şiir içeriklerine dahil edilmesi ve buna bağlı yeni kavram, olgu ve temlerin şiir diline sokulması 19. yüzyıl Osmanlı şiirinin “yeniliğini” işaret eden hususlardandır. Farklı bağlam ve saiklerle üretilmiş olsalar da Arap harfli ve Ermeni harfli Türkçe şiirlerin dile ve içeriğe dönük bu dönüşümü tecrübe etmekte ortaklaştığını söylemek yanlış olmayacaktır. *Münadi-yi Erciyes*’te yayımlanan şiirlerin, klasik divan şiirinin aşk ve tasavvuf temalarının yerine vatan, millet, özgürlük, hak, adalet, eğitim gibi dönemin çağdaş temalarına yönelen Osmanlı-Türk şiiriyle paralel tutumlar ortaya koyduğu görülmektedir.

Şiir dili ve içerikteki gelişimle birlikte, *Münadi-yi Erciyes*’te yayımlanan şiirlerde öne çıkan “sorgulayıcı” ve “yol gösterici” şiir özneleri de bu paralel tutumun göstergelerindendir. Âkif Paşa’nın “Kaside-i Adem”i ile önü açılan ve dönem içerisinde gitgide güçlenen “rasyonalizm” olgusu Ermeni harfli Türkçe şiirlerde de kendine yer bulmaktadır. Klasik Osmanlı şiirindeki Tanrı’yı ve kaderi sorgusuz kabul eden şiir öznelerinin kâinat hakkındaki bilgileri doğrudan ve ancak yaratıcının “ilm” dairesinden “nüżûl” etmekte idi. Tanzimat şiiri ile ortaya çıkan yeni şiir özneleri ise bireye ve kâinata, kendi “bilgi” dairelerinden bakma çabasını ortaya koymuş ve bu yolda, koşulsuz inanç ve teslimiyet yerini akılcı bakışa bırakmaya başlamıştı. Soyut âlemden somut âleme geçen şiir özneleri, kozmosu bir “bilinmezlikler âlemi” olarak görmek yerine, artık onu kendi rasyonel muhakemesi ile anlamaya ve anlatmaya çalışmaktaydı. İmparatorluğun Avrupa karşısında pozitif ve teknik bilimlerde hızla yol katetmesi gerektiği görüşü, 19. yüzyıl Osmanlısı’nda kamusal bir kapsam kazanarak imparatorluğun eğitim ve kültür politikalarını belirlemiş ve bu görüş şiirde de kendisine yer bulmuştur.

Panosyan'ın, *Münadi-yi Erciyes* risalesinin sayılarını birbirine eklenen ve bir bütünün parçaları olan “tefrika” kültür-sanat risaleleri olarak tasarladığını ve bu sayılarda yer alan düzyazıların pozitif ve teknik ilerlemelere, modern eğitime ve kültürel meselelere dair olduğunu önceki bölümlerde göstermişim. Yukarıda da belirttiğim gibi risaledeki düzyazılarla yan yana yer alan şiirler, düzyazılardakine koşut içeriklerle toplumun kültürel kalkınmaya olan ihtiyacını ısrarla öne çıkarmaktadır. Şiir öznelerinin, “pençe-yi cehalet”ten (s. 40) bir an evvel kurtulma çağrıları, Müslüman yazar ve şairlerin Tanzimat şiirinde ortaya koyduğu “terakkiperver” tutumla örtüşmektedir.

1859 tarihli “VAKTİ HAL” şiirinde, “Bundan büyük aybmı, olur cihande / Ki böyle bir dehri pür malûmatde” (s. 32) dizeleri ile Şinasi'nin 1849-1858 yılları arasında Reşit Paşa'ya ithafen kaleme aldığı kasidesinde yer alan “Olmuş insana taassup bir onulmaz illet” dizesi çağın, bilgi edinme noktasındaki olanaklarına karşın toplumun hâlâ cehalet içinde oluşunu benzer şekilde sade bir dil ve eleştirel bir bakışla vurgulamaktadır. Bir şahsa ithafen yazılmış olsa da Reşit Paşa kasidesi ile Tanzimat şiiri “geleneğin, müphemîn dünyasından, aklın ve aydınlık düşüncenin dünyasına geçer” (Tanpınar, 2007, s. 186) ki bu yeni dünya Panosyan'a göre modern bireyin ait olduğu dünyadır. Risalede yer alan şiirlerde Ermeni milletine “aklın ve aydınlık düşüncenin dünyasına” hızla geçmenin çağrıları yapılmaktadır.

Şiirlerdeki dünya görüşü ve ideolojik tutumla birlikte, *Münadi-yi Erciyes*'te yayımlanan şiirlerin, Tanzimat şiiri bağlamında incelenebileceğini işaret eden bir diğer husus şiirlerdeki dil kullanımıdır. Daha önce de belirttiğim gibi Ermeni harfli Türkçe şiirler klasik Osmanlı şiirinin kimi söyleyiş biçimlerini kullanmaya devam etseler de şiirlerde sade ve anlaşılır bir Türkçe kullanma eğilimi görülmektedir. Elbette dildeki bu eğilim, Panosyan'ın yayım politikası ve risalenin muhtemel hedef

kitlesine ilişkin birtakım pragmatik sebeplere de dayanmaktadır. Farklı alfabeleri tanıyabilen ve farklı dilleri konuşabilen heterojen bir okur kitlesi için kısmen sadeleşmiş bir Türkçe kullanmak, tercihten ziyade bir zorunluluktur. Bu bağlamda, Ermeni harfli Türkçe şiirlerdeki dili kullanım biçimleri, Tanzimat şiirinin Şinasi ile başlayan saf Türkçe ve sade şiir dili amaçlarıyla örtüşmektedir.

Ziya Paşa'nın 1859'da yazdığı "Terc-i Bend" ile eş zamanlı yazılmış, 15 Ağustos 1859 tarihli altıncı risalede yayımlanan "İKBALDEN ŞİKÂYET" şiiri dünya düzenini, Ziya Paşa'nın "Terc-i Bend"indekine benzer bir bakışla sorgulamaktadır:

Deyil mi dir çok a felek, bu kadar cefa bir kula,
Bir beladen ku[r]tulmazden, hezar derde düçar ola,
Gerçi alışdık biz artık, cefaden korkmayız emma,
Sende de hiç mi yok insaf, ki kalbin cüz acı duya.

Layık mı dır a insafsız, ol zalım çarkhın döndükce,
Kimisin kılsın pür sefa, kimisin derde eylence,
Biliriz zaten haksızsın, hem gözlerinde kör emma,
Görürsün her saat her an, derdliyi tek mil halince.

Ne korkarsın faziletten, niçin kaçarsın sevabden,
Zulm u günahden mi toğdun, yokhsa mı çıkdın tamuden (cehennem),
Senin hükmin çok azim dir, dünyade galib sin emma,
Çi faide ki nadansın, utanırsın kemaletden.

Fekat iyleme iftikhar, bunda da hikmeti hakk var,
Derd u mihnet bir fota dır, ilm u sevab ande kaynar,
Hem ne kadar zulmun artsa, fazilet de artar emma,
Mutlu ol derdli kula ki, sabr ide zulmuna her bar. (s. 48)

Burada şiir öznesi insanın dünya hayatında başına gelenler için feleği sorgularken,

"Terc-i Bend"teki şiir öznesi sorularını doğrudan yaratıcı güce sormaktadır:

Yarab nedir bu keşmekeş-i derd-i ihtiyaç
İnsanın ihtiyacı ki bir lokma nanedir

Yarab nedir bu dehrde her merd-i zu-fünun
Olmuş bela-yı akl ile aramdan masun

Yarab niçin bu arsada her şahs-ı arifin

Mikdar-ı fazlına göre derdi olur füzun¹⁹³

Her iki şiirde de şiir özneleri insanın fâni hayatta karşılaştıklarına dair bir anlam arayışındadır. İlkinde, cevap alamayacağını bilmesine rağmen feleğe türlü sorular soran ve dünya hayatını sorgulayan; ikincisinde ise kâinatta olup bitenleri anlamlandırmaya çalışan, kaderin kaçınılmazlığından, feleğin acımasızlığından ve fâni hayatın bireye yüklediği sorumluluklardan bahseden bir şiir öznesi görülmektedir. “Terc-i Bend”de bireyin kainattaki sırların bilgisine erişemeyeceğini idrak eden ve bu idrakle birlikte onun acizliğini bir kez daha doğrulayan şiir öznelerinin, bentlerin sonunda tekrar edilen “Subhâne men tehayyera fî sun’ihî’l-ukûl / Subhâne men bikudretihî ya’cizü’l-fühûl” dizeleri ile kâinatı ve insanı anlama yolculuğu yaratıcı güce hayret ve sığınmayla neticelenir. Benzer şekilde, “İKBALDEN ŞİKÂYET”te feleğin türlü oyunlarını, acımasızlığını ve gücünü, sorduğu sorularla pekiştiren şiir özneleri, nihayetinde “feleğin çarkı”nın dönüşündeki “hikmet-i hak”a işaret eder. “Terc-i Bend”de Ziya Paşa’nın “Bu kârgâh-ı sun’ acib dershanedir” dizesi ile şiirinin en başında ortaya koyduğu kâinat karşısındaki şaşkınlık hali, yine “Terc-i Bend” ile aynı sene içerisinde üretilmiş bir başka Ermeni harfli Türkçe şiir olan “VAKTİ HAL”de “Sırlı tabiattır, teacübe şayan” (s. 32) dizesindeki vurgularla ortaktır.

Bir başka örnek olarak, Sadullah Paşa’nın “Ondokuzuncu Asır” şiiri boyunca oldukça yalın bir dille ifade ettiği, bilimsel ve teknik ilerlemeye duyulan ihtiyaç, *Münadi-yi Erciyes*’te yayımlanan şiirlerde –düzyazılarda olduğu gibi- en çok öne çıkan temalardandır. Sadullah Paşa’nın “Münevver eyledi ezhânı intişâr-ı ulûm / Mükemmel eyledi noksânı feyz-i matbûât”¹⁹⁴ dizeleri ile “VAKTİ HAL”deki

¹⁹³ Bkz. Ziya Paşa. (1998 [1859]). *Terc-i Bend. Şiir tahlilleri I Tanzimattan Cumhuriyete* içinde (M. Kaplan, Haz.). Dergâh Yayınları, ss. 47-58.

¹⁹⁴ Sadullah Paşa. (2011 [1885]). *Ondokuzuncu Asır. Sürgün sefir Sadullah Paşa hayatı, intiharı, yazıları* içinde (A. Birinci, Haz.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, ss. 390-391.

“Hayvanden insanı, fark iden nedir / Bahri malümate, ğark iden nedir / Deyil mi dir aceb, ulum u fûnun” (s. 32) dizeleri, pozitif ve teknik bilimlere olan bakışın imparatorluğun farklı aktörlerinde nasıl ortaklaştığını göstermektedir.

Ermeni harfli ve Arap harfli Türkçe şiirlerde, klasik Osmanlı şiir geleneğinde rastlanmayan “rasyonel birey” profilini ortaklaştıran esas unsurun Osmanlılık üst kimliği olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Panosyan’ın, *Münadi-yi Erciyes*’in mukaddimesinde, risalesini Ermenice yerine Türkçe olarak yayımlamasının gerekçelerinden biri olarak sunduğu “Türkçe’nin en iyi şekilde öğrenilmesi” meselesi, bu üst kimliğe isnat edilmektedir. Tıpkı 19. yüzyılda imparatorlukta üretilmiş Arap harfli ve Ermeni harfli Türkçe romanlar arasındaki tematik ortaklıkların, bu metinleri “Tanzimat romanı” altında birleştirmemizi mümkün kıldığı gibi, Arap harfli ve Ermeni harfli Türkçe şiirlerdeki tematik, biçimsel ve dilsel ortaklıklar da bize Ermeni harfli Türkçe şiirlerin Tanzimat şiirinin bir parçası olduğunu göstermektedir. *Münadi-yi Erciyes*’te yayımladığı şiirler aracılığıyla Panosyan bir yayımcı olarak Ermeni toplumunun 19. yüzyıldaki modernleşme sürecine katkı sunarken, bu şiirler Tanzimat döneminde Arap harfli Türkçe şiirlerle gelişen edebi ve toplumsal dilin dikkate değer bir müşteregi olmuştur.

Öte yandan bu bölümde incelenen şiirlerin 19. yüzyılın ikinci yarısında bir süreli yayında yayımlanmış olması bizi, bu şiirlerin beslendiği dilsel ve biçimsel kaynakların sadece bu yüzyıla ait olduğu yargısına götürmemelidir. Panosyan’ın *Münadi-yi Erciyes*’te yayımladığı bu şiirleri, yalnızca Panosyan’ın ve Tanzimat döneminin kimliği üzerinden okumak, bu şiirlerin edebi gelenekle olan ilişkilerini gözden kaçırmamıza sebep olacaktır. Örneğin, şiirlerde görülen sade ve gündelik dili ya da deprem, yangın, kıtlık gibi güncel olayları şiirde tahkiye etme biçimlerini

yalnızca 19. yüzyıl özelinde incelemek doğru olmaz. *Münadi-yi Erciyes*'te yayımlanan bu şiirleri yukarıda adları anılan Müslüman-Osmanlı yazar ve şairlerin yanı sıra “Türkçe söyleyen Ermeni âşıklar”la (Pamukciyan, 2002, ss. XII-XIII); Tanzimat dönemi fikir dünyasının yanı sıra Ermeni harfli Türkçe halk edebiyatı geleneği ile birlikte düşünmek gerekmektedir. Bu çalışma, incelenen şiirleri okur kamusuna ulaştıran *Münadi-yi Erciyes*'in ve Panosyan'ın kimliğine odaklandığından, burada şiirlerin 19. yüzyıl ve Tanzimat dönemi Osmanlı şiiri ile olan ilişkisi mevzubahis edilmiştir.

Yukarıda kimi noktalarda değindiğim gibi burada tekrar vurgulamak gerekir ki bu şiirlerin Tanzimat dönemi Osmanlı şiiri ve Arap harfli Türkçe şiirlerle kurduğu ilişki ve bu iki kümenin tematik ortaklıkları yalnızca şiir türü bağlamında ele alınmamalıdır. *Münadi-yi Erciyes*'in politik tutumuna paralel içerikler sunan bu şiirleri, örneğin Tanzimat dönemi romanlarıyla yan yana düşünmek de oldukça verimli olacaktır. Zira bu şiirlerin toplumsal bağlamda tartıştığı meseleler *Akabi Hikâyesi*, *Taaşuk-u Talat ve Fitnat*, *İntibah*, *Felatun Bey ile Rakım Efendi* ve hatta *Araba Sevdası*'nın toplumsal tespit ve eleştirileriyle son derece paraleldir. Ermeni harfli Türkçe şiirlerin Tanzimat dönemi edebi üretim hattındaki yerini doğru tayin etmek için bu şiirleri dönemin şiir-dışı edebi türleriyle birlikte düşünmek, Arap harfli ve Ermeni harfli Türkçe edebi üretim arasındaki ortaklıkları ve farklılıkları daha da belirginleştirecektir.

BÖLÜM 6

SONUÇ

Münadide iki serbestiyet yakhod iki cesaret vardır, anın için cünhadan başka hiç bir şeyden korkmaz, birincisi, nizamat u kavanini hükümete itaatı kâmile ve sadıkası olub, ve ikincisi dakhi *Münadi*, şu fedakârlığı boynuna almış ise, nasıl ki evvelleri dakhi söylemişiz dir, niyeti yakhod emeli zengin olmak olmayub, ancak bir sadegi teayyüş üzre, millet u devletine bir khıdmet itmek iddaasında gezmekdedir, ve şu maksedine nayıl olmak için dakhi, bila müdahene hakkaniyyet ve fukaranın hukuku tasahubunu kenduye bir rehber ve bir mukaddeme tutmuşdur. *Münadiye* mürayilik ve müdahene teklif ve cebr olundumu, *Münadinin* ol gün kendu kenduye kapanacağı kararı kaviden dir. Emma, *Münadinin* tutduğu yol şöyle imiş böyle imiş, ona dakhi kimse karışamaz, ancak her kes kendi işinin hükmdarı dır, emma beyenmezler imiş, okumasınlar, emma *Münadi* tutduğu yolda yanılıyor imiş, çok iyi, lakin salt yanılıyorsun demek ile kandırmak olmaz, *Münadi* koca karı masalı diyenememeye yemin itmiş dir, yazmalı, cevap vormeli, delil getirmeli, yanılmakde olduğun isbat itmeli, ve cevap almalı, işte budur *Münadinin* *alfa* ve *omeğası*. (*Münadi-yi Erciyes*, 166, s. 384)

Münadi-yi Erciyes gazetesinin 19 Nisan 1862 tarihli 166. sayısında Panosyan, gazetesini “birtakım zatlar”ın yakın zamanda kapattıracağına dair dolaşan dedikodulara bu cümlelerle yanıt vermektedir. Bundan bir yıl önce, gazetesinin yayımı Ağustos 1861’de durdurulan Panosyan; yönetimin Rum, Fransız ve İngiliz gazeteleriyle birlikte Ermeni gazetelerinin de millet meseleleri hakkında yazı yazmamaları şartını kabul ederek 1 Kasım 1861’de *Münadi-yi Erciyes*’i tekrar yayımlamaya başlamıştı:

İLAN

İki mahdan ziyade dir *Münadimizin* tevkıf kılındığı malûm olub, şimdiye kadar, niçe azkaser [milletperver] ve ehli kitabet tarafından, şu babde tarafı acizanemize gösterilen asarı esef ve mahzuniyyet, ve yeniden tab u neşri hakkında zuhura gelen arzu ve muhabbet, ve bazı risale ve gazeteler tarafından, teelifatı naçizemize olunan riayet u davet, doğrusu hadden ziyade müveddiyi teselli ve şükranıyeti azimemizden bulunduğu khüdaye müsaraat ideriz. Zira, hissi şükranıyyet dakhi, alameti insaniyyelerden birisi bulunduğu asla inkâr idemeyiz.

Münadimizin şimdiye kadar kapalı kalıb, ve meydande ise milletce meseleyi muhimmeler bulunması derkâr olmağın, cümle tarafından, hasreti iştiyak üzre, ol khususda havadisatı mufasssaleye beklenilmekde bulunduğu gerçi

tabii dir. Fekat, Saltanatı Seniyye tarafından, *Münadimizin* yeniden tab u neşrine müsadeyi samiye erzan ve ihsan buyrulduğıyla beraber, İstanbulda tab u neşr olunmakde bulunan Rum, Ermeni, Fransız ve İngiliz gazetalarına ve tabkhanelerine, şu milletimiz meseleleri tesviye olununcaya kadar, ne doğrudan doğruya, ve ne de dolaydan olarak, hiç bir şey yazılmamasına tenbih buyrulmuş olduğu misillü, tarafı acizanemize dakhi aynı tenbih olunmuş olduğundan, umumen ol babde yeni bir rukhsatı Ali sadır buyruluncaya kadar, süküti ittikhaz itmek ferizesi tahtında bulunduğumuzu, ve inşa Allah yakında şu meselelerin bir hüsni tesviyesine nayiliyetle, arzu olunan bahsların dakhi neşrine müsaraat ideceğimizi beyan ideriz. (*Münadi-yi Erciyes*, 104, s. 136)

1859'dan 1862'ye dek *Münadi-yi Erciyes*'in yayımından duyulan rahatsızlığın giderek arttığı ve gazeteyi kapattırma girişimlerine yalnızca matbuat pazarı içerisindeki gazetecilik rekabetinin sebep olmadığı görülmektedir. Panosyan'ın dinî-idari otoritelere ve toplumun önde gelenlerine (amiralara) ilişkin söylemindeki eleştirel ton yıllar içerisinde giderek sertleşirken; yönetimin, hakkında yazı yazılmasını yasakladığı millet meselelerine dair tartışmaları, Panosyan *Münadi-yi Erciyes* aracılığıyla kamusal bir mecraya taşımaktadır.

Tıp ve ziraat eğitimlerinin ardından Osmanlı basın hayatında faaliyet göstermekte karar kılan Panosyan'ın, 1859'da *Münadi-yi Erciyes*'i çıkarmaktaki amacı Kayserili hemşehrilerini ve Türkçesi Ermenicesinden daha iyi olanları eğitmek ve aydınlatmaktır. Bu bağlamda Panosyan'ın birincil niyeti, 19. yüzyılın ilerlemeci ve rasyonel bakış açısıyla, Ermeni toplumunda bilim-teknikte ve kültür-sanatta hızla yol almaya dair toplumsal bir bilinç geliştirebilmektir. Ona göre bunun için en uygun ve işlevsel yol, Ermeni harfli Türkçe dergi ve gazete yayımlamaktır. Öte yandan, Panosyan'ın yukarıdaki satırlarına bakıldığında hem *Münadi-yi Erciyes*'in etki alanının hem de Panosyan'ın kendisine ve gazetesine yüklediği misyonun sınırlarının seneler içerisinde nasıl değiştiği görülmektedir. *Münadi-yi Erciyes*'in, Ermeni toplumunun yanı sıra artık devlet otoritesinin rıza ve onayını da kazanmaya ihtiyaç duyduğu, Panosyan'ın kendi milletinin yanında devletin de faydasını gözetken bir

söylem geliştirmeye çalıştığı açıktır. Panosyan'ın, tüm “milletperver” ve “devletperver” söylemine rağmen, Maraş mutasarrıfı Aziz Paşa'nın bölgeyi “idare” anlayışını tartışmaya açtığı haber ve yazıları *Münadi-yi Erciyes*'in Ağustos 1862'de tamamen kapatılmasına mâni olamayacaktır.

Çalışmanın sonuç bölümüne bunlara değinerek başlamamın sebebi, *Münadi-yi Erciyes*'in 1859'daki bir kültür-sanat süreli yayını olma amacı ile 1862'deki devletin ve Panosyan'ın politik çıkarlarının örtüşmemesine dayanan kapatılma gerekçesi arasındaki mesafeyi ve ilişkiselliği göstermektir. Bunu yapmaktaki amacım, *Münadi-yi Erciyes*'in politik bağlamına ya da Panosyan'ın ideolojik tutumuna dikkat çekmek değil, hem bir 19. yüzyıl süreli yayını hem de Ermeni harfli Türkçe bir süreli yayını akademik çerçevede incelemenin dayanabileceği noktaları işaret etmektir. Birinci bölümde andığım, alana ilişkin son on yılda üretilmiş çalışmalar, Ermeni harfli Türkçe metinlerin farklı bağlamsal araştırmalar için ne kadar verimli kaynaklar olabileceğine dair şimdiye dek bir izlenim oluşturmuştur. Buna karşın, doğrudan Ermeni harfli Türkçe süreli yayınlara odaklanan nitelikli çalışmaların (Cankara, 2015a; Uygur, 2021; Çömelekoğlu, 2025) azlığı, bahsi geçen “verim”in henüz hatırı sayılır bir Türkçe literatüre dönüşemediğini göstermektedir. Ermeni harfli Türkçe süreli yayınlara ilişkin monografik çalışmaların hâlihazırdaki yokluğu ve buna dayanan içerik azlığı ise mevcut çalışmaların kapsamını kısıtlamaktadır. *Münadi-yi Erciyes*'in şimdiye dek bütüncül bir bakışla incelenmemiş, içeriğinin kapsamlı bir şekilde tanıtılmamış olması, süreli yayına doğrudan eğilen akademik çalışmaların olmayışının başlıca nedenlerinden biridir. Bu tez çalışması deskriptif yanıyla *Münadi-yi Erciyes*'i Ermeni harfli Türkçe çalışma sahasına tanıtırken, analitik yanıyla süreli yayın üzerine geliştirilecek olası tartışmalara ve bunların boyutlarına işaret etmektedir.

Tercüman-ı Ahval'i Şinasi'den, *Anatoli*'yi Misailidis'ten, *Diyojen*'i Teodor Kasap'tan bağımsız ele alamayacağımız gibi, *Münadi-yi Erciyes*'in tam olarak nasıl bir süreli yayın olduğunu görebilmek için de Panosyan'ın kim olduğunu hesaba katmamız gerekmektedir. Otuzlu yaşlarının başında Kayserili bir Ermeni gencinin önce kendi cemaatinin, ardından bütün bir Ermeni toplumunun ve nihayetinde imparatorluğun bekasını bir gazeteyle kurtarmaya çalışmasının ardındaki motivasyonlar nedir? Gazetesi politik gerekçelerle yönetim tarafından önce iki buçuk ay, ardından tamamen kapatılmış olan Panosyan, sonrasında dönemin en uzun soluklu gazetelerinden olan *Manzume-i Efkar*'ı otuz yıl boyunca yayımlamayı nasıl başarmıştır? Tüm bunların yanında onlarca telif ve tercüme eser yayımlayan, pek çok sivil toplum faaliyetinde yer alan, okullar açan, Ermenilerin bir anayasaya (*sahmanatrutyun*) kavuşması için var gücüyle mücadele eden Panosyan, bu çalışmalarını çok daha etkin biçimde yürütebileceği millet meclisi vekilliği görevinden kısa süre sonra kendi isteğiyle neden istifa etmiştir? Bu gibi daha pek çok soruya ve 19. yüzyıl süreli yayınlarının yazar-yayımcılarının kimlikleriyle olan ilişkisine dikkat çekmek adına çalışmanın ikinci bölümü, Panosyan'ın yalnızca gazeteci kimliği yerine, kariyer hayatındaki tüm faaliyetlere odaklanmaktadır. Bunun Panosyan'ın kim olduğu sorusuna dair bir çerçeve sunmak ve çalışmanın sonraki bölümlerinde incelenen *Münadi-yi Erciyes*'e ilişkin tartışmalara daha sağlam bir zemin kazandırmak için gerekli olduğu görülmüştür.

Fatih Aşan'ın (2024) Ebuzziyâ Tevfik'i tanımladığı gibi, Panosyan'ı da bir “kültür girişimcisi” olarak tanımlamak oldukça mümkün görünmektedir. Öte yandan, bu tanımın boyutlarını tam manasıyla görebilmemiz için *Münadi-yi Erciyes* ya da *Manzume-i Efkar*'a bakmak yeterli olmayacak, bütün bir Panosyan külliyatını bir arada değerlendirmek gerekecektir. Panosyan'ın kim olduğu sorusunu yanıtlamak

isteyenler, bunun için Türkçe ve İngilizcedeki sınırlı bilgilerin yanında Ermenice kaynaklara ihtiyaç duyulacağını fark edecektir. Bu kapsamda, bu çalışma *Münadi-yi Erciyes*'e odaklanırken, 19. yüzyıl Osmanlı basınının önemli figürlerinden biri olan Panosyan'a ve külliyyatına olan ilginin artmasına katkı sunmayı da hedeflemektedir.

Panosyan, *Münadi-yi Erciyes*'in "alfa ve omegası"nı yukarıda görüldüğü gibi birkaç satırla açıklayabilse de süreli yayını 1859'dan 1862'ye takip etmek süreli yayına ilişkin, üzerine ayrıca düşünülmesi gereken kimi dönüm noktalarını karşımıza çıkarmaktadır. Panosyan'ın *Münadi-yi Erciyes*'te sürekli yeni türsel, tematik, biçimsel ve dilsel taktikler geliştirmesi süreli yayının etki alanını bu dönüm noktaları üzerinden düşünmemizi gerektirmektedir. *Münadi-yi Erciyes*'i anan az sayıdaki çalışmaların, Panosyan'ın memleketi Kayseri'yi merkeze alarak süreli yayına "yerel" (*local*) bir imaj çizmesi *Münadi-yi Erciyes*'e dair olası pek çok anlamlı çıkarımı gözden kaçırmamıza neden olabilir. Ermeni harfli Türkçe ilk romanlar akademide tartışılmaya başlandığı ilk zamanlarda bu romanları sadece Ermenilerin okuduğu ve etki alanlarının çok sınırlı kaldığı tespitlerindeki yanılsamayı hatırlayarak, Ermeni harfli Türkçe gazete ve dergilerin okur kitlesinin sadece Ermenilerden oluştuğu ve ancak yerel bir etki yaratacağı düşüncesine artık kapılmamamız gerekir. İşte tam bu noktada söz konusu süreli yayınlara panoramik bir açıyla yakından bakmanın araştırmalarda ne gibi tartışma alanları yaratacağı gözden geçirilmelidir. Örneğin, 1859'da birincil hedef okur kitlesi Kayserili Ermeniler olan *Münadi-yi Erciyes* risalesi ile 1861'de *New York Observer*'in sayfalarına haber olan¹⁹⁵ *Münadi-yi Erciyes* gazetesi aynı süreli yayın mıdır? Panosyan'ın İstanbul, Anadolu ve *Hayasdan*'dakilerin yanı sıra İran'daki, Rusya'daki, Mısır'daki, Manchester'daki Ermenilerin gündemlerini *Münadi-yi Erciyes*'e taşımasının sebepleri neler olabilir?

¹⁹⁵ Azkayin. (1861, 23 Aralık). *Münadi-yi Erciyes*, 123, s. 212.

Münadi-yi Erciyes'in Ceride-i Havadis Matbaasında basılmaya başlanması süreli yayında ne gibi değişiklikler meydana getirmiştir? Bu gibi soruları artırmak mümkün elbette.

Görülen o ki *Münadi-yi Erciyes*'in hedef okur kitlesinin ve etki alanının sınırlarını giderek genişletmesi ile Panosyan'ın yüklendiği misyonun sürekli değişkenlik göstermesi arasında karşılıklı bir etkileşim mevcuttur. Panosyan bireysel bir çabayla toplumsal bir bilinç inşa etmeye ve zihnindeki “hayali” cemaati ve devleti hayata geçirmeye çalışırken, dönemin sosyopolitik ve sosyokültürel dinamikleri *Münadi-yi Erciyes*'in türsel, tematik ve dilsel açılardan sabit bir zemine oturamamasına yol açmaktadır. Bu bağlamda, yukarıda sözünü ettiğim, *Münadi-yi Erciyes*'in yayım hayatındaki dönüm noktalarını yalnızca birtakım yayıncılık stratejisi üzerinden açıklamak hem Panosyan'ın amacını hem de *Münadi-yi Erciyes*'in sunduğu zengin içeriği görebilme yolunda indirgemeci bir tutum olacaktır.

Çalışmada, *Münadi-yi Erciyes*'in okur kamusuna 1859-1860'ta risale ve 1861-1862'de gazete olarak sunulmasından hareketle süreli yayın ilk olarak türe (*genre*) dayalı bir sınıflandırma kapsamında incelenmektedir. *Münadi-yi Erciyes*'in risale formunda, bugünün deyişiyle bir kültür-sanat dergisi olarak yayımlandığı ilk iki yıl içerisindeki içeriğin detaylı bir analizi çalışmanın üçüncü bölümünde sunulmaktadır. Risaledeki içerikte dikkat çeken en önemli unsur, *Münadi-yi Erciyes*'in doğrudan kamusal eğitimi hedefleyen bir bilgi üretim-tüketim aracı olarak tasarlanmış olmasıdır. Dönemin Müslüman aydın-yazarları (Şinasi, Namık Kemal) gibi İngiltere'yi o günkü dünyanın en zengin ve gelişmiş devleti olarak tanımlayan Panosyan, devletin zenginliğini İngilizlerin çiftçilik ve demircilikteki maharetine, gelişmişliğini ise okuryazarlık ve modern eğitime verilen öneme dayandırmaktadır. Bu kapsamda Panosyan'ın risalede yer verdiği içerik ziraat, botanik, fizik, kimya,

coğrafya, jeoloji gibi daha pek çok farklı bilim dalı ve zanaatla ilişkili yazılardan ve Ermenilerin okuryazarlığın önemini kavrayabilmesini amaçlayan eğitsel yazılardan oluşmaktadır. Risalede sunulan hikâye ve şiir gibi edebi türlerle de içerik zenginleştirilmekte ve düzyazılardaki söylem pekiştirilmektedir. Bu bağlamda, Panosyan'ın *Münadi-yi Erciyes* girişimini 19. yüzyıla içkin bir modernleşme politikası ve kurumsal bir eğitim ve idare sisteminin tesis edilmesi arayışı ile birlikte düşünmek mümkündür. Bilimsel (fennî) içerik ile kız çocuklarının okutulmasını ve kamusal eğitime dahil olabilmelerini ısrarla teşvik eden yazıların bir arada yer alması söz konusu modernleşme çabasının farklı noktalarını işaret etmektedir. Risalenin, yalnızca Ermeni toplumunun gündem ve sorunlarına ayrılan “Azkayın” bölümlerinde Panosyan'ın millet (*azk*) olgusuna vurguyla kaleme aldığı yazılar, *Münadi-yi Erciyes*'in ilerleyen senelerinde daha da belirginleşen, Ermeni toplumuna özgü bir kolektif kimlik inşası çabalarının ipuçlarını sunmaktadır.

Panosyan'ın, *Münadi-yi Erciyes* risalesinin bir gazete olmadığını, bu risalelerin bir bütünü tamamlayacak parçalar olduğunu vurgulayarak, risalelerin bir sayfasının bile kaybedilmemesi gerektiğine dair uyarısı, bu tez çalışmasının *Münadi-yi Erciyes* sayılarını neden risale ve gazete türleri üzerinden tasnif ederek incelediğini açıklamaktadır. *Münadi-yi Erciyes*'in zaman içerisinde risaleden gazeteye evrilmesi, süreli yayını tek bir türe sabitleyerek ele alamayacağımızı göstermektedir. Bir anda gerçekleşmeyen bu türsel dönüşümü, yalnızca Panosyan'ın *Münadi-yi Erciyes*'i okura nasıl tanıttığıyla açıklamak elbette yetersiz kalacaktır. Bu bağlamda, çalışmanın dördüncü bölümü *Münadi-yi Erciyes*'in gazete formunda yayımlanan sayılarını mercek altına almakta, süreli yayının risaleden gazete formatına geçişiyle birlikte ortaya çıkan değişimleri göstermektedir.

Münadi-yi Erciyes'in gazeteye dönüşmesi, süreli yayının tasarımına, yayımlanma aralığına, dağıtım noktaları sayısına, basıldığı matbaalara dair teknik birtakım değişiklikleri beraberinde getirirken, asıl dikkat çeken husus gazetenin söylemsel ve tematik düzlemde bir genişleme göstermesidir. Osmanlı basınının dönem içerisindeki imkanları dahilinde oldukça hızlı ve güncel, kıtalar ve devletler arası bir iletişim ağı kuran Panosyan, farklı dil ve alfabelerdeki gazetelerle kurduğu etkileşimle Ermeni-Osmanlı kimliklerinin ötesine geçebilen kimlikler-üstü bir habercilik pratiği geliştirmektedir. Bu noktada *Münadi-yi Erciyes* gazetesinin artık yerel bir etki alanı çerçevesinde ele alınamayacağı açıktır. Gazeteye gelen okur mektupları bu etki alanının en önemli göstergelerinden biridir. Mısır, Filibe, Yozgat, Diyarbakır, Kayseri, Geyve, Tarsus, Sivas, Bursa gibi Anadolu ve Rumeli'nin daha pek çok noktasından *Münadi-yi Erciyes*'e yazılan Türkçe ve Ermenice mektuplar, gazetenin dolaşım alanının resmî dağıtım noktalarıyla sınırlı olmadığını göstermektedir. *Münadi-yi Erciyes*'in toplumun farklı yaş ve sınıfından okurlar edindiğini, bir din adamının, bir esnafın ya da on iki yaşındaki bir çocuğun gazeteye gönderdiği mektuplar örneklemektedir. Bu çalışma, *Münadi-yi Erciyes*'e gelen okur mektuplarının başlı başına ayrı bir çalışmaya ihtiyaç duyduğuna da işaret etmektedir.

Gazetede sunulan haberlerin tematik çeşitliliği ve hem yerel hem de uluslararası ekonomik ve siyasi güncel gelişmelerin büyük bir dikkatle takip edilmesi, *Münadi-yi Erciyes*'e geniş çaplı kamusal bir tartışma zemini kazandırmaktadır. “Azkayin” başlıklı yazılarını gazetesinde de sürdüren Panosyan, bu yazılarda Ermeni toplumunun iç meselelerini ve Osmanlı modernleşmesini tartışan eleştirel ve yönlendirici bir söylem kurmakta ve bu söylemin kapsayıcılığı giderek genişletilmektedir. Girişteki alıntıda da görüldüğü üzere, *Münadi-yi Erciyes* artık sadece milletine değil, devletine de hizmet etmeyi bir sorumluluk

addetmektedir. İlerleyen senelerde Ahmet Mithat gibi yazarların, Müslüman-Osmanlı modernleşmesi bağlamına yerleştireceği toplumsal sorunları, Panosyan *Münadi-yi Erciyes*'te çok daha önceden tartışmaya açmakta ve bunu yalnızca Ermeni modernleşmesi çerçevesinde ele almamaktadır. Zira *Münadi-yi Erciyes* gazetesinin Arap harfli Türkçe gazete ve dergilerle kurduğu ilişki ve Panosyan'ın pozisyonu ve aldığı geri bildirimler, Panosyan'ın gazetesini yalnızca Ermeni okurların okumadığının farkında olduğuna işaret etmektedir. Bu kapsamda dördüncü bölüm, başlığından itibaren, *Münadi-yi Erciyes*'in bir "millet gazetesi" mi yoksa bir "Osmanlı gazetesi" mi olduğu sorusuna dikkat çekmek istemektedir.

Üçüncü bölümde gösterildiği üzere risalesinde "Muhabbet-i Sahiye" gibi "yerli" bir hikâyeye ve çoklukla halk edebiyatı geleneğinden beslenen şiirlere yer veren Panosyan, *Münadi-yi Erciyes* gazetesinde şiir yayımlamamakta, lakin *Engizisyon Esrarı* (*Mister dı l'Enkizision*) gibi dönemin popüler romanlarından birini tefrika etmektedir. Panosyan'ın *Münadi-yi Erciyes*'te yer ayırdığı edebi içerik, kendisinin politik konumlanması ve gazetenin giderek genişleyen okur kitlesinin beklentileriyle ilişkilidir. Zira Panosyan, gazetede tarım ve çiftçiliğe ilişkin içeriğin İstanbullu okurların ilgisini çekmeyeceğini düşünerek, bunun yerine Fransızların severek okuduğu *Engizisyon Esrarı*'nı tefrika etmeye karar vermiştir. Panosyan, popüler bulduğu için bu romanı tercüme etmeye karar vermiş gibi görünse de esasında bu tercihin ardında romanın Katolik kilisesinin geçmişteki "zalimane" faaliyetlerini anlatması yatmaktadır. Gregoryen (Ortodoks) Ermeni kilisesinden Katolik ve Protestan kiliselerine geçişlerin hız kazandığı bir süreçte, Panosyan'ın *Engizisyon Esrarı*'nı tefrika etmesi kendisinin, şiddetle karşı çıktığı mezhepsel bölünmelere karşı aldığı tedbirlerden biridir. *Münadi-yi Erciyes*'te edebi ve politik

söylem alanlarının iç içe geçmesi, edebi içeriğin okurları eğlendirmek ya da onlara estetik bir deneyim fırsatı sunmanın ötesinde amaçlar taşıdığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, sosyopolitik ve dinî bağlamları dışında, *Münadi-yi Erciyes*'te yer verilen edebi içeriğe yakından bakmak, modern Osmanlı/Türk edebiyatı tarihine ilişkin kimi bilgilerimizi güncelleme imkanı sunmaktadır. Panosyan'ın *Münadi-yi Erciyes* risalesiyle birlikte tefrika ettiği *Telemak* tercümesi, Osmanlı'daki ilk edebi tercümenin kime ait olduğu sorusunu gündeme getirmektedir. Görülen o ki *Telemak*'ın Türkçede dolaşıma girmesine dair ilk girişim Yusuf Kâmil Paşa'ya değil, Panosyan'a aittir. Benzer şekilde, *Engizisyon Esrarı*'nın Türkçedeki ilk tercümesi için Hüseyin Nâzım'ın 1879 tarihli tercümesi söz konusu edilirken, Panosyan romanın Türkçesini gazetede 1861'de tefrika etmektedir.

Çalışmanın üçüncü ve dördüncü bölümlerinde, *Münadi-yi Erciyes*'in türsel, tematik ve biçimsel özelliklerinin tarihsel ve sosyokültürel bağlamlarla birlikte ele alınması, Panosyan'ın yayıncılık pratiğini, salt içerik üzerinden değil, aynı zamanda bu içerik aracılığıyla belirlenen dilsel, kültürel ve politik toplumsal kodlar üzerinden okumanın imkanına ve gerekliliğine vurgu yapmaktadır. Bu sayede çalışma, hem *Münadi-yi Erciyes*'in gelecekteki analizlerine hem de Arap harfli olmayan Türkçe süreli yayın araştırmalarına yönelik metodolojik bir örnek sunmaktadır.

Süreli yayın çalışmalarının edebiyat tarihine ne gibi katkılar sunacağı sorusundan hareketle *Münadi-yi Erciyes*'in, edebi söylem alanı ile hangi muhtemel ilişkileri kurduğu çalışmada ayrıca tartışmaya açılmaktadır. Beşinci bölümde, *Münadi-yi Erciyes*'te yayımlanan Ermeni harfli Türkçe şiirlerin biçim, içerik ve tür bakımından analiz edilmesi, bu şiirlerin dönemin edebi ve sosyokültürel çerçevesi içinde nasıl konumlandığını ve Tanzimat dönemi şiir anlayışıyla kurduğu bağlantıları ortaya çıkarmaktadır. Panosyan'ın *Münadi-yi Erciyes*'te yayımladığı şiirlerin edebi

olmaktan ziyade ideolojik ve pedagojik işlevler taşıyarak düzyazılardaki söylemi pekiştirdiği görülmektedir. Zira şiirlerde en çok öne çıkan temalar, Panosyan'ın düzyazılarda tartışmaya açtığı toplumsal meselelere ilişkindir. Şiirlerde görülen dilsel ve biçimsel özellikler, şiirlerin hem halk şiiri hem de divan şiiri geleneklerinden yararlandığını göstermektedir. Osmanlıca terkiplerle kurulan oldukça sade bir Türkçenin Ermenice ifadelerle iç içe geçmesi, Aslanian'nın (2016) Ermeni harfli Türkçe için kullandığı “makaronik dil” tanımının şiirler üzerinden de tartışılabilirliğini göstermektedir. Cankara'nın (2015a) vurgusuna benzer şekilde, şiirlerdeki Ermeni harfli Türkçe kullanımı, pragmatik bir tercihin yanı sıra, politik bir tercih olarak da değerlendirilmelidir. Panosyan'ın şiirlerin yapısına ve şiirlerin alımlanmasına yaptığı müdahaleler de bu pragmatik ve politik tercihlerle ilişkilidir. Şiirlerdeki ifade, olgu ve kavramların kimi zaman metin içerisinde kimi zaman da dipnotlar aracılığıyla okura açıklanması sade bir Türkçe kullanımı ve okurlara Türkçe öğretme çabasının sonuçlarıdır; Panosyan'ın şiirlere dair öznel yorumlar ve yönlendirici açıklamalar getirmesi kendisinin politik tutumlarıyla açıklanabilir. Bu bağlamda, Ermeni harfli Türkçe şiirler, *Münadi-yi Erciyes* risalesinin toplumsal reformlara hizmet eden bir araç olduğunu farklı bir söylem alanı üzerinden bir kez daha kanıtlamaktadır.

Münadi-yi Erciyes'te yayımlanan şiirler, Ermeni harfli Türkçe olmalarından dolayı dilsel ve biçimsel özgünlükler ortaya koyarken, Avrupa-Osmanlı ikiliği özelinde okuryazarlığa, bilim ve teknikteki gelişmelere, insan hak ve özgürlüklerine, ahlaki çözümlü ve kültürel yozlaşmaya ilişkin temaların öne çıkması, şiirlerin Tanzimat döneminin akılcı ve ilerlemeci bakış açısı üzerinden de okunabileceğini göstermektedir. Mustafa Sami Efendi, Şinasi, Ziya Paşa, Sadullah Paşa, Namık Kemal gibi dönemin bürokrat-aydınlarının düzyazı ve şiirleri ile *Münadi-yi*

Erciyes'te yayımlanan şiirler arasında tematik ve ideolojik bir ortaklığın olduğu beşinci bölümün çıkarımlarından biridir. Öte yandan kimi Ermeni harfli Türkçe şiirlerin kadın şiir öznelere sahip olması, kadın ve erkeğin toplumsal cinsiyet rollerini konu edinmesi ve kadınlar arası toplumsal dayanışmayı teşvik eden bir söylem geliştirmesi dönemin Arap harfli Türkçe şiirlerinde rastlanılmayan hususlardır. Ayrıca, Ermeni harfli Türkçe şiirlerin kadınların sesine ve sorunlarına yer açması, Panosyan'ın *Münadi-yi Erciyes*'in kadın okurlarını gözetten bir yayıncılık pratiği geliştirdiğine işaret etmektedir. Panosyan'ın kadınların eğitimi ve kamusal alana dahil olması hususlarındaki çabalarının yanı sıra, 1869'da Samatya'da Akabyan Kız Mektebini kurduğunu göz önüne alırsak bu tespit daha anlamlı hale gelmektedir. Beşinci bölüm Ermeni harfli Türkçe şiirleri analiz ederek *Münadi-yi Erciyes*'in edebi söylem alanını çözümlemekte ve 19. yüzyıl "Ermeni harfli Türkçe şiirler" in, romanlar ve süreli yayınlar gibi başlı başına ayrı bir çalışma alanı olabilme potansiyeline dikkat çekmektedir. Yüzyıl içerisinde farklı alfabelerde Türkçe olarak üretilmiş şiirleri yan yana okuyabilme imkanı, modern Osmanlı şiirinin ve edebiyatının çok daha zengin içerik ve bağlamlarla yeniden tartışılabilmesini mümkün kılacaktır.

[B]en doğru ve hakkaniyyeti söyledim ve söylerim, ben milletimizin halini kenduye khaber verdim ve veririm, benim *Münadım* ehali ve umumen fukara uğruna nida idib ve kurban olmayı gözüne almışdır, ve şimdiye kadarda cüzi külli khıdmet itmiş ve müradına ırmış dir, artık bundan sonra dakhi nidalar idebilirse, ne ala, muğayiri zuhur itmiş, o dakhi vazifemden kharic, elverir ki, fukara, esnaf, ve her sınıfın *azkaserleri*, şimdiye kadar yazdıklarını, ilerude okuyub mütalaa itsinler, işte o olacaktır benim mükâfatım. (s. 411)

Panosyan, 8 Mayıs 1862 tarihli 174 numaralı *Münadi-yi Erciyes*'te, gazetecilik faaliyetini toplum yararını gözetten objektif bir perspektifle sürdürdüğünü sınıfsal bir vurgu ile beyan etmekte, *Münadi-yi Erciyes*'i topluma tutulmuş bir ayna olarak tanımlamaktadır. Toplumsal sorunları yüksek bir sesle dile getiren politik

doğruculuğu, dinî ve siyasi otoritelerin; reformist önerileri ise zaman zaman halkın tepkisini çekmekte, Vartanyan, Baronyan, Teodor Kasap gibi rakipleri Panosyan'ın ve kültürel girişimlerinin aleyhinde kampanyalar yürütmektedir. Öte yandan yayıncılık faaliyetlerini okurlarının finansal destekleri ve teşvikleriyle yürütmesi, toplumun alt kesimindekilerin sesi olmaya çalışması ve onları otoriteye karşı kayırmacı bir tutumla sahiplenmesi; taşradaki Ermenilerin, sorunlarının çözüm adresi olarak Panosyan'ı ve *Münadi-yi Erciyes*'i görmesi kendisinin halk içerisinde kabul gören bir toplumsal figüre dönüştüğünü göstermektedir. Görülen o ki üç yıl gibi kısa bir sürenin ardından Panosyan, *Münadi-yi Erciyes*'in bir kültür-sanat risalesinden modern bir gazeteye uzanan yolculuğunda kendisini ve *Münadi-yi Erciyes*'i maksadına ulaşmış bulmaktadır.

1905'teki ölümünün ardından kendisini anmak için kaleme alınan yazılar, Panosyan'ın *Münadi-yi Erciyes* ile başladığı süreli yayıncılık faaliyetlerinin Osmanlı basınındaki etki alanını giderek genişlettiğini göstermekte, tüm bunlar ise Panosyan'a ve *Münadi-yi Erciyes*'e odaklanan bu tez çalışmasının meşru zeminini oluşturmaktadır. *Münadi-yi Erciyes*'e dair literatürdeki boşluğun giderilmesine katkı sunmayı amaçlayan bu çalışma, süreli yayının hem Ermeni harfli Türkçe çalışmaları hem de Osmanlı basın ve edebiyatı çalışmaları için ne denli verimli bir kaynak olabileceğini vurgulamaktadır. Ayrıca, *Münadi-yi Erciyes*'in sunduğu içerik, basın ve edebiyatı içine alan kültürel bağlamın yanında disiplinlerarası farklı bağlamlar üzerinden tartışılmaya son derece elverişlidir.

Öte yandan, her tez çalışması gibi bu çalışma da birtakım sınırlandırmalar taşımaktadır. İlk olarak, Haziran 1859'dan Ağustos 1862'ye dek toplamda 215 sayı yayımlanan *Münadi-yi Erciyes*'in bu çalışmada 141 sayısına ulaşılabilmiştir. *Münadi-yi Erciyes*'in ulaşılamayan diğer 74 sayısındaki içeriğin, bu çalışmada

varılan sonuçları zenginleştireceği şüphesizdir. İkinci olarak, Panosyan'ın yazar-yayımcı kimliğini, kendisinin tek bir süreli yayını üzerinden görmeye çalışmak oldukça güçtür. Bu kapsamda daha geçerli sonuçlar elde etmek için Panosyan külliyatını bir arada ele almak gerekmektedir. Panosyan'a ait bugün ulaşılabilen telif ve tercüme eserlerin bu çalışmada sunulması, Panosyan külliyatına dönük bir ilginin oluşmasına katkı sağlayacaktır. Benzer şekilde, *Münadi-yi Erciyes*'i sadece kendi çerçevesinde değil, Panosyan'ın diğer eserleri ve faaliyetleriyle birlikte değerlendirmek, süreli yayının 19. yüzyıl Osmanlı kültürel üretimindeki konumlanışını daha sağlam bir zemine oturtacaktır. Türkçe ve İngilizcedeki kaynaklar yeterli olmadığından, özellikle Ermenice literatürün bu araştırmalara dahil edilmesi gerekmektedir.

Tüm bunlar, zaman ve bağlam kısıtlılığı olan tek bir tez çalışmasının kapsamını aşmaktadır. Bu çalışma, *Münadi-yi Erciyes*'e ilişkin burada elde edilen bulguların başkaca çalışmalara hem kapı araladığını hem de ihtiyaç duyduğunu göstermektedir. *Manzume-i Efkar*'a odaklanan mevcut çalışmaların (Uygur, 2021; Çömelekoğlu, 2025) örneklediği gibi, *Münadi-yi Erciyes* de tüm imkan ve sınırlarıyla birlikte pek çok tematik ve kavramsal inceleme için son derece zengin bir içeriğe sahiptir. Panosyan'ı farklı milletlerden meslektaşları ile, *Münadi-yi Erciyes*'i dönemin farklı dil ve alfabelerindeki süreli yayınlar ile birlikte düşünmenin önümüze pek çok yeni tartışma alanları açacağı şüphesizdir.

UZUN ÖZET (EXTENDED ABSTRACT)

This dissertation conducts a comprehensive analysis of *Münadi-yi Erciyes* (Herald of Argeus), an Armeno-Turkish periodical published during the mid-19th-century Ottoman Empire in Istanbul from 1859 to 1862. The publication was authored by Garabed H. Panosyan (Գարաբեդ Յ. Փանոսյան, 1826/28-1905), an Ottoman Armenian native of Kayseri (Caesarea). Panosyan introduced *Münadi-yi Erciyes* into the Ottoman press landscape in 1859, initially as a *risale* (pamphlet), later developing into a newspaper. The research primarily emphasizes the *risale* issues from 1859 and 1860 and the newspaper editions from 1861 and 1862. The lack of monographic research in Turkish literature concerning both *Münadi-yi Erciyes* and Panosyan underscores the rationale for this study.

Two primary motivations drive this study. The first is to highlight *Münadi-yi Erciyes* within the context of Turkish literature and to introduce Panosyan's inaugural periodical to the field of Armeno-Turkish studies, thereby contributing to the historiography of the Ottoman press. By emphasizing *Münadi-yi Erciyes*, the research aims to address existing lacunae in the scholarly literature concerning this periodical, while also demonstrating its significance within both the Armeno-Turkish and Ottoman press paradigms. The second objective is to enhance our understanding of Panosyan, a prominent figure in the Ottoman press landscape of the late 19th century. Although Panosyan's association with *Münadi-yi Erciyes* is notable, his subsequent publication of *Manzume-i Efkâr* (Row of Thoughts), initiated in 1866 and maintained for three decades, culminated in it becoming the "most influential newspaper" among Ottoman-Armenian readers by the late 19th century (Ueno,

2016a, p. 605). Scholarly focus on Panosyan's Armeno-Turkish writings often reduces his identity to that of author or publisher, neglecting the broader social and personal dimensions of his career. Coming from outside the Ottoman aristocracy, Panosyan's ability to establish a foothold in the Ottoman press market—absent the bureaucratic-elite identity that characterized many of his contemporaries during the Tanzimat era—undoubtedly reflects considerable effort and strategic agency. Therefore, a comprehensive examination of Panosyan's publishing endeavors and literary contributions, contextualized within his social and personal background, promises to yield more nuanced and substantive insights into his role in Ottoman intellectual history.

The study asserts that including *Münadi-yi Erciyes* in the agenda of Ottoman press history research will contribute to the field in two significant ways. Firstly, the insights derived from *Münadi-yi Erciyes* will address certain gaps relating to both Panosyan's personal career and the evolution of the Armeno-Turkish press during the 19th century. Secondly, it emphasizes that the approximately thirty-year interval between the Ottoman Empire's first official newspaper, *Takvim-i Vekâyi* (Calendar of Events, 1831), and its first self-supporting, private newspaper, *Tercüman-ı Ahvâl* (Interpreter of Conditions, 1860), warrants scholarly examination within the context of Ottoman press history. Analyzing Turkish-language periodicals predating *Tercüman-ı Ahvâl* and produced in various scripts will aid in constructing a more comprehensive narrative of Ottoman press history. In this regard, it is essential to consider concurrently the motives of Agâh Efendi and Şinasi in publishing *Tercüman-ı Ahvâl*, alongside those of Evangelinos Misailidis with his publication of *Anatoli* (1840), Hovsep Vartanyan in the production of *Mecmua-yi Havadis* (Journal of Events, 1852), and Panosyan in releasing *Münadi-yi Erciyes* (1859).

Unlike prior research, this dissertation does not aim to trace specific events, phenomena, themes, or research questions within Panosyan's career or the pages of *Münadi-yi Erciyes*. Instead, it seeks to provide a comprehensive overview of the periodical, based on all existing issues from 1859 to 1862. Moreover, unlike existing studies, the Armeno-Turkish periodical is not viewed merely as a source but as the primary subject of investigation. Accordingly, 141 issues of *Münadi-yi Erciyes*, accessed through the archives of the National Library of Armenia and the Mekhitarist Monastery in Vienna, were transliterated from Armenian into Latin script. The periodical's diverse content was systematically analyzed, with a focus on themes, genres, and forms. Methodologically, the study combines content analysis, textual analysis, historical contextualization, and socio-cultural critique, adopting a comprehensive approach that is both descriptive and analytical.

Following the introduction, the second chapter of the study traces Panosyan's life, personal and public activities from a historical perspective. In doing so, it considers the limited sources available in Turkish and English, along with Armenian sources that provide biographical information on Panosyan. Panosyan's press career—his role as founder, author, and publisher of significant periodicals like *Münadi-yi Erciyes* and *Manzume-i Efkâr*—is examined within the framework of his ideas on social reform, language policies, and cultural modernization. His educational path, built through his own efforts in Kayseri, İzmir, and Istanbul, his connections with Istanbul's intellectual circles, and, notably, his activities in Armeno-Turkish publishing are analyzed in detail. This chapter highlights that Panosyan's diverse activities—including writing, translating literature, journalism, founding schools, engaging in civil society activism, and serving in the Armenian national

assembly—should be understood within the broader political, religious, and cultural contexts of his time.

In the third chapter, an analysis based on genre, form, and thematic elements is conducted regarding the issues of *Münadi-yi Erciyes* during its initial two years of publication, when it was issued in the form of a *risale*. According to Panosyan, who emphasized that his primary objective in publishing *Münadi-yi Erciyes* was to foster increased literacy among the Armenian community, the level of a nation's advancement is inherently connected to its engagement with the press. Consequently, *Münadi-yi Erciyes*, inaugurated with the support of Panosyan's compatriots from Kayseri, assumed the significant task of guiding the Armenian community out of the "darkness of ignorance" and toward enlightenment through the "light of literacy."

The *risale* encompasses a comprehensive array of texts, including scientific and pedagogical writings, *Azkayin* (national) articles addressing issues salient to the Armenian community, as well as advertisements, announcements, and literary works such as stories and poetry. The content of the *risale* indicates that Panosyan's objective transcended mere dissemination of information to the Ottoman readership; it also functioned as a determined and earnest appeal for social enlightenment and progress. Based on these findings, the third chapter contends that *Münadi-yi Erciyes* (1859-1860) represents a pioneering instance within both the Armeno-Turkish press and the broader history of Ottoman periodicals, characterizing this publication as a modern *risale*.

Panosyan initially conceived *Münadi-yi Erciyes* as a *risale*, subsequently transitioning its publication into a modern newspaper format. An in-depth analysis of the newspaper issues from 1861 and 1862 is provided in the fourth chapter, focusing on content, publishing policies, distribution networks, and thematic news categories.

The chapter begins by examining the newspaper's role and position within the Armenian community and the Armeno-Turkish press, followed by an evaluation of its influence within the broader Ottoman press context, considering contemporary periodical publishing activities. Upon its inception in 1859, *Münadi-yi Erciyes* primarily targeted Turkish-speaking Ottoman Armenians. Over time, the newspaper expanded its distribution network to encompass Istanbul, various regions of Anatolia, and extended further to Egypt and Manchester. Throughout this evolution, the periodical experienced significant transformations in design, page count, publication frequency, printing house, content policy, and target audience.

It is clear that Panosyan designed his newspaper to serve both as a source of diverse, current news for readers and as a means to inform, educate, and engage them, encouraging active participation in public debates. Consistent with the journalistic practices of the Tanzimat era, Panosyan reported on state reforms and administrative changes affecting the Ottoman public sphere, adopting a strongly critical and educational tone regarding Ottoman society and intra-communal tensions. When *Münadi-yi Erciyes* transitioned into a newspaper, its discourse broadened to reach not only Armenian readers but also the wider Ottoman readership. In this context, the fourth chapter argues that *Münadi-yi Erciyes* (1861-1862) should be analyzed as a public sphere that promotes discussions on 19th-century modernization within a comparative framework involving different nations, communities, and the state.

The fifth chapter of the study examines the Armeno-Turkish poetry, which constitutes the most prominently featured literary genre within the periodical. An analysis is conducted on the poems published in the 1859 and 1860 issues of *Münadi-yi Erciyes*, categorized under themes of social critique, love, and nature.

These Armeno-Turkish compositions exhibit a didactic discourse and critical stance addressing essential social issues, including public ignorance, deficiencies in religious and administrative authority, moral decline, youth degeneration, and the neglect of women's education. A thematic correspondence is identified between the poetry and the prose texts of *Münadi-yi Erciyes*, whereby the critical and didactic tones present in the essays are echoed within the poetic works. While the poems prominently draw upon both classical Ottoman and folk poetic traditions, they also reflect thematic affinities with the emerging poetic sensibilities characteristic of the Tanzimat period.

This chapter examines the engagement of the poems with phenomena and concepts that are absent from classical Ottoman poetry, articulating them through a lens of individual rationalism and modernizing perspectives. It emphasizes that Panosyan positioned the Armeno-Turkish poems in *Münadi-yi Erciyes* as both literary expressions and instruments of social transformation, highlighting the importance of interpreting these works within broader artistic, sociocultural, and sociopolitical frameworks. Additionally, the chapter aims to underscore the contributions of Armeno-Turkish poetry to contemporary discussions of modern Ottoman literature. It advocates for an expanded understanding of the sources of 19th-century Ottoman poetry, which are predominantly analyzed within the context of Arabic-script Turkish poetry, by incorporating Turkish poems composed in diverse scripts.

Following the four principal chapters, the conclusion offers a critical analysis of the findings, assessing their potential contributions to the historiography of Ottoman literary culture and identifying new avenues for future exploration. The commemorative articles published after Panosyan's death in 1905 demonstrate that

his periodical publishing endeavors, initiated with *Münadi-yi Erciyes*, progressively extended their influence within the Ottoman press. This development provided a robust foundation for this dissertation, which concentrates on *Münadi-yi Erciyes* and Panosyan. To address existing gaps in the scholarship pertaining to *Münadi-yi Erciyes*, the present study underscores the periodical's significance as a valuable resource for both Armeno-Turkish studies and broader inquiries into Ottoman press and literature. Moreover, the content of *Münadi-yi Erciyes*, situated within its cultural and literary context, invites interdisciplinary discussion and analysis.

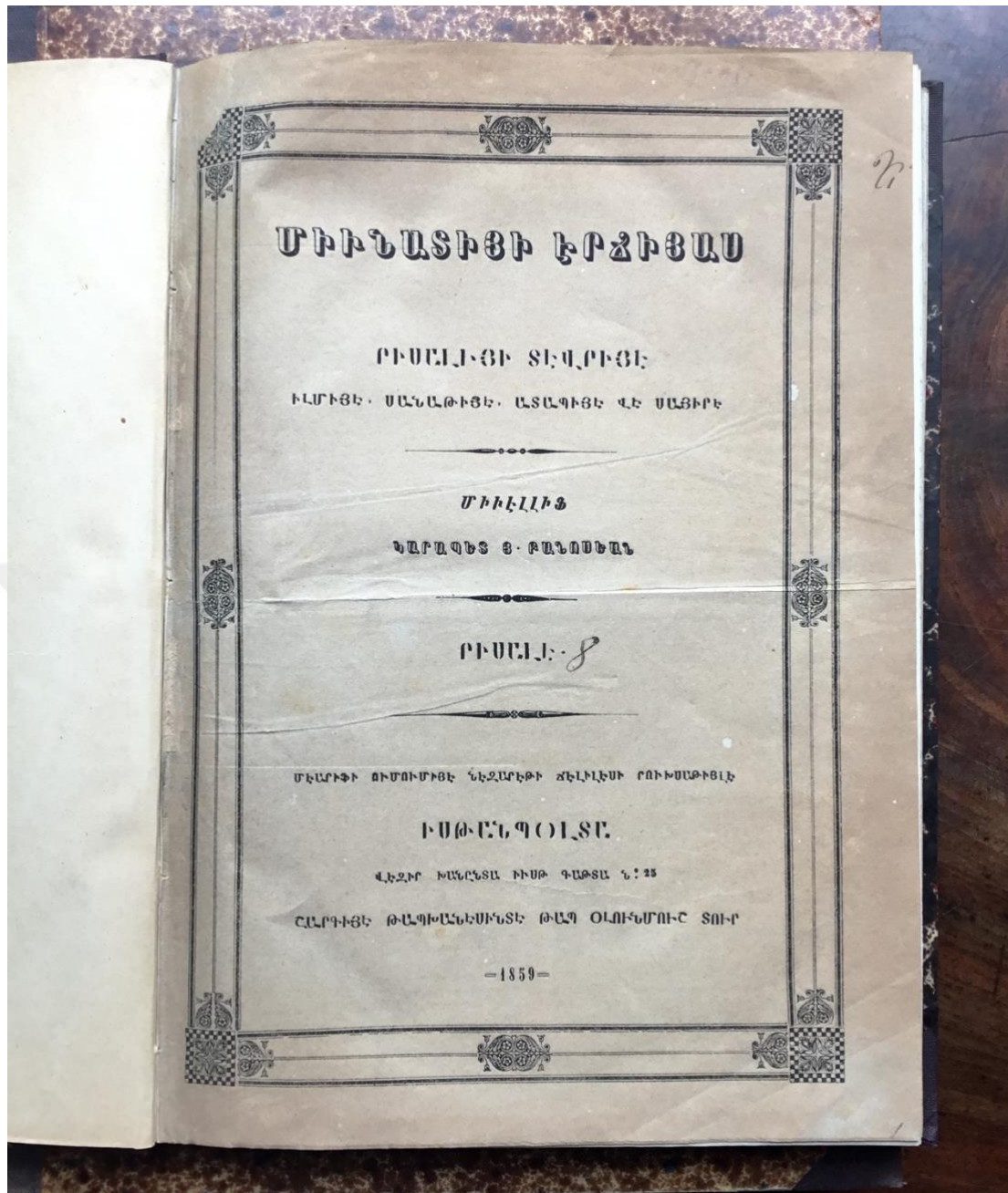
EK B

GARABED H. PANOSYAN VE *MÜNADİ-Yİ ERCİYES*

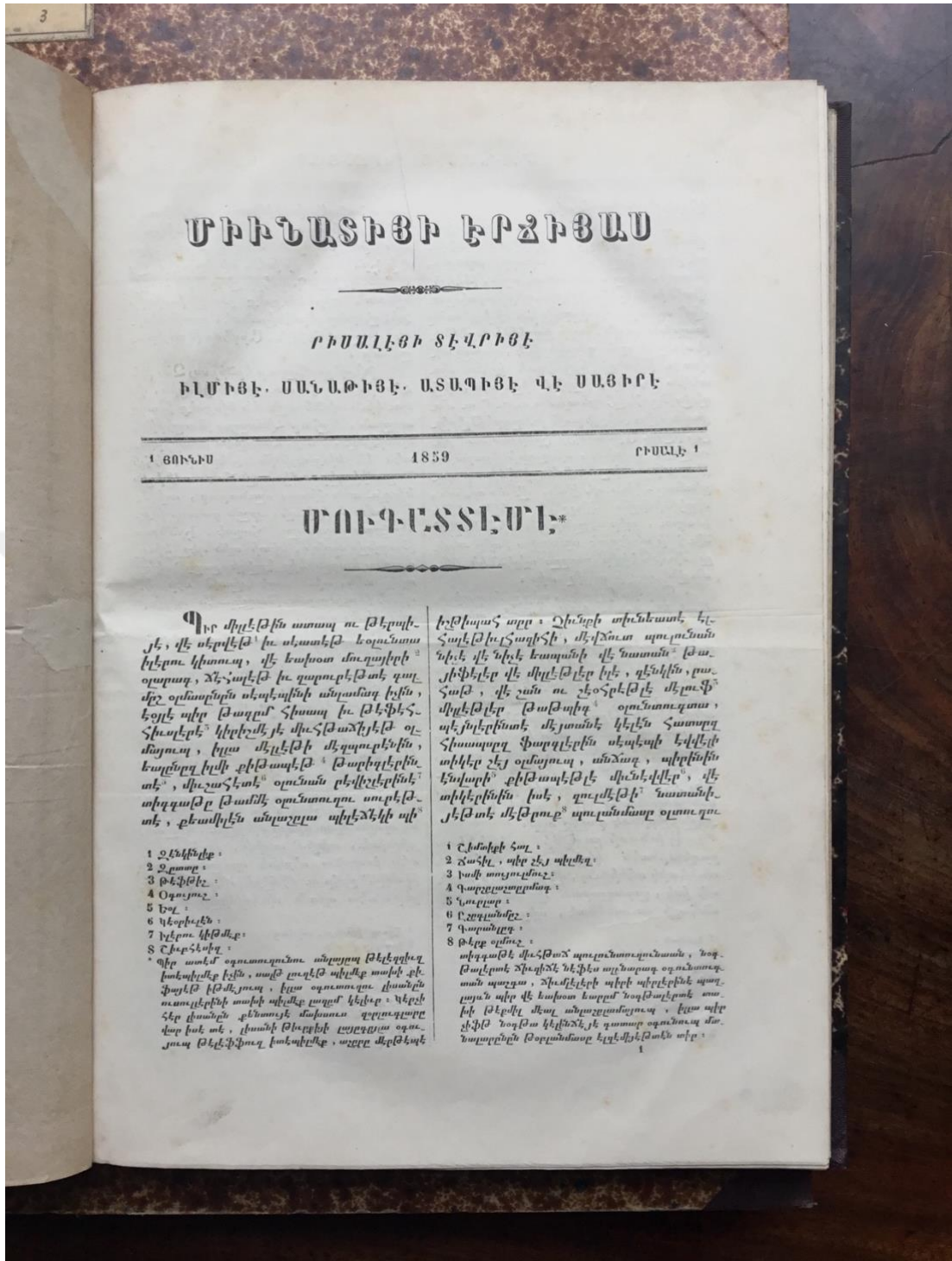
Şekil B1: Garabed H. Panosyan (1826/28-1905)¹⁹⁶

¹⁹⁶ *Hanrakidag* (1905, 2 Nisan), 14, s. 225.

Şekil B2: *Münadi-yi Erciyes* risalelerinin bir arada bulunduğu cildin kapak sayfası¹⁹⁷

¹⁹⁷ Viyana Mkhitarıyan Manastırı (The Mekhitarist Congregation in Vienna) Arşivi. Kayıt no: 569 I.4.

Şekil B3: *Münadi-yi Erciyes* risalesinin ilk sayısının birinci sayfası (1 Haziran 1859)¹⁹⁸

¹⁹⁸ Viyana Mkhitarian Manastırı (The Mekhitarist Congregation in Vienna) Arşivi. Kayıt no: 569 I.4.

УЧЛЕ

[illegible]

224

MÜNADÎ-Yİ ERCİYES’TE YAYIMLANMIŞ ŞİİRLER

1 HUNİS [HAZİRAN] 1859 RİSALE 1

KARI KOCA MAYIS 1

Gülün Yam hayde gülşende²⁰⁰ güllere olalım hayran,
Seyr idelim bin mucizat, ki khalk itmiş Bari²⁰¹ Yazdan.

Bu gün mayis itdi hulul, cümle kesân²⁰² neşelendi,
Oyandı bütün tabiat, niçe kuş güftare²⁰³ geldi.

Zerrin sümbül, binefşe gül, hem hezaran²⁰⁴ şüküfeler²⁰⁵,
Rayihayî²⁰⁶ hoşlerin, çar canibe²⁰⁷ neşr²⁰⁸ iderler.

Kanğı yürek şakir²⁰⁹ olmaz, dilküşa²¹⁰ badi sebadan²¹¹,
Oturub çimen üstünde, alırsa bir selam anden.

Bak şu suların haline, kevseri²¹² Edene²¹³ benzer,
İlla şu tohaf mahiler²¹⁴, ne güzel tolaşıb gezer.

Ağac her biri bir boy, çekmişler eflake²¹⁵ seri²¹⁶,
Afitabden²¹⁷ can alarak, iderler seyr çimenzari.

Bu makhlukatın kâffesi, kılar temiz kalbi khendan²¹⁸,

²⁰⁰ Bağçe.

²⁰¹ Allah.

²⁰² Her adem.

²⁰³ Öter.

²⁰⁴ Binlerce.

²⁰⁵ Çiçekler.

²⁰⁶ Kokular.

²⁰⁷ Dört taraf.

²⁰⁸ Yaymak.

²⁰⁹ Şükr idici.

²¹⁰ Yürek açıcı.

²¹¹ Saher rüzigârı.

²¹² Cennetde bir su imiş...

²¹³ Trakht.

²¹⁴ Balıklar.

²¹⁵ Gök yüzü.

²¹⁶ Baş.

²¹⁷ Güneş.

²¹⁸ Şaz mesrur.

Olur güzelliye mayıl, olub tahrik hissi²¹⁹ merdan²²⁰.

Ne zenginlik ve ne darat, olamaz tatbik²²¹ bir güle,
Meliklerde²²² olur aşık, ol khub²²³ sadayı bülbüle.

Ne mümkün olmasın bir şah, enibde bağçeye bir dem,
Varse dakhi yüz gaylesi, cüz ü külli²²⁴ şaz ü khürrem²²⁵.

Kezalik vakti saherde, çıkdıkda bir fakır çoban,
Alıb sürüsün önüne, sahrade olmasın şadan²²⁶.

Hiç dir bütün bu güzellik, sende ki hüsne²²⁷ nisbetle,
Çünkü ol kalbi temiz, müzeyyen²²⁸ dir faziletle²²⁹.

Ne niymetdir öyle ise, Gülünyam güllere güldan²³⁰,
Beni pürsad²³¹ kılmak için, yaratmış seni Yaradan.

Cümle alimler kavlince, dünyade olmaz hakıket,
Sadık karı koca gibi, ne seadet nede devlet.

²¹⁹ Duygu.

²²⁰ Ademler.

²²¹ Karşılaştırmak.

²²² Şahler.

²²³ Güzel, tatlı.

²²⁴ Az çok.

²²⁵ Mesrur.

²²⁶ Mesrur, şaz.

²²⁷ Güzellik.

²²⁸ Donatılmış.

²²⁹ Günahsız hareket.

²³⁰ Gülkabı.

²³¹ Çok mutlu.

15 HUNİS [HAZİRAN] 1859 RİSALE 2

ZELZELEYİ ERZRUM MAYIS 21, 1859

Kırılısın her bir kafası, yüzüde yüz pare olsun,
Kapansın cümle dihanı, nefesi karnunda kalsun,
Ol divler piri tifonun²³², aduyi ekberi insan,
Güya ki mürd olmuş iken, zannınca külli şairan.
Bir acayib hikmet ile, meger ki girmiş zemine,
Tolaşır gice ve gündüz, susamış khuni²³³ merdane²³⁴,
Zelzele dir ismi afet²³⁵, külli alimler kavlince,
Ne gazab dır ne keramet, illa bir icra, hikmetce.
Cahiller bin mana verub, ya öküzdür ya da mahi²³⁶,
Güya ki sarsınca derin, demişler ditretir dehri.
Delib zalım bazen tağler, püsgürür havaye narler,
Bazen devirib, kayaler, toldurur niçe dereler.
Emrine müntazır cihan, zulmuna makhlukat esir,
Kılar bir dakika içre, ruyi zemini tağyir²³⁷.
Bin sekiz yüz elli tokuz, yigirmi bir mayisinde,
Cenubden toğru şimale, saat üçde lahza²³⁸ beşde,
Dü kez²³⁹ silkib sırtın, kudurub merkezi arzde,
Sarsıtdı niçe yerleri, ol biçare Erzrumde.

²³² Jünon: Jüpitenin kız karndaşı ve sonra karısı olmuş isede, beynlerinde hüsni imtizac ve muhabbet bakı olduğundan naşi, bir gün bir sebebe mebni, merkume Jünon gazabe gelerek, elini dünyaya vurdukda, evvela bir çok buğular çıkıb, badehu ol buğular, yüz başlı ve yüz ağızlı, ve yokarı tarafı kuş gibi tüylü kalemli, ve aşağı tarafı ise yılan hiyetli, öyle bir dive tahvil olmuş ki, boyu göglere kadar yetişib, ağzından çıkan ateşler ve işitilen gürültüler, bütün insan evladını dehşete giriftar iyledikden başka, hatta allahları dakhi khevfe düçar iylemiş isede, sonradan Jüpitenin yıldırımlarına uğrayarak, Napolide olan, ateşfişan Edna tağının eteyinde devrile kaldıkda, gazabından naşi, güya, başlamış ağzından ateş püsgürmege... Ve zaten tağlardan ateş çıkıb ve göklerden ateş yağmasının sebebi ise, diger şey olmayub, illa asıl zelzelenin sebebi olduğundan, zelzeleyi Tifona benzetmeye cesaret itmişizdir.

²³³ Kan.

²³⁴ Ademler, insanlar.

²³⁵ Dert, bela, kaza.

²³⁶ Balık.

²³⁷ Deyişmek, bala surete sokmak.

²³⁸ Dakika.

²³⁹ İki defa.

Yıkdı ruyi beledi, itdi hedm hezaran bina,
Niçe canler bila ecel, kışmına oldular feda.
Demedi sagir u kebir, şaşırdı külli kesanı,
İyledi ah u zare düş, zengini dakhi çobanı.
Saymadı hiç khatır gönül, ne genc ve ne nede ikhtiyar,
Cümlesin putayi zulmde, vaz idub iyledi ayar.
Kalmadı başlarda akıl, perişanlık her köşede,
Çocuklar çağırır ana, analar kaldı dehşetde.
Babalar evlad ararlar, evladlar kana boyanmış,
Niçe yüzlerce insanler, binaler altında kalmış.
Ne mezar var ne mezarıcı, her kes tağlere düşmekde,
Gencler arayıb etmek su, ikhtiyarlar ac ölmekde.
Kavak meydanına koşdu, niçe sefil biçaregân,
İylemek için bir zeman, khaymeler²⁴⁰ tahtında isgân.
Çadırlar çıkdılar kıra, kurmağē takat nerede,
Ne tab kalmış ne cesaret, duramazdı ferd ayakde.
Analar başları açık, kaçmış memelerden südler,
Çayırılar üstüne yatmış, aclıktan inler masumler.
Taze kızlar bir tarafda, ah u zar u feryad ider,
Göz yaşları seyl seyl olmuş, yanaklardan akıb gider.
Kimseden kimseye ol dem, olamazdı çendan imdad,
Ancak kendin kayırmağē, idi mecbur külli ibad.
İnekler bağırıb ma ma, kuzular çağırıb me me,
Tavuklar kuk kuk iderek, dehşetle koşardı dame.
Kim acımaz böyle hali, görse kendude bir yürek,
Hem, adem olana farzdır, mazluma merhamet itmek.

²⁴⁰ Çadır.

1 HULİS [TEMMUZ] 1859 RİSALE 3

YENİ NŞANLANMIŞ BİR DELİKANLI²⁴¹

1858

La la lal la, la la lal la

Bitdi artık, artsın ömrüm,

Olsun şadan, mahzun gönlüm.

Tam beş aydır, beklemekde,

Kalmadıydı, tehammülüm.

La la lal la, la la lal la

Gündüz kheyal, gice düşler,

Aklım fikrim paylaştılar.

Şaşırb ben, divane veş,

Çeker idim, ah u zarler.

La la lal la, la la lal la

Of of of of, oldu canım,

Benim benim, Fulik hanım,

Safa cümbüş, her gün herdem,

Okşasınlar can u balım²⁴².

La la lal la, la la lal la

Gözler kare, saçlar siyah,

Kiprikler ok, kiraz şifah²⁴³.

Orta boylu, kendi şişman,

Öyle yare, kim çekmez ah.

²⁴¹ Bu şirlerde dikkate şayan şu vardır ki, zamanemizde alesseviye, gerek erkekler ve gerek karılar taraflarından, zerrece adab u terbiye ve ulum u malûmat araştırılmayıb, ancak hiyet u süse itibar olunmaktadır. Ve delikanlının şirinin makamını bulmak için, ol kutu kasnağından, heman iki arşın boyunda bir tamburası olan arabın, acayib ve divanece hiyyetler ve haller ile, “gâvur kızı, yakdı beni”... ve daha niçe edebsizce türküler ile kullandığı, ve bizim duduların ve hanımların pazar yortu ve başlıca iş günleri, paralar vererek diynedikleri, ve kakhaha ile gülüşdükleri makamı der khatır itmek ve yakhod eyrenmek lazım gelur...

²⁴² Yürek.

²⁴³ Dodaklar.

La la lal la, la la lal la
Yanaklar al, gonçe dihan,
Salar uzun, ince miyan.
Ne ağız var, nede deli,
Bu tabiat, medhe şayan.

La la lal la, la la lal la
Yaŗa aman, yaŗa teyzem,
ekerek ğayreti tammem.
Tolaŗıb nie kapular,
Buldular of, melekparem²⁴⁴.

La la lal la, la la lal la
Elbet bir gn, bende gider,
Bir kahvede karar ider,
Grrm nur cemalini,
Virmez ise mevlam keder.
La la lal la, la la lal la
Hi hi hi hi, hi hi hi hi

YENİ NŗANLANMIŗ BİR KIZ

1858

Kendi saraf imiŗ, adıda Onnik,
Ne gzel yaraŗar Onnike Fulik.
Ukhdum kabul oldu, irdim mürade,
Hasedinden lsn, verem Peruzik²⁴⁵.

Boyu uzunumuŗ bıyıklar kumral,
Ol akıt kaŗları, emsali hilal²⁴⁶.
İki göz üstünde, kılub meskânı,
Kalbi bkhteranı²⁴⁷ yakarmıŗ der hal.

²⁴⁴ Bu tohafdır ki, kızı hiç görmemiŗ iken aya benzedir.

²⁴⁵ Güya, ilkin delikanlı Peruziki alacakmıŗ.

²⁴⁶ Yarım ay.

²⁴⁷ Kız.

Belde altun saat, parmakde khatem,
Başda kâtib fesi, püsgül on dirhem.
Ayakda lastikler, elde balena,
Vurarak yerlere, gezermiş herdem.

Güderi eldiven, pantolon kazmir,
Raglan²⁴⁸ arkada, hiç bilmez tamir.
Elmaslı düymeler, göksünde yanar,
Ol tütün kesesi, hem şal hem kişmir.

Sesi pek güzelmiş, şakacı hemde,
Modaya çok mayıl, hem ye[k]ta²⁴⁹ süsde.
Ne gazeta için, ve nede kitab,
Sarf itmez imiş hiç, vaktin bihude.

Gezib tolaşmak oh, gülüb oynamak,
Her sene adaya, yazlığa çıkmak,
Zaten tabiatı oldukdan başka,
Asla sevmez imiş, ferace yaşmak.

Yaşasın kılağuz Mücevher dudu,
Ki böyle yigidi, aradı buldu,
Deyil salt bin ğuruş, dakhi de on bin,
Aslada yeridir, çün çok yoruldu.

Ah varımış üç mah, daha düyüne,
Nasıl sabr ideyim bilmem o güne.
Onnik ağam geçse kapu önünden,
Bakıb olsam khendan²⁵⁰, bari yüzüne.

²⁴⁸ Bir nevi geniş palto.

²⁴⁹ Eşi yok.

²⁵⁰ Sevinmek.

15 HULİS [TEMMUZ] 1859 RİSALE 4

VAKTİ HAL 1859

Hamd u sena olsun, Bari Yezdane,
Karantin icadı, geldi ayane.
Kurtartdı yakayı, ol yumurcakden,
Ki olmuşdu afet, cinsi insane.

Yetişdi arkadan, melun kolera,
Bırakdı herkesi, ah ile zara.
Çok şükürler olub, işi acele,
Gelmedi gitdi, bir dakhi cihane.

Sırlı tabiatdır, teacübe şayan,
Her cinsde cinsine, vardır bir meylan,
Derd u bela biri birin kovalar,
Kezalik zevk safa, gelse beyane.

Geçmedi çok sene, acayib hikmet,
Şark muharebesine, oldu bedayet.
Niçe canlar olub, kurban khüdaye,
Hisabsız maderi, saldı efgane.

Tanğrıya emanet, geçdi her afet,
Lakin okuyalım, binlerce lanet.
Kesatlık denilen, ol zalım bela,
Heman karakuş veş, koşdu her yane.

Bu bela hepsine, oldu serfıraz,
Ne bakıcı bilir, ve nede niyaz,
Pençesine takmış, bay u gedayı,
Kılmak kasdindedir, kalbi merdane.

Kalmadı berekât, bitdi her sanat,
Niçe esnaf dizde, eli çok saat,
Ya dalar uykuya, yada içer su,
Akşamda meskânı, olur meykhane.

Söyler Yandkiye, doldur evladım,
Dünki mastikanden, çün çok hoşlandım,
Acı acıyı of, suda sancıyı,
Def ider demişler, çıkmaz yalane.

Kesatlıktan toğdu, birde zaruret,
Aradan yetişmekde, zalım sefalet,
Şimdiden başladı, ilk nişanesi,
Süs denilen afet, çıkdı meydane.

Karılar kul oldu, süs u modaye,
Erkekler düşdüler, zevk u sefaye,
Gelir veresiye, zarif kumaşlar,
İşret akçesine, olmaz behane.

Kitab parasını, kitabde yazmaz,
Hem okusa kitab, bir lezzet almaz.
Lakin meykhane, ider defi ğam,
Çün mey verir neşe, ten ile cane.

Gençler covnodur, arar kazino,
Bilardo modadır, boş şey domino,
İkhtiyar yerleri, kahve koltuktur,
Kiliseye gitmek, kaldı zenane²⁵¹.

Niçe ruhbanler, uyumuş kalmış,
Cemiyetin halin, ikbale salmış,
Çıksade meydane, versede bir vaz,
İlm u adab lafzin, almaz dihan.

Evropada hammal, dakhi kibaran,
Okuyub yazmağle, geçirir zeman,
Bizce bilmez hey vah, deyil salt fakır,
Kezalik çok zengin, ilm ne kitab ne.

Dudularımız of, hem kızlarımız,
Parmakle sayarler, sayılarımız,
Bulunsa nadiren, okumak bilen,
Yabancı diliyle, başlar zebane.

Ermenice vatsun, deriz altmışe,
Altmışi geçince, yetmiş yetmişe,
Kör topal çıkarsak, ger yüze kadar,
Yarılır kafamız, boyanır kane.

Bundan büyük aybmı olur cihande,
Ki böyle bir dehri pür malümatde,

²⁵¹ Karı.

Bilmez iken bir kes, dakhi bir lisan,
Çalışmasın bari, kesbi lisane.

Hayvanden insanı, fark iden nedir,
Bahri malümate, ğark iden nedir,
Deyil mi dir aceb, ulum u fûnun,
Hep lisan meyvesi, düşman nadane.

Her dem olane, farz dır okumak,
Kendi bilmez ise, okudub duymak,
Bu khususda artık, özre çıkışan,
Sezadır binlerce, sitem u tane.

Okumayı tahkir, iyleyen cahil,
Güruhi beşerden²⁵², olunub tenzil,
Silki²⁵³ behayime²⁵⁴, gerek haliyle,
Olsa zenginlikde, dakhi bir tane.

²⁵² Adem.

²⁵³ Sıra.

²⁵⁴ Hayvan.

1 OKOSDOS [AĞUSTOS] 1859 RİSALE 5

BİR GENC KIZA OLAN BİVEFALIK

KHayinlik sıfatın giyib, itdin aşkımı haram,
Biçerek, nasıl ekdinse, kalasın sende bigâm.
Kılarım sana beddua, zevk u safa bulasın,
Lakin düşüb vefasıza, bana hemderd olasın.
Soldurdun gülü ömrümü, gülün küşad olmasın,
Şaçdırdın eşki sirişgim, kalbin neşat bulmasın.
Göz yaşları boşa çıkmaz, sebebin mağmum ider,
Her ahda elektrik var, çekdiren dakhi çeker.
İtdim ikrah erkeklerden, oldun bir fena ibret,
Senin gibi khayinlerden, iblisde ider nefret.
Celladler katl ider mücrim, bi vefaler muhabbet,
Of, bunda yer gök ditrer, sadakata khiyanet.
Dimişler “adem ademdir, olursa sözde sadık,
Lakin sözün tutmayan kes, çağrılssa hayvan layık”.
Aramayın artık kızlar, ahretde şeytanleri,
Çün olub tebdil kıyafet, gezerler dünyaleri.
Demişsede anler için, mezhebler, siyah peyker,
Hem kulaklı, hem buynuzlu, gören can bi şekk, ürker,
Çehreleri vahşi imiş, dişleri khinzır vari,
Gülmek bilmez herdem bedru, hem canveri etvari.
Lakin şimdi ol melunler, olub beyaz yüzleri,
Aldadırlar gice gündüz, niçe şaşkın kızleri.
Adları covino olmuş, sanatları kortezan,
Hiyyetleri pek nazikdir, sözleri de kalb süzan.
Güler yüzlü, tatlı dilli, adabları yerinde,
Sanman sahih, çün son kaksse, ancak, binde birinde.
Hiç bilmezler, nedir insaf, tabiat düşmanleri,

Fasl iderler köşe köşe, biçare dükhterleri.
Dilde taltif, cebde mektub, gökslerinde de çiçek,
Hep muhabbet nişanleri, lakin sakhtedir bi şekk.
Gezerler zulmeti leylde, mürği şeb gibi heran,
Sureti khayinelerin, eylemek için nihan.
Yuda gibi bus iderek, kıyarlar canımıza,
Acımazlar zerre kadar, namus u şanımıza.
Şu zemanе genclerine, aldanın olur nadim,
Ezber olmuş dillerinde, gerçi söylerle kadim.
“A sultanım, ah efendim, severim candan seni,
“Dakhi olursam men Sezar, zann itme khilaf beni,
“Şekli ol Kleopatra, vaz idub serine tac,
“Kılarım Mısıra sultan, yok şüpheyi ihtiyac”.
Ben gibi niçe dükhteran, olarak tevekkeli,
Öyle kâzibler yüzünden, kalırlar bi teselli,
Kalbi olmuş ğadr ocağı, nari fesad sönmedi,
Aldandım ben sadedildim, şimdide oldum nalan,
Bilmez idim hiyle nedir, çün oldum aşka kurban.
Aldanmak gerçi cünhadır, lakin aldatmak hey vah,
Olduktan başka zalımlık, dakhi afv olmaz günah.
Kızlarda, bönler çok emma, erkekde, nadir sadık,
Ahd idub, idem nasihat, dursun kızlar uyanık.
Erkekler okurlar az çok, kızlar kaldı bönlükde,
Tabiatde bir kanundur, her şey, olmak vezninde.
Bizim atalерde bilaks, bilmeyub ol hikmeti,
Zann iderler pek müzirrdir, kızlara kitabeti.
Silah lazımdır zayıf, zorbaz kendin kayırır,
Erkeye nisbetle ise, nisvan zayıf sayılır.
Nam u namus kıza lazım, keزالik ırz u edeb,

Demekdir ki kızlar için, farzdır hezaran mekteb.

Hayıf ki, ser milletimiz, kılub az lutf ğayretde,

Brakmışdır dükhteranı, pençeyi cehaletde.

İKBALDEN ŞİKÂYET

Deyil mi dir çok a felek, bu kadar cefa bir kula,
Bir beladen ku[r]tulmazden, hezar derde düçar ola,
Gerçi alışdık biz artık, cefaden korkmayız emma,
Sende de hiç mi yok insaf, ki kalbin cüz acı duya.

Layık mıdır a insafsız, ol zalım çarkhın döndükce,
Kimisin kılsın pür sefa, kimisin derde eylence,
Biliriz zaten haksızsın, hem gözlerinde kör emma,
Görürsün her saat her an, derdliyi teknil halince.

Ne korkarsın faziletten, niçin kaçarsın sevabden,
Zulm u günahden mi toğdun, yokhsa mı çıkdın tamuden, (cehennem)
Senin hükmin çok azim dir, dünyade galib sin emma,
Çi faide ki nadan sını, utanırsın kemaletden.

Fekat iyleme iftikhar, bunda da hikmeti hakk var,
Derd u mihnet bir fota dır, ilm u sevab ande kaynar,
Hem ne kadar zulmun artsa, fazilet de artar emma,
Mutlu ol derdli kula ki, sabr ide zulmuna her bar.

1 SEBDEMPER [EYLÜL] 1859 RİSALE 7

1859 OKOSDOS 17 ÜSGÜDARDA YANAN ÜÇ KİŞİ

Güvenmen kardaşlar, bu dehre çendan,
Tehlikede can u tenimiz her an,
Ne male, ne mülke, ne de gencliye,
Yok imiş emniyet, itmeyin güman.

Akşamdan ağlayan gülmekde sabah,
Kezalik gülenler, çekmekde bin ah,
Ölüm ömrü kovalamakde her dem,
Ecelin zulmuna olamaz derman.

Tabiatın hükmü, yıkıp yapmak dır,
Bu sırrı bilmeyen, kati ahmak dır,
Zerreden tağlere, oldukda dikkat,
Hakıkatı ahval, olunur ayan.

Her şeyde tecelli, aransa seza,
Devlet u ikbalde, ölüm de keza,
Çün ölmek de var dır, ölmekde of of,
Felek düşmanına, olmasın düşman.

Bin dürlü felaket, hem derd u bela,
Yıllarca khastelik, kürekde cefa,
Cümlesi insane, olmuş dur miras,
Kılmak için külli beşeri nalan.

Hayvanat insanden asude hal dir,
Seadeti daim, ancak kheyal dir,
Her derde tehammül olunur emma,
Kül olub yanmağē dayanır mı can.

Makhlukat insane, her saat düşman,
Yıldırım, zelzele, furtuna baran (yağmur)
Göz açıp yunmakde, hiçden bir sebeb,
Şaşırb bir kesi, kılar bi aman.

Ne saray, ve ne tac, ne altun asa,
Ne çarık, ne khırka, ve ne de kışla,
Olamaz azade, tiri (ok) ecelden,
Evvel akhir bir gün, olacak nişan.

Kimi cenkde ölür, kimi döşekde,
Kimi kemaletde, kimi beşikde,
Kimisi deryade, kimide biz veş (gibi),
Yanıb ateşlerde, olur bir büryan.

Bin sekiz yüz elli, dokuz senesi,
Okosdos on yedi, yortu gicesi,
Üsgüdarı meşhur, büyük kazino,
Kati ömrümüze, oldu bir mekân.

Sinnim kırka yakın, ismim Hovagim,
Kisbim klarnetci, hem meşhur kadim,
Mahallim Ortaköy, şöhetim Baba,
Milletim indinde, olmuşdum pür şan.

Ol çırağım Kevork, bakhtsız Papazyan,
Yigirmi çağlarda, hoştab nevcivan,
On iki yaşında, keza ol gice,
Tanğrı misafirim, yegenim Dikran.

Akşamdan şaz olduk, hem kıldın şadan,
Niçe cemiyyeti, beş on mütriban (çalgıcı),
Kardaşım gelinim, hep ande mevcud,
Brağıb çocuğu, gitdiler khendan.

Üç sefil kişiler, bir oda içre,
Saat beşde yatıb, olduk khab üzre,
Dört tarafımızda, dolmuş fişenkler,
Tutuşmuş nasılse, olmuş bir külkhan.

Oyanıb kendimi, buldum dehşetde,
Fişenkler patlayıb, çarkhle dönmeke,
Yüz bin kışılçılar, misli yıldırım,
Fırlatıb saçmakde, her yane niran.

Nari cehennemde, sandım kendimi,
Ozatdım dört yane, pay u destimi,
Kavruldu vicudim, yandı elbisem,
Başladım kılmağ, âhile fiğan.

Saldığım tarafde, ateş bulurdum,
Barut kokusundan, mecnun olurdum,
Ne kapu görünür, ne de pencere,
Tütüne boğulmak, hazırdır heran.

Yer gök, ateş olmuş, divarler keza,
Hisabsız kışılcam, yıldırım asa (gibi),
Yüzüme gözüme, bütün cismime,
KHışm ile gelirdi, sağdan hem soldan.

Bir takrib bularak, kendim dışarda,
Yarı şeyda (deli) yarı aklım başımda,
Geldikde khatıra, sefil yegenim,
Daldım içeruye, misli bir arslan.

Ne Kevork görünür, ne de yegenim,
Her yanımda pür alev, yandı gözlerim,
Ne mümkün dayanmak, ande bir lahza,
Megerçi kül olmuş biçare Dikran.

Bu defa karşıma, çıkdı pencere,
Fırlatıp kendimi, ben birden bire,
Atdım dışarıya, düşdüm demire,
Delindim bağrımdan, çekdim bin aman.

Duyulub keyfiyet, feryadlerimden,
Koşdular imdada, çar cevanibden,
Çırağım ayakden, çekilib taşra,
Yarı yanmış iken, oldu nümayan.

Zevallı Dikranım, tekmilen yanmış,
Çırağım sim siyah, şişmiş kabarmış,
Yaşadık çend saat, ol halde bizler,
Nihayet ecele, olduk bir kurban.

Kardaşım gelinim, oldular şeyda,
Öyle bir afeti, idüb temaşa,
Niçe binler kesen, geldiler seyre,
Ah u zarler oldu, ezberi zeban.

Akrabam başladı, saçın yolmağē,
Dostların göz yaşı, seyl u seyl olmağē,
En yabancı kaldık, ve en de bildik,
Her millet, her mezheb, acınıb candan.

Sefil halimizi duyan kardaşlar,
Bulunmayıb ğafil, alın ibretler,
Bu tehi dünyamız oldu haram of,
Bizede ahretde, rahmitsin yezdan.

BİR Bİ VEFA KIZDAN

TEŞEKKİ

Kahr ile kametim²⁵⁵ kavse²⁵⁶ döndü hayıflar,
Cevr ile cismim cife²⁵⁷ döndü hayıflar,
Dünya durdukca dursada gülmeyem artık,
Zalımın zulmu zafere²⁵⁸ döndü hayıflar.

Mihri²⁵⁹ muhabbetine mirat²⁶⁰ gibi oldum,
Haremi²⁶¹ hüsnünde hümmallerden vuruldum,
Bilmedi behamı belaye salar beni,
Ah itdikce, ağyar²⁶² arslane döndü hayıflar.

İncelib incelib ibreyi²⁶³ aşkdan geçdim,
Sehmi²⁶⁴ sevda ile sinemi pür cerh²⁶⁵ itdim,
Çare ne çeşmanım²⁶⁶ çay oldu ağlamakden,
Fidanı fikrim filize, döndü hayıflar.

Gülmesin, güldürdü güldürmedi beni de,
Yar yolunda yarelensin men veş kendude,
Naleye narden nagâh²⁶⁷ oldum ben düçar,
Şemayi²⁶⁸ şemsim²⁶⁹ of, şebe²⁷⁰ döndü hayıflar.

²⁵⁵ Boy.

²⁵⁶ Yay.

²⁵⁷ Leş.

²⁵⁸ Yenmekler.

²⁵⁹ Güneş.

²⁶⁰ Ayna.

²⁶¹ Konak haremi.

²⁶² Düşman.

²⁶³ İyne.

²⁶⁴ Ok.

²⁶⁵ Yare.

²⁶⁶ Gözler.

²⁶⁷ Birden bire.

²⁶⁸ Şame denilen mom.

²⁶⁹ Güneş.

²⁷⁰ Gice.

1 HOGDEMPER [EKİM] 1859 RİSALE 9

BİR ÇİFTCİNİN SABAHKI HALİ

Hamd u senaler olsun, ki KHüdayi azimüşşan,
Bu hali pür behcete, kılmış bizleri şayan.
Meskânım kırlar olub, müderrisim tabiat,
Sanatım bi günah dır, rehberimde kanaat.
Hiyel u desiseler, hezar dürlü khilafler,
Ol iftira u yemin, işkil u iztirabler,
KHevf idub sahralerden, ararlar şehirleri,
Giceler konakleri, gündüzler bazarleri.
İnsaniyet, merhamet, aşkı saf u muhabbet,
Gezerler sahralerde, idub serayden nefret.
Sümbülem buna isbat, istemez başka delil,
Sadakat dır niyeti, olmaz khetaye mayil.
Ne süs bilir ne moda, hem kazino balozlar,
Celb idub muhabbetin, bana ağyar olmazlar.
Yatar akşamden rahat, tatlı khab okşar bizi,
Subh olub niçe kuşlar, açdırır çeşmimizi.
Tabiat oldem sakın, Yaradan bekler döva,
Cedid ruh bakhşı için, müntazır badi seba.
Tağ e bal her bar hazır, süd ile kaymak mevcud,
Etmeyimiz pek temiz, kılar midemiz mesud.
Çiçekler dürlü dürlü, kokular nazik latif,
Sular elmaslar gibi, içeriz khafif khafif.
Kuşlar durub kümesde, koyunlar mandırade,
İnekler ağıllarde, atlar ise damlerde.
Beklerler ğıdalerin, virmek için, bire, yüz,
İderek bin teşekkür, toydukca gice gündüz.
Bilmezler insan gibi, ne dimek dir nankörlük,

Gezerler önümüzde, kırlarde bölük bölük.
Koyun verir südünü, yününü de beraber,
Öküzler girib çifte, toprağı alt üst ider.
Ben öpüb Sümbülemi, şükr iderim halime,
Hayvanat bana tabi, çiçekler Sümbüleme.
Sevib ikimizi de, kuşlar kuzular ise,
Koşarlar hoşca hoşca, sevinle yanımıza.
Çıkdı güneş ufukdan, kılar cihanı pürnur,
Mahsullar alıb kuvvet, olurler şaz u mesrur.
Çıkarım tarlaya ben, tenbellik benden kaçır,
Sümbülem gider suya, sürüler önden koşar.
Keklikler seke seke, gezerler taşlıklarde,
Kumrular çifte çifte, öterler ağaclerde.
Turnaların sürüsü, hevade tayran ider,
Sümbülemin kalbini, celb idub hayran ider.
Kaldırıp ahu gözün, baktıkca turnalere,
Beyaz gerdeni beni, bırakır sevdalere.
Çalışırız severiz, emri Yaradan bu dur,
Zevk u sefa süreriz, devleti insan bu dur.

HAYOTS MADUR VE HAYGAZYAN VARJARAN

Ya Ayrarad Ayrarad, gözlerin pür khun olsun,
Yıldızların kararıb, şemsin zulmetde kalsun,
Solsunlar çiçeklerin, gelib suların dile,
Çağlasınlar her zeman, feryad u fiğan ile.
Oldun sen artık düçar, hezar dürlü derdlere,
Hazreti Eyub gibi, her dem ah u zarlere,
Olmaz haline imdad, belki ancak KHüdadan,
Düşmanlerin ğalib dir, yok teselli dostlardan.
Cehalet kavğasında, hayıf ki bu seneler,
Döyünelim taş ile, ğayb itdik iki canler.
Sanmayınız işkhanler, ve ne dakhi amira,
İlla Mekteb birisi, ve digeri Kenisa.
Melun olsun ol Paris, kıldı pür dağ senemiz,
Dört senede iki kez, lekelendi ismimiz.
Bin sekiz yüz elli beş, oldu bir zalım sene,
Görüb gözlerim ile, oldum mecbur efğane,
Ol Haylar kilisesi, kapandı gitti hey vah,
Acınalım ya Haylar, çekelim binlerce ah,
Gıtdi Gelin, didik ki, Güveyi belki yaşar,
Büyüdür çocukların, cennete bir yol açar.
Yazık, şimdi megerçi, olub bir kheyal tehi,
Haygazyan Varjaran da, olmuş ahrete rahi,
Gülmeyiniz milletler, cünha milletde deyil,
Millet zalım elinde, zalım da zulma mayıl.
Alimler hem küçükler, ağlayıb leyl u nihar,
Beklerler hasret ile, kışdan sonra nevbahar,
Çürük akıl meyvesi, olmaz bundan ziyade,

Ah, olmadılar daha, ğonçeleri küşade.
Ol taze fidanlerin, Millet anlere mühtac,
Anler olacak bişekk, külli derdlere ilaç.
Sahıbsız kuzularız, dağda kaldık çobansız,
Çobanlar uykuda dır, gelir kurdlar apansız.
Bu da bir mücizat dır, çobansız sürü olmak,
Yüzlerce seneler dir, sürü kendin kayırmak.
Geliniz azkaserler, geliniz genc alimler,
Geliniz fukareler, geliniz şagirdanler,
Ağlayalım bir yerde, biriksin göz yaşları,
Dikelim iki servi, miğı mezar taşları.
Gidub bir Hay Parise, gördükde servileri,
Büyümüş göz yaşıyla, çıkmış arşa dalleri,
Durub biri çend lahza, koyub ellerin yüze,
Disin, bir kerre, hey vah, ne yapdın felek bize,
Faziletin düşmanı, bozmak mı sende hüner,
Dinmez ane marifet, yapmak dır ancak cevher.

1 NOYEMPER [KASIM] 1859 RİSALE 11

TARİKHİ CEVHER

Hamdülillah yine yad etdi bizi feyzi Mesih,
Milleti Ermeniyan buldu meserretle sefa,
Hazreti Ruh el kuds, Madteos ali Kadere,
İyledi zatine makhsus Ruhinden ihda.
İsevi sırrına mazha[r] iken ol milletimiz,
Bir niçe kütbi eserleri ile verdi cila.
... bir ehli kerem, varisi sırrı İsevi,
Eçmiadzin khülefa kürsisine oldu seza.
Böyle bir asıfı devranı felek şanı zeman,
Şöhreti paki verir dideyi devrane ziya.
Sahibi İlmi ledün, vakıfı mani dir o kim,
İdemez khameyi (kalem) gûya (dilbaz) anı
temdih ebeda
Ola tarikhi deyu yazdı mücevher Nutkî,
Ömrünü hazreti lattaf ide izzetle baka.

15 NOYEMPER [KASIM] 1859 RİSALE 12

TABKHANEYİ CEDİDELER 1859

Bin teşekkür hemşehrim, Ayvadyan nesl şerefi,
İyledin bakhş bu günler, dillere hezar sefa,
Kalemin kadim olsun, versin millete ziya,
Azkayin Dbaranın, küşadın kıldı şafi (aşikâr).
Bulmuş Prgiç Prgiçi, kim ider buna şüphe,
Cehaletin düşmanı, deyil mi dir tabkhane.
Sevinelim bu günler, üç Dbaran üç kolden,
Müjdelerler milleti, olub düşmene düşmen.

Yaşa Prgiç tabgâhi,

Yaşa nurlar destgâhi.

Ol Haygazyan Dbaran, neşr ider kütüblerin,
Virub azim teselli, Varjaran ... zamlerine,
Eker ilmin tokhmunu, millet mezralerine (tarla),
Gün olub Paris şehri, medh itsun eserlerin.
Kefe dikdi asayı, bizce Parise ğalib,
Çün Ğalibyan Varjaran, oldu tabkhane sahib.
Sevinelim bu günler, Rehberan çekdi ser,
Ancak ol Dbaranler, verirler milllete fer (nur).

Yaşa Paris tabgâhi,

Yaşa irfan destgâhi.

Durmasın leyl u nihar, dönsin çarkhlar dünya veş,
Velii namler namleri, hezar kez gelsin dile,
Altun khattlı verakler, gezsınler elden ele,
Faidesiz zevatın, delsinler dilin tir (ok) veş.
Harutyun İşkhan Bezc[i]yan, olub ahretde pür nur,
Hemnam Ğalibyan ise, şerefle olsun meşhur.
Sevinelim bu günler, kılub serlerin feda,

Ol dört nefer Ruhbanan, oldu senaye seza.

Yaşa Kefe tabgâhi,

Yaşa ulum destgâhi.

MEVSİMİ KIŞ

Açıldı soğuk kapusu, doldu narle sobalar,
Döşendi tüylü khaliler, hıfz oldu niçe khaneler.
Taşdılar şarab küpleri, olarak Baküse ihda,
Bulmakde şeref giceler, bularak bezmi sefa.
Sakiler doldurub meyi, camı behcete herdem,
Sunarler sahib ikbale, beraber elma badem.
Semmur kürkler her köşede, pembe tenlere bekler,
Pupla yataklar kat be kat, uykuyu davet ider.
Tandırılar sefa bağışlar, ane arzukeş çokler,
Ayaklar yavaş kımıldar, çeker eller kâğıdler.
Teatro hem kazinolar, balozlar maske (yüzü kapalı olmak) açık,
Beklerler ehli zevkleri, tablerine muafık.
Yaz mevsiminin zevkleri, kılar ferah dilleri,
Fekat kışın hali başka, canladır cümbüşleri.
Bulur maşuk maşukesin, ol hale olmaz beha,
Küçük evler sahralardan ziyade bulur ziya.
Zengin için yaz ile kış, herdem fermane hazır,
Gice gündüz bilmez mani, salt mürade müntazır.
Lakin fakır, sefil ül hal, okur lanet şitaye,
Ne kürkü var ne sakosu, düşer hezar belaye.
Kömürcü kömürü virmez, oduncu ister akce,
Çocuklar bir bir ditrer, sarılır çula pekçe.
Ayaklar çorabsız kalır, morarır tırnakleri,
Üflemezse sıkca sıkca, sızılar parmakleri.
Bak[k]al virmez veresiye, ne pirinc var ne yağ var,
Göremezler çorba yüzün, iderler ah ile zar.
Peynir ile zeytin etmek, doldurur midelerin,

Hem ol khususda dakhi of, sayarlar kendilerin.
Ger bulurlar ise, mesud, toyacak kader her bar,
Lakin yazık biçareler, çok kez kalırlar naçar.
Ol ruzigârler girerler, dört taraftan bi insaf,
İcrayı zulumlerinde, itmemek için khilaf.
Kapular hem pençereler, dakhi anlere düşmen,
Serdi şedid teşrifinde, kavuşdururlar damen.
Zalım Nepdün kılub ferman, gönderir poyrazleri,
Kılmak için pür sefalet, biçare fakırleri.
Fakırlarda insanlerdir, hem zenginlere dader,
Yalınız farkları hal dir, ane de sebeb kader.
Hem mezhebce hem insance, zengine farz merhamet,
Kılarak fazilet icra, fukuraye inayet.
İnsane borc insaniyet, dakhi olsa padişah,
Kalbi bi rahm olan adem, bulmaz cennetde becah.²⁷¹

²⁷¹ İşbu şirde yazılmış olan Baküs Venüs ve Nepdünün kimler oldukların anlamak için, şimdiye kadar çıkmış olan *Delemak* risaleleri dikkatlıca mütalaa olunması elzemiyetden dir.

MERSİYE

Felek felek nişledin, yine bizi dişledin,
Hay kanından bıkmazsın, ta cigere işledin.
Ayrarad mı mekânın, yok mu başka mahalin,
Yoksa mı Hayasdana, düşmüş senin tecellin.
İsmin nabadid olsun, cismin gitsin tamuye,
Kurtulsun Hay milleti, düşmekden sad belaye.
Afet gelur ardarda, bu dur kanuni cihan,
Lakin her şeyde bir son, olmakde şart dır beyan.
Her gün fiğan her gün ah, buna canımı dayanır,
Unutmazdan birisin, hezar matem oyanır.
Felek demekde mana, lazım dır herdem dönmek,
İkbal idbar tarafın, hemişe tebdil itmek.
İkbal unutmuş bizi, kalmışız cehaletde,
Cehaletin meyvesi, pür alam sefaletde.
Gerçi insan gibiyiz, var mal u servetimiz,
Lakin okumak yazmak, olmuş dur bir adumiz.
Kalem kâğıd mürekkebi, görüb bizden hakaret,
İlm u irfan malûmat, iylemekde dir nefret.
Boralı gicelerde, parlayan şimşek gibi,
Bazen kalem sahibler, zuhr idub nagehani.
Tenvir[i]ne milletin, çalışmakde dir her an,
Ona bir nari aşk dır, her ferdde olmaz ayan.
İmdi müşerref bi şekk, cümleden beri keza,
Zorayan Nigoğos nam, medh u senaye seza.
Kılmış iken milleti, çend teelifatle ihya,
Kıskanub anı dakhi, düşürdün bizden cüda.
Otuz sekiz çağında, kıydın ruhi pakine,

Acımadın zerrece, akl u zekâvetine.
Brakdın ehlini dul, bir dükhterin bi peder,
Kıldın milleti düçar, pür matem u pür keder.
Gelirmi öyle cevher, her zemande dünyaye,
Bir müellifi fatin, ilm u malûmat maye.
Gökde var bihadd kevkeb, lakin güneşler nadir,
Böyle kimse de şems veş, ider milletin tenvir.
Neye yarar bunca khalk, yoksa ilm u hüneri,
Bari bilmezde ancak, kadri kütüb perveri.
Ecel ecelin gelsin, sende olasın merhum,
Ekdigini biçerek, bulasın ğadr u zulum.
İylesün seni Vülken, khışmına bir nişangâh,
Herne kadar kaçarsan, sana şüd Stiks penah.
Hezaran yıldırımlar, çıkıb Vülken elinden,
Tutuşdurub yaksınlar, seni ta ciğerinden.

TEHNİYE 1860

Yine geldi salı cedid,
Dideler ruşen olsun,
Niçe derdler oldu baid,
Kalbi mahzunler şen olsun.

Günler geçer, günler gelir,
Bu hikmete kim dir agâh,
Adem gider adem gelir,
Ölüm ömre olur nikâh.

Ğam gelir, zevke karışır,
Zevkde gider ğami bulur,
Her kes ölmekden kaçınır,
Son adımda, kabri bulur.

Toğru hisab, sahih safa,
Olacak surure şayan.
Olmaz faziletten mada,
Ne kadar dursa bu cihan.

KÖYLÜLER

ANNA

Kar bürümüş kapuyu, yerler kesilmiş timur,
Ağaclardan ol buzlar, sarkmakde misali billur.
Karğaler tarlalerde, koşarlar hoşce hoşce,
Göğerçinlerse çift çift, gezerler yapce yapce.

VAN

Sular olmuşlar ayna, meh cemalin seyr iyle,
Ver bir elin elime, söhbetin sonra söyle.
Gelmesin başa kaza, kayıp düşesin yere,
Kırılır kalbim buz veş, hem olur hezar pare.

ANNA

Vuruyor tık tık sinem, elinden oldu esir,
Bir hal geldi üstüme, buna bir sebep ister.
Görmezsem khubpeykerin, düşerim düşgün hale,
Gördükce dakhi hüsnin, ditrer vicudim böyle.

VAN

Muhabbet bir ruh dur, verir hareket kane,
Ol khasseyi bilmeyen, benzer ancak madene.
Oyanır fikri insan, geldikce şevk meydane,
Lakin ol nari aşkle, olur yanan divane.

ANNA

Niyetin beni tahkir, öyle mi nuri didem,
Ol sonraki elfazın, deldi ok gibi sinem,
Buda bir cünha mıdır, sevmemek elde midir,
Kimdir bu babde hoca, tabiat deyilmi dir:

VAN

Her şeyde özü gerek, susuzda olmaz insan,
Lakin geçerse haddi, mezarde ider iskân,
Hem bizim hukukumuz, başlamışdır beşikden,
Helal, yerde hem gökde, mübarek dir khalikden.

ANNA

Oh kalbim kıldın ferah, uğruna olam kurban,
Canıma şahin oldun, pençendeyim her zaman.
Koşalım artık şahim, yetişelim punare,

Bekler validem evde, su lazım dır khamure.

VAN

Dükhtersin ayıblamam, budur hükmi tabiat,
Gösterib nur cemalin, kaçmalısın her saat,
Yakıb yandırdın beni, nari nigârin ile,
İyleyib fikrim meşğul, zikr u kheyalin ile.

ANNA

Sen dedin ki cenanım, her şeyin azı makbul,
Çok sudan çok güneşden, kharab olmaz mı mahsul,
Çok arayıb az bulmak, andedir ancak lezzet,
Çün zaruretden sonra, tanılır kadri devlet.

VAN

Cem ider bizi herdem, memnunem bu punarden,
Doldururuz destimiz, elmas asa sularden,
Dolar keza kalbimiz, mayi muhabbet ile,
Sıdkımız kadim olsun, kar gibi safvet ile.

1 MAYİS 1860 RİSALE 23

AŞK

AŞK ne dir canı cihan dır,
aşkı bilmez ancak cemad (cansız vicud).
Her şey iyi, hem fena dır,
tabiat her zaman azad.
Her bir ecza, öz khassesin,
idecek dir bi şekk (şüphesiz) icra.
Tabiate karşı şekva,
olamaz zerrece seza.
Her şey istimale tabi (bağlı),
bize rehber (kılavuz) dir firaset.
Firaset de tabiatden,
alsa gerek ders u ibret (örnek).
Aşk ile abad dır cihan,
aşk ile toğurur mader (ana).
Aşk ile yaşar çocuklar,
aşk ile çalışır peder.
Saçıb son beharde tukhmun,
deruni arza nebatat (otlar, ağaclar).
Aşk ile uyur bütün kış,
kezalik niçe hayvanat.
Uyanır vakti geldikde,
misli ol gelin güveyi.
Görüb şadan olmak için,
ol ruh u nesli tazeyi.
Küllü ğuruh aşkle meftun (alaka itmiş),
şükr iderler Kibriyaye.
Kibriyade bil hoşnudi,

saçar niymetin dünyaye.
Geldikde mevsimi behar,
neşr iderler cevanibe (her taraf),
Açılıb şevkle çiçekler,
niçe rayihayi tayibe.
Hisabsız mürği aşıklar,
gelib bezmi (meclis) khendaniye.
Niçe sadayi pür aşkle,
bed iderler (başlarlar) bin nağmeye.
Bülbül olur güle aşık,
gülde bülbüle dildane.
İnsanlar her şeye aşık,
mest olur bezmi üşşakde (aşıklar).
Analar uyanır erken,
koklar gülü hem öz gülün (çocuğun).
Alır buse (öpmek) gözlerinden,
yayarak bir yane zülfün.
Terk ile tatlı uykuyu,
açıb çeşmanın masumter (taze çocuk).
Billur asa (gibi) memelerden,
mas ider (emer) bir abi kevser.
Gonçe dehanın (ağız) ateşi,
geldikde lebi (dodak) dilye.
buğulanıb şiri (süd) leziz,
koşar deryayi incuye.
Badi seba misli casus (çaşud),
kıskanıb ol muhabbeti,
Pembezar pirahenine (gömlek),
virub heman hareketi:

Kılar bidar (oyandırmak) ol pederi,
ki kalmış mahrum sefaden.
Mutlu adem açıl gözün,
hayran olur can u dilden.
Giceden yağmurlar yağmış,
makhlukat uykuya dalmış.
Afitab saçın göstermiş,
güller gülerek açılmış.
Masum yatak içre gelmiş,
anası Julide muydur (saçı darmadağın).
Sim (gümüş) teni ipek gömlekte,
güya bir suçsuz mahbus dur.
Sarılır taze fidane,
okşar sever her tarafın.
Buseler çiftelenirler,
gördükce kendi sıfatın (yani çocuğun).
Çobanlar kavallar elde,
Nağmeyi dilşikâr ile,
Müjdelerler Mayıs biri,
çün defa bağışlar dile.
Kuzular koşarlar hoş hoş,
atlarda kişner çayırde.
Çiçekler hezaran nevi,
parlarlar çimenzarlerde.
Her güzellik ider izhar,
hikmeti ilahiyeyi,
Vacib bir Aşk ile sevmek,
KHalik (Allah) u aferideyi (yaradılmış).

EK D

MÜNADİ-Yİ ERCİYES RİSALESİNDEN SEÇİLMİŞ METİNLER

15 HULİS [TEMMUZ] 1859 RİSALE 4

İLMİ HAYVANAT

YILAN

Vasfı ahvali hayvanat ile meşğul olub, khususu mezburu, bir nizam u rabuta tahtında vaz iyleyen alimler, külli hayvanatı evvela dört kısma taksim iyledikden sonra, kısmı evveli dakhi dört sınıfa taksim iylemişlerdir. Yani birincisi, insan ve insan gibi memesi olanlar. İkincisi, kuş cinsleri. Dördüncüsü, balık cinsleri. Ve üçüncüsü, sağılan sürünen yani, ya hiç ayağı olmayan, ve yakhod pek kısa ayakları olan cinslerdir. Mesela, kertenkele, kurbağa, kablumbağa, ve bahsını ideceyimiz yılanlar gibi.

Yılan denilen, ve her kesin malümü olan hayvan, heman dünyanın her tarafında, ta esgi zamanlerden beru, her kesin gerek korkusuna, ve gerek nefretine badi olduktan başka, bir takım kâzib ademlerin ise, niçe şaşkınları aldatıb iğfal iderek, icrayı sanat ve kesbi ticaret iylemelerine, bir alat ve bir vesileyi müfide ola gelmiştir ve olmakdedir. Dünyade heman üç yüz dürlüye yakın yılanlar bulunub, başlıca cinsleri ise, karada yaşayan ve suda yaşayan, zehirli ve zehirsiz, buynuzlu ve gözlüklü, ve daha sayirleridir. Yılanların en azimi ve en dehşetli cinsi, Amerika tarafından zuhure gelib, hatta on beş arşın boyunda olanı görölerek, tek mil keçiler, geyikler ve ceyranlar yutdukları görölmüşdür.

Alessseviye, yılanların her cinsinde dakhi zehir vardır gibi kıyas olunmakde ise de, bu kıyas bütün bütün yanlış olub, pek az cinslerinde zehir bulunduğı tasdik

olunmuştur. Ve bu zehir khususunda dakhi, günagün itikadler gezib, bazılerine nezaren, güya kuyruğunun ucunda, ve bazısına göre, dilinin ucunda bulunur imiş. Fekat bu şüpheler dakhi bi temel olub, yılanın zehiri gözlerin altından dışlerinin etiyle ilhakıyeti bulunduğundan, bir ademi ancak ısırıldığı suretde zehirleyebileceği, keyfiyeti sahihedendir.

Yılanlar alesseviye mazlım, tembel ve kararsız hayvanlar olub, hatta Fransanın bazı mahallerinde bazı cinslerinin etini yedikleri, ve tecrübe için bizim dakhi yediğimizde, bayağıca bildiğimiz kuru çiroz balığı lezzetine yakın, ve kurbağa eti gibi bir beyaz eti olduğu anlaşılmıştır.

Yılanların yavrusu dakhi bir takım hayvanlarınkı gibi yumurtadan husule gelmekde ise de, kendi yumurtası üzerinde koloşkaya oturur yılan, ancak bir cins olarak, Hindistan taraflarında bulunmakdedir. Halbu ki, alesseviye yılanların bir takımının yumurtası, yavru çıkarabilmek derecesine geldikten sonra karnından çıkıp, ve bir takımınınkı ise, adeta yumurta kudretinde olub, kendiye lazım gelecek kadar dışarda bekleyib, ve havanın eser u hararetiyle, ruh alıb, yavru zuhure getirebilmeğe, mühtac bulunmakdedir.

Zaten hayvanlerde dört cins kan, yani sıcak kan, soğuk kan, kırmızı kan ve beyaz kan bulunduğuna nezaren, cahilce bir takım beyaz kanlı hayvanlara, kansızdır bunlar canlı sayılmaz deyu sakhte mana virilmekde ise de, ilmi hayvanata vakıf olanların öyle batliyetlere gülecekleri aşikârdır. Ve hatta yılanın kanı beyaz olmayub, fekat soğuk olduğundan, ve kendusi dakhi soğuk mahallerden çokluk hoşlanmadığından, daha ziyade sıcak iklimlerde yaşayıb iskân ider.

Çokların indinde yılanı bir çeşmi hakaret ile bakılarak, hatta hakkında, “soğuk hayvandır şu hayvan” denile gelmesi, zaten kanının soğukluğundan neşet iylemiş olması ihtimaldendir. Yılanlar için, pek çok ademlerce şimdiye kadar, toprak yer ve

toprak ile yaşar, ve hatta, toprak da biter ise ac kalır korkusuyla, idare ile geçinir imiş deyi itikad olunduğu, her kese malûm keyfiyetlerden birisidir. Ve insanların cehaleti yüzünden daha bu tarz binlerce kolay şeylere sakhte manalar verilerek, zulmeti batliyetde bakı kalınacağı hadden efzun acınacak bir haldir.

İmdi yılanların asla kum ve toprak yemeyib, illa canlı hayvanlar ile geçinmesi, ve hatta, öyle çiyneyib ve parça parça yemek dakhi adeti ve zevki olmayıb, illa ağzının ve vicudinin yapılışının iktizasından, kendi cisminden iri hayvanları diri diri ve teknil teknil yutması güneş gibi aşikârdır ve ehli merak olan adem tecrübe için bir yılanın karnını açarak, ya bir kurbağa, ya bir divar kertenkelesi, ve yakhod bir kurd ve böcek bulacağı, pek de güc bir madde deyildir.

Fekat, dünyade her yalan, bir sahihlik sayesinde icad olunub, şöhet kesb idebildiginden, yılanlar için dakhi toprak yer deyi inanılmasının sebebi, zannımızca, bir takım hayvanlar misillü yılanların dakhi, aylarca, ve yıllarca, yuvalarında kapanıb kalmaları olmalıdır. Çünkü, ağaçların yazın çiçekler açıb meyveler verib, ve dallar budaklar saldıktan, ve kış yaklaşıkdı sararıb, solub, ve bayağıca ölmüş kurumuş gibi bir hale girerek, kışı başe kadar ol halde kaldıktan sonra, ilk behar geldiği suretde yeniden, uykudan uyanıb, can alır gibi bir acayib hikmet ibraz iylediği misillü, niçe niçe hayvanlar ve keزالik yılanlar dakhi aynı halde bulunarak haftalarca ve dakhi aylarca, hiçbir şey yemeksizin, ve hiç bir şey içmeksizin, ancak midelerinde bulunan nafaka ile, uyuşub, ve yakhod uyuyub kalması, alimler kavlince, zerrece şüphe kabul itmez bir hakikatdır ve hatta ol cins hayvanlara, uyuşur hayvan dakhi denilür.

İşte, bu uyuşub kalmak keyfiyetinden alınarak, elbette bir hayvan, ac susuz, beş altı ay yaşayamaz... demek ki dir divar, kaya, ve yakhod toprak yuva içinde, toprak yeyerek geçinirler...deyu kıyas olunmuş olması akle yakındır.

Yılanlar hiç olmaz ise, senede bir defa gömlek deyiştirirler, ve ol gömleyn ise, gerek İstanbul karılarından, ve gerek Anadolu karılarından, gice uyumayan bir çocuğun beşiyinin başına, yastık altına vaz olunduğunda, güya çocuğun kaçmış olan uykusu geru döner imiş deyu itikad itdiklerin görmüşümdür.

Ve belkide, bu züüm, yani yılan gömleynin uyku getirmesi, zaten yılanın çok uyuduğundan, istikhrac olunmuş bir sakhte kıyas olmalıdır, lakin her ne ise, şimdi senelerin iktizasından mı ola, miletce olan gayretlerimiz semeresinden mi ola, bir takım analar yılan çayan gömleyine dakhi kanaat itmeyub, illa biçare çocukları zehirleyib uyutmak için, kocalarından gerek gizli, ve gerek aşikâr, ufacık afiyon hableri kullandıkları inkâr olunmayub, ve hatta zemme şayan olduktan başka, belkide, tıbbca bakılsa, cezaye dakhi layık bir kabahat sırasında nazar olunacaktır.

Yılanlar başlıca iki cins ademlerin ticaretlerinde bir esas azim olmuşdur. Birincisi Arabistan arablarında ki, merkurler, Mısır taraflarında bulunan, ve sağır yılan tabir olunan yılanı, koyunlarında taşıyarak, boyunlarına, bellerine, ve kollarına sararak, güya okurlar ve şerbetlenirlermişde, ol sebebden yılan kendulerine bir şey yapmaz, incitmez imiş ve ... deyerek, ve cahiller indinde bayağica azizlik ve evliyalık taslayarak, aldatıb ve korkudub para aldıklarıdır. Ve bu cahillerin şaşıb kaldıklarının sebebi ise, ancak, ol cins yılanların boynunun kökü sıkıldığında, onun gibi uyuşub kalmak zaten tabiatlerinden olmasıdır. Acınacak cahillik. Ve ikincisi, bir takım, tenbellik, kâziblik ve gaddarlık pirleri cazı karıların, ve matuf ikhtiyarların, hem büyüçülük, ve hemde bakıcılık yapıldıktan başka, zayid olarak, yani yalancı sanatlarına daha ziyade bir şeref kesb itdirmek üzre, hekimliye dakhi çıkışib, ellerine geçirmiş oldukları yılan buynuzlarına, panzehir ismi vererek, zehire karşı kadırı mutlak bir ilacdır deyu kullandıktan kati nazar, daha niçe illetlere dakhi kullandıkları

halâ bu gün ve bu saat eksiksizdir. Halbu ki, gerçi yılanların içinde bir cins buynuzlu yılan dakhi vardır, lakin öyle bir şifa sahibi olduğu yapmadır, ve uydurmadır.

Gözlüklü yılan dedikleri başka bir şey olmayub, illa, yılanların bir cinsinin vicudinin iktizasından, gözü üzerine toplanan derinin, siyah bir çizgi peyda iderek gözlük gibi görünmesinden teşbih olunma bir ismdir.

Ve bir cins yılan dakhi vardır ki, tutulduğu suretde, ya hırsından ve yada tabiatı iktizasından, kenduyi hadden ziyade gergiye çektiğinden, cam gibi kırılı verdiği için, ismine dakhi, cam yılanı, tesmiye olunmuştur.

Yılanların hiçbir cinsinin ayağı olmayub, cümleside sürünerek ve sağılarak yürürler.

Of of, eger milletimiz, yilandan, ikrah ve hazer iylediğinin yüzde bir payı kadar, cahilligi tahkir u redd birle, ilm u okumak tariklerine riayet u hürmet itmiş olsa idi, yalnız yılan hakkında bu kadar yalanlara, ve batliyetlere kapılmadıktan başka, daha buna dayir binlerce yalanların pençesinden khelas olacağı bi ıştırıbah idi...

İLERUDE pey der pey neşrine devam id[e]cegimiz muhabbetler tefekküratı bahslerinde görüleceğine nezaren, bir adem, yalnız erkek, ve yakhod yalnız karı olduğu suretde, tekmi bir adem sayılmaz, illa, ikisi birlikde olduğu takdirde, tekmi bir adem olabilir. Çünkü bir erkek, yalnız kalır ise, yarım adem olub, kezalık bir karı, yalnız kaldıkda, yarım adem sayılacağından, iki yarım birleşmedikce, bir tekmi meydana gelemez. İlmi rakamın muğayiri dir.

Mesela, fikrimizce, dünyade bulunan karıları ve erkekleri birer tarafa ayırarak, evlenib birleşmeleri men olunduğu halde, iki tarafın dakhi yüz seneye varır varmaz, dünyaden bütün bütün nabadid olacağı aşikâr dır: Dimek dir ki, karı erkeyin, ve erkek karının nısfı dır, nıfsın birisi eyi olmadıkca, digeri dakhi eyi, ve fena olmadıkca, digeri dakhi fena olamaz.

Umumen insanler, cinsce ikiye taksim olundukdan sonra, diger khususlarda dakhi, karılar ve erkekler, alesseviye ikiye taksim olunurlar. Mesela, terbiyeli, terbiyesiz, kuvvetlu, kuvvetsiz, zengin, fakır, güzel, çirkin, hoştab, bed akhlak, ve sayire. Her kes kenduyi sever, tabii dir, biri yıkılmadıkca, digeri yapılmaz, tabii dir, ve nihayet, mahlukatın kâffesince, gücü yeten, gücü yetene dir, tabii dir.

Dünya yaradılalıdan beru, insan cinsi birer mezhebe mütebeat iderek yaşamakdan, ve alesseviye bir ahret tanıyıp, cennete cehenneme iman getirmekden khali olmadıktan başka, heman her mezhebde, dünya mali için, ahreti ğayb itmemek, ve yakhod, ahreti dünyaden ziyade sevmek hakkında, pek çok talimatlar ve nasihatlar bulunub, mucibince her vakt ve her saat, ahaliyi kandırmak için, fevk el ğaye ruhbanan

taraflarından say u ikdamate müdavemet olunmuş ise de, yedi bin senelik tecrübeye binaen, insan evladı hiç bir vaktde, ahreti dünyaden ziyade severek, şu tehi dünya malinden, hırsından, iddaasından, ğarazından, tamaından, ve sefaatından vaz geçmedikden başka, hatta, arzu olunan khususun muğayirinin icrası, bizzat, ahreti vaz iden ruhban gürühinde, dünyavi ademlerinkiden pek çok ziyade yüksek derecelerde zuhure gelmiş olduğuna, umumen tarikhler şehadet iylemekde dir. Gerçi, bazen, gerek ruhbanlar, ve gerek dünyaviler içinde, kendulerini bir fazileti ğaribe yoluna kurban iderek, ahreti dünyaya tercih iyleyenler vuku bulmuş ise de, öyleler pek nadir ül emsal olduklarından, kayideyi külliyyeden müstesna (ayrı) sayılacakleri şüpheden müsteğni dir. İmdi, bundan neşet ider ki, her kes kenduyi başkasından ziyade sever tabii dir, ve her kes dünyayı ahretten ziyade sever tabii dir.

Bu dakhi, yedi bin şu kadar senelik tecrübe olunmuş hakikatlerden birisi dir ki, insanlar ayrı ayrı, her kesden ziyade kenduyi sevdigi, ve kendi zenginliyi, ve rahatı için, digerinin kharabiyetine çalışdığı gibi, devletler dakhi, kendi azametleri, zenginlikleri ve kesbi nufuz u nufusları için, kendulerini diger devletlerden ziyade sevdiklerinden, sayir devletlerin inhidam u inhizamına çalışa gelmişler dir. Ve esgi zamanlerde, şimdiki gibi, akılca tedbir u desiseler, ve hiyel u tarikler ileru gitmemiş olduğu ecilden, kuvvet u silah ile biri birlerinin kharabiyetine teşebbüs iylemekde bulunmuşlar ise de, şimdiki asrın iktizasınca, akıl silaha ğalebe idüb, ve hakkaniyet zulm u teaddiyate mümanaat itdiginden, bir takım devletler, bu khususda bir esgi çare bulmak efkârına zahib olarak, mezheb vaz itmek tedbir u desisesine destres olabilmışler dir. Lakin, insan evladı için, dünyayı ahretten ziyade sevmek, ve her kes kenduyi başkasından evvel sevmek, tabii oldukca, mezheb vaz idenlerin, ve de yakhod itdirenlerin, bir niyeti khefiyeleri, ve bir faideyi zatiyeleri olacağı derkâr dır.

Zira, niyetsiz icra olamaz, ve menfaatsız da niyet olamaz, her eyulik bir niyete tabii dir, ve her eyulikden bir karşılık beklemek tabiidir.

Evropanın ve Amerikanın bazı devletleri ve milletleri taraflarından, niçe yabani ademler içlerine, bir çok vaizler ve hocalar irsaliyle, merkumanın gerek mezhebce, ve gerek umuru sayirece talim u terbiyelerine sarfı ğayret, ve bezli vicud olunmakde olduğundan, terbiye itdikleri ademlerin zikrini geçtikleri kitablerde, falan diyarın vahşilerinden bu kadar kes terbiye itdik, çevirdik, ve dönderdik ... deyu yazdıkları aşikâr ise de, falan terbiyeli milletin içinde gidib vaz idüb, terbiye itdik dedikleri, hiç görülememiş dir ve hem de görülemez. Bu köşeyi ilerude daha tafsilen bahs iylemek üzre, şimdiki hal terk birle, sayir bahse mübaşeret idelim.

Balâde, karının eyuligi erkek, ve erkeyin eyuligi, ve yakhod fenalığı karı ile müşterek sayılır dedik. İnsan evladının eyuligi, ulum u funun, ve adab u terbiyeye mühtac bulunduğu isbate mühtac deyil dir. Fekat, bu iki cins insanden aceba kanğisinin terbiyesi ve yakhod tahsili malûmatı evvel başlamalı dır. Bizce, her halde kızlarınkinin evvel başlanması elzemiyetden dir, deyu tefekkür u itikad ideriz.

Şimdiki asrımızın iktizasınca, bir ademe dört şey bilmek ehemm u elzem dir yani, dil, mezheb, adab u terbiye, ve bir de ilm u sanat.

Bir çocuk dünyaya geldikde, dört beş yaşına kadar, anasının yanından ayrılmayıb, dili, mezhebi ve adab u terbiyeyi, ol yaşına kadar, ancak ve ancak anasından öyreneceyi derkâr dır. Ve yalnız dördüncü khusus olan ilm u sanatı ise, pederinden öyrenebiledegi, bir çok sebeblere binaen, şüpheli dir. Zira, bir çocuk, bir kaç karndaş, ve yakhod kız karndaş olabilecegi ihtimalinden başka, ilm u sanat tahsiline kudreti kâfi olabilmek için, hiç deyil ise, on beş yigirmi yaşına kadem basmış olması lazım gelur. Dimek dir ki, pederinin ömrü on beş yigirmi sene daha geçmiş olacağından, ya ikhtiyarlaması, ve yada ölmesi, niçe defaler vuku bulacağından sarfı nazar, bir baba

ne işini gücünü terk birle, kendi çocuklarına, ders virub, kendi sanatını öyredibilur, ne de çok defa pederinin sanatına, evladında aynı meylan u hevves bulunabilir. Fekat, pederin sanatına evladın meylanı bulunub, ve pederininde vakti müsaade iyledigi suretde, ol khusus ğayet arzu olunacak bir şey sayılır isede, öylesi nadiren zuhure gelebileceğinden, kayideyi külliyyeden ikhrac olunması akli dir. Ve şurası dakhi var dır ki, “el topuzu yemeyen, imlaye gelmez” fehvasınca, bir pederin kendi evladına bizzat kendusi ilm u sanat öyretmesiyle, khasseten hoca vasetasıyla tahsil itdirilmesinde, dağlerce fark vardır zira, her kanği ilm, ve her kanği sanat olur ise olsun, bilmek ve işlemek başkadır, ve öyredib tarif itmek başka dır. Artık ol kesir ül defa, ya akhz u ita zımnında, ve yada diger bir khususda, pederlerin, evladın bırakarak, diyarı akherlere gidub, senelerce beklemeye mecbur bulunması, her kesin bildigi ve gördüğü keyfiyetlerden birisi dir. Erkek çocukların talim u terbiyesine, babaların muaveneti pek az olabildiği dakhi şüpheli olduğu takdirde, artık kız çocukları hakkında, hiçden hiç olacağı güneş gibi bedidar dır.

Şimdi, ol dördüncü, yani, ilm u sanat khususunu mesela, nereden öyrenmeli, nasıl öyrenmeli, ve bizim milletimizin çocukları için, en ziyade öyrenilmesi elzem görülen nedir, sonraya b[1]rakarak, evvelki üç khususların, yani çocukların analarından öyrenecekleri, dil, din, ve adab u terbiyenin bahsına mübaşeret idelim.

DÖRDÜNCÜ ve beşinci Münadilerde bahsı geçdigine binaen, insan ile hayvanın farkı, diger şey olmayub, ancak fikri dir denildi fekat, alesseviye fikr hayvanlarda dakhi bulunduğundan, insan canı ile hayvan canının, ve de yakhod insan fikri ile hayvan fikrinin başlıca farkı beyan olunacak idi ise de, şimdiye kadar, r[i]salemizin vüsatının müsaadesi olmadığından bir minasib defaye beklenilmekde dir. Fekat bizler, şimdiki hal niyetimize asıl insan fikrini ve yakhod insan fikrine makhsus bulunan khasseleri alarak, bahsımıza devam idelim.

İnsan evladının hayvandan farkı canı, ve de yakhod fikri dir, lakin fikr denilen şey kendu kenduye görölür, işidilir ve anlaşılır bir şey olmadığından, ol fikri beyan idebilir bir tarık ve bir vaseta olmadıkca, yekdigerimizin fikrini, yani, karşımızda duran bir başka ademin fikrinin inceliyini, kabalığını, azlığını, çokluğunu, kesginliyini, gevşekliyini, katan anlayıb keşf itmek mümkün olamaz.

Kezalik, evvelleri bahsı geçdiyine nezaren, fikrin karndaşı, ve yakhod tercümanı dil dir. Ve fikr ile dil öyle bir karndaş dırlar ki, asla biri birlerinden ayrılmadıktan başka, biri ileru gitmedikce, digeri dakhi gidemez, birinin nizamı bozulmadıkca, digerinin dakhi bozulmaz. Yani, demek isteriz ki, bir adem dilbaz oldukca, fikri dakhi kesgin olması, ve fikri kesin oldukca, dili dakhi zengin olması tabii dir. Zira bir adem çok şey düşünür yakhod öyrenir ise, ol düşündüğünün yakhod öyrendiğinin ifadesine borclu dur, ve binaberin, bir adem çok şey söyleyib ifade iyler ise, be her hal, ol söylediğini ve yakhod ifade iylediğini evvelinden düşünüb öyrenmege borclu dur. Ve bu söylediklerimizde kayideyi külliye hakkında olduğundan, bazı müstesna süallere dikkat olunmak, cayız olmadığı aşikâr dır.

Fekat, şunu dakhi beyan ideriz ki, çok defa fikr iyi olur, lisan fena, ve lisan iyi olur fikr fena isede, bizim niyetimiz, buracıkda fikr ile lisanın yalnız derecesin anlatmak olduğundan, ol khususların bahsını başkaca görmeye muhtacı.

Dünyaya gelmiş gitmiş, ve halâ mevcut bulunan milletlerin kâffesinde, teftiş olundukda, kanğı millet ilm u malûmatde ve şan u şöhretde medhe şayan, ve yahod ilerude bulunmuş ve bulunmakde ise, ol milletin dili dakhi ileru gitmiş, ve gitmekde olduğu şems gibi aşikâren anlaşılacakde dir.

Fikri, ve malûmatı, adab u terbiyesi ve serveti ileru gitmiş de, lisanı öyle muattal kalmış, ve yakhod lisanı ileru gitmişde, kendusi yabanilikde kalmış, hiç bir millet görülememiş dir, ve hemde görülemez. Dimek dir ki, bir milletin, ileru gitmiş

olmasına, ol milletin lisanı gibi bir kavi isbat bulunamadığı ecilden, bizim militemizin dakhi vaktiyle ne kadar medhe şayan bir millet olmuş olduğuna, krapar lisanımız gibi, bir lisanı fesahat beyanımız, dünyaler durdukca bir şahidi adil olabilecek dir.

Meseli meşhur dur, dilden tatlı ve dilden acı bir şey olamaz. Bizler ol mesele bir darabı mesel daha ilave iderek, dilden aziz, ve dilden ziyade bir milletin say u dikkatına şayan hiç bir şey olamaz, dimege cesaret ideriz. İnsanların fikrini, biri birine bildiren, devletleri idare iden, milletleri pür malümat kılan, zalımların kalbini yumşadan, müelliflerin kalemlerin oynadan, okuyanların telezzüz birle istifade iylemesine sebep olan, ve nihayet şirketi insaniyenin canı, teni, ve temeli, dildir dinse hakk dır ve farz dır.

Bir çocuk, anasından toğdukdan sonra, iki üç yaşına varınca, alesseviye, tam sevicecek vakti geldi denilir adet dir. Aceba niçin sevilir, eger küçücek kuklaya benzedigi için ise, iki sene evvel daha küçük idi, güzelliği için ise, tam güzellik meydana gelmek için, bir kaç seneye daha mühtac dır, ve yakhod bir kâr u kisb, ve bir ilm u sanat öyrendi deyu ise, daha hiç bir şey bilmez, dünyaden bi khaber dir. İmdi aceba niçin sevilir? Evvet, sevimeli dir, ve pek çok ana ve babalarda, niçin olduğun bilmedikleri halde dakhi, taben kendu kalblerinde, insan olana hiss iylemek farz olan hissi duyduklarından, ol çağde bulunan çocuklarını, her çağdakilerden ziyade sevmeli dirler. Zira, ol vakte degin, daha çocuk bir hali hayvanide bulunub, fekat ol çağlarde ise, yavaş yavaş bülbül gibi söyleyerek, insan şirketine dakhil olmağe başladığından, hayvanden ayrılib insan ismine şayeste buyrulacağı çağdır. Gerçi, bir ana baba evladından daha niçe tahsilatler, menfaatler ve malümatler bekleyecegi derkârdır, lakin, gerek çocuğun, ilk tahsili lisan olması, ve gerek ana bananın çocuğun söylemeye başladığın gördükde, her khususdan ziyade şaz u mesrur

olması, tabiatın kanununca dakhi, insan olana ilk ibtida mühimm u elzem olan dil olduğun her gün ve her saat zahiren ikhtar iylemekde dir. Lisan bahsı tekmil kitabler doldura bilir bir keyfiyet olduğundan, bu kadar ile iktif[a] birle, lisan hakkında karılarca lazım gelen köşeleri beyan idelim.

Dünyade eyi fena herkes söyler lakırdı ider, fekat, bir yabani ile, bir miri kelam ademin söhbetinde, ne kadar fark bulunacağı tarife hacet deyil dir. Ve her yerde, ve her vakt, karıların lisanı erkeklerinkiden daha ziyade temiz, ve teleffuzları teesirli olduğu aşikâr dır. Ve bir çocuğunda, ilk ibtida kendi lisanını, daha anasının kucağında iken öğrenmege başladığından, tekmlen lisanı anasından öyrenecegi hem tabii (tabiatın iktizasından) dır, ve hemde inkâr kabul itmez hakikatlerden birisi dir. Bir çocuk anasından bir lakırdıyı işidib öğrenmek için, fikrinde saklamak, ve fikrinden çıkarmamak için, her vakt söylemek, ve her vakıt söylemek için de, söylediği sözün manasını anlamak lazım dır.

İlmi hayvanata cüzice aşına, ve yakhod, her gün her saat gözümüz önünde niçe hayvanlara bir az dikkatlıca nazar olundukda, bir takım hayvanların, kendu yavrularına hiç bakıb kayırmadıkları, mesela balıklar, yılanlar, ve bir takımının dakhi, aşırı muhabbet üzre, gözedib himaye itdikleri, mesela tavuklar, gögerçinler, aşikâr görülüb anlaşılmaqde dir.

Dimek dir ki, tabiatde, evladını kayırmak, ve hiç kayırmamak ikisi dakhi cayız gibi görölmekde ise de, alesseviye, hayvanların en bayağı cinslerine inildikçe, evlad muhabbeti azalmakde olub, halbuki, bayağı cinslerden yavaş yavaş insane toğru çıkıldıkça, derece be derece evlad muhabbeti dakhi izdiyad bulmaqde dir. İmdi, bundan neşet ider ki, insan evladı, külli hayvanların serfirazı oldukca, tabiatıyla, evlad muhabbeti khususunda dakhi, külli hayvane serfiraz bulunacağı khilkatı iktizasından dır. Fekat, bir familyade, bir çocuk dünyaye geldikde, pederinden hiçbir

faide olmayub, illa validesinin himayetine mühtac bulunduğu ecilden, Hakk tealanın emri üzre, anasının memesinde südler husule gelmeye başlayıb, çocuğun nezaret u vekayesi, ancak ve ancak, ta doğduğu saatden, anasına khas olduğu khaber virilmekde dir. Ve insan evladı ise, masum ha[l]inde, her bir hayvanın yavrusundan ziyade, zayıf, bitakat, hiçbir şey bilmez, ateşi görse sarılır, çukura rast gelse yuvarlanır, bir hali acayibde bulunduğundan, ta yürüyüb, bir az insan sırasına geçinceye kadar, dört beş seneye mühtac dır, yani demek isteriz ki, bir çocuk, doğduğu saatden başlayarak, dört beş sene kadar hiç deyl ise validesinin yanında kalmağē, ve yakhod validesi öldüğü takdirde, sayir bir karı yanında bulunmağē mühtac dır. Bu dört beş seneyi, sadece söyleyib geçmek pek kolay bir şey dir, fekat, şöyle, oturubda tefekkür itdigimiz vaktde, ol dört beş senenin içinde, analarımızın, bizim yüzümüzden çekdikleri zahmetleri, geçirdikleri tehlikeleri, ve öğretdikleri şeyleri, der khatır idecek olsak, yüzlerce seneler, validelerimize hüsni hürmet ile bakıb kadr u kıymetlerin bilmeğē borclu olduğumuzu pek çapuk fehm u idrak idebiliriz zann ideriz. Zira, bir ana çocuğu besler, giyindirir, okşar, sever, fekat daha iş ol kadarda dakhi durmaz, çünkü evladına başlıca bir şey daha lazım olduğun bilir, yani bir iki yaşına vardıkda, söyleyib dile gelmesine bekler, gic dile çıkar ise, kederlenir, merak ider, başlar bin dürlü cilveler, şiyveler, ve nağmeler ile, sabinin kulağın toldurmağē, gündüz, niçe söhbetler ile oynadıb eylendirdikden başka, gerek gice, ve gerek gündüz, yatırıp uyutmağē çalışdıkda, tatlı sadaler ile, niçe nenniler söyler, niçe senaler okur, ve güya tabiatın iktizasınca, çocuk dakhi kendi tarafından, validesinin müradın hasıl itmek sevdasında gezerek, ve yakhod ol söylediği kelimeleri diyneyib öğrenmek, kenduye lazım olduğun, ta ol saatlerden bilir ve anlar gibi, sus olur, kulak kabartır, diyner, ve niçe ehli kitabetlerin okuyarak uykuya bekledikleri misillü, ana ve evlad, biri söyleyerek, ve digeri diyneyerek, tatlı uykuya kendulerini

teslim iderler. Aceba, pederler bu dört beş senenin içinde ne yaparlar, hiçbir şey, zira, tabiatın iktizasınca, dünyanın khıdmetleri ikiye taksim olunmuşlar dır, biri kuvvete, zahmete ve digeri ise dikkate ve rahate mühtac, biri örfe ve hiybete, ve digeri ise, iltifate ve muhabbete mühtac. Ve keزالik KHüdayi perverdigâr, insan evladını khalk iylemiş isede, bu iki cins insanın beyinde, yalnız erkeklik ve dişilik farkını koymayub, illa dünyanın umuru külliyesine nezaren, her bir khususda farklar koyarak, dünyadaki iki cins khıdmetlere, iki cins de hükmdarler ve nazırler nasb birle, erkek ile karıda, gerek vicudce, ve gerek akhlak u khasselerce, pek çok fark beyan iylemiş dir. Yani demek isteriz ki, dünyade insan yaşamak için, iki dürlü khıdmet icrasına borçlu dur, birisi ekmek, biçmek, koşmak, yarışmak, kuvvet ile çalışmak, düşman ile uğraşmak, ve bunlara dayır, işte erkeklerin khıdmetleri bunlar dır ve hem de tabii dir, zira, niçe niçe sebeblere mebni, nasıl ki, bir az karılar üzerinde icraye gelen tabiatlere dikkat idenlere malüm dur, karılar eger mezbur khıdmetlerin icrasına çıkışmış olsalar, ne her vakt, ve nede erkekler gibi yapamayacakları güneş gibi aşikâr dır. Keزالik, dikmek, pişirmek, silmek, süpürmek, yıkamak, nihayet, gündüzden yorulmuş olan erkeyin lazım gelen khıdmetlerini bir sureti hasenede icraye koyduktan başka, birinci borcu olan, ve bütün muhabbetine ortak bulunan, çocuklarını bakıp gözetmek khıdmeti, hem karılara makhsus dur, ve hem de yaradılışlarının iktizasından dır. Dimek dir ki, eger erkekler karılar ile khıdmetlerini deyiştirmek lazım gelse, hem mümkinsiz olacağı, ve hem de tabiate karşı bulunacağı aşikâr dır. Öyle oldukda, dünyade khıdmetlerin bu minval üzre ikiye taksim olunması tabii dir. İşte tabiatıyla, çocuk dört beş yaşında oluncaya kadar, pederi tarlalarda, kırlarda, ve çarşılarda bazarlarda, ve nihayet taşralarda gezmege mecbur olub, ve validesi ise, evde kalmağ e borçlu olduğundan, peder artık çocuk ğaylesinden bi kayd bulunub, gündüzler, kenduye makhsus bulunan khıdmetler ile

meşğul olduktan başka, gice dakhi, valide ile çocuk miyanesinde geçen sefalı ve cefalı üns u ülfetden bi khaber bulunarak, uykusun uyuyub, vicudin rahat itdirmege bakar. Dimek dir ki, bir çocuk nasıl, her neredde, ve her kanği milletde ve tayifede olur ise olsun, kendi lisanını validesinden öyrenmege mühtac olduğu hem aşikâr dır, ve hem de tabii dir.

Çok müellifler, gerek bütün bir milleti, ve gerek bir ademi, ağaca, fidana, muma, suya ve sayir şeylere benzedde gelmişler dir. Fekat, bizlerin çiftcilik ilmine birkaç sene khıdmetimiz vuku bulmuş olduğundan, bir çocuğu bayağıca bir tarlaya teşbih ideriz. Bir tarlaya, çiftci bulunan kes ne eker ise, anı biçecegi derkâr dır. Her tarlanın toprağı, ve her mevkiin ab u hevası bir olmadığından, her tarlaya da bir göz ile bakılıb, bir cins tokh[u]m ekilemeyub, illa, tarlasına göre mahsul ekmek ilmi zeraatın iktizasından dır. Bir çiftci, bir tarlaya, bir tokhum ekdikden sonra, kendi haline b[ı]rakdığı suretde, gerek ruzigârler vasetasıyla, ve gerek sayir bir tarik ile, niçe bihude ve zararlı tokh[u]mların dakhi filislenib baş göstereceği hezaren kez tecrübe olunmuş bir keyfiyet olduğundan, merkum her vakt, kendi tarlasını görüb gözedib, ekdiyi buğdaylar arasından zuhure gelen belemirleri koparıb çıkarmağde borçlu dur... Bunun gibi dakhi, her çocuğun vakti sebavetinde, anasından nasıl tokh[u]m alır ise, ol tokh[u]ma göre meyve virub, familyasının, milletin ve devletinin, ya nam u şöhretine, ve ya da bednam u mezelletine bayis olduktan başka, hatta bütün dünyade bulunan, şu şirketi insaniye denilen şirkete dakhi, bir uğursuz ve muzirr aza olacağı şüphesiz dir.

Ve çocuğun gerek sinni iktizasından, ve gerek ananın çocuk üzerinde olan eseri tabiisinden, çocuklar iki üç senenin içinde, ol kadar lakırdı ve dil öyrenebilirler ki, ol iki üç senenin içinde öyrendikleri kadarını, büyüdüklerinde, kharicden tahsil itmek istediklerinde, hem on seneden, ve hem de ol fesahat üzre tahsil idemezler. Nasıl ki,

meseli meşhur dur söylenir, bir fidan daha taze iken toğrulur, öyle de, keزالik daha taze iken eyrilir. Bundan da neşet ider ki, bir çocuk anasından her ne tarz lisan, ve teleffuz öğrenir ise, büyüdülden sonra, ol anasından öğrendiği tarzı ya hiç tebdil idemez, ve ya da pek çok güçlük çeker. Bu söyledigimize her kesin aklı irer ise de, bir de misal ile tasdik idelim. Mesela İstanbulda, pek çok islam konaklarında, yüzlerce memleketlerden, yüzlerce lisanı bozuk khıdmetkârlar bulunurlar, ve yakhod giderler gelirler, ve selamlık ile harem dayreleri ayrı olduğundan, validelerinden, ol fasih lisanler, ve tatlı teleffuzler ile, tekellüm itmege alışmış olan çocuklar, ve küçük beyler efendiler, haremden çıkıp selamlığa gelirler, eylenmek, oynamak ve de yakhod khıdmetkârlardan birisiyle beraber sokağa çıkmak üzre, ve bu arada dört beş ve bazen dakhi on sene kadar bir çocuk, ol lisanı bozuk ademlerin içlerinde kalırlar ise de, katen iki üç senenin içinde validelerinden öğrendikleri temiz lisanlerine zerrece leke getirmedikleri aşikâr dır. Ve bunun gibi dakhi, ol khıdmetkârlar, beş, on, otuz, kırk, ve elli altmış sene, İstanbulda eylenib, binlerce çocuklar, ve büyük beyler, ve efendiler dihanlerinden çıkan fasih lisanler, ve güzel teleffuzler işidirler, ve hatta hoşlanıp hayran dakhi olurlar ise de, esgi bildiklerinden vaz geçib, temiz lisan tahsil idebilenler,, nadiratden görülebilmekde dir. Çünkü, iki tarafın dakhi teesiri anadan kalma dır, ya hiç bozulamaz, ve ya da külli ömr u zahmete ve müşkilate mühtac dır. Alesseviye, karılar ve khususiyle ikhtiyar kadınlar çok söylemeyi severler, ya tabii dir, ve de yakhod insan, yaradılalıdan beru, şirazeyi şirketi insaniyenin iktizasından, öyle alışılarak tabii (*pnagan*) gibi bir esgi ve bozulmaz aded olmuş dur, inkâr olunmaz. Fekat, bizler ol khususu tabii dir deyu itikad iderek, çocukların lisanlarını analarından öğrenmesi lazım gelmesine bir kavi isbat da bu khasseyi add idebiliriz. Alesseviye tabiatın iktizasında, insanın layıklı ömrü altmış ile yetmişin arasında olmakde dir. İmdi, bundan neşet ider ki, insan evladı için, tabiatın emri, birinci

evladlar, ikinci torunlar, ve üçüncü evladının torununu görebilmek, eyi ömr ile yaşanıldığı takdirde, cayızdır. Çünkü, bir insanın, hal u vakti müsaade iylediği suretde, kız ise onbeşinden yigirmi beşine, ve erkek ise yigirmisinden otuzuna kadar, evlenmesi tabiate muafık dır, demek dir ki, bir kız, mesela yigirmi yaşında evlendiği suretde, kırk yaşına kadar evladler sahibi olabiliş, kendusi kırk yaşında oldukda, tabiatıyla yigirmi yaşında bulunan kızını evlendirebilir, ve kendusi altmış yaşında olana kadar, kızını dakhi kırk yaşında olduğundan, anası gibi yigirmi yaşında kız sahibi olub, ol kız ise, anasının anasına torun sayıldığından, ve ol hengâmde evlenib çocuk toğurabildiğinden, toğurduğu çocuk, kendu anasının anasının, altmış yaşındaki anasının, kızının tor[u]nu olmuş olduğu aşikâr dır. İmdi bundan neşet ider ki, bir kız için, tek mil yaşayıb ölmek için, üç cins çocuk görmege borclu gibi dir. Birinci, genclikte analık dır ki, yaşının iktizasınca, cilveli ve ateş[l]i söyleyişleriyle, çocuğu dile çıkaracak dır, ve kendu anası dakhi, kendusiden ziyade söyleyerek, çocuğu terbiye idecek dir, ve altmış yaşında olan büyük anası ise, hepsinden ziyade çok söylemeyi severek, ve çocuğu kenduye bir eyence sayarak, niçe rivayetler nakli ile, mezhebinin talimatlerin, ve vatan gayretlerin öyredecek dir. Gerçi bu hisab, bu kadar familya hiç bir arada olurmu deyu, acayib görünecek ise de, bizler hisabın tabii olduğunu, ve şimdi çok yerlerde icra olmamasu, insan tabiatının bozğunluğu sebebinden olub, tabiate muğayir olduğun ilerde isbat idecegimizden başka, halâ şimdi bu gün ve bu saat, heman dünyanın dört köşesinde, ve şehriyyin bed akhlakları ve tabiate ve insaniyete muğayir hareketleri, kolera gibi yayılmamış bulunan, niçe çiftci familyalarda, ve khususiyle, Anatoluda, niçe ve niçe mahallerde, müşahede olunabilmekde dir. Aceba kanğı adem, bir defa Hayasdanı ve Türkisdanı gezmeye çıkdıkda, niçe saçlı sakallı babaları ve torunları, safderuni ve rahat kalb üzre görüb, ve bir kâsedan muhabbet üzre kırk kişinin süd ve pilav yedigini gördükde, ol hali

mübareklerine, deruni dilden hased birle ahler çekmez. Hakikaten çok ve çok hased olunacak ve mübarek bir hal dir. Fekat...

Şimdiye kadar söylediklerimizden, bir çocuğun evvela lisanını validesinden öğrenmesi lazım gelmesi tabii olduğun mikdarı kifaye anlatdık kıyas iderek, genc delikanlılara, ve sinni kemale irmiş *azkaser* [milletperver] ve *zavagaser* [evlatsever] pederlere, bir kaç recalere mübaşeret ideriz.

Ya delikanlılar, dünyade, mecburiyet kişiye ilm u sanat öyredir. Tabii dir, her kes kenduyi kayırmalı dır, tabii dir ve kişi her ne khususda olur ise olsun, khususiyle ilm u malûmat khususunda, almadığı ve bilmediği lezzete arzu idemez, tabii dir. İkhtiyar erkekler gelmişler gidiyorlar, dünyanın usuli günbegün tebdil olmakde, ve bu tebdilat ise, anlere asla hoş görünmemekde dir, çünkü bilmezler ve artık bilemezler ve bilmedikleride ayıblanamaz. İkhtiyar kadınlar keزالık, ve erkeklerden ziyade, yeni usulleri sevmezler, redd iderler, çünkü yeni yetme biz cahiller, anlerin esgi bildiklerini ve öyrettiklerini sevmeyib redd iylemekdeyiz, çünkü dünya deyişilmekde dir, gerçi hakkımızda vardır, fekat gerek ikhtiyar babaların ve gerek ikhtiyar anaların bizden ziyade, kendi hareketlerinde hakları var dır, zira meseli meşhurdur, muhabbet iki başdan gerek dir, biz anleri beyenm[e]dikce, bizim beyendigimizide anlere cebren beyendirmege çalışmak, bir büyük cahillik alameti dir, hal bu ki, insan dünyade iki defa çocuk olur derler, birisi sahihen çocukluk, ve digeri ise ikhtiyarlık dır, nasıl ki bir genc fidan meyve virmez, öylede bir ikhtiyar ağacın meyvesi senebesene eksilir, keزالık, ikhtiyarlerin bazı khususlerde nasihatlerini can u dilden tutub itaat itmege borclu isekde, tecrübesini kenduleri dakhi görmemiş oldukları khususlar için deyil dir bu borcumuz, yani demek isteriz ki, çendan, *azkasirutyun* [milletperverlik], ve *usumnasirutyun* [ilimperverlik] ne idugin görmemiş ve lezzetini

almamış atalarımızdan öyle şeyler gözetmek, ve görmedigimiz halde gücenmek, mahzun olmak, hakkaniyet deyil dir, illa haksızlık dır.

Buracıkda niyetimiz kızların okumuş olması, ve çocuklarına temiz lisan öyre[t]mesini bahs iylemekden ibaret olduğundan, kızlar için mekteb lazım dır deyu, ihtiyarlere müracaat itmek, ve keyfiyeti anlerin reyine ve ğayretine teslim itmek, sakın havada yelken açmaya benzer, kızlar delikanlılara lazım dır, ve deli kanlılar dakhi kızlara lazım olub, gerek kızlar ve gerek delikanlılar ise, bütün millete lazım dır, demek dir ki, bizler kendumizi kayırıp, başımızın çaresin bir yıl, bir ay, bir hefte, bir gün, bir saat, ve bir dakika evvel, can ile, ten ile, her şeyden ve her elzemiyetden evvel, kızların okumasına, dilimizi temiz öğrenmesine, çalışıp, yorulub, ğayret, himmet, ve fedakârlık iylemeliyiz, gün geçdi gice oldu, ve bu gice bakı mı kalacaktır, hayıflar!..

Atalarımız bir dakhi evlenecek deyiller dir, atalarımız bizler ile beraber yaşayıb, bundan sonra milletimizin, sefil milletimizin ve biçare milletimizin, musibetengiz , sefaletamız halin görececek deyiller dir, mileli sayire indinde, khecil u pür hicab bulunacak deyiller dir, şimdiye kadar, bazen milletimizin niçe zevatı sahib servetlerinin fakr ül hale düşdüklerin gördükleri misillü, bütün milletimizin, hatta hamallığa, rencberliye, ve daha niçe liye liye düşüb, kanaat ideceklerin gözleri ile görececek deyillerdir.

Ya genc çocuklar sahibleri peder u maderler, düşününüz bir defa evlad ne demek dir, canınızdan canınız, teninizden teniniz kanınızdan kanınız ve her bir arzulerinizin teraküm itdigi bir makhluk dur evladınız.

Evladını sevmemek tabiate karşı dır ve evlad muhabbeti her bir hayvanda dakhi az ve çok var dır, demek dir ki evladına muhabbeti olmayan adem, dakhi hayvanden aşağı sayılse cayız olabilir.

Ya peder u valideler, evladınızı seviniz, ki milletinizi, devletinizi ve vatanınızı sevmiş olasınız. Gerçi alesseviye, her adem kudretine göre evladının, yalınız boğazını ve elbisesini kayırdığın ve sevib okşadığın, atlara arabalara bindirdigin, sevmek kıyas iderek, sevinib iftikhar itmekde dir. Fekat, ol haller sevmenin birer gölgeleri ve alametleri dir, zira bir çocuğu teknil ve sahih sevmek, çocuğu hayvan halinden çıkarıb insan haline girdirerek olabilir. Ve bu dedigimizde ancak çocuğun canını beslemek yani fikrini ilm u malûmat, ve de yakhod okuyub yazmak, öyrenmek, bilmek ve insanların en alimlerinin bildiklerine hissedar olmasına can u dilden say u gayret itmek ile olabilir.

Evladını seven ilk ibtida mektebini düşünür, ve her peder mekteb için düşündükde, tabiatıyla her yerde, ve her bir mahallde, nizamında mektebler zuhure gelir. Ve evladını seven evvel talim u terbiyesin düşündüğü suretde ise, erkek çocuklarından evvel, kız çocuklarının mektebini düşünmeli dir, zira bir milletde ilm u malûmatı, alesseviye, bakı, ve faideli kılıb neşr idebilmek için, en ziyade kolay ve sağ yol, terbiyeli, alim ve hünerli kızlar ve karılar husule getirmek ile olabilir. Çünkü, akdemce dakhi söylediklerimize nezaren, erkeyin öyrendigi başlıca kenduye faide ider ise de, karıların öyrendigi evladlarına dakhi sirayet ider ve miras kalır, hiç şübheler istemez.

Evvet, ya peder u valideler, evladınızı sevmek ancak ve ancak, fikirce lazım gelen malûmatler ve süsler ile tezyin iylemek ile olabilir. Milletimizde niçe kimselerin, kendi evladlerini, kapularında ve akhırlarındaki hayvanlar kadar dakhi sevmediği her gün her saat görölmekde dir. Misal için, bir at besleyene dikkat olunsa, seyisin Macarını ve Arabını arar, aylığı ziyade olmuş kayd deyil, atını eyi bakıb eyi timar etmeli dir, hem ismi seyis oldukca süslü olmalı dır, sırmalı çepken, potur, yüz dirhem köstek, gümüş yelek düymeleri... ağanın şanından dır, ve duduların da şerefinden

dir... Fekat, evladına hoca lazım, nerede bir ucuz adem var ise aranmalı dır, öyle çok genc olmamalı dır, çünkü ne duduların arabası yanından gidecek dir, ve ne de at timar idecek dir, illa, ya evinde ve ya da mektebde hoca olacak dır, ne kadar uyuşmuş ve ucuz olsa makbule geçer, gerçi genç olubda bazen kahve çibuk getirib, bu günlerde vuku bulduğu gibi testiye alıb da, sucudan kara kulak suyu getirse daha iyi dir emma...

Bir çocuk lisanı anasından ve de yakhod karılardan öyrendigi suretde, tabiatıyla mezhebini dakhi karılardan öyrenecek dir, ve karı tayifesi dayıma güzelliye, iyiliye, temizliye, zarifliye ve zevk u sefaatlere erkeklerden ziyade hevvesli bulunub, bu khususlardan bazıleri ise, yakın vaktlere kadar alesseviye erkeklerden, ve de dakhi feylesoflardan zemm oluna gelmişler ise de, medhlere şayan haller olduğu şimdi anlaşılmağde dir. Fekat her şeyde bir hudud ve her çizgi için bir cedvel lazım geldiği misillü, kız çocuklarında bulunan ol kıymetli khasselere, adab u terbiye ile birer hudud ve cedvel verilmeli dir.

Mezhebi bir çocuk karılardan öyrendigi heman her kesin şahadet ideceği bir keyfiyet bulunub, ve haliyle kız çocukları, erkekler gibi olmayub, illa her vakt karılar ile bulunacağından, kendi mezheb ve ayin u adetlerini kavi suretde öyreneceğın beyane hacet göremedigimizden, ve ilerude bahsımıza müfid bulunacağı ecilden, şimdiden karılar üzerinde görülen mezbur khasseler hakkında cüzice bahs ideriz.

Güzelliye, iyiliye, temizliye, zarafeti, nezaketi, süsü ve cilveyi sevmek erkeklerden ziyade karılara tabiidir inkâr idemeyiz.

Evvet bir karı nerede bir güzel şey görse sever, nerede bir güzel çiçek görse, koklar, bakar, ve alır, her şey ile bir süs bir zariflik yapmağ arzu ider, her vakt nezaket gösterib cilveler iylemeğ meylan gösterir, ve bunlarda medhlere şayan khasseler dir. Çünkü güzelliye ve iyiliye sevmek, duyguya mahsus dur, güzelliye ve iyiliye seven

haliyle çirkin şeyi ve fenayı redd edecek dir. Bir adem gördüğü şeyde güzellik ve eyulik aramak ne demek dir, aklını işletib, teftişe çıkışarak bir şey hakkında şeriat kesib hükm itmek demek dir.

Güzellige, eyulige bir sinor yok dur, fekat her eyulikde bir güzellik mevcut dur, güzellik bulunan işde temizlik dakhi bulunur, ve temizlik olan işte eyulik dakhi eksik olmaz. Karıların güzelliği ve eyuligi sevmesiyle, çocuklar, evler ve erkekler kayırılıb bakılmakde dirler. Pislik ve çirkinlik nedir bilmeyen karının, ne kendu yüzüne bakılır, ve nede kendusi evine, ehline ve çocuklarına bakar. İşinde ve gücünde, güzellik, iyilik ve temizlik arayan karı, tabiatıyla konuştuğu, görüşdüğü ve buluşacağı ademin dakhi, gizlide bulunan şeytani kalbine aldanıb duzağе düşmez (hey vakh ki...) illa güzel söz, iyi amel ve temiz kalb aramağе çalışır, ve anlamanın yolunu bilir. Her vakt, ve her yerde erkekler karıları ve kızları aldadıb başdan çıkarmağе çalışa gelmişler dir, çünkü tabiatın kanununca, nasıl ki evvelleri dakhi bahsı geçmiş dir, bu alemde gücü yeten gücü yetene dir, ve karılar ise taben yaradılışda erkeklerden zayıf suretde yaradılmış olduklarından, erkekler anlere hücm u hükm itmege ve zabtına geçirmege bir hırs ve bir meylan ibraz iylemekde dirler. Karılar ise, taben erkekden zayıf bulunduklarından, kendulerini hıfz u vekaye idebilmek için, erkeklerden ziyade, iyinin ve fenanın, güzelliğin ve çirkinliğin, ve temizlik ile temiz olmayanın farkına vara bilmek için, hem zaten duyguları ziyade olmuş dur, ve hemde ol yolda ziyade meharet kesb iylemekde dirler. Gerçi, bu söyledigimizce, erkek her ne kadar kuvvetli ise, karıda dakhi farka kudret ziyade bulunduğundan, her karı kenduyi vekaye idebilir deyu anlaşılmalımı dır, zira bu babde pek çok tafsilat lazım ise de, şimdiki hal şu kadar ile iktifa ideriz ki, her şeyde muvazene lazım dır, yani demek isteriz ki, bir erkekde bir karıyı aldatmak için, on derece tedbir ve hiyle mevcut ise, karşısındaki karıda dakhi, anın hiylesini tekmilen

fark u temyiz idebilmek için, ve yakhod kenduyi zabt u vekaye kılmak için, ol kadar derecede farka kudreti olmalı dır. Hal bu ki, bu muvazene zaten karılar ile erkekler beyninde ğayb olmuş dur. Çünkü heman dünyade alesseviye erkekler çarşı bazar ile uğraşıb, ve günde şu kadar kişi ile görüşerek, niçe yollar ve niçe fesadler öyrenebildikden başka, şimdi İstanbulda milletimizin, niçe yigirmi, otuz, kırk ve elli yaşında bıyıklı ve bıyıksız cahillerimizde, ve ikhtiyar gençlerimizde görüldüğü misillü, gerek yalan ve gerek sahih, bir karı ya bir kız aldatmak ve aldatmış olmak, kenduye bir şan gibi bulunduğundan (bu dakhi moda olmalı dır, cehennem modası...) akşam sabah, illa pazar irtesi günleri, yollarda, kahvelerde, meyhanelerde, pazar günlerinde ve ... kandırdıkları karılar ve kızlar için, (o ise çoğu yalan...) tuttukları yolları ve tedbirleri biri birlerine nakl u rivayet birle, tarafeynden hocalık idub, birbirlerini talim u terbiye iyledikleri misillü, (bu dediklerimizin tecrübesi pek güc bir şey deyil dir), her kes bildigini, digerine ilhak iylemek ve öyünmek ayıb olmayıb, illa bir şeref hükmüne girmiş dir, lakin bunun muğayiri ise, karılar evlerde kapalı kalıb, pek az birbirleriyle görüşüb mülakat idebildikden kati nazar, kendi taraflerinden bir erkeyi kandırıp aldatmış oldukların, gerek hasedlerinin ziyadeliginden, ve gerek hicablerinden naşı, setr iyleyub, nakl iylememek adet hükmüne girmiş dir, (medhe şayan adet).

Hal bu ki, bizim milletimizde heman bir yigirmi seneden ziyade dir, erkekler için, yüzlerce mektebler açılıb kapanmakde ise de, kızlar için bir bikaydlık ve hacetsizlik, büyüklerden küçüklere, ve ruhanilerden cismanilere kadar hükm iylemekde dir.

Dimek dir ki, zaten muvazenemiz kızlar ile delikanlılar beyninde hem bozulmuş dur, ve hem de gün be gün bozulmakde dir. İmdi ya pederler, valideler ve karndaşler, kızınızın ... sever iseniz, her yerde ve her mahallde, erkeklerden evvel, ve anlerinkinden daha ziyade nizamında mektebler (fekat mektebler ...) açılmasına bir

gün, bir saat ve bir dakika evvel, çalışınız, gayret idiniz, varınızı ve varidatınızı ol uğra sarf idiniz, zira bir milletin anası kızlar dır, kızlar cehaletde ölür ise, milletin de can çekişeceğine şüphemiz olmasın. Kızlar, kendunizi, peder ve validenizi sever iseniz, okuyunuz, okumağ e hevves idiniz, atalarınızdan ve milletinizden mekteb isteyiniz.

Ruhbanlar, ser milletler, ve kalem sahibi zatler, eger milletimizi sever iseniz, evvela kızları düşününüz kızları, ve anlerin mekteblerini gice gündüz khatırınızdan çıkarmayınız.

Kızlar ve erkek çocuklar toğuşlarında bir hiyyetde, yani tüysüz taze ve güzel olub, ve bu güzellik erkekler üzerinde on beş yaşına girdikde tebdil olmağ e başlayıb, bıyıklar bir tarafd an, sakallar diğ er tarafd an zuhure gelmeye başladıklarından başka, lehce, suret, ve cemal dakhi deyişilib, bir hiyeti ş edide ve merdangi kesb ider, lakin bunun zıddı olarak, kızlarda gitdikce hüsn u nezaket derece be derece artıb, kendulerinin ve niçe khasse ve güzellikler için yaradılmış oldukları anlaşılm ağ e başladığından, daha evlenmezden evvel, insan tabiatının ziyneti olan aşk u alaka ateş iyle yavaş yavaş yanmağ e başlayan (fakat bu dakhi niçe khususlar gibi kararını geçdigi halde gün ahe tahvil olur) ve delikanlıların çeşmi muhabbetinin hedefi, ve badehu insan cinsinin ilk nafakasının çeşmesi olan müdevver memeler turuncvari kabarıb kalayi gökslerinde manendi çifte tabyaler, ateş i aşıkane meydan okumağ e başlar.

Gerek kızlar ve gerek delikanlılar, ol sinne vasıl olduklarında, tarafeynden biri birlerine kendulerini beyendire bilmek iddaa ve arzusiyle gerek gizli ve gerek seraheten bir nevi say u gayrete bezli efkâr olunmağ e ibtidar olunarak, bulunduğ u memleketin usuline göre, delikanlılar sık sık tiraş olub, taranmak, yağlanmak ve süslenmek icralerinden sonra, kanlarında bir hücüm ateş i cevelan iylemekde

dulunduğundan, geçerler, tolaşırılar, tavr u hareketlerine dikkat iderler, günagün bakışlar ve günagün söyleyişler taliminde bulunurlar.

Hal bu ki, bazı khususlarda muğayiri olarak her bir khasseler, ve icraler kızlar üzerinde dakhi icraye başlar isede, kızlar erkeklerden ziyade süsü ve zerafet u nezaketi sevdiklerinden, her bir hareketlerinde bir güzellik ve bir cilve ibrazına çalışarak, dayıma delikanlıları celb idub kendulerini erkekler gibi beyendirmeye çalışırılar isede, başlıca şu farklar vardır ki, erkekler kendulerini ancak sevdikleri ve yakhod sevmek istedikleri kızlara beyendirmeye çalışub, hal bu ki kızlar kenduler[i]ni umumen ahaliye güzel, nezaketli ve zarafetli göstermeye çalışdıktan katinazar, mezare gidib yatıncaya kadar süs u saltanate esire olması her gün her saat binlerce misaller ile görölmekde dir.

Erkekler ile dişiler beyninde cinsin artması için lazım gelen icra bütün hayvanat cinsinde bulundukdan maada nebatat cinsinde dakhi vardır, fekat insande daha diger muhabbet alametleri vardır ki, yalnız insanlere makhsus dur, yani öpmek, sevmek, okşamak, ve şiyveli haller ve hareketler ibraz iylemek.

Hal bu ki, her ne kadar erkeklerdeki, öpmek sevmek, ve okşamak sevdası karılar üzerinde icra oluna gelmekde isede, balâde zikri geçdigi üzre, erkekler saçlı sakallı olub, ve alesseviye karılar gibi güzel vicudlu olmadıklarından, tabiatıyla karıların aynı icraleri erkekler üzerinde ibraz idemeyecekleri aşikâr dır. İmdi karılarda aşk u alakanın derecesi erkeklerinkiden ziyade iken, bu khususda mahrumede gibi kalmeleri bütün bütün akle muğayir dir. Fekat, khayır khayır, karılar ol kadar duyğu sahibesi, ve sevilme arzusuyla yanıb tutuşmak esiresi iken, öyle bir mühimm khususda mahrumede kalamazlar, ve de kalmamakde dirler, lakin tabiat anlere başka bir tarik hazırlamışdır, ve her dakika dakhi icrade dir. Çünkü tabiatın iktizasınca, daima erkek cins vicudcede diş cinsden iri ve kuvvetlu yaradılmakde isede, muğayiri olarak

fikrcede dişiler yani kızlar oğlanlardan evvel oynamakde dirler. Kezalik niçe kalbce ve sayir duygular hakkında dakhi böyle dir. Ve alesseviye tabiatın bu kanunlerine muafikan, erkekler akılane bir nikâh tahtına girmek istediklerinde, (eger bulunduğu memleketin usuli ve kendi hali müsaade ider ise) hem erken evlenib ve hemde kendulerinden birkaç yaş küçük kız ile evlenmekdedirler. İşte ol vakt, tabiatın eserince, gerek kız ve gerek oğlan daha tazece olduklarından, karşılıklı biri birlerini sevib ve cilveleşe bilirler, ve öylece birkaç sene geçdikde, evlad sahibi olduklarında, gerek bir taraftan erkeyin kartlaşması, ve gerek tazedden tazeye, sevimye ve okşanmağē şayeste zuhure bir makhluk gelmesi, tabiatıyla karının muhabbetini, öpüb sevmek khususunda kendu üzerine celb ider. Zira bu dakhi inkâr olunamaz ki, her vakt, taze olan kart olandan sevilir. İmdi, karılarda, taben zayıf olduklarından, hem sevmek arzusi vardır, ve hemde bir kenduden kuvvetluden sevimek arzusu. Sevmek arzusu ile, kenduden taze, ve sevimek istedigi kocasının, ve de yakhod evladı hakkında bakılarak ortağının, gözüne girub daha ziyade sevimek niyetiyle, şirketlik bulunan çocuğun aşk u muhabbet ateşiyile yanar tutuşur. Ve erkek ise, sevmek arzusiyle kenduden taze bulunan ehlini sevib, erkeklik iddaasıyla, taben kuvvetlu yaradılmış olduğu ecilden, karı tarafından, şöyle bir korku ile, yani tevazu üzre, cilveler, şiyveler, edaler, hareketler olunub, hatta nısfı kenduye raci olan çocuğun, muhabbeti şedide üzre kayrılıb gözedildigin seyr u temaşa iyledikce, sevinir, keyflenir ve ol arade kendusi dakhi, bazı khususlarca yeni doğan çocuğun büyümesine lazım gelen yardımı iylemek için, hem iş u gücüne candan çalışmağē, ve hemde karısına bir kat dakhi muhabbet bağlamağē başlar. Ve bundanda katinazar, dokuz ay rahminde taşıdığı ve niçe tehammül olunmaz zahmetler çekerek dünyaye getirdigi çocuk ile beraber, memelerine süd dolub, ve mezbur çocuğun dakhi asla kenduden ayrılmadıkden başka, ta memesinden kavradığın gördükde, Allahın emri,

ve tabiatın kanunca dakhi, bir zayıf, kenduden kuvvetluye sığınması lazım geldiginden, dünyaden bi khaber, ve tab u kudretten bütün bütün mahrum masumun yarısı kenduye raci olduğun bildigi, ve asla kendi sehmi ile, kocası sehminin ayrılamaz olduğun gördüğü suretde, kenduden zayıfe imdad itmekle kalbde duyula gelen zevk u keyfi duymağe başlayarak, ta ol saatden, kenduye, ve kenduyi seven kocasına makhsus bulunan bir makhluka meyl u muhabbet borçlu olduğun anlayıb, fehmi itmeğe başlar. İşte tabiatın karılar için öpmek, sevmek ve okşamak khususunda takhsis iylemiş olduğu tarik, yani evlad ve evlad muhabbeti, ki erkekden ziyade karılar üzerinde görüle gelmekte dir.

Şimdiye kadar söylediklerimizden, çocukların terbiyesinin, evvela analardan başlayacağı mikdari kifaye anlaşılmış oldukdan başka, anaların evladlarını pederlerden ziyade sevdikleri dakhi mehmi emken tasdik olundu zann ideriz. Analar evladlarını severler, ve sevdikleri için, ellerinden geleni evladlarına öğretmeğe, ve hatta, yemeyib yedirmeğe, ve giymeyib giydirmeye gayret u fedakârlık iderler.

Kendimizi misal tutarak deyebiliriz ki, cümlemiz dakhi, ilk ibtida gerek *hayr mer* duasını, ve gerek yüzümüze khaç çıkarmak adetini dakhi validemizden öğrenmişiz dir. Gerçi valideler bildikleri dillerini kâmilten evladlerine öğretmekde kusur itmedikden katinazar, birazda ilavesiyle öğretmeğe dakhi say u hevves iderler aşikârdır, ve şimdiye kadar da, dünya zaten bir cehalet karanlığında göz bağlaması (*açk gabug*) oyununa çıkışmakde iken, bizim validelerimiz dakhi, aynı oyunda bulunmuşlar dır ayıblayamayız. Fekat, fekat, dünya artık şimdi aydınlığa çıkmakde dir, her bir şey tebdil olub kemalete irmekde dir, biri koşar ise, diğeri oturmak şaşkınlık dır, ve şimdi dünyanın dümeni Evropalıların elinde gibi dir, ve bizler ise, gerek eyulikke ve gerek fenalıkca anlere meylan iylemekdeyiz, inkâr olunamaz.

Yüzlerce ve binlerce mektebler açalım, erkek çocuklarımızı okutduralım, fekat küstakhane bir söyleyiş ile heman cümleside tehi olacak dır deyebiliriz, zira çocukların validelerinden aldıkları ilk dersler kum üzerinde binaler dir. Çünkü her ne kadar acınarak ikrar olunacak bir keyfiyet ise de lakin çi çare, hem sahihlik dir, ve hemde bilinmesi ehemmiyetden dir ki, alesseviye şimdiki bizim validelerimizde ne teknil bir lisane, ve ne de layıkında bir dine khıdmet itmek var dır. Aceba hayca mı bilirler, ayıblar, ayıblar... Aceba Türkce mi söylerler, hayıflar, hayıflar... Kanğı dine khıdmet iderler... Cinci papazlara, (İstanbuldaki dudularımız 750 ğuruşluk şal kese ile gezen, ve bir kaç defa kendi Patrikkhanesinden *pilonu* alınan, fekat haylar evlerinde, açık memeler üstüne khaç koyub okuyarak cinnler çıkarıb, zira öyle iktiza iderimiş, ve her bir ... keyfsizliyi iyi iden, cinci Rum papazını iyi tanırlar çünkü halâ hayatdadır. Şaşkın erkekler, aklınızı başınıza toplayınız, zira paranız ile ...) Çemberli taşdaki emirlere, Kasım paşadaki areb karılarına, ve her yerde khususiyle İstanbuldaki binlerce bakıcılara ve büyücülere, can u gönülden inanıb itikad iderler ve çoluk çocuklarına dakhi nasihatler verirler, ve ol khususlarda binlerce mücizatler nakl iderler. Cinnleri, perileri, karakoncolozları ve şeytanleri çocukların başlerine ta vakti sebavetlerinden doldurmakde dirler, tabiatıyla ilm u malümat için yer kalamaz, nafile çalışmayalım, her binanın temeli kavi olmalı dır, yokhsa üzerine yapılan bina çapuk yıkılır. Şimdiye kadar pek çok söyledik, tekraren söyleriz ve her vaktde söyleriz, ilk terbiye kız çocuklarından başlamalı dır, her şeyden evvel, her yerde, ve de dakhi en küçük köylerde erkek çocuklardan evvel kızlar için mektebler küşad olunmalı dır.

Sekiz defa dır kızlar mektebi üzerine yazmakden bizler osanmadık ise de, çoklar taciz oldular zann ideriz. Kılzar mektebi hakkında bir taraftan kendi efkârımızı beyan iylemekde iken, bir taraftan da, mekteb demek ne demek dir, ve ne kadar

kıymetlu, mübarek, ve say u dikkate ve fedakârlığa mühtac bir keyfiyet dir, mehma emken herkese bir ibreti evvel olmak üzre icrasın dakhi göstermek niyetiyle, bundan 3 buçuk mah akdem bir takım ilanlar neşriyle, Kum kapu ve Yeni kapu civarında *S[ı]rpazan Badriark Hayrın* nezareti tahtında bulunarak, bir kızlar mektebi açmak müradında bulunduğumuzu beyan iylemiş idik isede, milletimizin bakhtı siyahından, heman on kişiden ziyade arzukeş kimseler göremedigimizden, meyyusen sükût iylemişiz dir. Bu khususun ne kadar acınacak bir khusus olduğunun kalem ile tabiri gayet el gaye müşkil bulunduğundan, kalblerinde mikdari zerre *azkasirutyunları* [milletperverlik] ve *hayrenasirutyunları* [vatanperverlik] derkâr olanların, lisanen bulundukları mahallerde her bir lakırdılarına birer timel gibi tutarak, ve mümkün mertebe herkese bahs u ifade iderek, tahriki gayret ve heveslerine sebep olmakde bi kusur bulunmaların reca ideriz. Zira milletimizde bin dürlü khasteler var dır, lakin temeli ve kökü yalnız kızların ahmak kalmaları dır, nafiye başka ilaç aramak istemez, kızlar mektebine umumen gayret olunur ise, az vaktin içinde milletimizin bir başka suret kesb idecegi güneş gbi aşikâr dır. Gerçi bizce biz, iki ayden beru kendi açacağımız mektebden ümidi kat itmiş bulunub, şimdiden sonra icrasına teşebbüs idebilmemiz mümkünsiz gibi olmuş isede, müradımız umumen milletimiz hakkında olduğundan, şimdi olamaz ise dakhi, ilerude bir gün teesirin görebilmek emeliyle, her vakt, her yerde, ve herkese bu khususu vaz virub tahrik iylemeye borçluyuz, zira dünyade fenalıkların en başlıca sebebi, bir şeyi asla olmazdan hesab iderek ümid kesikliyiye düşmek dir.

Kızlar mektebi bahsını bu defa khatm idub, umumen mektebler bahsine mübaşeret idecegimizden, bu babde ikinci defa olarak milletimize bir recayi naçiziye müsaraat ideriz.

Ya milletimizin çobanları bulunan ruhbanlar, her bir duanızda, *karo*zunuzda [vaaz], ve müsahebetinizde kızlar mektebi lafzın her şeyden ziyade mühimm u mübarek olduğun söylemeğe himmet ideriz.

Ya pederler u valideler, kızlarınızın nam u namusunu, kadr u kıymetini ve nezaket u terbiyesini arzu ider iseniz, okuyub tahsili malûmat iylemelerine, ve envayi sanatler öğrenmelerine sarfı efkâr ve say u ğayret idiniz.

Ya delikanlılar, gerek siz ve gerek sizden sonra gelenlerin, oyma kalıb gibi karılar ile, bir tehi ve osanacak, ve utanak ömr geçirmesini istemeyib, illa temiz lisanlı, ahsen hareketli, nazik etvarlı, ve bakıcılardan, büyücülerden ve ...lerden ikrah idici kızlar ile evlenib, insance ve insaniyetce ömr geçirmek ister iseniz, kız karındaşlarınızın, ve akraba u teallûkatınız kızlarının okuyub malûmat kesb iylemeleri için can u dilden, şirketler teşkiline, ve mektebler küşadine sarfı akce ve bezli vicud idiniz.

Ve niyahet, ya milletimizin sahib servet ve nufuzleri, eger dünyade bir büyük khayrkhahlık idub, İndel Yezdan makbul ve milletimizde ebed el abad memduh olmak ister iseniz, her şeyden evvel, ve her şeyden ziyade, her yerde ve her köyde kızlar mektebi küşadine, gerek Allah aşkına, ve gerek milletimiz şevkine, elinizden gelen fedakârlığı esirgemeyiniz.

Ya alimlerin punarı Allah, ol nurı ilahin ile, zulmeti cehaletde kalmış olan milletimi tenvire inayet iyle ki, esrarı tabiate aşına olarak, kendu kadr u kıymetlerini tanımağe müktedir olsun.

YAZI BASMAK İCADI

BİR kaç ve yada yalnız adem, bir memleketin, bir eyaletin, bir milletin, bir devletin ve dakhi bütün insan evladının ya bayisi menfaati, ve yada sebebi kharabiyeti olabilmesi hezaran misaller ile isbat olunmuş sahihliklerden birisi dir.

Fenalığa sebep olanların sayısı pek çok olduğundan, ol khususdan sarfı nazar ile, dünyade en büyük eyulige bayis olanlerden, müciddi hırufatı kitabeti cihan bulunan Gutemberg nam ehli hünerin bahsın idelim.

Bazı kimseler cenabı Kibriya hazretlerinin hakkında suyi zanna vararak, gögde alamet ve yerden mucizet görmek ve yakhod görebilmek arzu iderler. Göğdeki alametlerde mucizet ise her saat hazır ve her dakika teftiş u dikkatımıza müntazır bulunmakde dir.

İnsan cinsinden daha ziyade azim bir mucizet olamaz. Zira binlerce ve milionlarcamız, binlerce senelerden beru, cehalet gicesinde metruk kaldıktan başka, ilm u hünere, tahsil u malümate, insaniyet u hakkaniyete, akl u kelamete ... karşı gelub mukhalifet iylemekde ve bazılarımız ise, yalnız yeyib içmeyi, giyib kuşanmayı, ve zevk u sefa ve bi kaydık üzre hayvani bir ömr geçirmeyi ihtiyar itmekde, ve Allah azim üşşan hazretlerinin nuru ilahisiyle münevver buyrulmuş olan cinsi insane bir leke ve bir muzirr u bar olmakde iken, hikmeti İlahi, dünyanın bazen bir köşesinden, ve bazen ise diğer köşesinden, aralık aralık birer ikişer alim u kâmil, mühdis u müceddler, ve sahib zekâvet u ehli hünerler zuhur iyleyub, ruz u şeb sarfı efkâr ve bezli vicud iderek, hezaran fedakârlıklar ile, cihanın tenvirine çalışırlar isede, nankörlerin ve cahillerin kesreti, dünyade dayıma galebe iylemekde bulunduğundan, asla kendulerine benzemez fetanet u kemalet ve fazilet simat bir

ademin zuhurin gördüklerinde, ditreyib, sarsıb, safraları kabarıb, renkleri atıb, ve hırs u ğazablerinden naşı vahşiyeti ele alarak, biçareye mukhalefet birle, sitem, hakaret ve rezaletden sonra, can u tenine kasd ile helakine dakhi çıkışırılar. Hikmet hikmet, lakin nadanler içinde kendi cevherinin redd olunduğun gören kes, icabi hal öyle olacağın, binlerce gelmiş geçmiş misallere nezaren, ta evvelinden başına geleceğin pek alâ bilir iken dakhi, asla fütur getirmeksizin, kendi cevherini meydana çıkarır, söyler, vaz ider ve bütün aleme faş u ibraz ider, nadaniyet tarafından zıddiyet artıdıkca, kendu tarafından dakhi şevk u ğayret artar, ve azamet kesb ider, ve tabiatıyla böyle olmalıdır, zira Hakk Tealânın khılkatı ilahisinde şu esrar dakhi müşahede oluna bilmekdedir ki, insanlar külli makhlukate serfiraz bulunmakde iken dakhi, niçe khususlarda hayvanlardan de aşağı bulunanlar pek çok vardır, ve bu sırra ise hiç bir vaktde akl u fikr kâr idemeyecek dir zann ideriz. Evvet, insanların en iyisi ve en alim u fetini, en ziyade şerir u edna ve nadanlerinden tahkir u tazyik olunmalıdırlar, çünkü ne madenler, ne nebatler ve nede hayvanlar, insanların sahib kemaletlerine hiç bir şey yapamazlar. Ve hatta kendu fasetalarının çokluğu ile zi kıymet bulunan niçe elmas u bırlantiler dakhi, ancak kendu cinsinden, yani elmas tozundan niçe cefaler çekib, çarkhlar önünde ezilmedikce meydana gelub parlayamadığı misillü, insanlar tenvirine çıkışan adem dakhi, nadanlar tozuyla dönmekte olan dünya çarkhının önünde ezilib cevri u cefaler ve sitem u iftiraller çekmedikce, kesbi fasetada idub, ve bırlantiler gibi parlayarak ruyi cihande ziyaendaz olub, yine kendu aduyi ekberi (düşmen) bulunan insan cinsini asla tenvir idemez.

Dünya khalk olunalıdan beru, niçe Peyğamberlerin, Resuller, Azizler ve ehli faziletlerin, benii ademi sahihlik ve insaniyet nuruyla tenvir itmek sevdasında gezdiklerinden, nankörlük mezbahında kurban oldukları ammeye malûm olduktan başka, meşhur alimlerden niçeleri, mesela, 127 parça tracedia oyunları kaleme alan

Sofokle gibi bir şair, kendi evladlarından divane dir deyu divane çekilib, ve Aristid ile Temistokle vatanları olan Atina uğruna şunca fedakârlık itdikden sonra, redd u nef olunmaları, Sograd gibi bir feylesofun ve Fosion gibi, 45 defa ordu komandasında bulunmuş bir jeneralın, Yunanler hükmü üzre zehir içmeleri, Felatun nam feylesofun, Atene tarafından hasedcilik, Teopompe tarafından yalancılık, Süidase nezaren tamakârlık, Porfire göre sefihlik, ve Aristofanın kavlince güya dinsizlik itmişdir deyu iftirallere uğraması, Seneka feylesofun kahrından hemmamde damarların kesib kanların boşalmasına müsaade iderek ölmesi, Siseron veş alimin kendu bizzat çırağı desti ile helak olunması, Rasin gibi bir şöhetşuar şairin, ondüdüncü Lui dinmekle meşhur Fransız kralının hüsni nazarından düşdüğü için merakından düşüb ölmesi, Kondorsenin 1793 senesinde Fransa ikhtilalında Robespierin ğazabına uğrayarak, kenduyi zehirleyib vefat itmesi, Omeros gibi bir şairler pirinin dilenmesi, Komoen veş nadir ül emsal bir şairin Portogez memalikinde 1579 senesinde ac ve susuz sokaklarda ölmesi, Mildon denilen meşhur İngiliz şairinin *Trakhd Gorusyal* [*Paradise Lost*] nam kitabını 250 franka kadar sata bildigi için pek çok ikballi sayılması, Lısaj alimin hini şeykhukhetinde, fukarakhane etmeyine mühtac olması, Korneyl müellifin ölmezden bir gün evvel bir cüzi et suyuna hasret çekerek gözlerin kapaması, Vondel müellifin kendi tracedia kitablerini bir dükkân köşesinde teelif iderek doksan yaşında ruhun teslim itmesi, Volter gibi emsali nadir görülmüş bir alimin altmış sene sürgünlerde gezmesi, keزالik Jan Jak Russonun serseri bir ömr geçirmesi, ve Adanson alimin, bir defa kenduyi Fıransız Encümeni-danışine takdim itmek arzusinde bulunubda, senelerce bir çift kundura parası tedarik idememesi, Kolombosun Amerikayı bulmuş iken zencirlerde kalması, ehli nücum Kopernikin göyleri teftiş idub, güneş dönmez dünya döner didiği için tazyik olunması, cinsi insanı nadaniyeti kisiresi ile beraber khiyaneti azimesini tasdik iyledikden katinazar,

hatta cümleden biri, bizim milletimizden, fizika Boğos Varjabed dinmekle meşhur bir zatı sahib cevherin, of of... mercan çarşısında, Ali paşa khanında, kokmuş... bir odanın içinde dehşetamiz bir sefalet üzre çend sene akdem, ölüb gitmesi, ve daha bundan bir mah evvel, Zorayan Nigoğos nam zatı kemalet sıfatın, hali hayatında binlerce dostları derkâr iken, biçare cenazesinin yalnız beş on kişi ile gitmesi... halâ bu gün ve bu saat söylediklerimize bir isbatı azim olmaz mı aceb, şüphesiz şüphesiz. Kolombosun Amerikayı keşf ile dünyaya başka bir suret kesb itdirmesinden altmış sene kadar evvel, Kermania hükümetlerinden Hes Darmestad Dukalığının Mayans şehrinde, Gutenberg nam bir kimse dünyaya gelerek, cinsi insanın tenvirine bayisi azim olmuş dur. Merkumun toğub büyüdüğü khanenin kapusu önünde, ol zamanlerin adeti iktizasınca, niçe yonma suretler tezyinate istimal olunmakde bulunduğundan, bir cesim, taşdan yonma siyah buğa resmi vaz olunmuş olub, güya Gutembergin icadı olacak hikmeti ğaribeyi ta evvelinden ikhbar idici gibi, mezbur buğanın üzerinde, *kimseler benim hükmüme karşı gelemeyecek dirler*, deyu yazılmış idi. Merkum Guttemberg 1439 senesinden başlayarak, niyeti deruniyesini ileru götürmek efkârıyla meşğul bulundukdan katinazar, daha ziyade bir suhuletle müradına irebilmek emeliyle, gidub Fransız toprağında Strazburg şehrinde, size hikmet neviden esrar faş idecegim, ve pek çok menfaatlar hasıl olacak dır deyerek, üç kişi kandırıp bir nevi beynlerinde şirket tertib iderler isede, merkum şeriklerinin sözüne sonradan emniyet idemediginden mi ola, yokhsa akcece kudretlerinin kifayet itmeyecegin derk iylediginden mi ola, tekraren 1450 senesinde Strazburgu terk ile kendu vatani aslisi Mayanse çekilib, yeniden yeniye icra u tecrübeler ile uğraşmağē başladıkdan başka, Jan Fost isminde hemşehrilerinden bir zat ile diger bir şirketliye dakhi girişir.

Merkuman şerik oldukdan sonra, ameliyatlerini ol kadar çapuk ileru götüre bilirlerki, 1451 tarihinde, Fost bir destgâh tertib idub, ve Guttemberg ise üç lisanden, yani Fransızca, Talyanca ve Nemçece ayni kâğıd üzerinde olarak, *Hayr mer*, duasını tab u temsil birle, ol vakte göre teaccübe şayan bulunduğu halde, 26700 aded satı verir, ve arddan tevrat gibi daha sayir niçe mezhebe dayir kitabler basmağe başlar. Lakin, daha ancak her bir yazıyı, bir teknil kalıb üzerine oyub basmakden başka yol bilmediklerinden, Fostun khidmetinde bulunan Şeffe nam bir kimse dakhi işe karışarak, madeniyatden yazı döküb çıkarmanın icadını meydana getirir.

Hal bu ki, ol vakte kadar, gerek müellifler, gerek kitabcılar, kâğıd olmadığından, dericiler, mücellidler, yaldızcılar ve daha sayir, kitab akhz u itası yüzünden geçinenlerin madrabazlığına bu khusus bir kesgin balta olacağı anlaşıldıkda, dört tarafda merkumlerin ihdası alehinde niçe khilafeler ve iftiraller zuhure gelerek, büyücü dirler, bakıcı dırlar... deyu tevatür olunduğundan, keyfiyet ol kadar azamet kesb ider ki, ol vaktin Paris şehri parlamento meclisi dakhi ibrazı adavete kalkışarak, satmak üzere Parise tevatürler getirmiş olan Fostun, aranılıb ele geçirilmesine emr olunduğün merkum işitdikde, firare mecbur olur isede, mezbur tevatürlerden bazen satın almış bulunanlar, el yazılarına tatbikan, ve temizliyi, ucuzluğuna nezaren, ve basma olduğun ise asla tefekkür idub itikad idemediklerinden, elbette bunda bir büyücülük hikmeti ve keramet olmalı dır derler. (İşte dört yüz sene evvelki Evropa ahalisinin akli, lakin şimdi...)

Ol hengâmde artık üç şerikler bir araya gelib çalışarak, niçe ve niçe kitabler tab u neşr iylemekde bulunurlar isede, tesadüfen 1462 tarihlerinde, Mayans şehri üzerine Nasso konteliyi tarafından teaddi u tesallut olunduğu ecilden, niçe ehli hünerler bırakıb bırakıb her birerleri birer tarafa diyarı akherlere kaçdıklarından, ihdası mezburun dakhi Evrobanın her bir tarafına yayılmasına bir vesileyi müessire olarak,

pek çok mahallerde teşebbüs olunmağa müsaraat olunur. Fekat yine Gutemberg kendi siyah buğalı khanesinde kalıb, hiç bir yere gitmediginden, ol khaneyi mevrusesinde 1468 senesi vefat ider.

Bundan çend sene akdem Mayans şehri ehalisi tarafından, merkumun zikrini ebedi iylemek üzre, yonma suretini memleketleri deruninde fakhren ve teşekküren vaz iderler isede, merkum ile hem ğayret u hem meşakkat bulunan şerikleri Fost ve Şefferin suretlerin dakhi beraber vaz itdirmediklerinden, hakklerinde hicv u sitem oluna gelmekde dir.

Gerçi dünyade pek çok hünerler, sanatler ve ilmler bulunmuşlerdir, ve hiç birisininde hakkında lazım gelen teşekkürden sarfı nazar olunmak insaniyet iktizasınca cayız görülemez isede, bu basma icadının, bu semavi sanatın, her bir ilm u sanatın esası, hamisi ve dakhi muhafızı olduğu inkâr olunamaz, ve siyah buğanın üzerinde yazılmış olduğu misillü, ancak basma sanatının kuvvetine hiç bir kuvvetin karşı gelemeyecegi güneş gibi aşikârdır. Çünkü, her bir hünerden hasıl olan eşya çürür, yanar, bozultur, ğayb olur, ve unutulur, lakin, lakin, bir defa ol ufacık kurşun kalıbların tahtı himayetinde düşen iş ve ezkâr, her vakt suhulet ile tecdid u tekerrür olabildiginden, dünyaler durdukca bakı kalabileceğine zerrece şüpheler olunamaz.

Hey vah, yazık ki, bizim milletimiz ruyi cihande dört milion nüfuz hisab olunmakde iken, bir kaç *keragan* [dil bilgisi] ve *oratsuyts* [yıllık] gibi kitabler müstesna tutulduğu suretde, diger kitablerden heman ancak dört yüz aded satıla bildiginden, yalnız bir kaç tabkhanelerimiz bulunub, anlerin ise diger esnaflerden ve sanatlerden ziyade, acınacak bir halde bulunmaları, ifrat mertebe teessüf olunacak bir keyfiyet dir.

Evroba ehalileri dakhi vaktiyle bizim gibi iken, şimdi tabkhaneler nurleriyle münevver olduklarından, anler gün be gün yeniden yeniye kitab aramakde olub, of

of, biz ise, kibritci Abramaçi kadar kitabeti sevmedigimizden, elinde bir kitab
tutubda okyan görür isek, sevinc u iftikharımızdan kazetalere derc itdirmege kadar
mecbur u hevveskâr gibi bulunmakdeyiz.

SAATLERİN İHDASI

HAMD olsun, hamd olsun, vaktimizi saatımızı bilir olduk. Evropa ahallisinden pek çok teşekkür itmeliyiz, ucuz ucuz saatler icad itdiklerinden, Frenkler gibi bizler dakhi belimizde birer saat taşımağa başlaya bildik. Hay hay, Frenklerden pek çok teşekkür itmeliyiz, çünkü evvelki gibi, ve halâ şimdilerde dakhi, Anatolunun niçe mahallerinde, karıların taşıdığı veş, hamalvari boynumuzda altun testeleri, ve belimizde altun ve gümüş kuşaklar taşımakden kurtulub, (kâşki taşıya idik), gerek erkeklerimiz ve gerek karılarımız, İngilizlerden, Graham, Kol, Harisson, ve Cenova sahatçılarından, Rümili ve Gulez, ve Fransız fabrikatorlarından, Jüljen, Pier Lıru, Ferdinan Bertu, Lepot, Rober, Brege ve Motenin khafif zarif ve giranbeha saatlarını, niçe hünerli köstekler ile, belimizde taşıyarak, bazen toğru, bazen ters, ve bazen dakhi hiç rakam anlamadığımız halde, süs u saltanatımız için olsun kullanmanın yolunu, ve kösteklerimize dürlü be dürlü, mesela, cizme, pabuc, tüfenk, tabanca, ok, yürek, saç kutusu, balık ve daha sayir aşk u alaka ve muhabbet alametleri ilave iylemenin modasını dakhi gördük, bildik ve anladık. İlla ol dudularımız, alafranka madamalar, ve ala rumika khafif meşreb kokonalar misillü, arşınlık kösteklerin, (kordon demedigimize af buyursunlar) ucunda elmaslı, ve mineli saatları, işte benimde saatım var dır, ve hemde giran beha cinsinden dir, görüyormusunuz efkârıyla, bellerinden aşağı salındırı virmege mübaşeret iylediler fekat, daha ne kaldı gerude, bir saatin rakamını anlamak, ve birde saat ile fark olunan behasız vaktin kıymetini bilmek, lakin o da kayd deyil, saatden anlamaz imişiz, zararı yok, her kes süsümüze baksın, Freng para virmenin yolunu bilmeyormuyuz, emma vaktin kıymetini bilir imişiz ve de yakhod bilmez imişiz, o da kimsenin karışacağı iş deyil

dir, vakt ve ömr bizim deyil midir, ister isek tehi şeylere sarf ideriz, ve de yakhod kendimizin ve milletimizin nam u namusunu bir gün mürad iderde aramağe çıkar isek, insaniyet yolunda dakhi sarf u telef ideriz, şimdiki hal şu saatın icadı bahsına bakalım.

Zemanı atikde, gerek Mısırdı ve gerek Yunanistande, güneş, kum ve su saatleriyle vaktlar anlaşılib, sonralerde şimdiki istimal iyledigimiz saatlerin icadına çalışılmış ise de, bir kaç koldan sanatı mezbur hakkında ibrazı hüner idenler eksik olmadığından, mücidi evvelin ismi namalüm kalarak, saatcılık sanatı başlıca 1600 tarihlerinden sonra ilerulemeye başlamış dır.

Evvela çalar saat icad olunub, ve bu uğra dakhi, herkesden ziyade boş vaktları çok olduğundan, ruhbanların meşğul oldukları tarihlerden anlaşılmakde dir, ve hatta 760 tarihlerinde, Napoli memalikeinde Kasen isminde bulunan bir tağın tepesinde, 529 tarihinde, Surp Benoa dedikleri azizin ibna itdirmiş olduğu manastırın ruhbanlarının tertib kerdesi olarak, birinci Boğos nam Rim Papası tarafından, atik Fransızlar kiralı Pepen lı Bref²⁷² dinmekle meşhur zate bir aded çalar saat pişkeş gönderilmiş dir. Ve yine ol hengâmlerde, Bağdad şehri khalifelerinden Harun el Raşid dinmekle kesbi şöhet iylemiş olan zat tarafından, Fransız kralı Şarlımanyıya güneş resminde bir aded çalar saat hediye gönderilmiş dir. Ve saatı mezbur, dürlü ağacları ve madenlerden, ve hisabsız teller ve aletlerden ibaret olub, ve her bir akrebleri altundan yapılmış oldukdan katinazar, uclarında ise, temiz ve alâ fasetaler işlenilmiş elmasler, zümrüdler, kırmızı yakutler, gök yakutler, aynı şemsler, ve daha sayir ziykıymet taşlar bulunarak, teaccübe şayan bir suretde hüner u sanat ile tanzim u tertib olunmuş bir kârı nadür ül emsal olduğundan, Şarlımanyı saatı mezburun Term sarayı denilen

²⁷² Kırallı mezbur, bir defa Mayans serpisko[p]osu tarafından takdis kılınmış iken, sonradan bir defade balâde zikri geçen Papa vasetasıyla takdis olduğundan, merkume mükâfat olmak üzre bazı eyaletler bağışlamış olduğundan, ol anden bu ane gelene kadar, Papalar cismani hükümet iddaasında bulunmakde dirler.

serayde hıfzına ikdam u say itdirmekde bulunmuş ise de, merkurun vefatından sonra, 879 tarihinde, yine Fransa kralı Lui lı Beg öldükde, evladleri gerek kraliyeti ve gerek khazineyi taksime çıkışdıklarından, ol bi beha saat kırılıb pare parça olarak, gerçi parçaları dakhi bir çok vakt hıfz oluna gelmiş ise de, sonralerde bütün bütün nabadid olmuş dur (acınacak keyfiyet). İmdi bundan neşet ider ki, her bir ilmin ve sanatın, bu günki bizim hicabına bayis olduğumuz, Asiaden çıkmış olduğu gibi, saatın dakhi ilk icadı esgi Areblerden zuhur iylemiş olması, memulin ğayri deyil dir. Çalar saatler evvela İtalyade ilerulemeye başlayıb, ibtidayi halde Pad[o]vanın kulesinde, adedi saatleri çaldıktan başka, gerek güneşin ve gerek kevakibin devrini dakhi gösterir suretde ğayet meşhur bir saat vaz olunub, sonralerde, Kermaniade, Belcikade, İspanyade, ve daha sayir niçe memaliklerde pek çok kiliselere ve büyük mahallere çalar saatler vaz olunmeğe başladıkdan başka, badehu umumi bir hacet yerine geçerek, her tarafda ve her yerde istimal olunmağe başlamış dır. Saaticılık sanatı, daha çok ileru gitmezden evvel, okkaler ağırlığında koyun saatları kullanıla gelub, lakin şimdilerde bayağica bir büyücek yüzük taşı büyüklüğünde dakhi saatler zuhure gelmesi, akli insane zarar getirmek raddelerinde dir. 1676 tarihinde iki defa vuran saatler ihdas olunub, ve daha sonralerde ise, gürültüsü ve şamatası ile, istenildigi saatde bir ademi oyandıra bilen saatler icad olunmuş dur. Gerek Evropade gördüğümüz, ve gerek kitablerde okuduğumuz, hayran olacak mertebede saatler var ise de, zenginin mali, züyüdüñ çenesin yorar fehvasınca, Evropalıların niçe sanat u hüner ve servetlerini, gerçi milletimize şimdiye kadar bir teşvikat niyetiyle bildirib beyan iylemekdeyiz, lakin heman kendumiz söyleyub, ve milletimizde hiç bir eser görmeksizin, yine kendumiz diynemege sicillenmiş gibi bulunduğumuzdan, çok yazıb da çok meyyus olmakden ise, bütün Cenova ehalişi başlıca saaticılıkla meşğul oldukdan başka, gerek İngilterradan ve gerek Fransadan,

senede yalnız üçer yüz bin kise akcelikden ziyade saat zuhure gelmekde olduğunun, ve hatta, bundan çend sene akdem, İngilterradan Çin taraflarına, bütün bütün ceb saatleri ve çalar saatler tolu olduğu halde, koca gemiler gönderilmiş iduginin gazetelerde görölmekde bulunduğun beyan ile iktifa idelim. Kardaşlar vaktimizin kıymetini bilelim, zira her şeye beha olur emma, vakte olmaz.

TILSIM

HEMAN deyebiliriz ki insan khalk olunalıdan beru, cinden, şeytanden, büyücüden korkub, bakıcıya, tılsıma, hamayile ve efsuna inana geldiginden, insaniyet derecesinden aşağı inub, hayvanlardan dakhi bön ve ahmak bulunduğu, pek çok khususlar ve vaktlar bulunmuş dıur.

Hayıflar olsun, bizim milletimizde dakhi bu korkuları çekib, ve bu itikadde bulunmayan pek az ademimiz görölmekde dir, gerçi taşralarda dakhi milletimiz böyle tehi şeyler ile kenduyi cehalet girdabında saklamakde isede, artık İstanbuldaki bakıcıların ve büyücülerin itibarını, ve khususiyle *Hay* dudularımızın [Ermeni kadınları], illa illa ol khatunig ninelerimizin ve hacı ninelerimizin, bakla atanlara, kurşun dökenlere, kâğıd açanlara, suya bakanlara, ve daha binlerce lara olan itimadleri din u mezheblerine olan itikadlerinden yüzlerce kat kavidir deyebiliriz. (Yazık, bu kadar alçaklık ve batıliyet insan olana hadden ziyade ayıb dır).

Bir şey ne kadar umumi olsa, içinden her zeman müstesna bulunacağı ihtimalden bulunduğundan, bazı familyaların dakhi, insaniyetin derecesin tanıyarak, öyle ahmakce itikadlere zerrece kul olmadıkların dakhi inkâr idemeyiz. Fekat bunun ile beraberde, pek çok erkeklerimiz dakhi emma, khususiyle karılarımızdan, ömrünün içinde büyücüye ve bakıcıya gitmemiş ve paralar virmemiş olanı, nadiren bulabiliriz. Aceba bu kalblerde ve başlarda temel tutmuş olan sakhte itikadleri yavaş yavaş def itmenin çaresi yokmu dur? Evvet vardır kızlar için nizamında mektebler açılıb, erkek çocukların mekteblerine layıkıyla bakılmalı, kiliselerde *vartabed*lerimiz [rahip] kendi *karo*zlarında bir takım meseller ile herkesi güldürüb eylendirmekden ise, ve de yakhod derin tefekkürlere ve dıbsız kuyulara inerek cemiiyyetin uykusun getirmekden

ise, bazı medhe şayan *karoziç*lerimiz [vaiz] misillü, her vakt böyle tehi itikadlere karşı *karo*zlar verilmeli, ve *khosdovanahayr*larımız [günah çıkaran din adamı] ise, Rumlar ve Katolik *Hay*larımız *khosdovanahayr*ları misillü, büyüçüye ve bakıcıya inanmanın günah olduğun, gerek *khosdovanutyun* [günah çıkarma] vaktinde, ve gerek evlere girib çıktıklarında, ekiden tenbih iylemeli dirler ve bu khususda dikkatı tamme olunmak için, *Srpazan Badriark Hayr*ımızın [Patrik] tarafından, khasseten ruhbanlarımıza tenbihler buyurulması niyaziyle, şu atideki, ve yakın günlerde vuku bulan bir acınacak hali hikâye ideriz.

İstanbulun bir tarafında, karı koca ve iki dakhi kız evladları olarak bir fakır familya bulunur. Kızlarından birisi 20, ve diğeri ise zannen 16, 17 yaşında olmalı dır, pederleri esnaf bir adem, fakır ül hal evini geçindirebilir, ve anaları ise tevekkelli bir kadın. Kızların ikisi dakhi hem güzel ve hemde zaten ateşi meşreb bulunduktan başka, yaşlarının iktizasınca, tabiatın meşalesi kalblerinde yanıp tutuşarak, bir taraftan evlenmek sevdasında bulunduklarından, ve diğeri taraftan ise, fakırlıkların görüb, ve şimdiki modalığı görülmekte olan *drakhuma* [trahom] keyfiyetin bilib, hiçbir delikanlıyı *drakhuma* ile, ele getiremeyeceklerinden, setrili ve pantal[o]nlu covinolara malik olmaları için bakhtlarına bekleyub, ve bakhtları dakhi kendilere yaver olmadığı suretde, *marabedlikde* [rahibe] karar kılacakların düşünerek, gizli gizli iki kız karndaşlar ağlamağ, ve hallerinden şikâyet itmeye başlarlar. Ve ikisi dakhi bari niyetlerine azizler vasetasıyla irebilmek efkârıyla, tevekilliliklerinden naşı, bazı azizlere adaklar idub, ve bazı kiliselere dualere gitmekde bulunurlar isede, zaten küçük kız hem daha ateşi ve hemde daha güzel bulunduğundan, (bizler bu familyayı tanırız) büyük kız karndaşından ziyade bu efkâr ile meşğule bulunmakde iken, ac tavuk düşünde arpa tarlası görür fehvasınca, mersume dakhi gecenin birisinde şöyle bir düş görür ki, ak sakallı dervişin birisi gelub kenduye, evlerinin bir

mahallin göstererek, burada iki çömlek altun var dır, fekat bunu çıkarmanın yolunu düşünmelisiniz... der (evleri kendi malleri dir). Kız uyandıkda, sevincinden ne yapacağın şaşırarak, heman kenduye derddaş bulunan büyük kıza nakl iyledikde, beynlerinde, işte bu filan azize gönderdigimiz mumum kerameti dir, yok, işte falan niyetimizin icrasıdır dan sonra, peder u validelerine dakhi nakle cesaret iderler isede, pederleri zaten titizce bir adem, b[1]rakınız behey divaneler, kırk yıldır onmadımda, şimdiden sonra mı onacağım deyerek, b[1]rakıb işine gider fekat, evleri 15 bin ğuruş için istibdalde bulunduğundan, evleri kurtarılıb, ve hemde kızların ikisi dakhi düyünler ve şenlikler le evlendirilib, mürvete irebinmek sevdası aninde analarının kalbinde uyandığından, yavaş yavaş iki çömlek altunun muhabbeti ateşi alevlenmeye başlayarak, tevekelli karı, mezbur altunu ele geçirmenin bir çaresin düşünmege başladıkda, kalbini rahat itdirub bir teselli bulmak için, düş yoran, yani *yerażahan* [rüya tabircisi] denilen divanelikden tanıyan bir khatuna bu sırrı kendusi açmağे niyet ider isede, kimseye söylememelerini, kızlara ğayet sıkı bir suretde tenbih ider. Kızlar bu arade, artık işi gücü b[1]rakıb, çıkacak altunun kheyaliyle gice gündüz mesrur olmakde iken, küçük kızın bütün bütün fıkır u tesavvuru ol khusus ile uğraşmakde bulunduğundan, diger iki gice daha evvelki düşden ziyade şiddetlu ve khayrlu suretde düşler görüb, kızlara makhsus bulunan yanık ve teesirli zeminde, gerek kız karndaşına, ve gerek validesine tekmlen nakl u hikâye ider.

Tesadüfün yapıdığını bu alemde hiç bir şey yapamadığından, ol günlerde bir layıklıca deli kanlı zuhur iderek, kızlardan birisini almak için, evlerinin n[1]sfını taleb iylemekde iken, hakk sahibi bulunubda, evi istibdal ile tesarrüfüne geçirmiş olan tefeci kadın dakhi, yine ol günlerde, ya paramı veriniz, yada evinizi satdırır hakkımı alırım deyu korkular virmege başlar.

İki genc kız, ve bir tevekelli ve namuslu karı, öyle bir vaktde, bir taraftan iki çömlek altuna malike ola bilmek, ve yakhod ümidleri bir sebebe mebni boşa çıkıbdı, bütün bütün mahzun kalmak, tefekkürleriyle beraber, bir taraftan ise, deli kanlının meydana çıkıb, nişanlanmak istemesi, ve akce sahibinin dakhi, parasın taleb ile cebr itmesi ğayleleri, bir yere geldiği suretde, biçarelerin ne mertebe, ızdırab u khelecanı kalbe düçar olacakları, rikkatı kalb üzre cüzice düşünülüb, tesavvur olunmağē mühtac dır.

Ol merkume, *Yerazahandan* falan aşına olan ehli malümat khatun, (niyet zevklenmek dir) bir aralık dürüb düşündükden, ve badehu tılsım sanatında usta bir kaç, gerek *gronagan* [ruhban sınıfından/ruhani], ve gerek *aşkharhagan* [ruhban sınıfından olmayan/cismani] zatler ismleri verdikden sonra, hepsinden ziyade, sanatında mahir bulunan bir İslam ikhtiyarının ismini ve mahallini khaber virerek, varıb himmet u keremini reca iylemeyi, ve kendu trafından dakhi, khasseten selamlar söylemeyi, kızların anasına nasihat verir, ve hatta, bu khususda, bir kaç bin ğuruş dakhi mesarif gidecegin dostane beyan u ifade ider. Biçare karı, artık ol babde, pür ümid olarak, yeşmağın bağlayıb, feracesin arkasına çekerek, tılsımcı babanın evinin yolunu ele alır. Keyfiyeti hali layıkı vech üzre merkume arz u ifade iyledikden sonra, bir saat evvel, güya Allah tarafından kendi kızına ikhbar olunmuş olan altunun meydana çıkması için, hezaran niyazler iyledikde, tılsımcı baba dakhi, kendi tarafından, büyüçülere, bakıcılara ... makhsus bulunan her nevi lafzenliyi ve mirikelamlığı icra iyledikden başka, kendi ayin u adetleri mucibince, bütün familyanın, temizlenib paklenmesini, ve her saat evin içinde, temizliye ve fena lakı[r]dılardan uzak durulmağē, dikkat olunmasını, ekiden ve tekiden altun sahibesine tenbih ider isede, ol babde, yani aceba mezbur altun çıkarmı, çıkmazmı deyu zerre kadar şüphe itmeyub, illa deruni dilden itikad itmelerini, her bir khususdan ziyade tehdidane pend

u nasihat ider. Ve bir defa gelub, karının khanesini ve düşü gören kızı görmek, ve yerine ve icabına göre, her bir şeyi nizamına koymak üzre, merkumeden bir kaç saat sonra, merkumenin evine gelub, bir takım tütsüler, okumaler, ve heyyet u hareketler icra iyledikden, ve ol suretde iki ay kadar gidib gelubde, üç bin ğuruş kadarda, biçarelerin paraların kapdıktan sonra, sizin yüreginizde, ve yakhod silsilenizden birisinin yüreginde şüphe bulunduğ u için, cinlerin ve perilerin piri, yakhod beyi gücenmiştir, hiçbir hediyeemizi kabul itmeyor, ve benim başımı dakhi belaya uğratacaksınız, bir dakhi, ben artık ne yüz ve ne suret ile anleri davet idebilirim, falan deyerek, bir dakhi gelmemeye karar verdikde, biçare kızlar ve anaları, çıkacak altundan ümidi keserler isede, Mısıra pirince gider iken, evdeki bulğurdan dakhi mahrum kalarak, bir kaç bin ğuruş daha borclu düşdüklerin der khatır iyledikce, dad u feryad ile, vurunub ağlaşmağ e başlarler. Zaten, borcluları ya akcesini, ve yada evin satılmasını ibram itmekde iken, üç bin ğuruş daha virdikden sonra, bütün bütün ümidin kat idecegin gördükde, her halde evin satılmasına karar verirler ve bu suretle, yani ev satıldı satılacak üzre oldukları halde, aradan altı ay kadar geçmiş olub, mezbur familya gün be gün perişaniyete düşmekde, altunun sevdası hiç bir dakika fıkır u kheyallerinden çıkmamakde, yeniden yeniye bir usta tılsımcı aramakde, ve bazılar tarafından sitem, ve bazılar tarafından ise, şevk u ğayret işitmekde iken, birde, bir gün apansız, sokak kapusu vurulub, hiç tanımadıkları bir İslam ademdir evden içeru girerek, selam verdikden, ve of, püf, çok yoruldum, ta falan yerden geliyorum, araya araya işim bitdi, tab u takatım kalmadı... dedikden sonra, sahihen kızların ve analarının ismini virerek, siz felan familya deyilmisiniz deyu süal ider. Merhumeler merhumun ol hallerinden, ve kendi isimlerini b[i]ldiginden teaccübde kalarak, bir birlerinin yüzüne bakmağ e başlarlar isede, gerek tılsımcının, küçük kızın yüzüne dikkatlıca bakdığ ından, ve gerek küçük kızın, zaten kalbinde altun

muhabbeti, digerlerinkiden ziyade bulunduğundan, gelen misafirin bir tehi adem olmamasın tefekkür iderek, usul ile validesin bir tarafa çekib, “aman ana, bu adem boş bir ademe benzemeyor, mutlaka bu adem, hem tılsımcı, ve hemde, Allah tarafından klağuzlanarak gelmiş olmalı dır...” der. Gerçi kız bu lakırdıları tevekellilik ile söyler isede, anası dakhi, ayni arzulerde bulunduğundan, altun muhabbetleri kalbinde uyanmağē başlayarak, hadden ziyade misafir olan İslame izzet u ikramler iylemege başladıkda, merkum dakhi şu atideki siyakde söhbete mübaşeret ider.

“Dudular, şimdi siz haliyle beni tanımadığınız ecilden, bu adem bizi nereden tanıyor, ve ismimizi nasıl biliyor deyu teaccüb ideceksiniz, lakin Allahın hikmeti büyük dür, Allah her şeye kadir dır, heman Allah yalancıların ve hiylebazların belasın versin... Gerçi benim dakhi kim ve nasıl adem olduğumu bilmediginiz, ve insan oğlunun ise yüzünden yüregi anlaşılamayacağı için, beni dakhi bir yalancı zann iderek, şüpheye giriftar olacağınız aşikâr dır ve bu babde hakkınız dakhi var dır, zira zararı çeken ve yüregi yanan bilir yalancıların fenalığını...” der dimez, Dudu dur merkumun kelamın kat iderek, he ağa he... ah, Allah mı yolladı seni buraya, salt bizim yüregimizden gibi söyleyorsun, ve buna dayir bir çok tevekellice söhbetler söyleyerek, gözleri tolub ağlamağē başladıkda, tılsımcı defaten kelamı ele alıb, sus ol Dudu sus ol, Allah kerim dir, vakh zevallı vakh, bu gün seni ağladan Allah, inşaallah yakın günde dakhi tekmilen güldürecek dir, ağlamanın sonu gülmek dir demişler, sen onu bilmezmissin Dudu, deyerek, ve bir takım tesellice sözlerden sonra, Dudu siz bilirsiniz ki, Allah dünyayı yaratdığı vaktda hem şeytanları, ve hem de melayikleri yaratmış dır, imdi şeytanlerin yoluna giden her vakt yanılır aşikâr dır. Nihayet, gelemim benim buraya gelmemin sebebine, ben İslamım, fekat, aslım Ermenistanlı olduğundan, Ermenice dakhi bilirim, ve bir çok yerler gezdikden başka, Kudsü şerife dakhi gidub, pek [ç]ok KHristiyan ruhbanlar ile oturub kalkmışımdır. Gerçi yolculuğumda çok zahmetler ve

fakırlıklar çekmiş isemde, yalnız şu khayrım olmuş dur ki, bir rahmani dervişden ders ve döa almışımıdır, ve şimdide Kasım paşa civarlerinde bir khan köşesinde otururum, ve kendimi ise, asla kimseye bildirmem, fekat hakk tarafından da bazen sevablı işler khaber verilir ise, katan tenbellik itmeyerek, Bağdad da dakhi olsa gider icra iderim, zira bana döa iden dervişin, başlıca tenbihide bu dur.

Bu cüma gicesi nemazımı kılub yatdığımda, heman uyur uyumaz, rüyamde, ak sakallı bir nurani derviş gelib, sizin isminizi, evinizi, ve burada bulunan iki çömlek altun için bir şeytani tılsımcının size yaptıkları fenalıkları birer birer khaber verdikden sonra, mutlaka gelib sizi bularak, keyfiyetin icabına bakmamı bana sıkı sıkıya tenbih itdikden başka, eger ihmaliyet iderde gitmez isen, Tangrı hakkı için şöyle olursun, böyle olursun deyu, bir takım korkular gösterdiginden, uyandım isede, bayağı bir düş dür deyu kıyas iderek, defaten uyuyu verdim, gice yarısı yine tıbkı o rüyayı görüb uyandım, ve yine kayd itmeyerek uykuya daldım, fekat bu sabaha karşı üçüncü defa olarak ayni rüyayı gördüğümde, artık tehayyürde kalarak, Subhan Allah, bunda bir hikmet olmalı dır, heman sonu khayre tebdil ola dedikden sonra, üç gün beklemeye karar verdim isede, iki gün daha birer defa ayni rüya ile uğraşdığımın, artık bu sabah yatağımdan kalkar kalkmaz kahve dakhi içmeksizin buraya kadar koşub nefesimi işte burada aldım dedikde, kızlar sevinclerinden kendulerin şaşırarak, aman ağa, *dun gides artıkh, Asdvadzo sirun hamar ılla, sa vosgin hanelu himmet ineik*, dedikden sonra, ah *Surp Asdvadzamar meRnink zorutyantı...* dimeye başladılar. Tılsımcı merhumelerin tevekilliliklerin, ve batılce itikadlerin gördükce, bir kat dakhi cesarete gelerek, kayd itmeyiniz Dudu, kayd itmeyiniz kızlarım, Allah kerim dir, mutlaka bu evden benim dakhi keseme altun gireceğine, asla şüphem yokdur, lakin sizden üç şey reca iderim, birincisi, beni dakhi evvelki tılsımcı yerine tutmamalısınız, zira ben tılsımcı deyilim, ve ben her ne ki yapar isem, *hreşdaglar*

[melek] eliyle yaparım, ikincisi ben yedi gice burada okuyacağım, saat yediden sabaha kadar, ol vakt sizin hiç biriniz uyanık bulunmamalı illa uyumalısınız, ve üçüncüsü, lazım gelen beyaz gögerçinleri, kumruları, kuzuları ve bakharat tütüsü dayir eczaları almak için, iki bin ğuruş para bulmalısınız, lakin ne fayiz ile almalı, ne ödünç almalı, ve nede içinde haram para olmalı dır, eger bu üç tenbihimi tekmilen ve kusursuz olarak icra ider iseniz, sekiz gün deyince iki çömlek altuna malike olacağınıza zerre kadar şüpheniz olmasın dedikde, kızlar ve anaları öyle bir parayı nereden bulmalı, ne yapmalı, ne satmalı ki helal para olsun deyu merak idub düşünmeye başladıklarında, işleyibde el emekleriyle yapmış oldukları, küçük kız bir elmas küpesini, büyük kız yüzüğünü, ve anaları dakhi esgiden kalma bir parça şalını satmağē kalkışirlar isede, kızlar analarının şalını geru b[ı]rakdırıb, kendi yüzük ve küpelerini satdırmağē karar verdikden, ve tılsımcıya ise, dürlü niyaz u nezaketler ile üç günden defaten buyurmasını ibram iyledikden sonra, merkumu yola kor koymaz, bir dost vasetasıyla yüzük ile küpeyi mezada gönderib iki bin ğuruşu tedarik, ve altun olarak hazır iderler (çünkü mali alan, ya parayı getiren, tabiatıyla birkaç ğuruş kazanmak için, akce kayıme olmuş olsa dakhi, altuna tebdil itmiş olması ihtimalden dir).

Tılsımcı baba beş gün görünmedikden sonra, gelub, iki gün ve gic[e] kalmış olduğu için, bir takım özr u behaneleriyle beraber, defaten ayni rüyayı görmüş olduğunu khaber verib, ve paranın hazırlanmış olduğunu gördükde, kalbinden sevinerek bir takım lafzenlikler ile merkumeleri kandırdıktan başka, ol gün için pek lüzumu olanları gidib almak üzre, yalnız beş yüz ğuruş alıb kapudan dışarı çıkar, ve akşam oldukda, bir takım çıkınlar ile yine eve avdet idub, ol giceden başlayarak hem okumağē, ve hem de yeri kuyu gibi kazmağē mübaşeret ider.

Altı gice okumağe devam iderek, yedinci günün sabahı oldukda, sevinc u meserret ile, *müjde, müjde*, deyu bağırmağe başlar.

Ahmak zevallılar zaten ümid ile uğraşmakde olduklarından, heman sersem sersem yataklarından sıçrayıb, gözlerini silerek, aşağı aşağı koşmağe başlarlar.

Aşağı inubde, iki kulac kadar derin bir çukurun içinde, ağzı mühürlü bir koca çömlek, bütün bütün meydana çıkmış, ve diger bir küçük ve yine ağzı mühürlü çömleyn yalnız yokarusu görünmekde olduğun gördüklerinde, sevinclerinden ne oldukların şaşırıb, ve heman divaneler gibi çukurun içine atılıb çömlekleri kucaklamak isterler isede, tılsımcı dır gözlerin belerderek, hey, aman, ne yapıyorsunuz, geru çekiliniz geru, yoksa sonra *hreşdaglar* gücenirler, ve çömleklerin içindeki altunlarda toprak kesilirler, daha çok borclar ve okumalar var okumalar vardır ki, işte bu son gicesi icra olunacak dır, ve yarın sabah inşaallah... fekat, bu gün bin bin beş yüz ğuruşu daha alıb iktiza iden şeyleri akşama getireceğim dir emma, aceba sizin buraya kimseleri b[1]rakmayacağınıza emin ola bilirmiyim, bu şey benim pek vesveseme tokanıyor, bilmem nasıl ideyim... dedikde, kızlar ve anaları üçü bir ağızdan *çe, çe, zenhar mi vakhnar, dun salt gordzt naye, menk gı bekleyenk* (khayır khayır asla korkma, sen salt işine bak, biz bekleriz) dediklerinde, merhum dakhi sevinc ve iftikhar ve tekebbür üzre kahve çibuk içib, ve kaymaklı soyundan, ol gün birde kahve-altı itdikden, ve 1500 ğuruşluk liraları cebine doldurduktan sonra, bir takrib sokak kapusundan dışarı çıkıb, bir dakhi görünmez olur. (ahmaklık ahmaklık!..)

Biçareler hasreti iştiyak ile, ve tehammülsüz bir halde, birkaç gün çukurun başında bekleden sonra, artık sabre takatları kalmayarak, birkaç kişiye keyfiyeti beyan iylemege mecbure olurlar. Gelen zatler kendulerden eksik derecede ahmak olmadıklarından, çömleyn ağzını, *açalım, açahım, şöyle olur, böyle olur*, lafzleriyle

khaylice teenni ve tereddüd üzre bulunurlar isede, içlerinden birisi, adam sizde, çarpılır isem çarpılayım, ya Allah, ya onarım, ve yada donarım deyerek, çukurun içine atladıkda, kızlar ve anaları korkularından ditremege başlarlar, fekat sebeb merkumun asla çarpılması korkusu olmayub, illa, aceba çömleye el tokenırda, tılsımcının akdemce söylediği gibi, *hreşdaglar* gücenerek, altun toprak kesilirmi korkusundan ibaret bulunur. Nihayet merkum çömleyn ağzını bütün bütün açmaya cesaret itmeyub, bir burgu ile yalnız böyründen bir delik açı verdikde, bir siyah ve kuru kum su gibi akmağе başlar. Bu arada herkes tarafından günagün manaler verilmege başlar isede, merkum artık kakhahayı ele alarak, çömleyi tuttuğu birle avlunun ortasına fırlatdıktan başka, diger çömleyi dakhi çıkarıb pare parça idi verir, fekat, ne altun çıkar ve nede çarpılır.

Halbu ki, kızlar ve anaları, bu uğursuz hali seyr u temaşa iylediklerinde, sarf itdikleri akceyi, giriftar oldukları ümid deryalarını, ve herkesin işitdiği böyle bir rezaleti khatıra getirdikce, hakikaten çarpılmış gibi bir hale düçar olurlar.

Artık bu keyfiyetin nasıl olmuş olduğun tafsilen ifadeye ihtiyac olmayub, ancak şu kadarını beyan ideriz ki, ol sonraki gelen tılsımcının evvelki ile ilmi beraber olarak olarak gelub bu tedbirleri tutmuş dur, ve gicenin birisinde, iki çömlek kumu getirib oraya gömmüş dür. Gerçi kumsuz dakhi gömebilir imiş isede, belki bin beş yüz ğuruşu isteyeceyi gün, birisi çıkıbdı hiç deyil ise çömleyn ağırlığını olsun bir defa anlamak ister ise, küçük düşmesin mülahazasına mebni olmalı dır.

İşte ya karndaşlar, bu derece ahmaklık hayvanların hiç birisinde yokdur, ve sahihede büyüciye, bakıcıya, düşe ve daha bunlara dayır khususlara inanmak hayvandan dakhi aşağı derecelerde bulunmak dır, ve böyle şeyler, bir takım yalancı ve khayin kimselerin kendi kârları için icad iyledikleri hiylebazlıklar dır, ve bu

khususda ise, Allahı, *hreşdag*ları, şeytanları, cinnleri ve perileri ellerinde, bir alat itmişlerdir.

Zaten söylemişiz, ve ömrümüz oldukça dakhi söyleriz, yalandır, yalandır, yalandır, ve hem de her kimde böyle bir marifet var ise, evvela bizi bağlayıb büyülemesine, kendi dinince yeminler veririz.

MÜNADİ-Yİ ERCİYES GAZETESİNDEN SEÇİLMİŞ METİNLER

20 HUNİS [HAZİRAN] 1861, Nümero 81

YAŞA MECMUA

Münadimizin 78 nümerosunda Mecmua [Mecmua-i Havadis gazetesi] hakkında bir bahs yazarak, şu örf, küfr ve adab u terbiyeye muğayir istihza ve sayir nabeca hareketlerinden vaz geçmesini nasihatla beraber, niçe zevatı müteberinin nasihatı üzre, öyle terbiyesizce kelimlerine cevab virmege irtikâb itmekden ise, sükûti ittikhaz ideceğimizi dakhi beyan itdikden başka, kendulerinde artık şu adab u terbiye dayiresine girerek, gazetalara yakışmayan hezeyanlerden fırağat birle, sükût idecegin emel itdigimizi dakhi ifade itmiş idik.

Hal bu ki, bu defa ki 409 nümerolu *Mecmuayı*, bütün bütün dayireyi insaniyeti, itidalı ve adab u terbiyeyi tecavuz itmiş bir suretde gördüğümüzde, hadden ziyade teaccüb itmişiz dir.

Çok defa söyledik yine söyleriz ki, bir şeyi zevklenmek, beyenmemek, bozmak, hakaret itmek, kendu kenduyi beyenib öyünmek, fodullanmak hem kolay şey dir, ve hemde cehaletin ve terbiyesizliyin büyük isbatlerinden dir, fekat, sorulan şeye mantık üzre, ve terbiyeli suretde cevab verdikden başka, hakkaniyeti kabul itmek, gerçi pek gücdür, fekat adab u terbiyenin ilk alametlerinden dir.

Kanği küfrbaz *Mecmua* kadar küfr idemez, kanği terbiyesiz ve mukallid adem *Mecmua* kadar adem zevklenib her kesi eylendiremez, ve kanği mütekebbir, fodul, ve cahil adem *Mecmua* kadar kenduyi büyüdüb, karşısındakini küçüldemez? Bunlar öyle adi ve kolay khuylardır ki, asla mekteb, medrese ve şehrilik dersi görmeyen yabanilerin cümlesi dakhi icra idebilirler.

Mecmua ilk senelerinde, ve milletimize *para* sebebinden müdaheneler itdigi vakıtlarda, “*akhlak u edeb ve terbiyeye yakından ve uzaktan dokunan mubahasatı asla kabul itmeyib, mücadele defteri olmayacak*” olduğun kavien vad itmiş iken (1853 senesi *Mecmaasın*ın 442 inci sahifesine nazar buyrula), bir seneden ziyadedir, ne kadar *ğazeta* var ise, heman cümlesini kapdı, ısırdı, ve her nevi hakareti iyledi, ve bunlara dakhi kanaat itmeyerek, bu defa katan kimsenin kenduye bir lakırdısı olmadığı halde, bir kaç aydan beru, her kesin riayeti kâmile üzre hıfz iyledigi sulh perdesini yırtarak, hezeyan türkülerini okumağē başladı.

Acınacak hal.

Hakikaten öyle bir terbiyesizce yazılmış varakaya, cevap virmege irtikâb itmek, namus olmayub, ve bizde şu irtikâbı itmemeye dakhi söz virmişizdir, ve sözümüzünde icrasında bulunacağız, lakin hiç deyil ise, şu *adab u terbiye, insaniyyet, medeniyyet, her nevi ulum u fünün ve malûmat u vukufiyet mağazası* bulunan *Mecmuayı* okuyanların dikkatı tammesini davet iylemek niyetiyle, *Mecmuaya* riayet üzre, ve açıktan, bir kaç kelimler itmege tenezzül ideriz.

Mecmua bizim yabancımız olmayub, hem babamız makamındadır, hem hocamız mesabesinde, hem ikbalimizden esnafımızdan bulunmuşdur, hem kafadarımızdır, hem hayvanı nakıt karındaşıımızdır, ve hemde odası *Meğû [Arı]* ile *Münadinin* ortasında bulunduğundan, Büyük yeni khanın kapu arası *akademyasını* teşkil iyleyen üçlerden birisidir, ve bunlardanda başka, *Mecmua* gibi pür kemalet ... bir *ğazeta*, deyil Türkiyada, deyil Evrobada, hatta Amerikade dakhi bulunmadığından, umumen milletimizin şan u şerefinden bulunmakde dir, fekat yalnız şurası bayisi esefimizden bulunmakdedir ki, *Mecmuanın* medh u senası daha Evrobada ve bütün dünyade okunamadıktan başka, hayıflar olsun, ademi şükranıyetinden mi dise, yoksa daha fark u kudreti derkâr olmadığından mı dise, umumen milletimiz nezdinde dakhi

şayanı tahsin bulunamadığıda şöyle dursun, her kısmın hakaretini kendusi kenduye celb iyledikden başka, niçe defa bizlerin dakhi tayyib kılınmasına sebebi azim olmuşdur.

Mecmuada bulunan khasse ve liyakatların gerçi milletimiz farkında deyil ise de, kendusinin kullandığı lisane nezaren, İtalyada Aleksandr Düma ile, Viktor Hügonun kalemlerinden vaz geçerek, dünyada teknil bir malumat kesb iylemek için, ancak ve ancak *Mecmuanın* okunmasına Parlamentoda karar verileceyi emeli ezlebden bulunmakde dir.

Mecmuanın kıymetinin layıkı vech üzere umumen dünyade bilinmemesi, asla ve asla kendi hakkı olan şeref ve ehliyetini eksildemezler, kim inkâr idebilir *Mecmuanın*, Londra, Paris, Vienna, Berlin, Brüssel, Roma, Milan, Florans, ve Petroburg Akademiyalarında aza olub, kâffeyi devletler kabinetolarının ancak *Mecmuu* okuyarak, şu alemin hüsnî idaresine muvaffak olabildiklerini.

Biz *Mecmuade* bulunan bu ehliyet ve khassiyetleri asla kıskanmadıktan başka, komşumuz, esnafımız, kafadarımız, ve milletdaşımız olduğu için iftikhar dakhi ideriz, fekat, kendi nezaket ve adab u terbiyelerinden cesaret alarak şunu süal ideriz ki, bizleri beyenmemesinin sebebini, ve yakhod bizde olan kusurları bize aşikâr, açık, ve küfr, örf, istihza ve hakaret olmayarak, ancak nezaket üzere beyan iyledikden başka, kendisinin bizden iyi, bize fayik olduğun, ve şimdiye kadar milletce kanğı khayr u sevabde bulunub, ve millet gayretiyle kanğı bahsı derc iyledigin dakhi beyan iylesin ki, bizde kendi ahvalı hazıremizi kendusininkiyle tatbik iderek, ibret alıb islahı halimize teşebbüs idelim, yoksa, yalnız fenasınız, küçüksünüz, cahilsiniz ve bir takım hakaretce ...sinizlerden bir şey çıkmadıktan başka, deyil kendusine, illa medh u senalere şayan gazetalara dakhi, daha ziyade terbiyesizler, pek çok hakaretler idebilirler.

Mecmua bu adab u terbiye ve nezaketi icra iyledigi takdirde, biz dakhi kenduyi bir ğazeta deyu itibar iderek, cevab virmege deyil tenezzül ve irtikâb, illa iftikhar dakhi ideriz, emma yine bu söylediklerimizin muğayirinde görüldüğü takdirde, meaz Allah havalarda kızmakdadırlar, artık kenduye layık cevapları ya Tavuk bazarında, ve ya da bazı isgele başlarındaki kahvelerde aramalı dır.

Mecmuayı Gatuğigoslar [Katolikos], *Badriarklar* [patrik], *Yebisgoboslar* [piskopos] ve sayirler okuyub, hatta İslamler dakhi khasseten şu arzu ile Ermenice hurufat öyrenmekde imişler. Biz *Mecmuanın* bu söylediklerini cerh itmeyiz, fekat aceba *Mecmuadan* başka olan ğazetaler, bir taraftan basılıb, ve diger taraftan ise, denize mi atılmakde dirler deyu, süal ideriz. Ve *Mecmuanın* her millet ğazetasından ziyade müşterisi var imiş, bunu dakhi cerh itmeyiz, lakin cevabınada bir sene kadar daha beklemesini reca ideriz.

Kim inkâr idebilir, *Mecmuanın* dünyade her bir meşhur *ingerutyunlara* [cemiyet] aza bulunub, her lisanda basılan kitabların teftişi memuriyetini, ve khususiyle milletimiz kalemlerinin *çenzurasını* [sansür], kimsenin tanıyıp ve kabul itmedigi bir zat tarafından, kendu ühdesine tevcih buyrulduğunu, ve nihayet kim ve kağı nankör inkâr idebilir, umumen milletimizin on seneden beru okuduğu masallar, Papa bahsları ve derin tefekkürleri sayesinde feylesofluk tahsil idub, ve *azkaserlik* [milletperver] ruhuyla alevlenerek, mekteblerin ve kiliselerin her cihetle hüsni nizam ve islahatına ez can u dil çalışmasını.

Mecmuayı kim bilmez, kim tanımaz, kağı amiranın ve esnafın evladı anden ders öyrenmemişdir, ve milletimizin şimdiki ğazetacılarının ve kalem sahiblerinin daha teknil bir *keraganutyun* [dil bilgisi] dakhi bilmeyib, ve ehalimizin ise cahil kalmasının başlıca sebebi, *Mecmuada* bulunan bi beha derslerden mahrum kalması deyil mi dir?

Mecmua bizlere karşı her ne ki söyler ise hakkı var dır, gazetalarımızı okuyanların kanğisi papaslara tapınmak, ve Papalığa, Papalığın iddaası üzre inanmak öyrendi, kanğisi örf, küfr, gurur ve hezeyan tahsil iyledi, kanğisi kilise, mekteb ve *Sahmanatrutyunumuzu* zevklenmeye cesaret iyledi, kanğisi çelik çomak oynamakdan, divaneler gibi, beşlikler ve altılıklar ile denizden kaymak almakdan, ve barut ile havaya sıçrayarak, başıyla tavanı delmekden vaz geçdi, kanğisi inadcılık, söz anlamamazlık, iftiracılık ve *ancorni dramapanlık* [mantık] tahsil iyledi?

Yaşa *Mecmua* binler yaşa, şimdiden sonra milletimiz senin ismini her vakt ve her yerde altun yazılar ile yazıb, ve telaffuz itmezden ise annına üçer defa *khaç* çıkarmalı dır, zira senin gibi mahluk bu aleme ancak bin senede bir defa kısmet olubda gelir, ve zaten şu kısmet ise büyük bir ikbale menut olub, ve milletimizin ise ikbali pek ilerde bulunmadığından, senin gibi bir gazetaya malik olması hakikaten bir hikmet, bir mucizet ve bir azim devlet ise de, esrarı Yezdan bu ya, “gül tikensiz olmaz, ve ikbal idbarsız”, milletimizin ikbalsızlığından, senin de karşına şu bela *Münadi* çıkıb, gice gündüz sana bir afet, bir yumrucak ve bir kanğarena olmakde dir, fekat yine sen esef üzre olma, sen nereye gitsen *Mecmuasın*, *Münadi* de nereye gitse *Münadidir*, elbetde senin bestelerini medh u senaler üzre okuyub nida idecekdir.

HAVADİSATI M TENEV İYE

— Bu salı gün Şevketlu efendimiz hazretlerinin Zeytun burnundan Veli efendi nam sahrayı teşrif buyuracakları, BoĒos bey Dadyan hazretlerinin mal m  olmaĒın, sabahlayın erken *Pr i e* khaber göndererek, khubseda çocuklardan, *Őabigli* [gömlek] oldukları halde, 10-12 nefer çocuklar celbiyle, Zatı m l k nelerinin Basmakhane önünden müruru Şahaneleri heng mında, saf beste bulundukları suretde, müteessir na meler ile dualer okutdurmuŐ dur.

— Şevketlu kudretlu efendimiz hazretlerinin Yusuf Silah-ed-Din isminde ve dört yaşında bir evladları bulunmaĒın, devletlu fekhametlu Sadrazam Kıbrıslı Mehemmed paşa, ve Mehemmed Ali paşa, ve Őehzadeg nden Murad efendi ve Abd  l Hamid efendi hazretlerine takdimden sonra, asakiri Şahaneden ŐeŐkhaneci alayının birinci taburu on baŐılık rütbesiyle kadrı Alilerini müşerref buyurdukları *Jurnalde* [*Journal de Constantinople*] okunmakde dir.

— Valide Sultan aliyet ŐŐan hazretlerinin ketkh daları Mazl m bey hazretleri, ketkh dalık memuriyyetleri yine üzerlerinde kaldıĒı halde, Hasib paşa hazretlerinin yerine Zarbkhanei amire nazırı nasb u tayyin buyrulmuş dur.

— Valide Sultan hazretleri tarafından, devletlu Namık paşa hazretlerine bir kıta giran beha kutu pişkeş buyrulmuş dur.

— Dolma baĒ ede k yin serayı Hümayuna makhsus teatronun mesarifatının dakhi, bir takım tekerr ri men olunmakde olan mesarifatı Şahane sırasında bulunduĒu *Levantda* [*Levant Herald*] görülmüş d r.

— Esgi köprünün yanmış yerinin tecdidi için iradeyi Şahane sadr buyrulmuş dur.

— Valide sultan Aliyetüşşan hazretlerinin, İsgüdarda nısfı erkek, ve nısfı dakhi nisa tayifesi khastalarına takhsis olunmak üzre, dört yüz yatak derc idebilir bir khastakhanenin ibna u inşasına himmet u ihsan buyuracakları niyeti khayriye ve memduhesi işidilmekde olmağın, cümle tarafından senaler olunmakdedir.

— Hisse üzere aza yazılıb, bizim *Antsnanıver ingerutyun* azaları gibi, badiheva arzukeş bulunanlara ders virmek, ve ucuz satılmak üzre umume faidelu kitablar basdırmak, ve hatta mahbemah *Mecmuayı Fünun* nam ulum u fünundan bahs ider bir küçük risale neşr iylemek niyeti memduhesi üzre, bu günlerde *Cemiyyeti İlmiyeyi Osmaniye* ismiyle bir şirket teşkil olunub, şimdiki hal kırk nefer azası bulunduğ, ve hatta şu teşebbüsâtı khayriye, huzuru mekârim mevfuru padişahiye arz ve istizan kılınmağle, mahzuziyeti Şahaneleri reva ve şayan buyrulmuş olduğundan, yakında icrasına mübaşeret olunacağı, *Tercümanı Ahval* nam İslam gazetasında, pek çok medh u senalerle okunmuş olduğundan, aynı senaleri bizler dakhi tekerrür ideriz.

— Rum milleti khayrkhahanı dakhi aynı niyet, yani ucuz beha ile umume faidelu kitablar tab u neşr itdirmek niyetiyle bir şirketi khayriye teşkil idub, müsü Karatödori nam zatı fetanet sematı kendulerine reyis intikhab itmışler dir.

— KHas köylü bir Yehudi çocuğı yolda bir tabanca bulub karışdırır iken, ateş almasıyla biçarenin düşüb helak olması bir olur.

— Gemleyik vaporundan yolcular köprüye çıkar iken, Mahmud oğlu Mustafanın dolu tüfengi ateş almağın, üç çocuk sahibi zevallı bir Yehudi karısına isabet iderek tehlikeli suretde yarelemiştir.

— Şerbetkhane sokağında bir karı tahtapoşda çamaşır serer iken, aşağı düşüb, fena suretde yarele[n]miş dir.

— Bu pencşembih gün Apraham ağa isminde bir *Hrovmeagan* [Katolik] zat, köprüden geçer iken, birden bire vefat itmıştır.

— Jeneral Flörlinin, memuriyyeti mahsuse ile Parisden Viktor Emmanuel İtalia kralı hazretlerine gidecegi telegraf ile Turinoya bildirilmiş dir.

— Londranın parlamentosunda, Lehistan vukuatına dayir söhbet açılarak, Rusia tarafından şu babde olunan muamele asla hoş görünmediginden, baş vekil Lord Palmerstın tarafından aşuri mertebe ayıblanmış isede, şimdilerde bu maslahata müdakhele olunamayacağından, süküt olunması münasib görülmüşdür.

— *Gazet dı Türende* yazıldığına göre, Roma memalikinden Çivita Kastellanadan Fransız asgeri çıkmış, ve Viterbadan dakhi çıkmak üzere imiş, fekat bu havadis için, *Opinione* nam gazeta, daha tasdik olunmamış dır demekde dir.

— Romada Papa jandarmlarıyla ehali beyninde bazı kıyl u kal peyda olarak, jandarmlardan birisi olüb, ve bir kaçları yaralandıktan başka, bir Fransız jandarmı dakhi yaralanmış dır.

— Macar jenerallarından meşhur Koşut nam zat Turinoya gelmiş dir.

— Rusiada bulunan akce killeli ve akhzuitanın durgunluğundan, niçe fabrikalar kapanıb, niçe tüccar, mültezim ve böyük iş sahibleri ya durmakde ve ya da iflase çıkmakde oldukdan başka, niçeler şirketlere dayir hisselerini nısf fiyat üzere satmakde imişler.

— *Hogdemper* [Ekim] ayında Kenisgberg şehrinde, Rusia kralı ve kraliçası hazretleri tac giyecekler imiş.

— *Hulis* [Temmuz] 3 de Varşaviada bir takım Lehliler Lesner nam sokakda mezhebce besteler okumağe başladıklarından, merkumanı dağıtmak üzere asger yetişir, trampetalar vurulur, ve ateş itdireceyim deyu komandan tarafından korku dakhi verilir isede, anler asla fütur getirmeyerek diz üzerine gelib, ölüme hazır bulundukları halde dualar itmeye başlarlar, sonra ehaliden bir kaç kişinin nasihatına itaat iderek dağılıb giderler.

— Bir İngiliz Hindde esir düşdükdend sonra kaçıp kurtulması, ve Londraya geldiginde, niçeler ğayrete gelerek beyenlerinde merkum için para toplamağa başlandığında, merkum “yalınız şurası zamirime tokanmaktadır ki, benim arkamdan düşüb tutmağa çalışanların ellerinden kendimi kurtarmak için, insan kanı dökmeye mecbur olmuşumdur” dedikde, orada hazır bulunan iki nefer İngiliz papaslarının, “eger senin yerinde biz dakhi olmuş olsak, yine öyle yaparidik” deyu cevab virdikleri, *Endepandans Belj* [*L’Indépendance Belge*] nam ğazetade okunmuşdur.

— Kezalik mezkür ğazetade, 11 yaşında bir bakire kız, 57 yaşında şarl Jeren nam bir ikhtiyar adem ile, bir kömür ocağında işlemekde iken, merkum biçare çocuğund üzerine hücm idub, feryad u fiğanlarına asla merhamet itmeyerek, zücacı ırzını şikeste cesaret itdikden başka, diger öyle bir dehşetlu hareketde daha bulunur ki, okuyanlardan hicabından naşı beyanından sarfı nazar olunduğund okunmaktadır.

— Garibaldi tekraren Turinoya gelecekdir denilmektedir.

— Londranın evlerinin heman cümlesi *Sigortaya* konulmuş olduğundan, geçenki dehşetlu yangında yanan binaların kâffesinin bedelini, Sigorta şirketleri eda idemeyecekler dir deyu suyi zann olunmakde dir, zira yalınız binaların bedeli, 500 bin İngiliz lirasını tecavuz idecegi anlaşılmış dır, ve mezkür yangın sebebinden pek çok adamlar tabiatıyla iflasa çıkacaklarından, ol civarda bulunub da yangından kurtulmuş olan ademler, ğazetalar vasetasıyla ism u resmlerini aleme beyan itmekde imişler.

— Geçen ayın evasıtı tarihıyla Tehranden alınan mektublara göre, orada kolera zuhur iderek, yevmiye yetmiş seksen kişi vefat itmesiyle, şehametlu İran şahı hazretleri sayd ve şikâr (avcılık) behanesiyle Nehavend tarafına azimet iylemiş, ve düveli sayire süferasıyla kübera ve ağıniayı memleketin her biri birer tarafa gidub, Tehrande yalınız fukara takımı kalmış dır. *Cerideyi Havadis*.

— Mesajeri nam Fransız kompaniası tarafından, İstanbuldan İzmirde haftada bir defa işlemek üzere bir kıta vapor takhsis kılınmış idügi havadisatden dir.

İLAVEYİ MÜNADİYİ ERCİYAS

22 OKOSDOS 1861

OKOSDOS 21 VUKUATI

Gün be gün milletimiz kesbi malûmatı politikiye iyleyub, ve envarı ulum ile tenvir kılındıkca, cenabı Kibriya hakkında iman u itikadı, velii niymeti bi minnetimiz Saltanatı seniyye hakkında khulus u sadakatı, ve kendi hukuku hıfz u vikayesi hakkında şevk u ğayreti tezeyyüd u tekessür bulmakde idugi asla inkâr olunamaz. Hakikaten evvelleri, din u mezhebimizin şimdiye kadar hıfz u vikayesine sebeb ruhbanlarımız dır zann olunduğundan, milletimizin dakhi müstahfızları ruhbanlarımız dırlar deyu zann olunmakde idi isede, atik u cedid tarihler bu züümün yanlış olduğun alenen göstermekde olduklarından, yani, niçe vakıtlarda, ve niçe yerlerde her dereceden ruhbanlarımız eksik olmadıkları halde, ancak khristiyan milletler tahtı idaresinde bulunan milletdaşlarımızın, mezheblerinin tebdiliyle beraber milletliklerin dakhi bütün bütün ğayb itdikleri, ve halâ itmekde bulundukları tefekkür u müşahede olunmakde bulunduğundan, mezheb u milletliyimizin hıfzına ancak ve ancak sayeyi adaletvayeyi devleti Osmaniyeyi ebediyyet makrunda muvaffak olabilmiş idugimiz şems gibi ruşen suretde fehm u fark olunmağın, şükranıyeti binihayeyi kalbiye, ve asarı sadakatı lazımevi vafıremiz, gerek şifahen ve gerek tahriren an be an ve dakika be dakika khalisane zuhure gelmeye başlamış dır, ve ber devam bulunacağına dakhi mikdari zerre şübhe yokdur.

Her milletde her ne kadar kaba ve bayağı khalk çokluk isede, zimamı idareyi ruhaniye ve cismaniyelerinin, dayıma cüzüküllü ilm u kemalet sahibi bulunan azlıklarının yedinde bulunduğu malûm olub, gerçi, bazen milletimizin cahilleri üzerinde, bazı mertebe, fekat sebebsiz olmayarak, sayir bir devlet hakkında hüsnî

teveccüh alametleri müşahede olunmuş isede, şimdiki ehli irfanlarımız, khususiyle cismani güruhimiz tarafından, şu babde aşırı mertebe esef olunmuşdur ve olunmakdedir.

Her adem misillü milletimiz dakhi, Saltanatı Seniyyeyi inayet derya hakkında ferizeden bulunan şükranıyyet u sadakatda bi kusur bulunmak için, mazhar buyrulduğu eltaf u imtiyazatın kâmilten fehminde olmağa müktedir bulunmalıdır, ve şu iktidare malik olmak için kenduyi, yani kendu hukuk ve kadr u kıymetini tanımalıdır, ve kenduyi tanımak için, tabiatıyla zulmeti cehaletden, merkezi kemalet u medeniyete nakl olunmalıdır, çünkü, cehalet üzre zuhure gelen sadakat u şükranıyyetde, sebat u istikamet olamadıktan başka, görülen korku ve yakhod itaata ise, itibar u rağbet dakhi cayiz olamayacağı aşikâr dır.

Bir millet kendi hukukunun kıymetini ne kadar ziyade anlamağa başlar ise, ol kadar ziyade hıfz u vikayesine çalışır, ve şu hukukun ğasb u tasğir kılındığın görür ise, zalım u düşmenlere karşı mukavemete çıkışır, çünkü bir yerde emri tearruz (*hartsagumn*) meydana geldiği mertebe, emri tedafinin (*başdbanumn*) dakhi aynı mertebede, ve çok defa daha ziyade meydana geleceği tabii dir.

Okosdos 2 de neşr olunan İlavemizde, dünki gün Patrikkhaneye tecemmü idecek izdihamı kesiri teyakkun birle, cümle tarafından *edibane* ve *kâmilane* hareket olunmasın nasihat vermiş idik.

Gerçi, cemıyyeti mezbure tarafından, işdilişe nezaren, adaba muğayir bir hareket müşahede olunmamış ise de, vuku bulan haller, kâmilten cümlelerin bayisi esefinden bulunmuş dur, zira, hakikaten 1861 senesinde, bir millet tarafından, kendi patriyine karşı ol mertebe hakaret u siteme mecburiyyet zuhure gelmek, ve emniyeti kâmile mahv olmak, khususiyle milletimiz gibi, her bir eyiliyi, nezâketi ve insaniyeti

ziyadesiyle patriyinden bekleyen bir millet için, hadden ziyade teessüf olunacak bir şey dir.

Şu vukuatı acibenin, tafsilatın sonraya b[1]rakarak, şimdiki hal mukhtasaren beyan idelim.

İzdihamı kesir kilise alvlusuna tecemmü itmiş beklemekde iken, elinde tezkere bulunmayanlar mekteb kapusundan içeru kabul olunmadıklarından, çünkü mezkûr meclisin ağaları *Srpazan Hayr*ın kendi keyfince intikhab olunmuşlar idi, çünkü Fermanı Alinin maeli, adalet nümuni *bi tarafı ve hakkaniyet*, ve milletimizin *huzur u rahatından* ibaret idi, çünkü Fermanı Ali Ermeni milleti için olub, ve her bir Ermeninin ya bizzat kendusi bulunmağ, ve yada tarafından birisini vekil itmege taben ve nizamen hakkı ve selahiyyeti bulunduğ aşikâr idi, çünkü, *Srpazan Hayr* tarafından apansız, yani, icra idecegi cizvitce hareketin üzerine, her kes vesveseye düşar olmuş idi, ve çünkü *Srpazan Hayr*ın politikasından, yani Saltanatı Seniyyecede ferizeden bulunan sadakat babında, ehli basiret guruhimizin emniyeti kalmamış idi, tabiatıyla her ademin dakhi davetsiz olarak, hakkaniyyet üzre, meclisde bulunmağ, ve Fermanı Aliyi işitmege hakkı ve selahiyyeti bulunduğ nümayan idi.

Gerçi şimdiye degin 10 defa kadar *Sahmanatrutyun* [anayasa] mucibince, *Inthanur Joğovlar* [umumi meclis] tecemmü itmiş idi, fekat öyle her kese şüphe virecek suretde kapularda, *jamgoçlar* [kilise görevlisi], yasakcılar, ve zabtiyeler durdurularak davet tezkeresi süal olunmaz idi isede, dayima millet murakhkhasları nizamen ve tekmiilen davet olunduklarından, kharicden kimse gitmeye iddaa idemez idi.

İki bin kişiden mütecavuz izdiham, ve kâffesi ırz u edeb sahibi, ve deyil bir takımlar gibi ... geçinen, illa alnlarının terleriyle kazanıb geçinen kesanden ibaret olmağın, meclise kabul olunmamak hakaretin ve zulumun gördüklerinde, iddaa üzre içeru girib, evvela *Srpazan Hayra* mezkûr meclisi, niçin ve kanği efkâra mebni,

Sahmnatrutyuna muvafık suretde davet itmemiş dir, niçin *Sahmanatrutyunu* tanımamak ister, niçin bir buçuk seneden beru tanımış, imza vermiş, ve yeminler itmiş iken, şimdi mahv u izalesine çıkışmakde dir, ve niçin ibadullahı Ermeni mezhebinden oldukları halde, Fermanı Alinin kraat buyrulmasını diynemekden mahrum itmek için kapulara yasakcılar vaz itdirmiş dir, şu selahiyyeti nereden almış dır, kendisi kanğı milletin ve kanğı güruhin patriyi dir, ve daha bunlara dayir süaller iylediklerinde, *Srpazan Hayr* ne cevab verecegin şaşırıp, bazı icraların inkâr idub, ve bazılarına uyar uymaz cevab vermeğe başlayıp, ve cemiyyetin şüphe ve vesvesesi kat be kat izdiyad bulmağın, “*Artık şimdi bu saat ve bu saniyyeden sonra dince, devletce ve milletce mikdari zerre, senin üzerinde emniyetimiz kalmamış dır, zira ne sözünde durursun, ne vadinde durursun, ne imzanda durursun, ve nede yemin tanırırsın, ve hareketi na makbulelerin ise yeni bir şey olmayub, vaktiyle Edirne de vukua gelen hareketi mezmumelerinle tasdik olunmakde dir. İmdi ya bize bir cayız ül itibar emniyet göstermeli sin, ve yada istifanı burada vermelisin, deyu bağrıışmağ* başladıklarında, her ne kadar istifasını vermez isede, şu atideki beyan ideceğimiz imzasıyla, ve bazı zevatı müslihenin gayretiyle, ehali teemin kılınıb, keyfiyete netice verilir.

İşte *Srpazan Hayr* tarafından verilen senedin sureti:

Tercümesi

Şu *Surp Yerusagem* [Kudüs] meselesi, *Azkayin Sahmanatrutyunun* [milli anayasa] ahkâm u kararlarına her cihetle mutabık ve muvafık suretde, ve *orinavor* [meşru] *Inthanur Joğov* tecemmü itdirilerek icra kılınıb, ve ben dakhi kemal mertebe *Sahmanatrutyunun* hamisi bulunduğumdan, meseleyi mezburenin ikmal khususu mesuliyyeti ve kefaleti tahtında bulunacağım.

Sahag ve Hagop *vartabedler* *Badriarklık vartabedlerin tsutsagından* [liste] dışarı bırakılıb, *S. Yerusagem* için teşkil olunan *Ganonakrutyun* [kanunlaştırma] ise tekmilen kabul itdirilecek olduğundan, şu kararlara muğayir bir hareketde bulunduğum takdirde, *Sahmanatrutyun* mucibince ve kendi hüsnü rizamle aninde istifamı vermege hazır bulunacağım.

(Mühür ve imzalar)

Bu hengâmda vukua gelen şamata, gürültü, sıcak, ve Hagop Srpazanın ve sayirenin bayılması, esef olunacak hallerden dir.

Cemiyyet bu hallerde iken, keyfiyet Babı Zabtiyeye, ve Babı Aliye ikhtar kılınmağın, Zabtiye nazırı devletlu Mehemmed paşa hazretleri, ve zabıtanen izzetlu KHosrov paşa ve Selim paşa hazaratı, bir kaç yüz zabtiye ve asger ile Patrikhaneye koşarak, iadeyi asayışe himmet buyururlar isede, Mırmıryan Kevork ağa ile, beraberinde bulunub, ve cümleden ziyade şu uygunsuzluğa sebep veren Çıracıyan Sarkis ağanın teallukatından olan bir kesin, müşir paşa hazretlerine, 400 seneden беру, deyil sayir silah, illa bir ceb çakısıyla dakhi asarı isyane irtikâb ve cesaret itmeyen sadık ve edebli ehalimiz aleyinde iftiraye irtikâb birle, “efendim, cümlesinin üzerinde *ğama* ve *bıçak* vardır” deyerek, alçakca iftiraye irtikab itmesi, egerçi devletlu paşa hazretleri tarafından lazım gelen sitemamız cevabı almamış olsa, daha ziyade esef olunacağı bi iştibah idi.

Her ne kadar, şu cemiyyet dağıtılıb, her kes emniyet üzre mahalline gitmiş isede, şimdiye kadar şu uygunsuzlukların sebebi evvelleri bulunan zatlar, ve yakhod tevabileri, yani Patrik ve Patrikhanane mültezimleri, asla *Badriarkarandan* [Patriklik görüşü] ayrılmamışlar dır.

Babi Ali tarafından, sonralarda, meclisi KHezayin baş kâtibi izzetlu Sabri bey
hazretleri dakhi teşrif buyurub, *Srpazan Hayr* ile mülakat iylemiş dir.

Bunların cümlesinden ziyade, *Srpazan Hayr*ın paşa hazretlerinden birisine, “efendim,
milletimiz şimdiye kadar edebli idi isede, şimdi edebsiz olmuş dur” dimesi aşırı
mertebelerde esef u teaccübe şayan bulunmuş dur.

Milletimiz beyninde zuhure gelen şu uyğunsuzlukda başlıca hiçbir sebep
bulunmayıb, ancak bir takım adamlarin millet işine evvelki gibi nufuz ve paraları
sayesinde karışıb, fukara ve esnaf karşısında ahkâm u darat satamadıkları
hiddetinden başka, bir takım daha kendulerinden genc, ve kendulerinden alimler
hakklarında kalblerinde hiss itdikleri hasedi şedidden başka bir şey olmadığından, ve
hakkaniyet u kemalet ise, sayeyi adalet maeyi Saltanatı seniyyede, evvel u akhırı
cehalet ve ademi hakkaniyete ğalebe idecegi şüpheden ari bulunduğundan, şu
fesadengizlerin, nefsaniyeti reddiyelerinden vaz geçmeleri reca olunur.

Bu alemde, kendi üzerine  okların adavetini, hakaretini, ve hezar dürlü mana
virmesini eger davet ider bir i  var ise, ancak   gazetacılıktır, ve khususiyle serbest
efkâra kh dmet iden   gazetacılar d r deyebiliriz.

Zevall    gazetacı, illa Ermeni olduğu halde, okuyanların çokluğu sayesinde, lazım
gelen yerlerde havadis yazıcılar peyda idemediginden, ve her istedig    gazeta ve
kitaba para yeti diremediginden, ve milletimiz ise, esgi *azkaser* ve *usumnaser*
[ilimperver], amiralar ve *badriarklar* aklı, himmeti ve fedak rlı ıyla bir
k t bkhaneye nayil olamamış olduğundan (acayib k t bkhane mi, k  ki
k t pkhaneden vaz ge dik emma, bari patrikkhanede bir defterkhane peyda itmiş
olarak, 40-50-100 seneden beru gelmiş gitmiş olan k  ıdları yakhod suretlerini
saklamı  olsalar idi), evvet zevall    gazetacı bir   gazeta doldurmak için,   gazetalar
karı dır r, kitaplar karı dır r, *pararanlar* [sözlük] esgidir, yazar, bozar, düşünür, bir
aralık fikri bir yerde ili ir, bazı yerde, aceba devlet pol[i]tikasına tokan r mı deyu,
bazı yerde aceba millet politikasına tokan r mı deyu, ve bazı yerde dakhi, bu havadis
bayatdır,   vukuat şüphelidir, hal bu ki mesuliyyet kendi üzerimde dir deyu korkar,
vesvese ve şüphe ider, düşünür namusu, kârı, ve cezası tehlikesini, aradığını
bulamaz, istedigini yazamaz, her fikrini anlatdıramaz, bazen kalemi, bazen k  ıdı, ve
bazen dakhi   gazetaları ve mektubları bir tarafa fırlatarak, akıbet  l emr, el yazısını
bitirir.

  Gazetacı bu kadar g cl kler ile kendi   gazetasını meydane getirebildi i halde, ve
dünyade ise, bir   gazeta yazabilen için, her ne kadar edna olsa, geçinecek bir i 

bulabilir iken, çok defa yalnız bir insan ve millet ğayreti için öyle bir fedakârlığı der ühde itdigi suretde, aceba mükâfatı ne olmakda dır?

Mükâfatı, terbiyesi az milletlerde dayima tazyik olunmak, redd olunmak, kapatdırılmak, ve hiç deyil ise okunması yasak olunmak olmuştur ve olmakde dir. Fekat şu da sahih dir ki, ğazetalar ğayretiyle bir defada bir millet yakhod bir ehali, biraz medeniyyet dayiresine ayak basarak, khayr u şerrini tanımağa başladı ve gözlerini açdımı, ilk itibar idecegi şey ğazetalar olacaklarından, ol ğazetacılar dakhi en ziyade arzu olunacak hallerde bulunacaklar dır.

Milletimiz ğazetalarının hele ikbal u idbarları, heman ancak bin kişinin elinde dir, eger onlar ğazeta okurlar ise, ğazetalar yaşayabilirler, yok eger onlar dakhi okumazlar ise, ğazetaların ecel kapusuna yakın varacakları bi ıstibah dır, yani, demek isteriz ki, milletimizde ğazetaya heman para verir, *usumnagan* [alimane], *usumnaser*, *lusavoryal* [münevver], ya *khavaryal* [cahil] ancak bin kişi vardır, sayirleri ya hiç okumamakde, ve yada otlakcılık ile geçinmekde dirler.

Fekat bu söylediklerimiz ne her ğazetacının hakkına dır, ve nede her ğazeta okuyan, ğazetalar beyrinde bulunan bu farkların farkındadır.

Çünkü, öyle ğazetacılar dakhi vardırılar ki, başkasının yazdığını bir kaç hafta sonra yazarlar vazifesinden kharic havadisın yeni olması, esgi olması, ve öyle ğazetacılar dakhi var dır ki, ğazetasını doldurmak için, ol dedigimiz korku, vesvese ve şüphenin hiç birisini çekmedikden katinazar, mikdari zerre ğayle ve hiddet eseri dakhi duymaz, çünkü, asıl ğazetacıların borcu olduğu üzre, kendi tarafından rey ve efkâr gösterecek yerde, kolayca suya sabuna tokanmaksızın, bir takım zararsız ve faidesiz ğazeta tercümeleriyle, ğazetasın doldurur. Kezalik okuyanlarımızın dakhi ekserisi bu yolda olub, okudukları bahslar ve havadisler üzerine, asla dikkat, mütalaa ve temyiz itmeksizin, güya ğazeta okuyor desinleri kenduye bir adet itmiş dir gibi, iyi fena

okuyub, yakhod okumayıb bir tarafa atmaqdadırlar. Bu teşekkimiz yalnız gazetalar için anlaşılmayıb, kitablara için dakhi aynisi anlaşılmalıdır, ve şimdiye kadar kalemlerimizin layığıyla ilerü gitmemesi, ancak okuyanların şu dikkatsizliğinden olduktan başka, bir takım sefil kalemlerin kalemiz deyerek meydana çıkması dakhi, aynı sebebe mebnidir dinse sezadır.

Milletimizde şimdilerde khaylice ehli kitabet (*usumnagan*) ve *lusavoryal* kimseler var iken, yazılan ve okunan bahslar üzerine asla dikkat ve mütalaa olunmaması taaccübe şayan bir hal deyil mi dir?

KHayr, zira, düşünüş doğru isede, icrası başka dürlüdür, yani demek isteriz ki, eger milletimizde kâffeten 4 bin nüskheye yakın gazeta ve risale okunmakta olub, hal bu ki, ekserisini ve yüzde doksan beşini okuyanlar *usumnagan* olmayub, illa *usumnaser* yakhod Türkce tabir ile söyleyelim, dikkat u mütalaa kudreti kâfi olmadığı halde, okumak arzusunda bulunanlar dırlar, çünkü, öyle ötede berude kendilerini *usumnagan* yerine koyarak ahkâm satanların pek çoğu, kendilerin bir malûmat makhzeni kıyas itdiklerinden, hiç bir şey okumadıktan başka, bazılarının ise ya Fransızca, ve yada sayir bir lisane aşına bulunduklarından, millet varakalarından bazısının Ermenice, Türkce, *aşkharhapar* [modern Ermenice], *krapar* [kadim Ermenice] olduğun behane ider okumaz, yakhod irtikâb itmez, bazısının dakhi, *Lusavorçagan*, *Hrovmeagan* ve Protestan kalemi dir der okumaz, ve bazısının dakhi, kendi efkârına muvafık bulmadığından okumaz. Fekat, şurasını sormalıyız ki, yalnız başka lisan kitab ve gazetalarını okumak ile, kendi milleti üzerine ne malûmat alabilib, ve kendi üzerinde ise, ne kadar millet ruhu peyda olabilir? Eger, okumak ile insan bir şey duyar ise, bizim alafıranka *usumnagan*lar, salt Fırenkce duyğu sahibleri olmalıdırlar, zira milletce duyğularının uyanması mümkün olamaz. Bu söyledigimiz her ne kadar sahih ve tabii isede, daha ziyade tasdik için, milletimiz içinde bulunan bir takım bütün

bütün alafrankaya sapmış, ne kendisi *Hay* ile görüşür, ne kapusundan içeri *Hay* yazısıyla basılmış bir varaka girer, ve nede milletce mahalde kendisi görülür. Bu tarz faidesiz, ve Ermeni olduğun kendince bir namussuzluk add iden, fekat asıl namussuz kendisi olan, yapma Frenkler, şimdiye kadar *Hrovmeagan Hay*larımız içinde, bize nisbetle daha ziyade bulunagelmekte idi isede, şimdilerde gün be gün eksilmekte olduğun memnunen görüb, ve mesruren khaber verimiz, lakin, Beyoğlu içinde *Lusavorçagan* olarak, ve vakti halleri dakhi gayet yerinde olduğu halde, ol tarz bazı kesane malik bulunduğumuzu ziyadesiyle esef üzre söyleriz.

Milletimizin içinde *usumnagan* ve *azkaseriz* deyu en ilerude bulunub öyünenlerin ekserisi, milletce kalemlere adi bir göz ile bakdıktan başka, milletce para ve vergiye geldikde dakhi, kıyı sularında gezinmekde dirler. Sözüümüzün bir takım fakır *usumnaganlar* için olmadığı derkâr, ve bilaks hatta milletce şeylere para verenler daha ziyade kendiler bulundukları aşikâr dır.

*Usumnagan*larımızın ekserisi bu halde olub, ve milletce kalemlerimizin ileruleyib kesbi şeref itmesi ise, başlıca anlerin şevk u gayret ve teşvikatına mühtac bulunduğu takdirde, aceba *Münadimiz* ne halde bulunmakde dir?

Münadi Türkcendir, *Münadi* her şeye mana verici dir, *Münadinin* kalemi sert, efkârı ammeye muğayir dir, ve *usumnaganlar* ise, başkalarından ziyade kendilerine beyenmiş ademler dirler, tabiyatiyle *Münadi* okuyamazlar, hele alessaviye zenginler hiç okuyamazlar, ruhbanlar gördükce kaçarlara, dimekdir ki, *Münadiyi* okuyanlar ancak *Münadinin* efkârına ruyi muvafakat gösterenler olacaklarlar dırlar.

Yalnız bu kısım ile *Münadi* idare idebilir mi? Evvet idare idebilir, çünkü, Ermeni milletinde gazetacı bulunacağın evvelinden bilmiş ve tefviz iylemiş dir.

Münadi kendi okuyanların cümlesinden teşekkür iyledikten sonra, bu seneki millet muarazasından dolayı, 60 neferden ziyade müşterisin ğayb itmiş olduğundan, mezkûr sayının yine dolmasına, say u himmet buyrulmasın dakhi reca ider.

Bir kaç defa dır ğazeta üzerine bu kadar dikkatlı yazmamızın, bazılarının teaccübünü mucib olacağı ihtimalden dir, fekat buna teaccüb istemez, zira, çok defa söylemişiz dir, eger milletimizin islahı halini arzu ider isek, ğazetaların, ve okuyanların çoğalmasına çalışmalıyız, bundan başka hiç bir yol ve çaremiz yokdur, ve bunuda isbate çıkışmak adeta abes dir, çünkü bütün Evropa ve Amerika milletlerini her gün her saat gözlerimiz ile görmekdeyiz.

Evvet, dünyade her şeyin iyisi ve fenasına dikkat olunub, iyiler mükâfat ile terĝib u teş[v]ik kılınıb, ve fenalar dakhi mücazat (ceza) ile terbiye ve nasihat olunmalı dırlar. Kanĝi iş ve icrada şu mükâfat ve mücazat icrası yok ise, mümkün deyil ol iş layıkıyla ileru gidemez.

HAVAD SATI M TENEV  YE

Bir Şeyi beyenib yakhod zemm itmek dayima baŐkasına nisbetle olageldiğinden, ulum u kitabeti ilerude bulunan milletlere nezaren, Şu khususda, yani kitab ve ğazeta okumak zımnında her vakıt gerçi milletimizi fasl u zemm itmekdeyiz, lakin her gün ve her saat beraber yaŐadığımız, ve vatandaş bulunduğumuz İslam ehalinin okunmak yolunda bulunan ihmalını gördükce, milletimizi ziyadesiyle medh itmeye borçluyuz.

Vakaa İslam  lemasında bulunan kitabeti inkâr idemeyiz, lakin, yalnız ol g ruhda bulunan yalnız mezhebce malûmatı dakhi, İslam ehalisinin ulum u medeniyyetine bir büyük rehber add idemeyiz.

Yigirmi miliondan mütecavuz Osmanlı milletinde, ancak Şimdiye kadar, bir kaç nevi ğazeta tab u neşr olunmakde iken, ancak    milyona yakın milletimizde yigirmiye yakın ğazeta ve risale bulunması, hakıkaten iftikhar olunacak bir keyfiyet dir, fekat, bu cümle okuyanlarımızın sayıda pek az olduğun dakhi setr idemeyiz.

Hele taşralarda bulunan İslamların Şimdiki cehaletin ayıblayamayız, çünki, Saltanatı seniyye sayesinde, ve Mearifi seniyye sayesinde, ve Mearifi umumiyye nezareti himmetiyle, daha bir kaç seneden beru dur ki, her tarafda İdadiyye mektepleri küşad ve ikdam olunmağa baŐlanmış dır.

Hal bu ki, İstanbulda bu kadar hal u vakti yerinde İslam bulunmakde, ve ancak iki    nevi Osmanlıca ğazeta tab u neşr olunmakde iken, bundan altı ay kadar evvel, *Cevayib* [*el-Cev 'ib*] ismiyle ve Arebi lisan üzre neşr olunmağe başlayıb, ve 33 n skhe öylece devam itdikden, ve idare idemediğinden, Türkce tercümesi dakhi beraber olarak tab u neşr olunur, ve  lema ve vükela ve umumen her sınıf ehali tarafından itibaren Şevk u ğayret verilir m lahazasına mebni, kıtası dakhi

büyüdülerek, ziyadesiyle müntazam ve müfid bir ğazeta heyyetine girer, ve kâffeyi millet ve vatan ğayreti çekenlerin salt lisanen müveddii memnuniyyetlerinden bulunur isede, zevallı *Cevayib* zann ideriz ki, Arebce ve Türkce birlikde olarak, havadisatı mükhtelifeden, ve malûmatı mütenevviyeden 36 nümeroya kadar devam iyledigi halde dakhi, otuz bir müşterisi, hayıflar, otuz iki olamadığından, bundan bir hafta evvel, şu atideki esefengiz ilanla, bir mıkdar dakhi borca giriftar oldukdan sonra, tab u intişarden ferağat gelmeye mecbur bulunduğun beyan iylediginden bazıları misillu acizanemizin dakhi bayisi esefinden bulunmuştur:

“Bundan akdem çıkarılan otuz ikinci nümeroda *Cevayibi Arebiye* satılmadığından zarar idub, Türkce tercümesiyle beraber tab u neşrine mühtac olunduğun beyan itmiş idik. Bu kerre Türkce tercümesiyle dakhi bir faide görölmediginden başka, mesarifin kesreti sebebiyle, müsteĝrakı deyunu kesire olduğumuzdan, ve bu gidişle müşterinin çoĝalmayacağını dakhi teyakkun itdigimizden, her ne kadar bu babde yüz karalığından ictinab itdiksede, tatil itmekden başka çare bulunmayub, zaruri tab u neşrinden sarfı nazar kılınmış olmaĝle, müşterimiz bulunan zevate, bakı kalan akceler mah be mah tediyye olununcayadak sabr olunması ricasında bulunduğumuzu, ve bu khususdan fariĝ olmaklıĝımıza düçar olduğumuz isardan başka bir sebep olmadıĝından, bundan böyle bu ane dek müsaadelerini gördüğümüz zevatın, ve tezayidi ulum u mearif kaziyeyi khayriyesi için, elsineyi mükhtelifle ile, tab olunan jurnalatın, ila akhır ül devran dayim olmaları duasıyla, meşĝul bulunacağımızı ilan ideriz.”

Mezkür ğazetanın sonunda dakhi, şu acınacak elvida tarikhi okunmuş dur:

“Havadis tab iderken taze taze, vah biçare,
Cevayib kendinin iflasını neşr iyleyor elan.

Yazar jurnalcılar tarikhi cevherdarı tatilin,
Cevayib çıkdı iflase, deriğa iyledi ilan.”

1278

Bir milletin medeniyyet u seadet yıldızı, ancak, kitabet ufukunda tulu idebileceğinden, *Cevayib* gibi bir umumun istifade idecegi gazetanın tatil itmege mecburiyyeti, İslam ehalisi hakkında her ne kadar teayyib olunacak bir hal isede, mezkür gazetanın, hiç deyil ise bir hafta evvelinden ahvalı zaruriyesi beyaniyle, zevatı kitabetperveranın imdad u muaveneti taleb olunmaksızın, nagehan tatile çıkışmasından, ve tarikh beytinin ahkâmından, ziyadesiyle bir tizmizacılık fehm u derk olunmakde olduğundan, şu babde zuhura gelmiş olan taksiratı dakhi bila müdahene izhare cesaret itdigimiz ile beraber, ehaliyi emri kitabete, ve tahsili ulum u mearife herkesi teşvik u tahrik itmek ise, her millet gazetasının vacibeyi zimmet ve ferizesi bulunduğundan, *Takvimi vakaa*, *Cerideyi havadis*, ve *Tercümanı ahval* nam Osmanlıca gazetayı müteberler taraflarından, mezkür gazetanın tatile mecburiyyeti, kendiler hakkında dakhi bir alameti khayrencam olmadığı der khatır ile, mezkür gazetanın yeniden tab u neşri zımnında, kâffeyi ehli kitabeti teşvik iylemelerin, ve İslam ehalisinde hiç deyil ise beş altı yüz nefer, millet ve vatan gayretiyle meeluf zevatın, *Cevayibe* müşteri yazılmağ e himmete müsaraat itmelerin, vacibeyi vatandaşı asarı ğalibesinden mağlub bulunarak acizane nasihat ideriz.

HAVADİSATI MÜTENEVVİYE

Fransız müelliflerinden meşhur Viktor H gonun, bir  azeta muharririnin, esirlik üzerine yazmış olduğu bir kitab hakkında, merkume şu atideki mektubu yazmış dır:

“M s  [*monsieur*], esirlik üzerine yazdığınız bahsı bana okutdurduğunuz için teşekkür iderim. şu esirlik maddesi dünyade en büyük bir mesele dir. K rreyi arz sekenesinin nısfı halâ ol dehşetli zulmetde kalmış olub, ve bir c mhuriyyet ise, bütün bütün ol girdabde  ark olmakde dir. İmdi, şirketi insaniye tariki medeniyyetde ne kadar ileru gider ise,  eşmanı dikkatını dakhi ol kadar şu madde üzerine çevirmeli dir.

Dünyade en büyük utanacak bir şey, en büyük bir  nah, ve en ziyade bir eseri cehalet var ise, o dakhi ancak esirlik maddesi dir.

“ f, ne demek dir, adem ademin mali olmak”. Bu alemde Allahın muradına karşı bundanda büyük bir hareketi reddiye olamaz, zira, ademin sahibi, yalnız Allah dır. Ruyi cihande egerçi yalnız bir nefer dakhi esir kalsa, kâffeyi insan evladının namusuna leke sayılabilecek dir. Ve işte bu sebebe mebni dir ki, kâffeyi tefekkür sahiblerinin niyeti ezlebi, ol esirlik denilen zulmun mahv u nabadid olmasına  alışmakden ibaret bulunmakde dir.

M s , bu babde sesinizi y kseltmenizle siz bir hareketi memduhe icra itmiş oldunuz, siz öyle bir mübarek uğura kılıc  ekdiniz, sizde hem fesahat var ve hemde şecaat, ve hukuku benii adem, ancak sizin gibi kahramanlar sayesinde kesbi fütuhat idebilecek dir. İmdi, bu khususda sizi ma teşekkür tebrik iderim.

Müsü, şu khususda bir az daha ğayret lazım dır, zira emelden bulunan vakt u saat yaklaşmakda dır.

Esirlik denilen şey, Amerikanın daha genc repübliki (cümhuriyyet) üzerinde bir nevi çıban gibi bulunmakde dir, fekat, tehi yerde çalışıb karşı koymakde dir, zira, evvel u akhır, biz ol çıbandan kenduyi kurtararak kenduye bakhşı şıfa ideceyiz.”

“Elinizi sıkarım müsü.”

Viktor Hügo”

DEHŞETAMİZ BİR HAL

Şu bahsımzin yalnız ismi okundukda her kesin merakına tokunacak dır, ve işte bizimde niyetimiz ancak o dur, zira, dikkat itdiyimize nezaren daha milletimizde ğazeta okumak ne idugi layıkıyla anlaşılmamış olduğundan, yazılan bahsların ve ğazetaların iyisine fenasına çoklar tarafından dikkat olunmadıktan başka, niçeler tarafından dakhi, güya salt bir süs için ğazetaya yazılmış gibi olduklarından, çok defa ğazetalar hiç okunmaksızın bir tarafa atılmakda dırlar.

İmdi, şu bahsımızın cümle tarafından dikkatı tamme üzre okunmasını reca ideriz. Esgi günlerini ber taraf itdigimiz halde, bir kaç aydan beru İstanbulda bir bi çare familya görölmekde dir.

Gözlerimiz pek çok sefil u biçare familyalar görmüşdür, lakin bunun emsali heman hiç görölmemiş dir deyebiliriz.

Mezkür familyanın büyükleri ğayet müsinn bir adem, keزالik ehli dakhi kendisi gibi müsinne, ve bir çok evladları var. Bu familyanın ne oturacak yeri, ne yeyecek yemeyi var, kimisi ecel döşeyinde inlemekde, kimisi yareli bereli, bi mecal vicudin sürükleyib gezmekde, kimisi mahbeslerde ve kimisi dakhi sürgünlükde nari hasretde yanıb kül olmakde, ve kimisi dakhi gözsüz dilsiz ve köt[ü]rüm olduğundan, kharicden hiç bir kimseden medar u merhamet gözedecek ümidleri olmadığından, ancak bir birlerinin imdad u tesellisine mühtac bulunmakde dirler.

Hakıkaten sefil u biçare familya!

Mezkür familyanın kim ve nerede olduğun söylemezden evvel, zamir u merhamet üzerine bir kaç kelam söyleyelim.

Her ders u bela insan için olub, her derde ve her belaye karşı yetişmek her ademin borcu ve vacibeyi zimmetinden bulunmakde dir.

Kişi ne kadar zengin, ne kadar nufuzlu ve ne kadar kuvvetlu olsa, müddeti ömründe dayıma yekdiglerinin yardımına mühtac olacak günlere rast geleceğine asla şüphe olunamaz.

Dünyade her yerde mezheb ve terbiye dersleri bulunub, cümlesinde dakhi fukaraperverlik en büyük bir fazilet sayılmış dır, ve fukaraperverlik dakhi günagün olub, başlıcaları, fukarayı, sakatları ve sabi çocuklar ile ikhtiyarları kayırmakdan ibaret bulunmakde dir.

Yalnız bir sefil u biçareyi görübde merhamet itmemek insaniyyete muğayir olduğu halde, öyle bir çokluk familyanın ahvalı zarure ve dehşetamizini görüb, bilib ve işidibde merhamet itmemesin ise, ne kadar ziyade insaniyyetin kharicinde bulunduğun asla kimse inkâr idemez.

Şu biçare familyanın, zaten büyük ve ziyadesiyle müteber bulunduğu halde, ve halâ niçe sahib servet ve kudret khısımları bulunduğu suretde, zalım feleyin elinde bir eylence olması, ve kendi akrabalarından ise bir muavenet u yardım beklemekde iken, hiç bir iyilik görmedikden başka, tabiyatın zulmlarından daha ziyade, bizzat anlerden zulum u ğazab görmekte olduğundan, ahuzarlarının gice gündüz arşı alâlara çıkması, taşden pek yüreklere dakhi teesir itmekde bulunması, kalblerinde cüzice merhametleri bulunanların hadden ziyade bayisi eseflerinden bulunmakde dir.

Melun dünya, insaf u merhamet ne kadar ileru gitmekde, ve cinsi insanın şerefinden bulunmakde ise, muğayiri olarak, insafsızlık ve merhametsizlik dakhi ol kadar ileru gidib, ademi şerefini badi olmakde dir.

Öyle bir sefil familya, kharicden ve kendi khısımlarından asla imdad görmeyerek, derd u elem deryalarında ğark olmakde olduğu halde, büyümüş ileru gelmiş ve

khaylice zenginlik peyda itmiş olan bizzat kendi öz evladlarından dakhi terk olunmuş olduğun söyler isek, külli ehli insafın aşırı mertebe derdi derunini mucib olmaz mı aceb?

Şüphesiz şüphesiz.

Evvət, *Haylar* [Ermeniler], şu familya bizzat kendi evlatlarından dakhi terk olunmuş, yalnız mezar taşlarının altlarında kendi tesellisini bulmağa arzukeş bulunmakdedir. Eger *Münadinin* nida itmesi için en müşkil, ve en ziyade esef idecek bir şey var ise, o dakhi ancak, şu familyanın ismini virmekdir deyebiliriz.

Aceba şu familya sokaklarda gezen, kilise kapularını dolduran, ve evlerde çekilib oturan fakır familyalardan birisimidir, aceba *Prğiçde* bulunan biçaregân mıdır? KHayr khayr, ne onlardır, ve nede onlar.

Acayib, öyle bir sefaletde meşhur ve azim bir familyanın halinden ne hikmet dir ki, milletimiz bi khaber bulunmakdedir, megerçi, kimsenin malümü olmayan bir sefil familyayı yalnız *Münadi* mi görmekdedir? Haşa, her kes görmekte ve bilmekte isede, hayıflar ki, dayıma musibetengiz nidalar *Münadinin* tecellisinden bulunmağın, her ne sebebe mebni ise, çoklar bu babde dakhi sükütü ittikhaz itmekdedirler.

Kuvvet al kalemim, cesaret iyle kalbim, ve söyle şu familyanın kim olduğun lisanım, ki işidib merhamete gelsinler *Haylar*.

Haylar, mezkür familya başka kimse olmayub, illa bizzat kendi milletimiz dir, evvet, şu sefalete esir olan, bir kişi, bir familya, ve bir memleket ehalisi olmayub, illa bir kaç miliondan ibaret bulunan kendi milletimiz, kendi ata u evladlarımız, kendi karndaşlarımız ve bizzat kendimiziz.

Bakhtsız u biçare millet.

Milletimiz teknesi, yüzlerce seneler, kharitasız ve pusulasız, acemi ve cahil kapudanlar elinde, dehşetli dalgalara, şiddetli furtunalara bir eylence olub, bazen

kayalara çarpdıktan, ve bazen dakhi karalara oturduktan sonra, şimdi ise, bütün bütün kapudansız ve tayifesiz kalarak, bahri ümmanlar içinde, mukhalif ruzgârların önüne düşmüş, ancak vartayı helake doğru sürülüb gitmekdedir.

Milletimiz şimdi öyle bir acınacak halde bulunmakde dir ki, heman hiç emsali görülmemiş dir deyebiliriz, zira bir millet için iyiliyi bilib görüb, ve arzu iyledigi halde, ele getirememesi gibi müşkil derd olamaz.

Niçe derdler belaler çekdik, ve niçe musibetengiz devrlerde bulunduk isede, ol vaktların iktizası öyle olub, şimdi ise, her millet ileru gidib, ve dünyaya bir medeniyet ruhu hükm itmekde olduğu takdirde, bizlerin halâ cehalet girdabında, sefalet pençesinde esir kalmamız, yakhod daha açığı, milletimizi böyle sefil u biçare halde, bir takım cahil u khayinlerin niyeti şerire ve muzirrelerine teslim itmemiz, ol esgi vakıtlar ve esgi hallerimize nisbetle, hadden ziyade esef olunacak raddelerde bulunmakdedir.

Haylar, kimlerin elindedir şimdi milletimiz teknesinin dümen, pusula ve kharitası, kimler nezaret itmekdedirler mekteblerimize, kiliselerimize, ve imaretlerimize?

Haylar, bizim hiç bir millet ve devletden, hiç bir para ümüdümüz olmayub, kendi mekteb, kilise, ve khayretkhanelerimizi, ancak kendi beşer onar para sadakamız ile kayırmakde deyilmiyiz?

Şimdi ise, beş altı aydan beru, her bir şey yüz üstüne b[1]rakılmış, ne aradığımız var, ve nede süal itdigimiz, kimden arayıb ve kimden süal ideceyiz? Hükümetdenmi, hükümet milletimizin mekteb, kilise ve imaretce işlerimize ne karışır, ve nede, lazım gelen parayı verir, zira bize havale itmiş dir. Milletimizden mi süal ideceyiz? Millet kimdir, millet bizden teşkil olunmazmı, yakhod hepsimiz dakhi bir milletin azası deyil miyiz, ne yaptık, ne yapıyoruz, ahvalı hazıremiz üzerine bir defa hepsimiz ayrı ayrı düşünüb, derdimize derman aramağe çalışmakdemiyiz?

Haylar, bir elimizi annımıza koyub ve bir elimizi dakhi göksümüze koyarak, düşünelim ve acıyalım, şu sefil milletimizin toprakları Mezarlardan, ve hayatda bulunan karındaşlarımız dünyanın dört tarafından “*Haylar* vacibeyi zimmetinizi eda idiniz, zira mesuliyet sizin üzerinizdedir” deyu, ruz u şeb nida itmekde dirler.

Öf, can, ciger ve yürek dayanmaz bir hal, bir kaç miliondan ibaret bir sürü yakhod bir familya, ne çoban var ne hami, tabiatın zulumlarına mübtela olmuş bir taraftan, cehalet pençesinde kalmış diger taraftan, ve kharicden olan düşmenleri ber taraf itdigimiz takdirde ise, bizzat kendi içimizde bulunan bir takım kuduzlardan her saat u lahza khırpalanmakdedir.

En küçük yani bir kaç kişiden müretteb bulunan bir ev, ve bir familyada dakhi bir baş, bir nizam ve bir ğayreti şeref ve seadet bulunmak tabiatın iktizasından olduğu halde, hayıflar hayıflar, dört bin senelik, ve dört miliondan ibaret bir millet, Kum kapu gibi sakil bir mahellde kâyin, bir kaç divar ile bir kaç da ruhani ve cismani, yalnız esgi dünya efkârıyla meeluf, bir Patrikkhanenin üzerine mahzun u meyyus gözlerini dikmişde beklemekde dir.

İnsan evladının en büyük tecellisi ümid dir, ve her ümidinde bir temeli olmalıdır, hal bu ki bizim ümidimiz ne dir ve kağı temel üzerinde bulunmakde dir?

Haylar, eger ümidimiz ruhbanlar üzerinde ise, vaylar başımıza, zira bizim derdimiz ruhani olmayub cismani olduğu halde, ruhani ademlerden cismani iyilik yakhod muhassenat beklemek gibi divanelik olamaz, yok egerçi, bir kaç, daha doğrudan doğruya yazmak okumak bilmeyen *aşkarhagan*larımız üzerinde ise, yine vaylar ve hemde hezaran kez vaylar bize, zira, bir milletin kharabını, cehaletden başka hiç bir şey bayis olamaz.

Haylar, ve khususiyle delikanlılar, milletimizin bütün ümidi siz[in] üzerinizde bulunmakdedir, her cihetle mesuliyyet tahtında bulunmakdesiniz, böyle hamakat

uykusunda kalmakle, az vaktten şimdiki esefengiz hali dakhi arayacağımıza asla şüphemiz olmasın. Aldanmayalım bazı tehi ve aldadıcı ümidlere, aldanmayalım bir takım insafsız ademlerin sakhte lisanlerine, duyalım derdimizi, arayalım dermanımızı, fekat, bilirmiyiz aceba nerede aramalıyız dermanımızı, deyil başka yerde, illa kendimizde, zira bir milletin seadeti hale vasıl olması ancak her bir azasının muaveneti ile olabilir. Dikmeyelim gözlerimizi şu ya bu zatların üzerlerine, beklemeyelim yalnız şu ya bu zatlardan muavenet, çünkü şu ya bu zatların yapacakları her iyilik, milletimiz hakkında faidelu ve kâfi olmadıktan başka, her vakt dakhi olamaz.

Bu kadar *azkaserler* [milletperver], bu kadar *hayrenaserler* [vatanperver], her nevi say u gayrete teşebbüs idub, niçe cemiyyetler ve *ingerutyunlar* teşkiline sarfi evkat itdikleri halde, acınarak söyleriz, hiç deyil ise, Allah ve insaniyyet aşkı için olsun, cehalet ve sefalet pençesinde helak olub gitmekde olan milletimizin esasce islahı hali asla düşünülmemekdedir.

Neye yarar, yalnız kendu kendumizi düşünmek, ne vakıt annımızda *Hay* yazılmış olub, ve milletimiz ise, en yabani milletlerin hallerinde bulunur ise?

İstanbuldan yirakde bulunan milletimizin sefil u biçare hallerini, bu defalık gözlerimiz yaşararak ber taraf itdikden sonra, yalnız İstanbuldaki *Hay*larımızın dehşetli hallerine dikkat idelim.

Mektebler perişan halde, kiliseler idarelerin gayb itmışler, khastakhane sefil u biaman, rast gela kayrılmakde, sanatlar batıb familyalar fakır düşmekde, niçe karı kocular bir birlerin terk itmekde, niçe kızlar ve karılar, of ... köşelerine iltica itmeye mecbur olmakde, ve niçe delikanlılar boş geze geze ikbal u tecellilerini terbiyesizlikde ve zaruretden aramakdedirler.

Haylar, biz bir kişinin ve bin kişinin helak olub gitdigini g rmekde ve bila kayd durmakde olmayub, illa bir kaç miliondan ibaret bir milletin mahv u helak olmasını.

Haylar, biz milletimizin yalnız geimce sefaletini g rmekde olmayub, illa daha ziyade esef olunacak yeri şurasıdır ki, *paroyabes* [ahlaken] dakhi  l b gitmekde olduğun g rmekdeyiz.

İstanbul delikanlıları ve *azkaser*leri, acıyalım milletimizi, acıyalım kendimizi, ve acıyalım bizden sonra gelecekleri dakhi.

Haylar, uyanalım cehalet uykusundan, acıyalım vaktimizi, bizim her bir dakıkamızda, duygusuzluğumuz sebebinden binlerce kurbanlar virmekdeyiz.

 f, şu halimiz insan yakhod karndaş salkhanesinde, kasablık itmekle teşbih olunsa seza dır.

Nedir bu uyuşukluğumuzun sebebi, niçin ihmal itmekdeyiz derdimiz dermanın aramakde, niçin insanca ve milletce vacibeyi zimmetimizi icra itmemekdeyiz?

Haylar, tekraren söylerim, bu gidişimiz gidiş deyil dir, bu halimizin sonu musibetdir, giden vakt bir dakhi geri dönmez, milletimizin ahvalı hazıresine kendimizden başka hiç bir kesden faide olamaz, şu ihmal ile, ümidimiz eger Allah  zerinde, Allah kendi idaremizi kendimize teslim itmiş olduğundan, bizzat kendisinin gelib

Patrikkhanemizi nizamına koymağa asla ümidimiz olmasın. İmdi, eger ümidimiz insan üzerinde ise, kimin üzerindedir, ve kağı temel üzerinde bulunmakdedir?

*Azkaser*ler, milletimizin seadeti hali ancak milletce ve mektebce nizamata mühtac bulunduğu her kesin bildiği ve şehadet itdiği bir hakıkata hal bulunduğu takdirde, Saltanatı Seniyyede, ve 1862 senesinde, halâ şu dehşetamiz halde bulunmamız, hadden ziyade utanacak bir keyfiyet oldukdan başka, insaf, zamir ve merhamete dakhi muğayir deyilmi dir?

Delikanlılar ve müsinn *azkaserler*, milletimizin şu sefil haline bir çeşmi dikkat üzre nazar ider isek, dehşetimizden ditreyecegimiz bi iştibah dır, ve hemde şu sefil dedigimiz hale, milletimizin yalnız bir kısmı mübtela olmayub, illa *Lusavorçagan* [Gregoryan], *Hrovmeagan* [Katolik] ve Protestan kâffesi dakhi heman bir derecede düçar olmuş dur deyebiliriz.

Haylar, şu uzun ve esefengiz bahsı, böyle bir meserret ve şadimani günlerinde, bazı cahillerin efkârınca, yalnız yer doldurmak için yazmışız dır gibi suyi zann olunmasın, zira bizzat *Hayasdan* [Ermenistan] evladı olub, cüzü külli, daha bundan 6 sene evvel, *Hayasdan*, evvet ol sefil, yani cehalet uykusunda metruk kalmış *Hayasdan* tarafına bir seyyahat iderek, milletimizin ahvalı hazıresi hakkında mikdari kifaye kesbi malûmat iylemiş oldukdan başka, ve her gün her saat milletimizin sefaletine dayir görmekte ve işitmekte olduğumuz haller şöyle dursun, ol sefil u bedbakht *Hayasdanın* gice gündüz ahuzarlar ile derdine derman beklemekde olduğu bizzat Patrikkhanenin dakhi, acınacak ve hadden ziyade acınacak hallerin dakhi, işitmekte ve görmekteyiz.

Uğursuz tecelli, deyil zenginlik ve başka bir efkâra mebni, illa, yalnız ol *azkasirutyun* [milletperverlik] denilen illete mübtela olarak gazetacılık idib, kanları akan bir laşeye bekci olanlar misillu, her lahza milletimizin ahvalı hazıresine vakıf olmakdeyiz.

KAYNAKÇA

- Ahmed Vefik Paşa (1293 [1876]). *Lehçe-i Osmani*. İstanbul: Tabhane-i Amire.
- Ahmet Midhat Efendi. (2000 [1881]). *Karnaval* (K. Yetiş, Haz.). TDK Yayınları.
- Ahmet Midhat Efendi. (2000 [1891]). *Müşahadat* (N. Birinci, Haz.). TDK Yayınları.
- Akcan, A., Çelik, H., Köse, Y., & Sargsyan, A. (2022). Digital preservation, publishing, and HTR of Armeno-Turkish manuscripts, printed books, and newspapers from the Mekhitarist Congregation in Vienna (MEKHITAR). *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 9(2), 67-75
- Aladağ, F. (2024). Digital humanities and Ottoman studies 2.0. *Journal of Digital Islamicate Research*, 2(1-2), 63-89.
- Alboyacıyan, A. (1937). Panosyan Garabed. *Kayseri Ermeni tarihi* [Badmutyun Hay Gesario] içinde (ss. 2068-2070). Hagop Papazian Press.
- Altın, H. (2017). Osmanlı hiciv matbuatında Ermenilerin oynadığı role dair örnekler. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(14), 27-44.
- Antaramian, R. E. (2020). *Brokers of faith, brokers of empire: Armenians and the politics of reform in the Ottoman Empire*. Stanford University Press.
- Armeno-Turkish Literary Archives & Studies (ATLAS)*. <https://atlas.univie.ac.at> (Son erişim 24.08.2025).
- Aslanian, S. D. (2016). Prepared in the language of the Hagarites: Abbot Mkhitar's 1727 Armeno-Turkish grammar of modern Western Armenian. *Journal of the Society for Armenian Studies*, 25, 54-86.
- Aşan, F. (2024). *Bir kültür girişimcisi olarak Ebüzziyâ Tevfik (1849-1913)* [Yayınlanmamış doktora tezi]. Boğaziçi Üniversitesi.
- Aşk. (1860, 1 Mayıs). *Münadi-yi Erciyes*, 23.
- Ayaydın-Cebe, G. Ö. (2009). *19. yüzyılda Osmanlı toplumu ve basılı Türkçe edebiyat: Etkileşimler, değişimler, çeşitlilik* [Yayınlanmamış doktora tezi]. İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi.
- Aytaç, S. (2015). The Karamanlidika digital library project: Connecting Karamanlides memories. *Proceedings of the American Society for Information Science and Technology*, 51(1), 1-4.
- Azkayin. (1860, 15 Şubat). *Münadi-yi Erciyes*, 18.
- Azkayin. (1860, 15 Nisan). *Münadi-yi Erciyes*, 22.

- Azkayin. (1861, 9 Haziran). *Münadi-yi Erciyes*, 77.
- Azkayin. (1861, 12 Ağustos). *Münadi-yi Erciyes*, 102.
- Azkayin. (1861, 1 Kasım). *Münadi-yi Erciyes*, 104.
- Azkayin. (1861, 23 Aralık). *Münadi-yi Erciyes*, 123.
- Azkayin. (1862, 2 Ocak). *Münadi-yi Erciyes*, 127.
- Azkayin. (1862, 17 Şubat). *Münadi-yi Erciyes*, 144.
- Azkayin. (1862, 3 Nisan). *Münadi-yi Erciyes*, 162.
- Azkayin. (1862, 12 Nisan). *Münadi-yi Erciyes*, 163.
- Azkayin. (1862, 14 Nisan). *Münadi-yi Erciyes*, 164.
- Azkayin. (1862, 8 Mayıs). *Münadi-yi Erciyes*, 174.
- Balo. (1862, 13 Şubat). *Münadi-yi Erciyes*, 143.
- Balta, E. (2010). *Beyond the language frontier: Studies on the Karamanlis and the Karamanlidika printing*. The Isis Press.
- Balta, E. (2013). *Miscellaneous studies on the Karamanlidika literary tradition*. The Isis Press.
- Balta, E. (2014). *Gerçi Rum isek de, Rumca bilmez, Türkçe söyleriz: Karamanlılar ve Karamanlîca edebiyat üzerine araştırmalar*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Balta, E. (2016). Turkish-speaking Anatolian Rums and the Karamanlidika book production. In É. Á. Csató, A. Menz, & F. Turan (Eds.), *Spoken Ottoman in mediator texts* içinde (Turcologica 106, ss. 51–62). Harrassowitz Verlag.
- Balta, E. (2018). *KARAMANLIDIKA. Bibliographie analytique. Tome I: 1718–1839 / KARAMANLİCA KİTAPLAR: Yunan harflerle basılmış Türkçe eserlerin çözümlemeli bibliyografyası. Cilt I: 1718–1839*. The Isis Press.
- Balta, E. (2019). *Karamanlı yazınsal mirasının ocaklarında madencilik* (A. N. Akbulut, Çev.). Yapı Kredi Yayınları.
- Balta, E. (2025). *Karamanlidika studies: Between the Greek and Ottoman literary legacy*. Koç Üniversitesi Yayınları.
- Balta, E. (Ed.). (2024). *Literary and cultural crossroads in the late Ottoman Empire*. Boyut Yayınları.
- Balta, E., & Kappler, M. (Ed.). (2010). *Cries and whispers in Karamanlidika books* (Turcologica, Vol. 83). Harrassowitz Verlag.

- Balta, E., & Ölmez, M. (Ed.). (2011). *Between religion and language: Turkish-speaking Christians, Jews and Greek-speaking Muslims and Catholics in the Ottoman Empire*. Eren.
- Barakat, N. E., & Yaycıoğlu, A. (2022). Critical approaches to digital Ottoman studies: Promises and challenges. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 9(2), 17–31.
- Bardakjian, K. B. (2017). *Sivri Dilli Dâhi: Hagop Baronyan'ın Siyasi ve Toplumsal Hicvi* (F. Güllü & Z. Okan Çev.). bgst Yayınları.
- Barış, L. (2021). *Türkiye'de Ermeni okulları ve Ermeni kimliği*. İletişim.
- Baronyan, H. (1964). *Yergeri Joğovadzu, hador 2-rt*. Haygagan SSR KA Hradaragcutyun.
- Barsoumian, H. L. (2013). *İstanbul'un Ermeni amiralar sınıfı* (S. Silahlı, Çev.). Aras Yayıncılık.
- Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü. (1995). *Türkiye'de süreli yayınlar*. [Yayınevi belirtilmemiş].
- Baykal, E. A. F. (2019). *The Ottoman press (1908–1923)*. Brill.
- Baykal, H. (1990). *Türk basın tarihi 1831–1923*. Afa Matbaacılık.
- Bayrak, M. O. (1994). *Türkiye'de gazeteler ve dergiler sözlüğü, 1831–1993*. Küll Yayınları.
- Benlisoy, F., & Benlisoy, S. (2010). Reading the identity of “Karamanli” through the pages of *Anatoli*. E. Balta & M. Kappler (Ed.), *Cries and whispers in Karamanlidika books* içinde (ss. 93–108). Harrassowitz Verlag.
- Benlisoy, S. (2013). 19. yüzyıl ortasında Osmanlı'da “sorumlu” gazetecilik tartışması: *Anatoli* ve *Vatan* kavgası. *Toplumsal Tarih*, 236, 48–55.
- Benlisoy, S. (2014). Müsavat-ı Sahih ve Vatan-ı Umumî arayışında Osmanlı Rumları ve “Şark Meselesi”. *Toplumsal Tarih*, 250, 38–45.
- Benlisoy, S. (2020). “Bizden gayret, Anatollulardan himmet”: On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında gazeteciler ve müşterileri. *Kebikeç*, 50, 89–124.
- Bir Bi Vefa Kızdan Teşekki. (1859, 15 Eylül). *Münadi-yi Erciyes*, 8.
- Bir Çiftcinin Sabahki Hali. (1859, 1 Ekim). *Münadi-yi Erciyes*, 9.
- Bir Genç Kıza Olan Bivefalık. (1859, 1 Ağustos). *Münadi-yi Erciyes*, 5.
- Borsa Teleğrafi. (1861, 9 Haziran). *Münadi-yi Erciyes*, 77.
- Borsa Teleğrafi. (1861, 22 Kasım). *Münadi-yi Erciyes*, 111.
- Borsa Teleğrafi. (1861, 2 Aralık). *Münadi-yi Erciyes*, 115.

- Borsa Teleğrafi. (1861, 5 Aralık). *Münadi-yi Erciyes*, 116.
- Bourdieu, P. (2002). The forms of capital. (N. W. Biggart, Ed.). *Readings in economic sociology* içinde (ss. 280-291). Blackwell.
- Budak, A. (2010). XIX. yüzyılda Osmanlı Ermeni basını ve devletin rejimi üzerine çarpıcı bir polemik. *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 41–50.
- Budak, A. (2014). *Osmanlı modernleşmesi gazetecilik ve edebiyat*. Bilge Kültür Sanat.
- Büyük Gazeteci Garabed Panosyan. (Nisan 2005 [13 Nisan 1905]). (R. Koptaş, Çev.). *Toplumsal Tarih*, 136, s. 112.
- Cankara, M. (2011). *İmparatorluk ve roman: Ermeni harfli Türkçe romanları Osmanlı Türk edebiyat tarih yazımında konumlandırmak* [Yayınlanmamış doktora tezi]. İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi.
- Cankara, M. (2014a). Ermeni harfleriyle ilk Türkçe romanlar üzerine. M. F. Uslu & F. Altuğ (Ed.), *Tanzimat ve edebiyat: Osmanlı İstanbulu'nda modern edebi kültür* içinde (ss. 117–137). İş Bankası Kültür Yayınları.
- Cankara, M. (2014b). Türkçe romanın emekleme yıllarında bir kadın kahraman: *Bir Sefil Zevce'nin Vartug'u*. *Roman Kahramanları*, (19), 6–11.
- Cankara, M. (2014c). Reading Akabi, (re-)writing history: On the questions of currency and interpretation of Armeno-Turkish fiction. E. Balta (Ed.), *Cultural encounters in the Turkish-speaking communities of the late Ottoman Empire* içinde (ss. 53–75). The ISIS Press.
- Cankara, M. (2015a). Çifte maduniyet, çifte işlev: Ermeni harfli Türkçe basında dil ve kimlik. *Ankara Üniversitesi İLEF Dergisi*, 2(2), 105–130.
- Cankara, M. (2015b). Millilik ve melezlik arasında Ermeni harfli Türkçe metinler. *Notos*, 55, 39–42.
- Cankara, M. (2015c). Rethinking Ottoman cross-cultural encounters: Turks and the Armenian alphabet. *Middle Eastern Studies*, 51(1), 1–16.
- Cankara, M. (2018a). Armeno-Turkish writing and the question of hybridity. K. Babayan & M. Pifer (Ed.), *An Armenian Mediterranean* içinde (ss. 173-191). Palgrave Macmillan.
- Cankara, M. (2018b). Vatandaş, Türkçe öğren!. *Toplumsal Tarih* 298, 8-12.
- Cankara, M. (2019a). “Buçuk Bir Millet”e dair Karamanlıca bir yazı. *Toplumsal Tarih* 304, 4-7.
- Cankara, M. (2019b). Başka bir Türkçe mümkün müydü?. *Toplumsal Tarih* 312, 4-7.
- Cankara, M. (2019c). *Mecmua-i Havadis'ten Agos'a*: Ermenice bilmeyen Ermeniler ve basın. *Toplumsal Tarih* 301, 8-11.

- Cankara, M. (2020). Oyunlarla yaşıyanlar. *Toplumsal Tarih*, 314, 4–7.
- Cankara, M. (2023). Comparative glimpse of the early steps of novelistic imagination in Turkish: Armeno-Turkish novels of the 1850s and 1860s. D. Havlioğlu & Z. Uysal (Ed.), *Routledge handbook on Turkish literature* içinde (ss. 198–208). Routledge.
- Cankara, M. (2024a). *Akabi Hikâyesi*’nin yeni baskıları vesilesiyle. *Zemin*, 8, 252–265.
- Cankara, M. (2024b). Şehnaz Şişmanoğlu Şimşek. *İki kilise arasında binamaz: Karamanlıca edebiyatta dil, kimlik ve yeniden-yazım* (İstanbul: Metis Yayınları, 2024). *Nesir: Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 7, 139–151.
- Cora, Y. T. (2025). Stephan Spartalian: An Armenian Entrepreneur in the Age of ‘National Economy’ of the Young Turk Period. M. C. Chatziioannou & S. Laiou (Ed.), *Wealth Accumulation and Entrepreneurship in the Ottoman Empire, 18th to 20th Centuries* içinde (ss. 238-254). Routledge.
- Cora, Y. T., Derderian, D., & Sipahi, A. (Ed.). (2016). *The Ottoman East in the nineteenth century: Societies, identities and politics*. I.B. Tauris.
- Çelik, A. (2021). *A mysterious Ottoman narration: Hagop Hacıyan’s Kış Geceleri as a 19th century adventure novel* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Boğaziçi Üniversitesi.
- Çınar, E. (2010). *İstanbul’un 100 süreli yayını*. İBB Kültür A.Ş. Yayınları.
- Çolak, H. (2024). İbrahim Müteferrika and the Ottoman intellectual culture in the early 18th century: A transcultural perspective. R. Dipratu & S. Noble (Ed.), *Arabic-Type Books Printed in Wallachia, Istanbul, and Beyond: First Volume of Collected Works of the TYPARABIC Project* içinde (ss. 1-20). De Gruyter.
- Çolak, H. (2025). Multilingualism as a form of transcultural expertise: A study of multilingual Ottoman Muslim intellectuals in the eighteenth century. *DIYÂR*, 6, 44–59.
- Çömelekoğlu, O. (2024). A challenging task for journalism historians: The cultural turn and the historiography of the Ottoman/Turkish press. *Moment Dergi*, 11(1), 35–53.
- Çömelekoğlu, O. (2025). *Medyapolis vatandaşlarının sesleri: Tanzimat döneminde Anadolu ve Manzume-i Efkâr gazetelerinde okur mektupları* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- De Tapia, A. A. (2023). *Orthodox Christians and Muslims in Cappadocia: Local interactions in an Ottoman countryside (1839–1923)*. Brill.
- De Tapia, A. A. (2025). Cappadocia as a field for expertise: Paths of three Rum ‘Experts’ of Cappadocia in search of a historical identity. *DIYÂR* 6, 117-133.

- Demirkol Ertürk, Ş. (2021). Remediating lost memories of the city through translation: *Istanbul as a space of remembering*. T. K. Lee (Ed.), *The Routledge Handbook of Translation and the City* içinde (ss. 146-158). Routledge.
- Demirkol, G. (2019). Tanzimat mizahının “Şarivari”leri: *Şarivari* ya da *İbretnüma-yı Âlem* (1871) ve *Şarivari Medeniyet* (1874) mizah dergileri. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(1), 265–294.
- Der Matossian, B. (2019). The development of Armeno-Turkish (Hayatar T’rk’eren) language in the 19th century: Marking and crossing ethno-religious boundaries. *Intellectual History of the Islamicate World*, 1–34.
- Derderian, D. (2019). *Nation-making and the language of colonialism: Voices from Ottoman Van in Armenian print media and handwritten petitions (1820s to 1870s)* [Yayımlanmamış doktora tezi]. University of Michigan.
- Dirican, F. (2024). *Vartan Paşa (1816-1879) ve Ermeni harfli Türkçe matbuat* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi.
- Duman, H. (1986). *İstanbul kütüphaneleri Arap harfli süreli yayınlar toplu kataloğu 1828–1928*. İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi.
- Duman, H. (2000). *Başlangıcından Harf Devrimi’ne kadar Osmanlı-Türk süreli yayınlar ve gazeteler bibliyografyası ve toplu kataloğu 1828–1928*. Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı.
- Elfenbein, M. (2021). Unruly Children of the Homeland: Ottomanism’s Non-Muslim Authors. J. Chovanec & O. Heilo. (Ed.), *Narrated Empires. Perceptions of Late Habsburg and Ottoman Multinationalism* içinde (ss. 99-119). Palgrave Macmillan.
- Eraslan, H. (2016). *Osmanlı Bankası Baskını’nın (1896) Osmanlı Ermeni basınında ele alınışı* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Gazi Üniversitesi.
- Eraslan, H. (2017). Ermeni basını ve Osmanlı Bankası baskını (1896): *Ceride-i Şarkîye* ve *İravunk* gazeteleri arasındaki “vazife-i sadakat” ve “vazife-i ihanet” tartışması. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 58, 115-140.
- Eraslan, H. (2023). *Mecmua-i Ahbar’da İkinci Meşrutiyet’in ilanı. İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 62, 133–147.
- Eraslan, H., & Eryılmaz, D. (2022). *Ceride-i Havadis’in Ermeni harfleriyle Türkçe baskısı. Erciyes İletişim Dergisi*, 9(2), 931–949.
- Erkul-Yağcı, A. S. (2012). *Turkey’s Reading (R)evolution: A Study on Books, Readers and Translation (1840-1940)* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Boğaziçi Üniversitesi.
- Erol, E. (2007). *Türkiye’de elektrik enerjisinin tarihi gelişimi: 1902-2000* [Yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.

- Ersoy, A. A. (2024). Autobiography of a print venture: A short history of Ahmed İhsan and associates. *Art in Translation*, 16(4), 567–581.
- Ertuğ, H. R. (1955). *Basın ve yayın tarihi: İlk devirler*. Fakülteler Matbaası.
- Ertuğ, H. R. (1970). *Basın ve yayın hareketleri tarihi. Cilt 1. Yenilik Basımevi*.
- Evrobanın Zenginliyi. (1859, 15 Haziran). *Münadi-yi Erciyes*, 14.
- Gerçek, S. N. (1928). *Türk matbaacılığı*. Matbaa-ı Ebuzziyâ.
- Gerçek, S. N. (1931). *Türk gazeteciliği*. İstanbul Matbuat Cemiyeti.
- Gerçek, S. N. (1939). *Türk matbaacılığı I: Müteferrika matbaası*. Maarif Vekâleti.
- Gettse Sahmanatrutyun [Tefrika]. (17 Haziran 1861-25 Temmuz 1861). *Münadi-yi Erciyes*, 80-95.
- Ghoogasian, A. (2022a). What we talk about when we talk about Armeno-Turkish. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 9(1), 319–323.
- Ghoogasian, A. (2022b). The problem with hybridity: a critique of Armeno-Turkish studies. *Middle Eastern Literatures*, 25(1), 39–56.
- Gökalp, G. G. (1999). Osmanlı dönemi Türk romanının başlangıcında beş eser. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* (Ekim), 185–202.
- Göktürk, G. (2017). Kapadokyalı Rumların aydınlanma çabasına *Anatoli* gazetesi üzerinden bakmak. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 12(3), 37–48.
- Göktürk, G. (2020). *Well-preserved boundaries: Faith and Co-Existence in the Late Ottoman Empire*. Routledge.
- Gündüz, U. (2018). *Osmanlı'dan günümüze basın ve modernleşme*. İmge Kitabevi.
- Güran, T. (2019). *19. yüzyılda Osmanlı ekonomisi üzerine araştırmalar*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hanrakidag*. (1905, 2 Nisan), 14, s. 225.
- Hartmann, E. (2010). The “Loyal Nation” and its deputies: The Armenians in the first Ottoman Parliament. C. Herzog & M. Sharif. (Ed.), *The First Ottoman Experiment in Democracy* içinde (ss. 187-222). Ergon.
- Havadisatı Dakhiliye. (1862, 24 Nisan). *Münadi-yi Erciyes*, 168.
- Havadisatı Dakhiliye. (1862, 26 Nisan). *Münadi-yi Erciyes*, 169.
- Havadisatı Khariciye. (1862, 28 Nisan). *Münadi-yi Erciyes*, 170.
- Havadisatı Khariciye. (1862, 31 Mart). *Münadi-yi Erciyes*, 161.

- Havadisatı Mütenevviye. (1862, 13 Şubat). *Münadi-yi Erciyes*, 143.
- Havadisatı Mütenevviye. (1862, 17 Şubat). *Münadi-yi Erciyes*, 144.
- Havadisatı Mütenevviye. (1862, 21 Nisan). *Münadi-yi Erciyes*, 167.
- Havadisatı Mütenevviye. (1861, 24 Haziran). *Münadi-yi Erciyes*, 83.
- Havadisatı Mütenevviye. (1861, 18 Temmuz). *Münadi-yi Erciyes*, 92.
- Havadisatı Mütenevviye. (1861, 25 Temmuz). *Münadi-yi Erciyes*, 95.
- Havadisatı Mütenevviye. (1861, 27 Temmuz). *Münadi-yi Erciyes*, 96.
- Havadisatı Mütenevviye. (1861, 7 Kasım). *Münadi-yi Erciyes*, 106.
- Havadisatı Mütenevviye. (1861, 5 Aralık). *Münadi-yi Erciyes*, 116.
- Havadisatı Mütenevviye. (1861, 7 Aralık). *Münadi-yi Erciyes*, 117.
- Havadisatı Mütenevviye. (1861, 23 Aralık). *Münadi-yi Erciyes*, 123.
- Hayots Madur ve Haygazyan Varjaran. (1859, 15 Ekim). *Münadi-yi Erciyes*, 10.
- Herzog, C., & Wittmann, R. (Ed.). (2019). *Istanbul – Kushta – Constantinople: Narratives of identity in the Ottoman capital, 1830–1930*. Routledge.
- <http://www.servetifunundergisi.com> (Son erişim: 24.08.2025)
- <https://haygirk.nla.am/> (Son erişim 24.08.2025).
- <https://tert.nla.am/mamul/munadi-i-erciyes/Table.html> (Son erişim 24.08.2025).
- Irakleous, S. (2017). Karamanlidika is Ottoman: Viewing the pages of *Anatoli*. B. Sagaster, T. Stavrides, & B. Hoffmann (Ed.), *Press and mass communication in the Middle East* içinde (ss. 65–88). University of Bamberg Press.
- İbar, G. (2010). *Anadolulu hemşehrilerimiz – Karamanlılar ve Yunan harfli Türkçe*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İbar, G. (2025). *Çoklar Vardır ki Hayca Annamazlar: Ermeni Harfli Türkçe Yayınlar*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İkbalden Şikâyet. (1859, 15 Ağustos). *Münadi-yi Erciyes*, 6.
- İlan. (1861, 1 Kasım). *Münadi-yi Erciyes*, 104.
- İlan. (1861, 21 Aralık). *Münadi-yi Erciyes*, 122.
- İlan. (1861, 28 Aralık). *Münadi-yi Erciyes*, 125.
- İlanat. (1860, 1 Mayıs). *Münadi-yi Erciyes*, 23.

- İlanı resmi. (1862, 28 Nisan). *Münadi-yi Erciyes*, 170.
- İlanı resmi. (1862, 10 Mayıs). *Münadi-yi Erciyes*, 175.
- İnuğur, M. N. (1982). *Basın ve yayın tarihi*. Çağlayan Kitabevi.
- İskit, S. R. (1939a). *Türkiye’de matbuat rejimleri*. Matbuat Umum Müdürlüğü.
- İskit, S. R. (1939b). *Türkiye’de neşriyat hareketleri tarihine bir bakış*. Devlet Basımevi.
- Kabacalı, A. (2000). *Başlangıcından günümüze Türkiye’de matbaa, basın ve yayın*. Literatür Yayıncılık.
- Kahraman, A. (2010). Şinâsi. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde (ss. 166-169). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Kahya, H. (2024). Unveiling ‘Eyi Çocukluk’ (Ideal Childhood) in late Ottoman Turkish children’s literature: A discourse analysis of *Angeliaforos Çocuklar İçün* (The Messenger for Children). *SAGE Open*, 14(4).
<https://doi.org/10.1177/21582440241281357>
- Kaplan, M. (1998). *Şiir Tahlilleri I Tanzimat’tan Cumhuriyete*. Dergâh Yayınları.
- Kappler, M. (2016). Transcription text, regraphization, variety? Reflections on Karamanlidika. E. A. Csató, A. Menz, & F. Turan (Ed.), *Spoken Ottoman in mediator texts* içinde (ss. 119–127). Harrassowitz Verlag.
- Karacan Eş, A. R. (2024). *Geç Osmanlı mizahının bağlantılı tarihi: Farklı dil ve alfabelerle yayımlanan ilk mizah gazetelerinde modernleşme* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi.
- Karagöz Kızılcı, G. (2016). Osmanlı/Türk basın tarihi yazımı üzerine eleştirel bir değerlendirme. *Ankara Üniversitesi İLEF Dergisi*, 3(1), 71–90.
- Karı Koca Mayıs 1. (1859, 1 Haziran). *Münadi-yi Erciyes*, 1.
- Karkason, T. (2024). An ambivalent coexistence: Jews and Christians in late Ottoman Edirne. *Jewish History*, 38(1), 43–67.
- Karnaval [Tefrika]. (16 Ocak 1862-18 Ocak 1862). *Münadi-yi Erciyes*, 131-132.
- Kırmızıaltın, S., & Wrisley, D. J. (2022). Automated transcription of non-Latin script periodicals: A case study in the Ottoman Turkish print archive. *Digital Humanities Quarterly (DHQ)*, 16(2).
- Kızlar Mektebi [Tefrika]. (15 Ekim 1859-14 Şubat 1860). *Münadi-yi Erciyes*, 9-18.
- Kim, S., & Bashkin, O. (2021). Revisiting multilingualism in the Ottoman Empire. *Review of Middle East Studies*, 55(1), 130–145.

- Kiraz, E. (2024). *Osmanlı mizah basınının başlangıcı: Ermeni harfli Türkçe mizah gazetesi Zvarcakhos "Latifeci" (1856)*. Libra Kitap.
- Koçunyan, A. (2011). Nizâm-nâme-i Millet-i Ermeniyân anayasa mıydı? *Toplumsal Tarih* 216, 46-52.
- Koçunyan, A. (2019). From short stories to social topography: Misak Koçunyan's Life Landscapes. C. Herzog & R. Wittmann. (Ed.), *Istanbul-Kushta-Constantinople içinde* (ss. 231-238). Routledge.
- Koçunyan, A. (2022). La Colombe du Massis veya Ermeni Dünyasının Habercisi. *Kebikeç*, 53, 241–258.
- Kolcu, A. İ. (2002). *Türk şiirinde yokluk fikri ve Âkif Paşa'nın Adem kasidesi*. Akçağ.
- Koloğlu, O. (1992). *Osmanlı'dan günümüze Türkiye'de basın*. İletişim Yayınları.
- Koloğlu, O. (2010). *Osmanlı dönemi basınının içeriği*. İÜ İletişim Fakültesi Yayınları.
- Koloğlu, O. (2014). *İlk gazete ilk polemik*. Kaynak Yayınları.
- Koloğlu, O. (2020). *Osmanlı'dan 21. yüzyıla basın tarihi*. Pozitif Yayınları.
- Köksal, Y. (2019). *The Ottoman Empire in the Tanzimat era: Provincial perspectives from Ankara to Edirne*. Routledge.
- Köylüler. (1860, 15 Ocak). *Münadi-yi Erciyes*, 16.
- Kraelitz-Greifenhorst, F. (1996). Ermeni harfleriyle Türkçe hakkında çalışmalar (H. T. Karateke, Çev.). *Kebikeç*, 4, 13–33.
- Kut, A. T. (1985). Ermeni harfli Türkçe telif ve tercüme konuları: I – Victor Hugo'nun *Mağdurların Hikâyesi*'nin kısaltılmış nüshası. *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi: Tebliğler II – Türk edebiyatı Cilt I içinde* (ss. 195–214). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Kutalmış, M. (2004). Arap ve Ermeni harfli Türkçe Hüdavendigâr gazetesi. *Ermeni Araştırmaları*, 12–13(3–4), 121–133.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı. (1963). *Eski harfli Türkçe süreli yayınlar toplu kataloğu: (Muvakkat bakım) Milli Kütüphane ile Ankara ve İstanbul kütüphanelerinde bulunan eski harfli Türkçe gazete ve dergilerin, ayrıca diğer periyodiklerin bibliyografik künyeleri*. Milli Kütüphane Başkanlığı Yayınları.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı. (1987). *Eski harfli Türkçe süreli yayınlar toplu kataloğu*. Milli Kütüphane Başkanlığı Yayınları.
- Maden Kömürü. (1859, 15 Haziran). *Münadi-yi Erciyes*, 2.

- Mah – Garabed Ef. Panosyan Nakhgin Ardonader – Khimpakrabad “Manzumei Efkâr” Terti. (2 Abril [Nisan] 1905). *Püragn Hantes – Azkayin, Kidagan, Kragan yev Kağakagan*, 14, ss. 275-276.
- Mahelli Memurini Münadiyi Erciyas. (1862, 23 Mayıs). *Münadi-yi Erciyes*, 180.
- Manoukian, J. (2022). Literary translation and the expansion of the Ottoman Armenian reading public, 1853–1884. *Book History* 25(1), 128-171.
- Manoukian, J. (2023). *In search of purity: Language, ideology and global intellectual movements in Ottoman Armenian history, 1750–1915* [Yayımlanmamış doktora tezi]. UCLA.
- Manoukian, J. (2024). Forbidden attraction: Ottoman Armenians and the Turkish language in the age of nationalism. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 11(1), 209–243.
- Mecmuanın *Ya Odunum* Dimesi. (1860, 15 Nisan). *Münadi-yi Erciyes*, 22.
- “Menadi nam Ermeni gazetesinin kapatılması”. DAB İ.MVL. / 473 – 21426.
- Memurini Münadiyi Erciyas. (1861, 15 Haziran). *Münadi-yi Erciyes*, 79.
- Mersiye. (1859, 15 Aralık). *Münadi-yi Erciyes*, 14.
- Meskükât. (1861, 18 Temmuz). *Münadi-yi Erciyes*, 92.
- Mevsimi Kış. (1859, 1 Aralık). *Münadi-yi Erciyes*, 13.
- Mignon, L. (2002). Tanzimat dönemi romanına bir önsöz: Vartan Paşa’nın *Akabi Hikâyesi*. *Hece* 65–67, 538–543.
- Mignon, L. (2005). Lost voices: Religious minorities and the literary canon in Turkey. *Neither Shiraz nor Paris* içinde (ss. 15–26). The Isis Press.
- Mignon, L. (2008). Bir varmış, bir yokmuş... Kanon, edebiyat tarihi ve azınlıklar üzerine notlar. *Pasaj*, 6, 35–43.
- Mignon, L. (2009). *Ana metne taşınan dipnotlar: Türk edebiyatı ve kültürlerarasılık üzerine yazılar*. İletişim Yayınları.
- Mignon, L. (2014a). Minor literatures and their challenge to “national” literature: The Turkish case. S. Brennan & M. Herzog (Eds.), *Turkey and the politics of national identity: Social, economic and cultural transformation* içinde (ss. 194–214). I. B. Tauris.
- Mignon, L. (2014b). A pilgrim’s progress: Armenian and Kurdish literatures in Turkish and the rewriting of literary history. *Patterns of Prejudice*, 48(2), 182–200.
- Mignon, L. (2016). Judeo-Turkish. L. Kahn & A. D. Rubin (Ed.), *Handbook of Jewish Languages* içinde (ss. 634–640). Brill.

- Mignon, L. (2021). *Uncoupling language and religion: An exploration into the margins of Turkish literature*. Academic Studies Press.
- Mignon, L. (2024). Religion and literature in Ottoman and Republican Turkey, 1850–1960. C. Tee, F. Vicini, & P. Dorroll (Eds.), *The Oxford handbook of religion in Turkey* içinde. Oxford University Press.
- Mildanoğlu, Z. (2014). *Ermenice süreli yayınlar 1794–2000*. Aras Yayıncılık.
- Mildanoğlu, Z. (2022). Kayseri’de Ermenilerin eğitim hayatı. A. Yılmaz. (Ed.), *Kayseri ve çevresi: Toplumsal, ekonomik ve kültürel tarihi konferansı* içinde (ss. 281-313). HDV Yayınları.
- Milletce (Azkayın). (1859, 15 Ağustos). *Münadi-yi Erciyes*, 6.
- Misionar Bahsı [Tefrika]. (1 Kasım 1861-21 Aralık 1861). *Münadi-yi Erciyes*, 104-122.
- Mister dı l’Enkizision [Tefrika]. (G. Panosyan, Çev.) (4 Kasım 1861-21 Aralık 1861). *Münadi-yi Erciyes*, 105-122.
- Muhabbeti Sahihe [Tefrika]. (15 Temmuz 1859-1 Şubat 1860). *Münadi-yi Erciyes*, 4-17.
- Mukaddeme. (1859, 1 Haziran). *Münadi-yi Erciyes*, 1.
- Münadi ve Mecmua. (1862, 19 Nisan). *Münadi-yi Erciyes*, 166.
- Münadi-yi Erciyes*. (1861, 13 Haziran), 78.
- Münadi-yi Erciyes*. (1859, 15 Haziran), 2.
- Münadi-yi Erciyes*. (1861, 15 Haziran), 79.
- Münadi-yi Erciyes*. (1859, 1 Temmuz), 3.
- Münadi-yi Erciyes*. (1859, 1 Eylül), 7.
- Münadinin taksiratı. (1861, 9 Haziran). *Münadi-yi Erciyes*, 77.
- Namık Kemal. (1288 [Haziran 1872]). İbret. *İbret*, 3.
- Namık Kemal. (1288, 19 Teşrinievvel [31 Ekim 1872]). Bizde efkâr-ı terakki. *Diyojen*, 152.
- Namık Kemal. (1288, 23 Teşrinievvel [4 Kasım 1872]). Terakki. *İbret*, 45, s. 1.
- Oğuz, Ş. (1998). *Tanzimat döneminde mizah ve Diyojen gazetesi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Balıkesir Üniversitesi.
- Okay, C. (2000). *Osmanlıca süreli yayınlar üzerine bir bibliyografya denemesi*. Gezin Kitabevi.

- 1859 Okosdos 17 Üsgüdarıda Yanan Üç Kişi. (1859, 1 Eylül). *Münadi-yi Erciyes*, 7.
- Oral, F. S. (1967). *Türk basın tarihi I*. Yeni Adım Matbaası.
- Özbay, C. (2014). *Dünyada ve Osmanlı'da basının tarihsel gelişimi*. Doğu Kitabevi.
- Özgül, M. K. (2002). Yusuf Kamil Paşa'nın Tercüme-i Telemak'ı. *Erdem*, 14(40), 193-242.
- Özön, M. N. (1938). *Namık Kemal ve İbret gazetesi*. Remzi Kitabevi.
- Öztürk, S., Hacıismailoğlu, A. M., & Hızarcı, M. (2006). *Hakkı Tarık Us Kütüphanesi kataloğu: Süreli yayınlar*. İBB Kültür ve Turizm Daire Başkanlığı Kültür Müdürlüğü.
- Öztürk, Y. (2019). Bursa basın hayatında *Hüdâvendigâr* gazetesi. *Universal Journal of History and Culture*, 1(2), 63–78.
- Pamukciyan, K. (2002). *Ermeni harfli Türkçe metinler* (O. Köker, Haz.). Aras Yayıncılık.
- Pamukciyan, K. (2003). *Biyografileriyle Ermeniler* (O. Köker, Haz.). Aras Yayıncılık.
- Panosian, G. (1864). *Կարևոր Բարեկարգչական* [Garevor Paregarkutyunk]. Dbarani H. Mühendisyan.
- Patates. (1859, 1 Haziran). *Münadi-yi Erciyes*, 1.
- Ringer, M. M., & Charrière, E. E. (2020). *Ottoman culture and the project of modernity: Reform and translation in the Tanzimat novel*. Oxford: Oxford University Press.
- Rusia devleti İmperatorileri sefareti tarafından ilanı resmi. (1862, 3 Mart). *Münadi-yi Erciyes*, 150.
- Sabrın Sonu Selamet. (1861, 30 Mayıs). *Münadi-yi Erciyes*, 75.
- Sadullah Paşa. (2011 [1885]). Ondokuzuncu Asır. *Sürgün sefir Sadullah Paşa hayatı, intiharı, yazıları içinde* (A. Birinci, Haz.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, ss. 390-391.
- Sagaster, B. (2011). The role of Turkophone Armenians as literary innovators and mediators of culture in the early days of modern Turkish literature. E. Balta, & M. Ölmez (Ed.), *Between religion and language: Turkish-speaking Christians, Jews and Greek-speaking Muslims and Catholics in the Ottoman Empire içinde* (ss. 101–110). Eren.
- Sagaster, B., Stavrides, T., & Hoffmann, B. (Ed.). (2017). *Press and mass communication in the Middle East: Festschrift for Martin Strohmeier*. University of Bamberg Press.

- Stepanyan, H. A. (2005). *Ermeni harfli Türkçe kitaplar ve süreli yayınlar bibliyografyası (1727-1968)*. Turkuaz Yayınları.
- Strauss, J. (1995). The Millets and the Ottoman language: The contribution of Ottoman Greeks to Ottoman letters (19th–20th centuries). *Die Welt des Islams*, 35(2), 189–249.
- Strauss, J. (2003). Who read what in the Ottoman Empire (19th-20th centuries)? *Middle Eastern Literatures*, 6(1), 39–76.
- Strauss, J. (2014). Osmanlı İmparatorluğu’nda Kimler, Neleri Okurdu? M. F. Uslu & F. Altuğ (Ed.), *Tanzimat ve edebiyat: Osmanlı İstanbulu’nda modern edebi kültür içinde* (ss. 1–64). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sureti Khattı Hümayun [Tefrika]. (15 Mart 1862-17 Mart 1860). *Münadi-yi Erciyes*, 115-156.
- Şapolyo, E. B. (1971). *Türk gazeteciliği tarihi: Her yönüyle basın*. Güven Matbaası.
- Şemsettin Sami. (2014 [1872]). *Taaşuk-ı Talat ve Fitnat* (Y. Çelik, Haz.). Akçağ.
- Şinasi. (1280, 28 Zilkade [5 Mayıs 1864]). İstanbul sokaklarının tenviri ve tathiri hakkındadır. *Tasvir-i Efkâr*, 192.
- Şinasi. (2021 [1860]). *Şair Evlenmesi* (R. Durbaş, Haz.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Şişmanoğlu Şimşek, Ş. (2010). The *Anatoli* newspaper and the heyday of the Karamanlı press. E. Balta & M. Kappler (Ed.), *Cries and whispers in Karamanlidika books içinde* (ss. 109–124). Harrassowitz Verlag.
- Şişmanoğlu Şimşek, Ş. (2014a). Evangelinos Misailidis’in Karamanlıca başyapıtı: *Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeşya* da “İki kilise arasında bînamaz” olmak. M. F. Uslu & F. Altuğ (Ed.), *Tanzimat ve edebiyat: Osmanlı İstanbulu’nda modern edebi kültür içinde* (ss. 193–230). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Şişmanoğlu Şimşek, Ş. (2014b). Karamanlidika literary production at the end of the 19th century as reflected in the pages of *Anatoli*. E. Balta (Ed.), *Cultural encounters in the Turkish-speaking communities of the late Ottoman Empire içinde* (ss. 429–447). The Isis Press.
- Şişmanoğlu Şimşek, Ş. (2016). *Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş*’te geleneksel folklor biçimleri. *Milli Folklor*, 14(110), 86–99.
- Şişmanoğlu Şimşek, Ş. (2017). Osmanlı tefrika çalışmalarında göz ardı edilen bir kaynak: Karamanlıca *Anatoli* gazetesi. *Kebikeç*, (44), 145–187.
- Şişmanoğlu Şimşek, Ş. (2018). Karamanlıca *Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş*’te zaman, mekân ve kapanış: *Polipathis*’i yeniden yazmak. *Bilig*, 84, 69–93.

- Şişmanoğlu Şimşek, Ş. (2019a). 19. yüzyıl Yunan harfli Türkçe (Karamanlîca) gazete ve süreli yayınlarda dil tartışmaları. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları* 31, 29–56.
- Şişmanoğlu Şimşek, Ş. (2019b). Beyoğlu sırları: Esrarlı İstanbul romanlarına Karamanlîca bir giriş. *Roman Kahramanları*, 38, 87–93.
- Şişmanoğlu Şimşek, Ş. (2022). *Le Comte de Monte-Cristo* in Karamanlidika: In the footsteps of Teodor Kasap. *Die Welt des Islams*, 63(3), 337–362.
- Şişmanoğlu Şimşek, Ş. (2023). Karamanlidika literary production in the mid-nineteenth century. D. Havlioğlu & Z. Uysal (Ed.), *Routledge handbook on Turkish literature* içinde (ss. 187–197). Routledge.
- Şişmanoğlu Şimşek, Ş. (2024). *İki kilise arasında binamaz: Karamanlîca edebiyatta dil, kimlik ve yeniden yazım*. Metis Yayınları.
- Tanpınar, A. H. (2007 [1949]). *XIX. Asır Türk edebiyatı tarihi* (A. Uçman, Haz.). YKY.
- Tarikhi Cevher. (1859, 1 Kasım). *Münadi-yi Erciyes*, 11.
- Tehniye. (1860, 1 Ocak). *Münadi-yi Erciyes*, 15.
- Tekin, T. (1997). *Tarih boyunca Türkçenin yazımı*. Simurg Yayınları.
- Teodor Kasap. (2019 [1874]). *Oyunlar* (S. Şahin, Haz.). İstos.
- Teotig, T. (2012). *Baskı ve harf: Ermeni matbaacılık tarihi*. Birzamanlar Yayıncılık.
- Teşekkür. (1860, 1 Mayıs). *Münadi-yi Erciyes*, 23.
- Tılsım [Tefrika]. (1 Mart 1860-1 Mayıs 1860). *Münadi-yi Erciyes*, 19-23.
- Tietze, A. (1991). Ethnicity and change in Ottoman intellectual history. *Turcica*, 23, 385–395.
- Timourian, S. (2023). *In front of the eyes of the world: The memoirs of Setrak Timourian* (İ. Hüner, Çev.; V. Tachjian vd., Ed.). The Press at California State University, Fresno.
- Tokgöz, A. İ. (2020). *Matbuat Hatıralarım* (N. Tonga, Haz.). Çolpan Kitap.
- Topuz, H. (1996). *100 soruda başlangıçtan günümüze Türk basın tarihi*. Gerçek Yayınevi.
- Topuz, H. (2003). *II. Mahmut'tan holdinglelere Türk basın tarihi*. Remzi Kitabevi.
- Tuğlacı, P. (2004). *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*. Pars Yayıncılık.
- Türesay, Ö. (2024). Siyaset, kitap ve çeviri: 1885-1887 arasında yayımlanan edebi kitap çevirileri üzerine. *Toplumsal Tarih Akademi*, 4, 108–125.

- Türkiye Bilimsel ve Teknik Dokümantasyon Merkezi. (1972). *İstanbul bilimsel ve teknik süreli yayınlar toplu kataloğu*. TÜRDOK.
- Uçman, A. (1989). Âkif Paşa. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, ss. 261-262.
- Ueno, M. (2013). “For the Fatherland and the State”: Armenians negotiate the Tanzimat reforms. *International Journal of Middle East Studies*, 45(1), 93-109.
- Ueno, M. (2016a). “One script, two languages: Garabed Panosian and his Armeno-Turkish newspapers in the nineteenth-century Ottoman Empire.” *Middle Eastern Studies* 52/4. 605-622.
- Ueno, M. (2016b). Religious in Form, Political in Content? Privileges of Ottoman Non-Muslims in the Nineteenth Century. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 59(3), 408-441.
- Ueno, M. (2025). *Managing religious diversity in the Ottoman Empire: Experiences of Istanbul Armenians in the nineteenth century*. Edinburgh University Press.
- Uğur, Y. (Ed.). (2023). *Dijital beşerî bilimler ve Osmanlı çalışmaları*. VakıfBank Kültür Yayınları.
- Ulusoy, B. (2021). *Osmanlı'da muhalif basının doğuşu 1828–1878*. Yeditepe.
- Uslu, M. F. (2015). Armenian literary studies in Turkey and new prospects. *New Perspectives on Turkey*, 53, 191–196.
- Uslu, M. F. (2025). *Çok uzak çok yakın: Osmanlı'dan Türkiye'ye modern Ermenice edebiyat*. Aras.
- Uslu, M. F., & Altuğ, F. (2014). *Tanzimat ve edebiyat: Osmanlı İstanbulu'nda modern edebi kültür*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Uygur, K. (2021). *Understanding a hybrid print media and its influence on public opinion: The case of Armeno-Turkish periodical press in the Ottoman Empire, 1850-1875* [Yayımlanmamış doktora tezi]. University of Birmingham.
- Uygur, K. (2022). Intercommunal encounters between Ottoman Turkish and Armenian literati: The case of Armeno-Turkish print media. *Turkish Area Studies Review* 39, 32-38.
- Uygur, K., & Deveci Bozkuş, Y. (2022). 1863 Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin yansımalarını *Varaka-i Havadis* üzerinden okumak. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1), 94–104.
- Uygur, K., Yalkın, C., & Uygur, S. (2023). Market-making strategies in Tanzimat era Istanbul: The quest for an elusive cosmopolitanism. *Business History*, 67(3), 956–986.
- Vakti Hal 1859. (1859, 15 Temmuz). *Münadi-yi Erciyes*, 4.

- Vartan Paşa. (1991 [1851]). *Akabi Hikayesi: İlk Türkçe roman (1851)* (A. Tietze, Haz.). Eren.
- Vartanian, A. (2004). *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın doğuşu 1839-1863* (Z. Kılıç, Çev.) Aras Yayıncılık.
- Yalman, A. E. (1914). *The development of modern Turkey as measured by its press* [Doktora tezi]. Columbia Üniversitesi.
- Yalman, A. E. (2018). *Modern Türkiye'nin gelişim sürecinde basın: 1831-1913* (B. Keşoğlu, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yarman, A. (2012). *Ermeni yazılı kültürü: Harf, elyazması, matbaa ve salnâmeler tarihine kısa bir bakış*. Türkiye Ermenileri Patrikliği.
- Yehudi milletin ilerulemesini arzu iden khayrkhahanı millet fırkasının ilanı. [Tefrika]. (24 Nisan 1862-26 Nisan 1862). *Münadi-yi Erciyes*, 168-169.
- Yeni Nşanlanmış Bir Delikanlı. (1859, 1 Temmuz). *Münadi-yi Erciyes*, 3.
- Yeni Nşanlanmış Bir Kız. (1859, 1 Temmuz). *Münadi-yi Erciyes*, 3.
- Yerusağem Meselesi. (1861, 16 Ağustos). İlaveyi *Münadi-yi Erciyes*.
- Yıldırım, M. (2024). *Osmanlı Devrim (Meşrutiyet) basınında Osmanlılık ve Osmanlı kimliği: Bir imparatorluk ideolojisi ve kimliğinin müzakeresi (1908-1914)* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Yıldırım, M. A. (2008). Osmanlı'da ilk çağdaş zirai eğitim kurumu: Ziraat Mektebi (1847-1851). *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 24(24), 223-240.
- Yüncül, Ö. II. *Meşrutiyet devrinde Ermenilerin Osmanlı matbuatına katkıları* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Bingöl Üniversitesi.
- Zandi Sayek, S. (2024). *Osmanlı İzmir'i: Çokuluslu bir limanın yükselişi (1840-1880)* (G. Tunçer, Çev.). İletişim Yayınları.
- Zelzeleyi Erzurum Mayıs 21, 1859. (1859, 15 Haziran). *Münadi-yi Erciyes*, 2.
- Ziya Paşa. (1998 [1859]). *Terci-i Bend. Şiir tahlilleri I Tanzimattan Cumhuriyete içinde* (M. Kaplan, Haz.). Dergâh Yayınları, ss. 47-58.